Tussy Marx

Babasının Kızı

Eva Weissweiler

Türkçesi: Aysın Önen

Çitlembik
biyografi

101

Eva Weissweiler

Tussy Marx

Babasının Kızı

TUSSY MARX

Babasının Kızı

Eva Weissweiler, 1951 doğumlu. Müzik ve Alman Filolojisi okudu. Yaşamını, serbest yazar ve senaryo yazarı olarak Köln'de sürdürüyor. Alman Yazarlar Birliği'nin basın sözcüsü.
Yayımlanan kitaplarından bazıları:
Clara Schumann, 1990.
Gejagt von der Liebe (*Aşkın Tuzağında*), 1993.
Der Sohn der Cellisten (*Kemancının Oğlu*), 1996.
Komponistinnen vom Mittelalter bis zur Gegenwart,
(*Ortaçağdan Günümüze Kadın Besteciler*), 1999.

© Çitlembik Yayınları, Eylül 2006
© Eva Weissweiler, 2002

Bu kitabın Türkçe hakları Onk Ajans aracılığıyla alınmıştır.
Özgün Adı: *Tussy Marx, Das Drama der Vatertochter*

Yayıma Hazırlayan: Defne Orhun
Redaksiyon: Serkan Seymen
Kapak Tasarımı: Devrim Gülşen
Sayfa Düzeni: Gönül Göner

Baskı ve Cilt: Ayhan Matbaası
Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
5. Cadde No:47 Bağcılar/İstanbul
Tel: (0212) 6290165

ISBN: 9944-424-02-1

Şeyh Bender Sokak 18/5 Asmalımescit Tünel 80050 İstanbul
Tel: 0 212 292 30 32 / 252 31 63 Fax: 0 212 293 34 66
www.citlembik.com.tr / kitap@citlembik.com.tr

TUSSY MARX

Babasının Kızı

Biyografi

Eva Weissweiler

Türkçesi: Aysın Önen

Çitlembik Yayınları 101

İçindekiler

Beşik ve Kolera 1854-1856 9
Kaptan Tussy 1857-1869 33
Yaşasın Komün! 1869-1873 67
Başkaları için Yaşamak 1873-1877 98
Avrupa'da Kargaşa 1877-1881 .. 127
Ölümün Gizemi 1881-1883 151
Terörizmin İntikam Kolu 1883-1884 .. 175
Aşk, Delilik ve Dinamit 1884-1885 198
İyi Geceler Küçük Kız! 1884-1887 219
Yankilerle Birlikte ve Londra Cehenneminde 1886-1888 . 249
Ben Bir Yahudiyim! 1889-1891 272
İşçi Mücadeleleri 1891-1893 298
General'in Yavaş Ölümü 1893-1895 . 320
Gitmeye Hazır 1895-1898 . 344
Sonsöz . 373
Tussy'nin Ardından .. 375
Teşekkür 378
Sonnot 379
Bibliyografya . 104
Kaynakça . 407
Kişi Dizini 415

Klaus'a

Beşik ve Kolera 1854-1856

Barones Westphalen olarak doğan Jenny Marx, Haziran 1854'te son derece keyifsiz bir dönem geçiriyordu. Aksiydi; Marx'la, gelen ziyaretçilerin çoğuyla, çocuklarla kavga ediyor, hiçbir doktorun yanına yaklaşmasına izin vermiyor, hatta eşinin Amerika'ya, *New York Daily Tribune*'e gönderilmeyi bekleyen makalelerini temize çekmemekte direniyordu.

Marx, arkadaşı Friedrich Engels'e yazdığı mektupta "En kötüsü de doktorun onu muayene etmesine izin vermeyip kendi kafasına göre ilaç kullanması. Bu davranışını, iki yıl önce benzer bir durumdayken aldığı ilaçların kendisini daha da hasta ettiği iddiasına dayandırıyor. (...) Eşim şu anda yazı zahmetine katlanamayacak durumda olduğundan, salı günleri yazımı gönderemiyorum,"[1] diyordu.

Jenny'nin içinde bulunduğu durumun aslında çok basit bir açıklaması vardı. Kırk yaşındaydı ve dışarıda, Soho sokaklarında koleranın kol gezdiği o günlerde altıncı kez hamileydi. On bir yıllık evliliklerinde beş çocuk dünyaya getirmişti: Jenny (1844), Laura (1846), Edgar (1847), Guido (1849) ve Franziska (1851). Guido ve Franziska henüz memeden kesilmeden, gurbette, İngiltere sürgününde ölmüşlerdi. Hayatta kalan üç çocuk kızamığı yeni atlatmıştı. Babaları, burnuyla dudağı arasında çıkan büyük bir çıban yüzünden bir süredir sevgili purolarından ayrı kalmıştı; ki bu da sıkı tiryakinin aksi ve hırçın davranmasına neden oluyordu.

Aile, Londra'ya geldikleri 1850 yılından beri Dean Sokak 28 - Soho adresinde ikamet ediyordu. Burası her türlü şatafat ve şıklık-

tan uzak, tipik bir göçmen semtiydi; parkları, sarayları, gösterişli kamu binaları, geniş bulvarları, devasa limanları ve büyük konser salonlarıyla, Felix Mendelssohn gibi ziyaretçilerini büyüleyen Londra'nın karanlık yüzüydü. Devrim, yoksulluk veya antisemitizm yüzünden ülkelerinden kaçan Almanlar, Fransızlar, İtalyanlar ve Yahudiler, minicik arka avlulara ve dilencilerin kaybolan turist yolları gözlediği; eskicilerin ayakkabı, keman ve kap kacak sattığı; küçük kızların aç bebekleri uyutmaya çalıştığı dar ve çamurlu yollara bakan küçük, kararmış tuğla evlerde bir arada yaşıyorlardı.

Soho ve bir işçi semti olan St. Giles, Londra'nın en yoksul ve pis bölgeleriydi. Buralarda hamileler ve çocuklar günde on altı saate varan mesailerle fabrikalarda çalışırdı. Erkeklerin çoğu işsizdi. Alkolizm ve fahişelik gündelik yaşamın birer parçası olmuştu. Çocuk, emzikli anne ve bebek ölüm oranları inanılmaz boyuttaydı. Doktorların yolu pek ender düşerdi buralara. Bazı sokaklarda yirmi hane aynı ayakyolunu kullanırdı. Kızıl, boğmaca gibi enfeksiyon hastalıkları ile verem, çiçek, tifo, kolera gibi salgın hastalıklar kol geziyordu. İngiliz sosyal reformcu Octavia Hill, halk sağlığını koruma amaçlı birtakım yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesinden otuz yıl sonra yazdığı *Homes of the London Poor* (*Londra Yoksullarının Evleri*) kitabında şu satırlara yer vermişti:

"Akşam vakti bu semtlerin dar sokaklarından geçen birisi, burnunun direğini kıran yanık yağ kokusu ve pislik her aklına geldiğinde irkilir. Sayısız çocuk, hayatının uzun yıllarını bu pis havayı soluyarak geçiriyor. Evler bu kokuya karşı bir koruma sağlayamadığı gibi, kirlilik ve aşırı kalabalık yüzünden birer salgın hastalık yuvası durumunda; bundan daha kötüsünü tahayyül etmek neredeyse imkânsız."[2]

1851'de Londra'nın nüfusu iki buçuk milyondu ve sürekli artış halindeydi. Sanayi devrimi insanları şehre çekiyor, fakat denizaşırı ticaretteki artışa, birçok tekstil fabrikasına, büyük demiryolları ve liman işletmelerine rağmen, bu insanlara ne iş, ne de barınak imkânı sunabiliyordu. Marx Ailesi de "Dean Sokak No: 28"e taşınıncaya dek otelden otele, yatakhaneden yatakhaneye dolaşıp dur-

muştu. "Dean Sokak No: 28" konusunda şansları nispeten yaver gitmişti. Ev sahibi berbat durumdaki dört duvar için fahiş fiyat isteyen fırsatçılardan değildi; mitoloji ile dilin kökeni üzerine pek çok kitabı yayımlanmış olan, sosyalizm sempatizanı İrlandalı âlim Morgan Kavanagh idi.

Ancak ev sahibinin dürüstlüğünün de Marxlara pek hayrı dokunmuyordu. Beş kişilik aile iki odayı paylaşıyordu. Aileye Trier'den Londra'ya eşlik eden hizmetçi Helene Demuth ise mutfakta oturuyor, çalışıyor ve uyuyordu. Biraz espriyle, biraz da umutsuzca evdeki karmaşayı dindirmeye çalışıyordu. Prusyalı bir polis ajanı evdeki durumu şöyle tasvir etmişti:

"Marx, Londra'nın en berbat ve ucuz bölgelerinden birinde, iki odalı bir evde yaşıyor. Odalardan hiçbirinde temiz veya eli ayağı düzgün bir mobilya parçası yok; her şey kırık dökük, yırtık, aşınmış. Üzerlerinde bir parmak kalınlığında toz. (...) Temize çekilmeyi bekleyen yazılar, kitaplar, gazeteler, oyuncaklar, eşinin dikiş sepetinden paçavralar yerde birbirine karışmış; ağzı kırılmış fincanlar, kirli kaşık bıçak ve çatallar, lambalar, mürekkep hokkası, kulplu bira bardakları, pipolar, küller... Hepsi korkunç bir karmaşa içinde aynı masanın üzerinde duruyor."[3]

Soylu bir aileden gelen Jenny, iyi eğitim görmüş, birkaç yabancı dil bilen, politikayla ilgili bir kadındı. Günlük hayatı çekip çevirebilecek bir ev kadını kesinlikle değildi. Ailesinin Trier'deki evinde ev işlerinden uzak yetiştirilmişti. Böyle işler için Eifel veya Moselberg'den gelen Helene gibi genç kızlardan oluşan bir personel mevcuttu. Jenny, kendi sınıfından bir erkekle evlilik yapmak üzere yetiştirilmişti, ellerini bulaşık suyuna sokmak üzere değil. Jenny bu hayat anlayışını daha sonra kendi kızlarına da aktaracaktı.

Marx, politik çalışmaları önce geldiğinden, sık sık Jenny'nin hırçınlığından, isteri nöbetlerinden, kendisini pek etkilemeyen karmaşık durumlar karşısında sakin davranamamasından şikâyet ediyordu. Prusyalı ajan, Marx için, "Çoğu zaman gece boyu uyumadığı oluyor, sonra öğlenleri günlük kıyafetleriyle kanepeye uza-

nıyor ve çevresinde olup biten hiçbir şeyle ilgilenmeden akşama kadar uyuyor,"[4] diye yazmıştı. Maddi yetersizliklere rağmen had safhada tütün ve alkol tüketiyordu. Başka bir ajan onun hayatını "şampanya ile hacizler arasında gidip geliyor,"[5] şeklinde tasvir etmişti. Eşinin yakınmalarından ve evdeki karmaşadan bunaldığı zamanlarda ya British Museum'un okuma salonuna gidip kendini huzur içinde ekonomi çalışmalarına veriyordu, ya da Great Windmill Sokak'taki, masaları "hakiki İngiliz bifteği" ve "kalaylı, parlak büyük kadehler"de "köpüklü sert bira" ile cömertçe donatılan Alman İşçi Eğitim Derneği'nin konuk salonunda gevşiyordu. Willhelm Liebknecht daha sonra burası için "Gerçekten çok rahattı," demişti.[6]

Marx'ın düzenli bir geliri yoktu. Çünkü, göçmenlerin pek çoğunun aksine, hayatını dünyanın neresinde olursa olsun kazanmasını sağlayacak, saat tamirciliği, terzilik veya dizgicilik gibi bir mesleğe sahip değildi. Öğretmenlik de yapmıyordu; üniversite mezunu yoldaşlarının çoğunun aksine özel ders vermeyi de reddediyordu. O yıllarda ekmeğini gazetecilikten çıkarıyordu. Özellikle, tüm dünyada tanınan büyük Amerikan gazetesi *New York Daily Tribune* ile Breslau'da yayımlanan *Neue Oder-Zeitung* için çalışıyordu ve dostu Engels'in katkılarıyla hazırladığı yazılarından fena bir para gelmiyordu. Yılda eline yaklaşık iki yüz sterlin geçiyorken, kaldıkları evin yıllık kirası 22 sterlindi. Helene'nin de ne kadar tutumlu olduğu ve neredeyse yoktan leziz Mosel yemekleri yarattığı düşünülecek olduğunda, geri kalan paranın ailenin geçimine yetiyor olması gerekirdi aslında. Fakat Jenny de Marx da para idaresinde o kadar kötüydüler ki, harcamaları daima gelirlerini aşıyordu. İcra memuru her daim kapıdaydı; fırıncı, kasap, terzi ve doktor birikmiş alacaklarını istiyordu, sık sık çocukların da önünde acıklı sahneler yaşanıyordu. Jenny, Mayıs 1850'de, Guido'nun doğumundan birkaç ay sonra bir arkadaşına yazdığı mektupta o günleri şöyle anlatıyor:

"Burada sütanneler pahalı olduğu için, sırtım ve göğsümdeki korkunç ağrılara rağmen küçüğümü kendim emzirmeye karar ver-

dim. Zavallı küçük melek benden o kadar çok sıkıntı ve keder emdi ki, hasta oldu, gece gündüz şiddetli ağrılar içinde kıvranıyor. Dünyaya geldiğinden beri bir gece bile deliksiz uyumadı, en fazla uyuyabildiği iki-üç saat. Son zamanlarda bir de yoğun kasılmalar eklendi üstüne; çocuk sürekli ölüm ile feci bir yaşam arasında gidip geliyor. O acılar içinde öyle can havliyle emiyor ki, mememde yara açıldı. Küçük, titrek ağzına sık sık kan doluyor. Bir gün öyle otururken birden ev sahibemiz (...) içeri girdi ve (...) kalan 5 sterlinlik borcumuzu istedi. O anda elimizde para olmadığından iki haciz memuru geldi ve sahip olduğum birkaç parça şeye; yataklara, çamaşırlara, giysilere, hatta zavallı çocuğumun beşiğine ve olanları yaşlı gözlerle seyreden kızların eli yüzü düzgünce oyuncaklarına bile el koydu. (...) Ertesi gün evden çıkmak zorunda kaldık. Soğuk, yağmur yağıyor, sis var. Kocam yerleşebileceğimiz bir ev aradı, ama dört çocuğumuz olduğunu duyunca kimse bizi almak istemedi. Sonunda bir arkadaş yardımcı oldu da borcu ödeyebildik, ben de haciz skandalından korkup üstüme gelen eczacının, fırıncının, kasabın, sütçünün faturasını ödeyebilmek için bütün yatakları hemen sattım. Satılan yataklar kapının önüne kondu, bir el arabasına yüklendi ve ne oldu, tahmin et. (...) Ev sahibi yanında polislerle karşıma dikildi ve arabaya yüklenenler arasında kendisine ait eşyaların da olabileceğini, başka bir ülkeye gittiğimizi iddia etti. Beş dakika bile geçmeden 200-300 kişi, Chelsea'nin bütün ayaktakımı kapının önünde birikmiş şaşkın şaşkın bizi seyrediyordu."[7]

Çoğu kez para yollayarak imdatlarına yetişen; Marxlarla birlikte sürgüne giden ve babasının Manchester'daki dokuma fabrikasında çalışan "General", yani Friedrich Engels'dir. Engels tutumlu ve disiplinli biridir. Marxlarda bulunmayan pratik zekâ onda fazlasıyla bulunmaktadır. Arkadaşının fırın, terzi ve yakacak faturalarını, çocukların özel ders ücretlerini, Jenny'nin gardırobu ile pahalı kaplıca ziyaretlerini ödeyebilmek için kendi yazarlık kariyerini geri plana atmıştır. Marx neredeyse her gün, olmadı haftada bir, umutsuzca onun yardımına başvurur. Engels de Jenny'nin; gerek Karl'ıyla olan samimi ilişkisini kıskandığı için, gerek de doktor un-

vanına sahip olmadığı, basit yemeklerden hoşlandığı ve kızıl saçlı bir fabrika işçisi olan İrlandalı Mary Burns ile birlikte yaşadığı için olsun, kendisine ihtiyatla yaklaştığını bildiği halde, Marx'tan yardımını hiç esirgemez.

Nitekim Jenny, 1850 yılında da Engels'ten yardım almamaları gerektiği hissine kapılır ve Marx'ın enişteşi Lion Philips'ten yardım istemek için Hollanda'ya gitmek gibi, neticeye ulaşmayacağı baştan belli olan bir plan yapar. Enişteye, yine hamile olduğunu, durumlarının umutsuzluğunu, yaşadıkları evin korkunç durumunu anlatmak ve ondan miraslarına düşecek payın bir kısmını peşinen talep etmek niyetindedir. Ama elini verip kolunu kaybetmekten korkan Philips taviz vermez ve ricacıyı birkaç parça hediye ve iyi nasihatlerle geri yollar. Pahalı yolculuk boşuna yapılmıştır. "Devrim, komünizm, sosyalizm ve benzeri şeyler" üzerine yaptığı tüm zeki konuşmalara rağmen Yahudiliği ve "kokuşmuş morina balığı ruhu" kendini belli eden "küçük adam"ın inatçılığı Jenny'ye çok dokunmuştur. Özlemle, Helene'nin ellerinde güvende olduğunu bildiği "ufaklıklarla" Karl'ını düşünür. "Senin ve Lenchen'in onlara iyi bakacağınıza eminim. Lenchen olmasaydı içim hiç rahat etmeyecekti. Şimdi işi çok zor; ah, küçük ailemizin öyle hasretini çekiyorum ki," satırlarıyla Marx'a yazdığı mektuba son verir.[8]

Jenny'yi Londra'da kara haberler beklemektedir. Henüz emzikteki, hasta bebek Guido zatürree, sadık hizmetçi ve dadı Helene ise hamiledir. Üstelik çocuk Marx'tandır. İnanılmaz bir utanç içinde çırpınan Marx, suçu Engels'in üzerine atmaya çalışır.

Daha sonra Jenny, anılarını kaleme alırken "1851 yazının başlarında, burada daha derin ele almayacağım, ama iç ve dış dünyamızdaki dertleri katmerleyen bir olay daha yaşandı,"[9] diye yazacaktır.

Yokluğunda Guido memeden kesilmişti ve bu onun ölüm fermanı olmuştu. Londra'da satılan süt, yazın tam bir bakteri yuvasıydı ve bebeklere vermeye hiç uygun değildi. Belki de Helene kaynatmayı unutmuştu. İşvereninden hamile kalmış otuz yaşını geçkin bir hizmetçi için kendi derdi başından aşkındı. İşini kay-

betmekten ve çevrenin tepkisinden korkuyordu. Kasım 1850'de küçük Guido hayata veda etti. O günler için ender rastlanan bir olay değildi; her ne kadar 1816'dan beri Londra'da Marx Ailesinin pek itibar etmediği bir "Kraliyet Kadın ve Çocuk Hastanesi" bulunsa da,[10] bebek ölümlerinin oranı yüzde yirmiyi buluyordu.

Jenny acısını içine gömdü. Minik oğlunun ölümü onun için kişisel bir trajediden ziyade "burjuva toplumunun sefaleti"ni ifade ediyordu. Helene'nin hamileliği de Marx'ı terk etmek için bir sebep değildi. En azından, arkadaşlarına yazdığı mektuplarda ayrılık fikri bir yana, herhangi bir huzursuzluktan bile bahis yoktu. Her ikisi de bu konuda gayet burjuva bir yaklaşıma sahip olduklarından, politik rakiplerinin hedefi haline gelmekten pek de korku duymadılar. Sonuçta, Jenny Karl'ı terk etmedi. Dışarıya karşı, büyük bir erkeğin yanında yer alan kadın rolünün gerektirdiğine inandığı biçimde, zayıf ve alçakgönüllü görünüyordu; içten içe ise yaralı, hayal kırıklığına uğramış ve küskündü.

Marx, Engels'e yazdığı mektupta "Evde sürekli bir sıkıyönetim hâkim. Geceler boyu süren gözyaşları beni usandırıyor, kızdırıyor. (...) Eşim için üzülüyorum. Asıl baskı onun üzerinde, ve *au fond* (temel olarak) haklı," der.[11]

Günbegün çaresizce hizmetçinin hamileliğinin seyrini en yakından izlemek zorunda kalmak: Bir kazanın, hiçbir anlam taşımayan ve Helene ile Jenny arasında kalıcı bir düşmanlık yaratmayacak bir kaçamağın sonucu da olsa, Marx, eşi için daha büyük bir aşağılama sahnesi hazırlayamazdı herhalde.

Jenny, 28 Mart 1851'de kızı Franziska dünyaya geldiğinde, daha önceki çocuklarından hiçbirine yapmadığını yaptı: Çocuğu yanında tutmak istemedi, bir sütanneye verdi. Anılarına, "Zavallı küçük şey, bir sütanneye verildi. Çünkü çocuğu üç daracık odada büyütmek mümkün değildi," diye yazacaktı.[12] Çocuktan adıyla, yani Franziska olarak değil, "şey" diye bahsediyordu.

Yaklaşık üç ay sonra, 23 Haziran 1851'de Helene Demuth da doğum yaptı ve bir erkek çocuğu dünyaya getirdi. Sözde babası Friedrich Engels'e ithafen "Frederick" adı verilen çocuk Marx'a

çok benziyordu: Esmer teni, koyu renk gözleri ve siyah saçlarıyla Yahudi özellikleri taşıyordu. Marx'a, sadakatsizliğini olduğu kadar, bütün benliğiyle nefret ettiği Yahudi kökenini de hatırlatmaktaydı. Diğer çocuklarının hiçbiri kendisine bu kadar benzemiyordu.

Frederick'in de evde kalmasına izin yoktu. Bunun nedeni, Helene'nin zamanını ev işleri yerine bebeği emzirmek ve bez değiştirmeye harcamasından ziyade, çocuğun varlığının Marxların evinde yarattığı tahammülsüzlüktü. Çocuk alelacele, erkeklerin gün ağarmadan iş beklemeye başladığı, kadınların açlık sınırının altındaki ücretlerle terzihanelerde çalıştığı ve çocukların gündüzleri evde yalnız başlarına kaldığı, kötü şöhretli tersaneler bölgesi olan East End'de yaşayan Lewis Ailesi'nin yanına verildi. Mucize eseri Frederick hayatta kaldı. Babasının güçlü fiziğini miras aldığı ve Engels, çocuk Lewislerde açlıktan ölmesin diye düzenli olarak para gönderdiği içindir belki.

Franziska'nın durumuysa farklıydı. Londra'da evli sütannelerin ücreti el yaktığından, tek başına ayakta durmaya çalışan bekâr bir manevi anneye teslim edilen küçük kızın sağlığı pek iç açıcı değildi.

Kendi çocuğu ölmüş müydü, yoksa yetimhaneye mi verilmişti? Baktığı başka çocuklar var mıydı? Manevi anne hakkında hiçbir bilgi yok; ne yaşı, ne de ismi biliniyor. Sadece, o zamanki Londralı bakıcı annelerin kötü üne sahip olduğu, fahişelik yaptıkları, alkolizm ve hatta bazılarının cinsel hastalıklardan mustarip oldukları biliniyor. Jenny Marx da ülke çapındaki bu yaygın kanıyı paylaşıyordu. Barones, yıllar önce çocuklarından birini beslemiş ve sonra Marx'ın sekreteri kronik frengili Wilhelm Pieper'in sevgilisi olarak yeniden ortaya çıkmış olan bu kadınlardan biri için "yaşlı, İrlandalı, şişko bir domuz-insan,"[13] ifadesini kullanmıştı. Buna rağmen Franziska'yı, hiç düşünmeden, manevi veya sütanneye verilen çocukların hayatta kalma şansının doktorlar ve sosyal araştırmacılar tarafından da vurgulandığı üzere çok az olduğunu bile bile böyle bir "kişi"nin bakımına verdi. Süt mü yetmiyor; lapayla karıştırılırdı. Çocuk huzursuzlanıyor mu; kanyak veya Londra'da

her yerde, ayakkabıcıda, bakkalda, hatta lokantalarda bile bulanan afyon içerikli uyku ilacı "Godfrey's Cordial" verilirdi.

İngiliz çocuk doktoru Maule J. Sutton, "Şehirde ve kırsal kesimde uzun zamandan beri çocuk hayatlarının rezilce harcanışı üzerinde çok şey söylendi. Çocuklara ve yaşadıkları acılara karşı halen süregelmekte olan duyarsızlık ithamından, üzerimize yapışan bu kötü nişandan kurtulmak için gerçek bir ulusal seferberlik gerektiği yeterince vurgulandı,"[14] diye yazmıştı.

1852 yılı Paskalya'sında Franziska, doğumundan aşağı yukarı bir yıl sonra, ağır bronşitten ölüm döşeğindeyken Dean Sokak 28'deki evine geri döndü.

Jenny, anılarında, "Zavallı çocuk üç gün boyunca ölümle savaştı. O kadar acı çekti ki! Ruhunun terk ettiği küçük bedeni arkadaki küçük odada yatıyordu," diye yazmıştı.[15]

Marx cenaze masraflarını karşılayacak güçte değildi. Çocuğuna tabut alacak parası bile yoktu. Engels'e yazdığı mektupta "*Quoique de dure complexion* (Her ne kadar kolay pes etmesem de), bu kez gırtlağıma kadar boka battım," diyordu.[16]

Jenny yeniden hamile kalana dek aradan üç yıl geçti; doğum kontrol yöntemi kendisine tamamen yabancı olan Marx için bu yadırganacak kadar uzun bir süreydi. Büyük ihtimalle Jenny evdeki sıkışıklığı öne sürerek ilişkiye girmeyi reddetmişti; nitekim, *kendi* çalışma ortamını bozmadığı ve *kendisine* saldırmadığı sürece kadın fiziğiyle ilgili hiçbir "bok" asla umurunda olmadığından, Marx'ın Jenny'yi bilinçli bir biçimde hamilelikten koruduğunu düşünmek pek mümkün değildi.

Belki de bunların hepsi Marx'ın çaresizliğinden; duygusal görünmekten ve özel sorunları ile merhameti yüzünden esas konudan, toplumsal sorunlardan sapmaktan korkmasından kaynaklanmaktadır. Tussy olarak anılan Eleanor daha sonra, onun müşfik bir baba olduğunu sık sık vurgulayacaktır. Marx ve Engels ile ilgili anılarını anlatırken "bilimin bu büyük kahramanının çocuksuluğu ve duygusal derinliği hakkında gerçek bir fikre sahip olabilmek için onu çocuklarıyla birlikteyken görmek gerektiğini" söyleyen

Wilhelm Liebknecht gibi çağdaşlarının pek çoğunda da aynı izlenimi bırakmıştı.[17]

Çocukların seslendiği adıyla "Mohr", yani "Arap"ın "gerçekten görkemli bir at" olduğunu anlatır Tussy. "Bana, daha büyük kardeşlerimin (...) Arap'ı birkaç iskemleye bağladıkları, sonra da bu iskemlelere oturup kendilerini çektirdikleri anlatıldı. Gerçekten *Louis Bonaparte'ın 18 Brumairei*'nin birkaç bölümünü Soho'daki Dean Sokak'ta, iskemlelere oturmuş kendisini kamçılayan üç çocuğunun yük beygiri olarak kaleme almıştı. Benim için (...) Arap, daha çok bir binek atıydı. Omuzlarına oturup ellerimi henüz kırlaşmamış gür yelelerine dolayıp küçük bahçemizde veya kırlarda onu dörtnala koşturmaya bayılırdım. (...) Ve bana zenginleri öldüren kapıcı oğlunun hikâyesini anlatışı, o kadar basit ve yüceydi ki! Sık sık şöyle dediğini duyardım: 'Her şeye rağmen Hıristiyanlığa karşı bağışlayıcı olabiliriz, zira bize çocukları sevmeyi öğretti.' Marx, 'Ufaklıkları bana yollayın,' diyebilirdi, çünkü nereye giderse gitsin etrafı çocuklar tarafından sarılırdı. (...) Tamamen yabancı çocuklar etrafına toplanırdı, onu sokak ortasında durdururlardı. (...) Arap, işini bölmeme hiçbir zaman kızmadı, halbuki o büyük eserlerinden biri üzerinde çalışırken etrafında hiç durmadan konuşan bir çocuk bulunması hayli rahatsız edici olmalı; çocuğunun, kendisine engel olduğu hissine kapılmasına asla izin vermedi. (...) Onun o kadar muazzam bir nefret duyabilmesinin nedeninin, sahip olduğu derin sevebilme yeteneği olduğunu anlayacaksınız."[18]

Babanın gözbebeği, ufak tefekliği yüzünden "Musch" olarak ("Sinek" anlamına gelen Fransızca "mouche"tan gelmektedir) anılan Edgar'dır. Liebknecht gibi zamanın tanıkları onu, karşı konulamaz bir sevimliliğe ve güzel yüz hatlarına sahip, yetenekli, cingöz bir çocuk olarak anlatır. Alacakları için kapıya dayanan fırıncıyı geri püskürten, bu arada fırsattan istifade ondan ekmek bile alan, atak ama terbiyesiz olmayan bir çocuk. Yüzü hemen hiç asılmayan, diğer insanlara, özellikle de her şeyden çok sevdiği "Arap" ile "Möhme"ye, yani annesi Jenny'ye karşı saygılı bir çocuktur. Anne ve babasının üzgün olduğunu sezdiğinde avaz avaz bağıra-

rak Marseillaise'i söyler ve kısa süre içinde evin huzuru yeniden sağlanırdı.

Jenny, Temmuz 1854'te, Tussy'ye hamileliğinin üçüncü ayında annesinin yanına, Trier'e gider. Bu yolculuk için, her zaman olduğu gibi, masrafları Engels tarafından karşılanan "yeni bir ekipmana"[19] ihtiyaç vardır, çünkü Jenny o kadar kurumludur ki, Trierli tanıdıklarına rezil olmak istemez.

Marx, yolculuktan kısa bir süre önce Engels'e, "*Beatus ille* (Ne mutlu sana), ailesi olmayan insan" diye yazar.[20] Ortam gergindir; yolculuk bir nevi kaçıştır. Geri döndüğünde Jenny ne ile karşılaşacaktır? Karl yeniden Helene Demuth ile ilişkiye mi girecektir? Tam kızamığı yeni atlatmışlarken ve Soho'da yine kolera kol gezmeye başlamışken çocuklara ne olacaktır? Kızların ikisi de, Jenny ve Laura, sağlıklı ve güçlüdür. Edgar ise hassas bir çocuktur, çabucak hastalık kapıverir. Ailenin erkekleri hastalıklara kadınlarından daha yatkın gibidir. Küçük Guido'nun başına gelenler yeniden mi yaşanacaktır?

Haftalarca Trier'de kalan Jenny, annesi ve hizmetçilerinin kendisini şımartmasına izin verir, Mosel şarabının, yumuşak iklimin, Londra'daki hava kirliliğine inat Eifel ve Hunsrück Dağları'nın temiz havasının tadını çıkartır, Marx ve evle ilgili sorunlardan uzaklaşır, yorgunluğunu atar ve ağustos sonunda keyfi yerine gelmiş ve gücünü toplamış olarak geri döner. Henüz doğmamış Tussy'nin şansına... Çünkü eylülde kolera salgını doruk noktasına ulaşacaktır.

New York Daily Tribune'de Marx, "İki kiloluk ekmek 1 şilin tutuyor, hava bu mevsimde yarım asırdır olmadığı kadar kötü, gerçek bir grev hezeyanı işçi sınıfını avucunun içine aldı, Asya kolerası yine aramızda kol geziyor ve biz savaş kuruntusuna bağımlı hale geldik. Tek eksiğimiz savaş vergisi ve açlık; onlar da tamamlanınca İngiltere'nin başındaki belaların sayısı olağan düzeyine erişmiş olacak,"[21] diye yazar.

Londra'da, özellikle de Soho ve St. Giles'taki şartlar salgının ya-

yılması için bir hayli elverişlidir. Buralarda yüz binlerce insan sıkış tepiş biçimde, beslenme yetersizliği ve feci boyutta bir pislik içinde yaşamaktadır. 16. yüzyılda kurulmuş olan kanalizasyon sistemi üç yüz yıldır elden geçirilmemiştir ve atık su halen doğrudan Thames Nehrine verilmektedir. Akıntı, pisliği denize taşıyacak kadar güçlü olmadığı zamanlarda atıklar kıyıya vurur ve şehrin üzerine kokuşmuş bir buğu tabakası iner. Londra'nın büyük atık kanalı görevindeki Thames aynı zamanda şehrin içme suyu kaynağıdır. Su halka açık yerlerdeki pompalardan çekilir. Sadece zengin muhitlerde su tesisatı vardır. Buralarda da bu hizmet birkaç büyük şirketin tekelindedir.

Hastalık, bundan onlarca yıl sonra Robert Koch tarafından keşfedilecek bir bağırsak mikrobu olan "bacterium vibrio chlorae" vasıtasıyla bulaşmaktadır. Kolera mikrobu dışkıda, içme suyunda, sütte, sebze ve meyvede, çarşafta, kıyafetlerde ve çocuk bezlerinde yaşar; sağırlığa, kusmaya, titreme nöbetlerine ve ishale yol açarak kurbanını korkunç acılar içinde ölüme sürükler. Doktorlar çaresizdir; hastaların bağırsağını düğümlemeye çalışır ve ağrılara karşı afyon verirler. Jenny, tam etraflarında büyük ölüm dalgası başladığı sırada Londra'ya varır. On gün içinde aynı sokaktan beş yüz insan hayatını kaybedecektir.[22]

Marx, Engels'e yazdığı mektupta "Şu anda, bütün bu soyup soğana çevirme işi daha da iğrençleşmiş halde. (...) Soho, her yanında ayaktakımına kuyruğu titrettiren (mesela Broad Sokak'ta ev başına üç ölü düşüyor) koleraya teslim olmuş ve bu boka karşı en iyisi 'gıda maddeleri' ile direnilecekken..."[23] der.

Bunlardan hiçbiri Marx'ın gazete makalelerinde yer bulmaz; o sıralar sadece İspanya'daki devrim, İngiltere-Rusya gerginliği ve Rusya'nın İslam karşıtı seferleri gibi uluslararası konular vardır yazılarında. Sağlıksız barınma koşulları, kirli içme suyu, kapitalistlerin hijyeni kendi tekellerine alması gibi aslında teorilerini destekler nitelikte olduğu için kendisini yakından ilgilendirmesi gereken konulara, hele Soho'daki koleraya hiç değinmez. Salgın karşısındaki sessizliğine anlam vermek zor. Acaba mide bulandırıcı

bulmuştur? Çağdaşlarının çoğu gibi o da kolerayı bayağı bulup, ahlakdışı, zevk batağına saplanmış hayata karşılık bir ceza olarak mı yorumlamıştır? Felaket ona fazla mı yakın ve fazla mı banaldir, yoksa soğuk nefesini ensesinde mi hissetmektedir?

Biyografisini yazan İngiliz yazar Francis Wheen de bu tuhaf çelişkiye dikkat çekmiştir: "Gözlem ve toplumsal konulardaki keskin analiz yeteneğine rağmen yakın çevresine karşı tuhaf bir biçimde sıklıkla kayıtsız kalmıştır."[24] Yine de Dickens'ı, Thackeray'ı ve Bronté Kardeşler'i okumuştur ve "İngiliz roman yazarlarının bugünlerdeki dayanışma ruhunu ve siyasi ve toplumsal gerçekleri politikacıların, yayıncıların ve ahlak filozoflarının tümünün toplamından daha iyi sergileyen açık ve güzel anlatımlı sayfaları"[25]nı över. Ancak onlar gibi civarı dolaşarak itici güçleri araştırmak yerine, British Museum'un okuma salonunda gazetelerden ve diplomatik raporlardan bilgi toplar. 1854 ve 1855 yılları boyunca uluslararası politikanın doruklarından Londra'daki işçi ortamlarına sadece bir kez iner: kilisenin baskısıyla hayata geçirilen ve "pazar günleri boyunca meyhanelerin kapalı kalması" kuralını getiren "beer-bill" yasasına karşı kaleme aldığı, derin kişisel üzüntüsünü yansıtan sert makalesiyle...[26]

Friedrich Engels'e 12 Ocak 1855'te "Karım emin adımlarla faciaya doğru ilerliyor," diye yazar.[27] Bu, arkadaşına yazılı bir biçimde Jenny'nin hamileliğinden bahsettiği tek olaydır. Ama ne o sırada hüküm süren salgın tehdidinden, ne anne ve çocuğun karşı karşıya bulunduğu hayati tehlikeden, ne de tamamen yetersiz olduğu tahmin edilen tıbbi bakımdan söz eder. Arada sırada bir doktor, "Yahudi" Dr. Freund[28], Dean Sokak'taki eve gelir, ancak o da sürekli, faturalarını ödemedikleri takdirde ziyaretlerini kesmekle tehdit etmektedir.

15 Ocak 1855'te nihayet sancılar başlar. Soğuk ve gri bir kış sabahıdır. Dışarıda kar vardır ve hamile kadının odası zar zor ısıtılabilmektedir. Çocuklar; Jenny, Laura ve Edgar, minicik dairede ayak bağı olmasınlar diye muhtemelen bir yere yollanmışlardır. Belki başka bir göçmen ailenin yanına, Imandtlara veya

Liebknechtlere. Doğumda bir doktorun hazır bulunup bulunmadığı bilinmiyor. Doğum yapmakta olan kadın ne de olsa kırk bir yaşındadır. Kadınların yüzde onu hijyenik olmayan şartlar yüzünden loğusa sıtmasından ölmektedir.[29] Fakat tüm İngiltere'de olduğu gibi, Londra'da da eğitimli doğum uzmanları bulunmamaktadır. Ebelik yakışıksız addedilen bir meslektir. İlk olarak ancak 1886 yılında üniversitelerde eğitimi verilmeye başlanır. O zamana dek doğum, düşük sosyal statüye sahip ve düşük ücrete çalışan "midwife"ların işi olarak kalır. Bu kadınlar anne ve büyükannelerinden öğrendiklerini uygularlar ve devlette herhangi bir kayıtları bulunmaz. Elbise, ceket ve şapka; sokakta hangi kıyafeti giyiyorlarsa doğum sırasında da aynıları olur üzerlerinde, en iyi ihtimalle belki bir önlük takarlar. El altında su bulunuyorsa ellerini yıkar, ancak tırnaklarını temizlemezler. Alet çantalarında kateter, göbek bağı makası, iğne, iplik, cam boru ve kloroform şişesi bulunur. Kilisenin uzun süren direnişinin ardından, Kraliçe Viktorya 1853'te yedinci çocuğunu kloroform narkozuyla dünyaya getirdikten sonra, bu bayıltıcı maddenin doğumlarda kullanılmasına izin verilmiştir. Maddenin dozunda yapılacak en ufak bir hata anneyi ölüme götürebilir.[30] Böyle bir durumda çocuğun yaşama şansı da çok düşüktür. Plasenta sürecindeki müdahalelerle ilgili henüz bir bilgi yok elimizde. Dışarıdan el baskısıyla doğumu hızlandırmak Tanrı'ya küfür kabul edilir. Doğum, kesinlikle müdahale edilmemesi gereken doğal bir süreçtir.[31] Plasenta çoğunlukla makasla kesilir, bu da anneyi kanama riskiyle karşı karşıya bırakır. İşin iç yüzü böyleyken, Marx'ın yaklaşan doğumdan "mutlu bir olay" değil de bir "facia" olarak bahsetmesi gayet anlaşılır bir durumdur.

Ama her şey yolunda gider, ki mevcut şartlar altında bu neredeyse bir mucizedir. Jenny "facia"yı atlatır ve zayıfça ama sağlıklı bir çocuk dünyaya getirir. 16 Ocak 1855'te Marx ölçülü bir keyif içinde Engels'e şöyle yazar:

"Dün *Tribune*'e of course (tabii ki) yazamadım ve bugün de bir süre yazmam *à venir* (en azından yakın bir zamanda) mümkün değil, çünkü dün sabah saat altı ile yedi arası karım *bona fide*

(iyi niyetli) bir yolcu tarafından -maalesef *of the 'sex par excellence'* ("cinsi latif")- şereflendirildi. Erkek bir varlık olsaydı daha memnun olurdum."[32]

Yeni doğan çocuğa "Jenny Julia Eleanor" adı verilir. Eleanor adıyla çağrılır, daha sonra lakabı Tussy olur. Yine alelade bir kız çocuğu doğmuştur: Marx için acı bir hayal kırıklığı. Nitekim kızlar ne doktor olabilirler, ne avukat, ne de politikacı. Prusya'da da, İngiltere'de de üniversite yolu kızlara kapalıdır. Daha alt sınıfa mensup kızlar en azından fabrikada çalışabilirler, ama sosyeteye mensup kızlar için bu mümkün değildir. Bu kızların önünde, en azından o zamana kadar, gelecekle ilgili iki seçenek vardır: ya evlilik ya da mürebbiyelik. O aşamaya kadar gerekli eğitimi almalı, Fransızca, piyano, dans ve elişi öğrenmelidir. Bu da para demektir. Aynı şekilde sınıfına uygun giyim kuşam da. Alışılagelmiş kadın becerileri üzerine eğitim almadan evlilik pazarında hiçbir şansı olamaz. Marx'ın tekrar tekrar ciddi biçimde dile getirdiği bakış açısı şöyledir:

"Kızlar büyüyor, eğitimleri pahalıya mal olacak. Katıldıkları *ladies seminary*'de (kızlar okulu) bir İtalyan'dan, bir Fransız'dan ve bir *drawing master*'dan (resim hocası) özel *lessons* (dersler) alıyorlar. Şimdi bir de müzikçi bulmam lazım."[33]

"Cinsi latif." Tussy, bundan otuz iki yıl sonra bir Güney Afrikalı yazardan* alıntı yaptığı polemik yazısı *The Woman Question*'ı (*Kadın Sorunu*) kaleme alırken, acaba bu pek iç açıcı olmayan tanımlamadan haberdar mıydı? "Yeni doğmuş bebekler olarak hemşirelerin dizinde yatarken eşittik. Gözkapaklarımızı son uykuya indirdiklerinde de yine eşit olacağız."[34]

Jenny doğumdan sonra kendisini hızla toparlarken, bebeğin büyümeye pek hevesi yoktur. Sürekli ağlar, iştahsızdır ve Marx'ın Engels'e yazdığı gibi "bütün evin huzurunu kaçırır."[35] Jenny bu bebeğini de emzirmek istemez veya emziremez. İrlandalı bir sütnine

* Olive Schreiner ve romanı *Geschichte einer afrikanischen Farm* (*Bir Afrika Çiftliğinin Öyküsü*).

bulunur. Ancak, artık bağlantının bilincinde olan ve kardeşlerinin ölümünün yarattığı şoku hâlâ üzerinden atamamış bulunan ablaların gözü bu kez sütninenin üzerindedir.

"Bize çok iyi baktılar," der Jenny bir akrabasına yazdığı mektupta, "ve İrlandalı sütnineyi -onlara özgü görgüsüzlüğü ve kötü alışkanlıkları göz önüne alırsak bu şarttı- sıkı (...) kontrol altında tuttular. Yeşil Adalıların çocukları dehşet verici bir biçimde vaftiz babaları olan cin ve brendiye meylediyor, o noktada çok dikkat etmek lazım."[36]

Dean Sokak'taki evin içinde bulunduğu şartlar bir bebek için kesinlikle uygun değildir. Bebeğin rahatsız edilmeden uyuyabileceği sessiz bir oda, yıkanıp altının değiştirebileceği temiz bir yer yoktur. Temiz hava yerine, en ücra köşesine kadar puro dumanı dolu bir ortam.

Prusyalı bir ajan "Marxların evine girince," diye anlatır, "(...) tütünün koyu dumanı gözleri öyle bir çevreliyor ki, ilk anda, gözler bu dumana yavaş yavaş biraz alışıncaya kadar, insan kendini mağaraya girmiş gibi hissediyor ve bir sis bulutu içinde birkaç eşyayı seçebiliyor. Her şey pis, her yer tozlu; oturmak gerçekten tehlikeli bir şey. Üç ayaklı bir iskemlenin olduğu yerde çocuklar oyun oynuyorlar ve diğer iskemlede de mutfaklarını kuruyorlar. (...) Oturmak pantolonu riske atmak demek."[37]

Marx birçok kez kendisini düzenli gazete yazılarını yazmaktan alıkoyan "bebeğin pek endişe verici durumu"ndan yakınır. Hatta şubat başında çocuk için "en kötüsünden" endişe eder,[38] yani öleceğinden. Bu onu, şimdiye dek hiç olmadığı kadar korkutmuş gibidir, çünkü pek çok hastalıklar, facialar ve ölüm tuzaklarından sıyrılarak bir mucize gibi dünyaya gelen "kolera bebeği" Tussy, ilk günden itibaren Marx'ın kalbini kazanmıştır; üstelik "cinsi latif" mensubu ve Frederick gibi esmer, Yahudi tipinden olmasına rağmen.

Marx'ın kendi sağlık durumu da berbattır. Puro dumanı ve kötü ışıkta çok okumaktan gözlerinde kronik iltihaplanma baş gösterir, martta yakalandığı ağır bronşit yüzünden bir türlü iyileşmez ve ağır ilaçlar almak zorunda kalır. Ama durumu en kötü olan

Edgar'dır. Tussy'nin doğumundan hemen sonra "tehlikeli bir mide ateşi"ne, belki de kolera enfeksiyonuna yakalanır. Günden güne mum gibi erir. Marx gözbebeğini, Musch'unu kaybetmekten ölesiye korkar. Gazete çalışmalarını bir kenara iter, gece gündüz hasta oğlunun başında nöbet tutar. Edgar hiç şikâyet etmez, "özgün, uysal ve bir o kadar da bağımsız karakterini"[39] hiç kaybetmez ve son âna kadar iyi ve uslu davranmak, hastalığıyla anne ve babasını üzmemek için çaba sarf eder.

Jenny, "Sırdaşı küçük Jenny'ye, 'Möhm'cük yatağıma gelince mutlaka ellerimi ört ki ne kadar zayıf olduğumu görmesin' derdi," diye anlatır.[40]

Edgar 6 Nisan 1855'te, Tussy'nin doğumundan aşağı yukarı üç ay sonra babasının kollarında ölür. Marx'ın bir gecede saçlarına aklar düşer, aylarca acısından başka bir şey hakkında konuşmaz, yazmaz.

"O benim sevgili Karl'ımın bütün neşesi, bütün gururu, bütün umuduydu. Çocuk da ona özel bir şefkatle bağlıydı," diye yazar Jenny bir akrabasına. "Öyle ki, hastalığı boyunca hep Charley'sinin (...) yanında olması, onu taşıması, kaldırması, elleriyle başını okşaması için dua etti. Ve gerçekten de Karl, altı korkunç hafta boyunca yanından ayrılmayacak ve gece gündüz başında nöbet tutacak kuvveti buldu."[41]

O aylarda Marx arkadaşlık ve acıyı paylaşma anlamında birçok güzel olaya tanık olur. Özellikle de, küçük Edgar'ın yaşadığı trajediyi göçmen hayatının ve sıkıntı verici boyuttaki Londra yoksulluğunun doğurduğu bir sonuç olarak gören sürgündeki politik dostlarından destek görür.

Ölüm günü Marxları ziyaret eden Wilhelm Liebknecht "Sahne gözümün önünden gitmiyor," der. "Ölü çocuğun üzerine eğilmiş sessizce ağlayan anne; onun yanında ayakta durmuş hüngür hüngür ağlayan Lenchen; her türlü teselliyi sert, hatta öfkeli biçimde savuşturan, ürkütücü bir telaş içindeki Marx; sanki oğlunu kendinden çalan ölüme karşı korumaya çalışıyormuş gibi onlara can havliyle sıkı sıkı sarılan annelerine sokularak sessizce ağlayan kızlar...

İki gün sonra da defin (...) Marx'la arabadayım; başı elleri arasında sessizce oturuyor. Başını okşuyorum: 'Arap, bak karın var, kızların var, biz varız ve hepimiz seni öyle çok seviyoruz ki!' 'Bana oğlumu geri getiremezsiniz!' diye iç geçiriyor. Ve Tottenham Court Road'daki kilise avlusuna doğru sessizce ilerliyoruz. (...) Tabut mezara indirilecekken Marx öyle bir telaşa kapılıyor ki, tabutun arkasından mezara atlayacağından korktuğum için gidip yanında duruyorum."[42]

O ilkbahar en azından maddi sorunlar her zamanki kadar ağır değildir. Jenny'ye miras kalmıştır. Doksan yaşında ölen amcası Heinrich von Westphalen'den kalan yüz sterlin taşınmalarını sağlamaya yetecek bir paradır.

Umutsuzluk saçan Soho'dan ve Edgar'ın hastalığı ve ölümünün hatıralarından kaçmak için acilen tebdili mekân yapmak isteyen Marx, "yaşlı köpeğin" ölümünden dolayı "*very happy*"[43] (çok mutlu) olduğunu gizlemez. Ayrıca karısı da güçsüz düşmüştür ve dinlenmeye ihtiyacı vardır. On bir yaşında annelik sorumluluğunu üzerine alan ve özellikle Tussy'yi kendi bebeğiymiş gibi gören en büyük kızı Jenny, annesi için "bir kuruşluk mum gibi saydam ve ringa balığı kadar kuru," diye yazar.[44] Böylece aile, en azından 1855 yazının temmuzdan eylüle kadarki zamanı, Londra'nın banliyölerinden Camberwell'de geçirebildikleri için mutludur. Trier'den eski bir dost buradaki köşkünü ailenin hizmetine sunmuştur: modern mimarinin şaheserlerinden biri olarak birkaç yıl önce inşa edilmiş olan "peri masallarındaki gibi büyüleyici" Kristal Saray[45] manzaralı, küçük bir ev. Bu yeni çevrede Tussy'nin yüzünde güller açar, yanakları al al olur, geceleri uyumaya başlar ve her geçen gün biraz daha ailenin sevgilisi haline gelir. İki abla onu kendi elleriyle yıkamakta ısrarlıdır. Jenny onunla "daguerreotipistlere"* gider ve çıkan fotoğrafları Trier'deki akrabalarına gönderir. Bütün dünyaya yeni bebeğin nasıl "olağanüstü sevimli" ve "güzel" olduğunu

* Dönemin gümüş plaka üzerine ya da gümüş kaplı bakır üzerine fotoğraf çekme tekniğini uygulayanlar. (Ç. N.)

yazar, çıkardığı ilk sesleri ve ilk emekleme denemelerini büyük bir gururla anlatır. Kırk yaşını aşmışken yeni yeni, çocuğun "felaket" anlamına gelmediğini, minik çocuklara sahip olmanın güzel olabileceğini keşfediyor gibidir. Marx da büyüleyici sevimliliğiyle kendisine Edgar'ın acısını saatler boyunca unutturan bu ufaklığa deli divanedir. "Gülüşü ve yarenliğiyle onu bazı üzüntülerinden uzaklaştırıyor," gözlemini yapar Jenny. Tussy'nin ilk sözlerinden biri "papa" ile "daddy" karışımı "dada"dır. Marx'ın çocuklarından hiçbiri anne ve babası tarafından çocukken bu kadar önemsenip şımartılmamıştır.

Jenny hatıralarında "Çocuk tam, zavallı tatlı Edgar'ım bize veda ettiği sırada doğdu ve ağabeye duyulan bütün sevgi (...) böylece bu küçük kız kardeşe yöneltildi," diye yazar.[46]

Edgar'ın ölümünden bir yıl sonra, Nisan 1856'da Marx yaşadığı en büyük umutsuzluğun yaralarını sarmış gibiydi. *New York Daily Tribune*'e ve *Neue Oder-Zeitung*'a daha ender olsa da yazı yollamaya devam ediyordu ve makaleleri artık daha akıcı, daha derli toplu görünmekle birlikte, gündelik muhabir haberlerinden ziyade, İngiltere ve Prusya'daki siyasal ve sosyal durumla daha ilgili denemelere dönüşmüşlerdi. Londra'da yayımlanan "People's Paper"ın yıllık kutlamasında yaptığı kısa ama etkileyici konuşmasında, doğrudan İngiliz işçilerine ve özeleştirel yaklaşımla 1848'deki devrime değinmişti:

"1848'deki sözde devrimler içler acısı kısa birer dönem sadece (...) Avrupa toplumunun sert kabuğuna atılmış küçük birer çizikten ibaret. Fakat bir uçurumu görünür kıldılar. (...) Büyük bir gürültüyle proletaryanın kurtuluşunu ilan ettiler, yani 19. yüzyılın sırrını."

Serbest ticaretin, teknolojik devrimlerin ve "modern endüstrinin yeni doğmuş oğulları"nın ülkesi İngiltere, Marx'a göre çöküş dönemini yaşamaktadır.

Yıllardır düşüncesizce yürütülen ihtiyaç fazlası üretim şimdi pazarı da ele geçirmiştir; basmacıların, ipek üreticilerinin ve pamuk

iplikçilerinin ürünleri artık alıcı bulamamaktadır. İflaslar, işsizlik, işçi mahallelerindeki umutsuz sefalet bunun sonucudur.

"Üzerindeki yükü azaltarak insanı daha verimli hale getirecek müthiş bir güce sahip olan makinelerin, aksine insanları köreltiğini ve bitkin düşürene kadar sömürdüğünü görüyoruz. Yeni zenginlik kaynakları sihirli bir güç tarafından birer yoksulluk kaynağına dönüştürülüyor. Bilimin kazandığı zaferlerin bedeli kaybedilen karakterle ödeniyor gibi gözüküyor. İnsan, doğaya hükmettiği boyutta diğer insanlar tarafından (...) boyunduruk altına alınıyor. (...) Biz, kendi açımızdan, bu hilekâr ruhun çelişkiler içinde gittikçe belirginleşen suretini yanlış yorumlamıyoruz. Biz, toplumun yeni kuvvetlerinin (...) kendilerinin efendisi olacak yeni insanlara ihtiyacı bulunduğunu, o insanların da emekçiler olduğunu biliyoruz."[47]

Eski vatanı Prusya'ya karşı da artık sert çıkışlar yapmaktadır; "felsefi aydınlanma" konusunda haklı olarak gururlandığını, ancak Prusya'nın "en yetenekli bilimadamlarını üniversitelerden uzaklaştırdığını ve gençlerin eğitimini karanlık adamlardan oluşan bir güruhun eline teslim ettiğini," söyler. Ülke yönetiminde, mahkemelerin özgürlüğünü, mezheplerin eşitliğini, hepsinden öte, grevlere katılanları cezalandırmak ve politik hayattan sistematik biçimde uzaklaştırmak suretiyle işçi sınıfını ve hatta reform yanlısı kralı bile baskı altında tutan büyük toprak ağalarının sözü geçmektedir.[48]

Marx, Prusya topraklarına adım attığı takdirde derhal tutuklanıp mahkemeye çıkartılacağından kaçınılmaz olarak endişe ederken; Jenny, muhtemelen Prusya İçişleri Bakanı Ferdinand von Westphalen'in üvey kız kardeşi olduğu için, Mayıs 1856'da üç kızını da yanına alarak hiçbir sorunla karşılaşmadan Trier'e gider. Seksen yaşındaki annesini görmek, en küçük kızını herkese göstermek ve Eifel ile Mosel Dağları arasındaki küçük burjuvaziye hâlâ çekici bir kadın olduğunu ispatlamak ister.

Büyük iki kızı daha önce pek çok kez Trier'e gitmiştir. Tussy ise anne ve babasının memleketini ilk defa görecektir. Londra'yla karşılaştırınca Trier kuş yuvası gibi kalır. Çoğu bağnaz Katolik,

yirmi bini biraz aşan bir nüfus; hepsi büyük bir pazara açılan dar sokaklar; atlı yük arabaları; parke kaldırımlar; Porta Nigra yakınlarında halen ortaçağı yaşıyormuş gibi görünen sefil bir Yahudi kenar mahallesi. Öte yandan, şehirde belirgin bir Prusya karşıtlığı, Ren-Mosel bölgesinin Berlin'deki yabancı yönetime ve bürokratlara karşı geleneksel muhalefeti hissedilmektedir. Marx çiftinin babalarının da içinde bulunduğu entelektüeller Prusyalılardan çok Fransızlara sempati duyarlar. Neticede, hemen kapı komşusu olan Fransa, yirmi yıllık egemenliği boyunca şivesiyle, neşeli yaşam tarzıyla ve yiyecek-içeceklere düşkünlüğüyle bölgede iz bırakmıştır. Ama bu etkiler Trier'i bir dünya şehri yapmaya yetmez. Herkes herkesi tanır. Her şey Katolik Kilisesi'nin kontrolü altındadır. Protestanlar da neredeyse Yahudiler kadar azınlıktadır. 16. yüzyıldan beri Kutsal Kaya'ya tapılmaktadır. Dünyanın dört bir yanından gelen Hıristiyanlar burada atavist bir putlaştırma ayini uygulamaktadır. Etrafta, dünyayla ilişkisi tamamen kesik, çok yoksul köyler vardır. Hatta bütün Eifel bölgesi uygarlıktan o kadar uzak yaşamaktadır ki, "Rheinland'ın Sibiryası" olarak anılır. Okuma yazma bilen yok gibidir. Hastalıkları "büyücü kadınlar" iyileştirir. Hatta son cadı yakma olayları halen hatıralardadır.

Jenny bu yere karşı nefretle karışık bir sevgi duyar. Genç kızken burada sık sık depresyona girmiş, hatta intiharı düşünmüştür. "Dedikodu ve gülünç yerel ayinlerle dolu en küçük, en sefil kuş yuvası" olarak bahseder buradan, gençliğinde Marx'a yazdığı mektuplarda.[49] Öte yandan bu şehrin Jenny üzerinde, onu her defasında geri dönmeye zorlayan büyük bir çekim gücü vardır: bağlar, Mosel'in doğal güzellikleri, birçok Roma dönemi kalıntısı, soyluların Prens Franz döneminden kalma klasik tarzda şehir evleri... Kendi ailesinin evi de bunlardan biridir ve bugünkü adı Paulin Sokak olan Römerstrasse'de yer almaktadır. Buraların prensesi, yabancısı, yüksek asilzade bir memurun kızı, baloların kraliçesi, "Trier'in en güzel kızı"dır. Kırk iki yaşında bile, dünya modasına uygun kıyafetleri içinde, üç güzel kızını, özellikle de yeni yeni

İngilizce konuşmaya başlayan en küçükleri Tussy'yi yanına almış şehirde yürürken, Trier şartlarında hâlâ çok egzotiktir.

Aralarına giren mesafe, sırtında romatizmayla Londra'da kalan kocasının onu daha da çok arzulamasına sebep olmuş gibidir. Jenny'nin fotoğrafına bakıp bakıp dalar ve tarih boyunca kırk iki yaşında bir kadına yazılmış en ateşli, en zekice aşk mektuplarını yazar:

"Sen gider gitmez, sana olan aşkım, ruhumun tüm enerjisi ile kalbimin bütün karakterinin birleşerek oluşturduğu (...) bir deve dönüşüyor sanki. Kendimi yeniden bir erkek gibi hissediyorum, çünkü büyük bir tutku hissediyorum; öğrenim ve modern eğitim yoluyla bize bulaştırılan çeşitlilik ile, gerekli tüm öznel ve nesnel izlenimleri eleştirmekte kullandığımız şüphecilik, hepimizi küçük, zayıf, mızmız ve kararsız yapmak için icat edilmiştir. Ama sevgi, (...) emekçilere karşı olan değil, sevgiliye, bilhassa sana duyulan sevgi, erkeği yeniden erkek yapıyor."[50]

Jenny'nin keyfine diyecek olmamasına şaşmamak gerek. Ondaki bu bayram havası, bir buçuk yaşındaki bir çocuk için yadırganacak derecede uyanık olan küçük Tussy'ye de yansır. Londra'dayken birkaç kez kucağına almasına izin verilen Ernestine Liebknecht'in bebeğini, üzerinden haftalar geçmesine rağmen hâlâ unutmamıştır.

Jenny, Ernestine'ye yazdığı mektupta, "Ne zaman adını ansak birden kulak kesiliyor, ellerini çırparak '*Baby, baby*,' (Bebek, bebek) diye bağırıyor, hemen yere oturup bebeğinizi aldığı kucağını işaret ediyor," der.[51]

Trier'deyken "dada"sı Karl Marx da sık sık aklına düşer.

"Tussy'cik babayı da unutmadı," diye devam eder Jenny: "Sık sık dikkat çekici biçimde onu anıyor, elleriyle onu çağırıyor, sonra da üzüntüyle '*Gone*' (gitti) diyor, baba kapıdan girmeyince de vurmaya ve çimdiklemeye başlıyor."

Anneannesi Caroline von Westphalen'i ancak yaşlı ve ölüm döşeğinde bir kadın olarak tanır. Anneanne Temmuz 1856'da, 81. doğum gününden on iki gün sonra ölecektir. Dedelerin ikisi de, Heinrich Marx ve Ludwig von Westphalen, zaten uzun süre

önce ölmüşlerdir. Marx'ın annesi Henriette'yi ziyaret etmekse, Trier'de yaşamasına ve gayet sağlıklı olmasına rağmen, söz konusu dahi edilmez. Jenny'yle gayet gergin bir ilişkileri vardır ve Marx da Hollandalı-Macar karışımı bir haham ailesinden gelen, Hollandaca-Yiddiş karışımı bir dil konuşan, dünyaya dokuz çocuk getirmiş ve Yahudi kökleriyle bağını hiç koparmamış bu basit kadından utanıyor gibidir. 1853'te, vaftiz edilişinden yirmi sekiz yıl sonra Hollandalı akrabası Lion Philips'e şöyle yazmıştır:

"İsrail halkı gibi, benim çocuklarım da dünyanın dört bir tarafına dağılacaklar gibi görünüyor."[52]

Bu şartlar altında, Jenny'nin kızlarıyla birlikte, Gilbert Sokak'ta Karl Marx ailesinin yattığı, taşlarındaki uzun, şiirsel, İbranice yazılar 20. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar okunabilir durumda olan Yahudi mezarlığını ziyaret etmeyi uygun bulduğunu düşünmek pek mantıklı olmaz. Marx'ın baba tarafından dedesi Mordechai Hallevi'nin mezar taşında şöyle yazıyordur örneğin:

"Bilge ve evrensel beyefendi, öğretmenimiz ve üstadımız burada yatmaktadır; saygıdeğer ve aziz gibi tanınan bir şahıstı, yüksek aileden gelen bir din adamı, Mordechai Hallevi, öğretmenimiz Samuel Postelburg'un oğlu, adaletinin hatırası ona rahmet getirsin. Otuz beş yıl Trier'de mahkeme başkanı, sonsuzluğa giden yolda ise gençliğinden itibaren, uyanışından ilahi emirle (...) burada, Trier'de tükendiği şu güne kadar kendi yaptıklarını da adaletin terazisinde tartan bir insan idi."[53]

Prusya İçişleri Bakanı olan üvey erkek kardeşinin kendisine kanunlar uyarınca ödediği iki yüz sterlinlik mirası alan Jenny, üç kızıyla birlikte Paris ve Jersey Adası üzerinden Londra'ya doğru yola çıkar. Eylül 1856'da şehre vardığında, nihayet yeni bir ev tutacak ve Soho'daki o korkunç delikten kurtulacak durumdalardır. Kentish Town, Grafton Terrace'da dar, neo-gotik tarzda sıralı olarak inşa edilmiş dört katlı yeni yuvalarına taşınırlar: yeşillikler içinde, şehir merkezinden uzak, ama Londra'nın kuzeyinde yer alan büyük düzlüğe, revaçtaki mesire alanı Hampstead Heath'e yakın bir ev.

O günlerden kalma bir gezi rehberi Hampstead Heath'den

hayranlıkla bahseder: "Düzlük neredeyse 100 hektar genişliğinde. Vahşi güzelliği, dağ ve vadi arasındaki geçişler, parkların tasarlanmış şıklığına karşı canlı bir zıtlık sergiliyor. (...) Burada karşılaşılan manzara geniş ve tablo gibi. (...) Güney manzarası Londra'nın yerleşim kümeleri üzerinden Surrey'nin yeşil tepelerine ve Kristal Saray'ın parıldayan çatısına kadar uzanıyor; (...) berrak havalarda doğuda Thames, hatta batıda Windsor Sarayı bile seçilebiliyor."

Kira düşüktür, yılda sadece otuz sekiz sterlin, iç karartıcı mekâna ödedikleri kiranın iki katı bile değil, çünkü bölge henüz trafiğe bağlanmamış, sokak ışıklandırması, dükkânları ve Marx'ın çok düşkün olduğu pub'ları bulunmayan devasa bir inşaat alanıdır. Şehre uzaklık sonradan sorun olmaya başlayacaktır. Ama başlangıçta Dean Sokak'tan kurtulmuş olmanın mutluluğu hâkimdir. Özellikle de, taşınmalarından kısa bir süre sonra akrabalarından birine şu mektubu yazan Jenny açısından:

"Ev İngilizlerin bir evden beklediği dört özelliğe sahip: *Airy, sunny, dry* ve *gravely soil* (havadar, güneşli, nemsiz ve iri kumlu toprak) üzerine inşa edilmiş. Etrafı inek, at, koyun ve tavukların ferah ferah yayıldığı yemyeşil çayırlar ve otlaklarla çevrili. Önümüzde sisli konturlarıyla olağanüstü büyüklükteki Londra uzanıyor, berrak havalarda St. Paul Kilisesi'nin kubbesini bile seçebiliyoruz. Arka odalar iç açıcı, muhteşem bir manzaraya sahip. Hampstead'in etrafı, ormanla taçlandırılmış tepelerine ve bir tepenin üstüne heybetle kurulmuş kilisesiyle, kışkırtıcı Highgate'e kadar uzanan bol iniş çıkışlı bir arazi. (...) Mekânın bolluğundan en çok çocuklar memnun, küçük Eleanor sevinçten sürekli '*nice carpets*'ı (güzel halıları) öpüp duruyor."[54]

Kaptan Tussy 1857-1869

Evdeki ilk haftalarda Jenny kendini bir saray hanımefendisi gibi hissediyordu. Kendine ait bir bahçe, küçük bir teras, biri salon olarak kullanılan sekiz tane aydınlık oda, bir konuk odası, dışarıda ne cadde gürültüsü, ne sağda solda ayaktakımı, ne koleralılar, ne pis hava, ne de evi paylaştıkları insanların mutfaklarından gelen işçi sınıfı yemeklerinin kokusu. Ailesinin evinden ayrıldığından beri hiç bu kadar sınıfına uygun bir evde yaşamamıştı. Tek eksikleri mobilyaydı. Neyse ki Marx'ın eski okul arkadaşı Imandt, öğretmen olarak İskoçya'ya giderken onlara bir masa ile birkaç iskemle bırakmıştı. "Rokoko stili ikinci el mobilya."[55] Jenny büyük bir şevkle kendini ev kadınlığına adamaya başladı; şömine kenarları için vazolar, beyaz perde, oturma yeri hasırdan bir düzine sandalye, sarmaşık bitkileriyle dolu sepetler ve sallanan fiskos sehpası için mavimsi gri bir örtü aldı.[56]

1852'de Londra'daki bir dünya sergisinde gördüğü heykelli, ayaklı-kollu şamdanlı, incik cıncık biblolu gerçek Viktoryen tarzla karşılaştırmak tabii ki henüz mümkün olmasa da, kızların büyüdüklerinde kendilerine denk koca bulmaları için *şart* olduğuna inandığı orta sınıf atmosferine doğru atılan ilk adımdır; bir başlangıçtır bu. Fakat ardından sürekli yağmurlarıyla İngiliz sonbaharı bastırır. Semtin üzerine inşa edildiği kızıl toprak çamura dönüşür. Günler karanlıktır artık. Her tarafta su birikintileri, çöp yığınları ve yarı inşaat halindeki evler... Göçmenlerden sakınan komşularla hiçbir irtibatları yoktur. Herkes kendi evinin kralıdır.

"*La vie de bohème* (bohem hayatı) son buldu," diye yazar hatıralarına. Neredeyse eski yoksulluk günlerinin ardından ağıt yakmaktadır: "Şimdiye kadar sürgünde sürdürdüğümüz açık ve özgür savaşın yerini, yine hiç değilse dürüstlüğün ışığını koruma mücadelesi aldı. Yelkenler fora bağnazlığa doğru ilerliyorduk."[57]

Üstüne, o sonbahar yine hamile kalır. Yedinci hamilelik, yaş kırk üç. Manzara pek iç açıcı değildir, çünkü annesinden kalan para da bitmiştir. Marx bile, erkek olacak olsa dahi, yeni bebeğe sevinmez. Kış bütün soğuğuyla bastırdığında ve yine kömürcüye verecek para kalmadığında, Marx evin ne kadar cereyanlı olduğunu fark eder. Kiranın düşüklüğüne duyduğu sevinçten, masrafların yüksekliğini gözden kaçırmıştır.

"Azıcık paramı yatırdığım, Dean Sokak'taki gibi dayanması günden güne imkânsızlaşan bu evde tamamen şapa oturmuş vaziyetteyim," diye yazdığı Engels'ten, yılgınlığını yansıtan bir yanıt gelir hemen:

"Nihayet her şeyin rayına oturduğunu, senin düzgün bir evde işlerini yoluna koyduğunu sanıyordum; şimdi anlaşılıyor ki hepsi bir sorun teşkil ediyor, öyle mi?"[58]

Yeni evde sadece Tussy'nin keyfine diyecek yoktur. Kendine ait bir odaya, kardanadam yapabildiği bir bahçeye, bir şekilde kapıdan eve sızmayı başaran kedilere sahiptir. Komşularla da bir sorunu yoktur, çünkü o bir yabancı, Prusyalı bir göçmen değil, yoğun Moselland aksanını kaybetmeyen anne ve babasının aksine İngilizcesinden Alman uyruklu olduğu anlaşılmayan, Londra'da doğmuş gerçek bir İngilizdir. Mahalledeki çocuklarla çabucak arkadaş olur; çocuklar için ailenin reisi Tussy'dir: "Marxlar" değil, "Tussyler" diye bahsederler aileden. Bu arada, "Eleanor"a neden "Tussy" dendiğini kimse tam olarak bilmiyor. Pisilere duyduğu derin sevgiden miydi acaba?

Güzel havalarda çayını terasta servis ettirir, kız kardeşlerine kendisi için kestane pişirmelerini buyurur, etrafa emirler yağdırır, ama Tussy'ye kızmak mümkün değildir. Çünkü, Marx'ın Engels'e biraz endişeli, biraz da dalga geçerek bahsettiği gibi o, muhteme-

len Grimm masallarından birkaç parça Almanca sözcük kaptığı için kendisinin "*two brains*"e, yani iki beyne sahip olduğunu iddia eden "tuhaf bir şakacı"dır.[59]

Anılarında, "Masal okumaktan hepimiz aptala döndük," der Jenny, "ama *Rumpel stiltzchen*, *Süpürge Sakallı Kral* veya *Pamuk Prenses*'ten tek bir hece atladığımız anda, vay halimize! Bu masallar sayesinde çocuk zaten burada teneffüs ettiği havada bulunan İngilizcenin yanında kurallı Almanca da (...) konuşmaya başladı."[60]

Onun için Marx bir hikâye bile uydurmuştur. Kocaman ve içinde harika şeylerin olduğu bir dükkâna sahip büyücü Hans Röckle'nin hikâyesi.

"Uzun, upuzun bir hikâyeydi ve asla sonu gelmezdi," diye hatırlar Tussy. "Dükkânında dünyanın en güzel şeyleri vardı: tahtadan kadınlar ve erkekler, devler ve cüceler, krallar ve kraliçeler, ustalar ve çıraklar, Nuh'un gemisindeki kadar çok dört ayaklı hayvanlar ve kuşlar, masalar ve iskemleler, her boyda atlı arabalar ve kutular. Ama ah! Her ne kadar bir büyücü de olsa, sürekli parasız kalır ve istemeye istemeye o güzelim eşyalarını (...) şeytana satardı. Fakat, birçok macera ve labirentten sonra eşyalar yine Hans Röckle'nin dükkânına dönerdi."[61]

İlkbaharda evde ortam biraz düzelir. Piknik zamanı gelmiştir. Pazar günleri Highgate'in uzak tepelerine gidilir. Marx da politika yazılarını bir kenara bırakıp onlara katılır. Piknik sepetinin hep dolu olması tam bir mucizedir. Dana kızartma, ekmek, peynir, karides, büyük şişe bira. Büyücü Hans Röckle'deki gibi neredeyse.

"Bazen aileye eşlik eden Liebknecht hatırlar: 'Genellikle bir şarkı için ses verilirdi. Çok ender olarak politik şarkılar, çoğunlukla da halk şarkıları söylenirdi. (...) Ya da çocuklar zenci şarkıları söyleyip dans ederlerdi. (...) Politikadan ve göçmen sefaletinden hemen hiç konuşulmazdı. Buna karşılık bol bol edebiyat ve sanattan bahsedilirdi. Marx'a muhteşem hafızasını sergilemek için gün doğardı. Neredeyse tamamını ezbere bildiği *İlahi Komedya*'dan uzun bölümler okurdu. Ve Shakespeare'den sahneler. Ama eşi de olağa-

nüstü bir Shakespeare uzmanı olduğundan, sık sık ondan nöbeti devralırdı."[62]

Ama pazartesiyle birlikte iç karartıcı günlük hayat da geri dönerdi. Karl'a o sıralar gazetelerden fazla iş siparişi gelmiyordu. Kendisinin kehanette bulunduğu dünya ekonomik krizi, iflaslar, batan bankalar ve ani fırlayan fiyatlarla kendini iyice hissettirir olmuş, büyük ve uluslararası alanda itibar sahibi *New York Daily Tribune* gibi gazeteleri de etkilemiş, serbest gazeteciler için kemerler sıkılmıştı. Öte yandan makaleleri fazla eleştirel, özellikle de fazla Rusya karşıtı bulunuyordu. Sansürden geçebilen uluslararası politika yazılarının sayısı gittikçe azalmaktaydı. En çok revaç görenleri İngiliz Krallığı'ndaki sosyal şartları teşhir ettiği küçük haberleriydi: Ruh hastalarının insanlık dışı koşullar altında yaşaması, yoksulluk ve suç oranı arasındaki bağlantı, afyon ticareti veya fabrikalardaki çalışma şartları, "makinelerin yol açtığı ölümlü veya ellerin, kolların, bacakların veya ayakların kesildiği, eklem ve kemiklerin kırıldığı, baş ve yüzlerin yaralandığı, sıyrıklı, ezikli vs." kazalar. "Kendi ülkelerindeki yeni nesil genç işçilerin kanını emerek semiren bu vampirler, Britanyalı afyon kaçakçılarına en uygun arkadaş değil midir?"[63]

Jenny'nin hamileliği sorunludur. Marx rahatsız edici durumlar[64] üzerine üstü kapalı imalarda bulunur, zira "kadın işleri" ile ilgili kendini daha açık ifade edemez ve etmek de istemez. Sancılar erken mi başlamıştır? Kanama mı vardır? Ya da Jenny yedinci bir doğumu kaldıramayacağından korkarak kürtaj mı yaptırmaya çalışır?

6 Temmuz 1857'de doğum nihayet gerçekleşir. Bu kez evdeki şartlar daha uygundur, hatta belki ayrı bir loğusa odası bile söz konusu olmuştur. Fakat, cinsiyetinden hiçbir yerde bahsedilmeyen bebek yaşamaz. Dünyaya sadece bir kez nefes almak için gelmiştir.[65] Tüm işaretler bebeğin ileri derece özürlü olduğu yönündedir.

"Kendi içinde bir felaket değil," diye yazar bir gün sonra Engels'e. "Yine de, kısmen, hayal dünyamda korkunç bir iz bıra-

kan bununla doğrudan alakalı koşullar, kısmen de, olayı bu sonuca götüren şartlar öyle bir gelişme izledi ki, hatırlamak acı veriyor. Mektupta bu tür konuları anlatmak mümkün değil."[66]

Engels'ten soğuk bir yanıt gelir:

"Çocuğun ölümünü sen sakince kabullenebiliyor olabilirsin, ama karın için bu çok zor. Onun nasıl olduğunu hiç yazmamışsın. Bundan iyi olduğu sonucunu çıkartıyorum, ama lütfen bana *olumlu* haberler ver, yoksa içim rahat etmeyecek. Esrarengiz imaların bu noktada pek çok ihtimale açık kapı bırakıyor."[67]

Güçlü bir bedene sahip olan Jenny bu doğumdan sonra da kendini çabucak toparlar, ancak aylarca depresyondan çıkamaz. Konuşabileceği kimsesi yoktur yakınında; ne annesi, ne de bir dost. Sadece uzak Almanya'da birkaç mektup arkadaşı. Yıllar sonra dahi, yaşadığı hamilelikler içindeki bu en büyük, en son olaydan dehşetle bahsedecektir. "Her defasında deli cesareti isteyen tatsız bir mesele; tehlike altında olmayan içinse hava hoş," diye yazacaktır Ernestine Liebknecht'e.[68]

Ocak 1858'de Tussy üç yaşını doldurur. Kız kardeşleri ona Helene'nin gözetimi altında diktikleri pembe pelüşle süslenmiş metalik gri bir elbise hediye ederler. "Dada"sından Frederick Marryat'ın sevilen gençlik kitabı *Masterman Ready* gelir armağan olarak. Akşamları kızına artık bu kitabı okur, nitekim Hans Röckle hikâyesine sürekli yeni bölümler uydurmak gitgide daha da sıkıcı olmaya başlamıştır. *Masterman Ready*'yi Marryat kendi çocukları (tam on bir tane) için kaleme almıştır. Çünkü piyasada bulunan diğer denizci ve macera romanlarını beğenmemektedir: Denizcilik bilgileri çok sığ, coğrafya ve etnoloji hataları çok fazladır. Eski bir kaptan olan Marryat daha iyisini yapabileceğini düşünür. Akdeniz'de Fransızlara ve Türklere karşı savaşmış, Burma'ya düzenlenen bir araştırma gezisine başkanlık etmiş, Napolyon'u Sankt Helena adasında gözaltında tutan buharlı gemi "Beaver"ı kumanda etmiştir. *Masterman Ready* Hint Okyanusu'nda batma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Avustralyalı bir ailenin öyküsünü

nü anlatır. Kaptan kendini kurtarır ve tayfayla birlikte gemiyi terk eder. Sadece yaşlı dümenci Ready yolcularla birlikte gemide kalır ve insansız bir mercanadası açıklarına demir atar. Anne çoğunlukla hasta yatıyor, baba da Tanrı ve dünya üzerine teoriler yürütüyorken, on iki yaşındaki oğulları William sorumluluğu üstlenir. Tatlı su kaynakları bulur, palmiye gövdesinden ev yapar, balık avlar, bitki ve meyve toplar, gemiden kurtarabildikleri hayvanları otlatır ve komşu adadaki yerlilerle savaşır. Masterman Ready bir çatışma sırasında vurularak ölür. Ama aile bir buharlının mürettebatı tarafından kurtarılarak yeniden uygarlığa ulaştırılır, ki bu William'ı çok üzer.

William figürü Tussy'ye o kadar çok kendini özdeşleştirme malzemesi verir ki, Tussy "oğlan kıyafeti" giymeye ve bir savaş gemisinde çalışmaya karar verir. Marx buna karşı çıkmaz, çünkü henüz psikanalizden haberi yoktur. Bu fikri berbat bulmakla yetinir ve ona, "Her şey tam olarak planlanıncaya kadar kimseye bundan bahsetmemesini,"[69] tembih eder. O andan itibaren ne olmak istediği kesindir Tussy'nin: bir oğlan çocuğu, savaşçı, aileyi kurtaran kahraman. Kızlar zayıftır, hakları yoktur, işe yaramazlar. Bunu en iyi bilmesi gereken annesi de sürekli böyle söylemiyor mudur?

Yaz tatili yapmakta olduğu Hastings'ten, "Küçük Tussy'cik" diye yazar kız kardeş Jenny, "gerçek bir kahraman. Hava nasıl olursa olsun keyfi hep yerinde, sürekli hareket halinde ve yanakları pespembe. Su sıçradığında gülmekten yerlere yatıyor. Çok tatlı birkaç oyun arkadaşı var, her zamanki gibi onların da lideri."[70]

Kız kardeşi Laura'nın eşi Paul Lafargue onu daha sonra şöyle hatırlayacaktır:

"1865'te Marxlarla tanıştırıldığımda, en küçük kızları (...) oğlan çocuğu karakterinde çok sevimli bir çocuktu. Marx, karısının cinsiyeti karıştırıp çocuğu kız olarak dünyaya getirdiğini iddia ediyordu."[71]

Tussy'nin eldeki ilk fotoğrafları o zamanlardan kalma. Tussy bunlardan birinde Marx, Engels ve artık genç kız olmuş, çiçekli şapkaları ve kolalı iç etekleriyle mutsuzluktan ölmek üzere gibi

gözüken iki kız kardeşiyle birliktedir. Neredeyse yabancı bir cisim gibi durur aralarında: zayıf, huzursuz, isteksiz, hanım hanımcık eteğinin altından gözüken bacakları ince ve uzun, kafasında, balıkçıların soğuk rüzgârlı günlerde denize açılırken taktıkları türden tamamen uyumsuz devasa bir kasket. Karakterini kimsenin değiştiremeyeceğini, kalıba sokamayacağını gösterir. Üzerinde baskı kurmaya yönelik her deneme başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûmdur. Marx'ın Hollandalı akrabası Lion Philips gururlu babayla eğlenerek, "Gönderdiği fotoğrafı için sevgili Eleanor'una teşekkürlerimi ve selamlarımı ilet, bütün dünyayla dalga geçiyor gibi bir hali var," diye yazar.[72]

Marx 1858'in ilkbaharında Berlin'den bir mektup alır. Ren bölgesindeki devrim günlerinden eski kavga dostu Ferdinand Lassalle, uzun yıllar üzerinde çalıştığı *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* adlı kitabını Almanya'da yayımlamayı önermektedir. Kendi eserlerini de yayımlayan yayıncı Duncker, onunla sözleşme yapmak istemektedir. Kitabın birkaç hafta içinde basılması mümkün olabilecektir.

Fakat, sevinmek yerine paniğe kapılır Marx; safrakesesi ve karaciğeri ağrıdığı için sıkı bir diyet yapmak zorundadır ve yazdığı tek bir cümleden bile memnun olmaz. Çalışma aksar. Kafası karışır, kasılıp kalır. Sadece Engels ve Jenny kadar onu iyi tanıyan biri, bunun altında Kontes Hatzfeld ile evlenerek paraya konan ve Berlin'de aristokrat bir yaşam süren eski yoldaşına duyduğu derin bir nefretin yattığını tahmin edebilir. Breslau'lu bir ipek tacirinin oğlu olan Lassalle da Yahudidir. Vaftiz edilmemiştir, ama "alçak" ve "iğrenç"[73] olarak nitelediği kendi soyuna karşı, hem tıpkı Marx gibi soğuk durmaktadır, hem de bir yandan uzun ve acılı hikâyesi yüzünden hayranlık beslemektedir.[74] Ne Yahudi, ne de Hıristiyan olarak dindardır, ama sevgilisine açık ve net olarak "Sophie, ben Yahudiyim,"[75] der. Marx'ın ağzından hiçbir zaman çıkmamış dini bir itiraf.

Marx kendini Yahudi saymaz. Vaftiz edilmiştir, bir aristokratla evlidir, Yahudilere özgü bezirgânlık ruhuna ait olduğunu düşün-

düğü her şeyi silkinip üzerinden atmıştır ve kapitalizmin içindeki Yahudi olduğu iddia edilen yapıya karşı ateşli bir savaş sürdürmektedir. Farklı teori ve ütopyalarla da olsa –ki bunlar ondan nefret etmeyi haklı gösteremez, çünkü hep güvenilir bir arkadaş olmuştur- Lassalle da kendine özgü biçimde bu savaşı verir. Marx'ı Almanya'daki işçi hareketi hakkında düzenli olarak bilgilendirir ve ikisi, felsefeye, özellikle Hegel'e ve Antik Yunana düşkünlük, Heine ve devrime hayranlık gibi pek çok ortak ilgi alanını paylaşırlar. Ancak, 1850'lerin sonlarından itibaren Engels ve Marx birbirleriyle yazışmalarında ondan "köpek", "hayvan", "Yahudicik" ("Jüdchen" ya da "Jüdel"), "Ephraim Zeki", "Itzig" veya "Baron Itzig" ve hatta kıvırcık saçlarına atıfta bulunarak "Arap Yahudi"[76] diye bahsederler. Halbuki Marx da Lassalle gibi kıvırcık saçlıdır ve kendi ailesi içinde bu yüzden "Arap" diye anılır.

Marksistler, Yahudiler, Marx biyografisi yazarları, tarihçiler, filozoflar ve psikanalistler, Marx'ın Yahudiliğe karşı tutumu üzerine çok kafa yormuşlardır. Bazıları için Marx antisemitisttir; bazıları Marx'ın, Yahudiliğe dayalı kendine yönelik nefretten mustarip olduğunu düşünür; bazıları bütün eserlerinde Yahudi mirasının izleri bulunduğuna inanır; katı Marksist yaklaşım ise onun antisemitist ifadelerini ya görmezden gelir, ya da ilerici bir yorumla okur: Marx sadece "finans Yahudileri"ne karşı saldırgandır, Yahudi işçi sınıfına karşı değil. Gerçekten, Lassalle'a sırtını döndüğü aynı günlerde Viyana'da meydana gelen ve "zavallı İsraillilerin ilkel bir kabalıkla" sakalları kesildikten sonra katran varillerine atıldığı rezil olaylardan büyük bir nefretle bahsetmiştir.[77]

Bu arada dört yaşına gelen Tussy, o aylarda sürekli olarak "Jew" veya "Jude" kelimelerini, bunlardan aşağılayıcı ifadelerle bahsedildiğini, hatta "Arap Yahudi" sözünü duyar, ama tam olarak ne kastedildiğini anlayamaz. Bildiği tek şey vardır: Yahudi korkunç bir şeydir. Sevgili dadası öyle dediğine göre öyle olmalıdır. Ancak Marx'ın ölümünden uzun süre sonra kendisinin de Yahudi kökenli olduğunu fark edecektir. Yahudi atalarının peşine düşecek, Yahudi yazar kadınlarla dostluk kuracak, Londra'daki Doğu Yahudi işçile-

rin sözcülüğünü üstlenecek ve tıpkı Lassalle gibi gururla haykıracaktır: *I'm a Jewess!* (Ben bir Yahudi kadınıyım)

Yahudi atalar... Bunlara, çok kolay olabileceği halde hiç tanışamadığı babaannesi Henriette Marx da dahildir. Babaannesi öldüğünde Tussy hemen hemen dokuz yaşındadır. Marx ondan nadiren bahseder; babasını anlatmaktan hiç bıkmazken, kızlarına büyükanneleriyle ilgili hemen hiçbir şey aktarmaz.

Tussy anılarında "Yanında hep [babasının] eski bir daguerreotiple resmini taşırdı," diye yazar.[78] "Ama fotoğrafı, kendi deyimiyle, gerçeğine çok az benzediği için yabancılara göstermek istemezdi. Oysa bana o yüz çok güzel görünürdü. Gözleri ve alnı oğluna benziyordu, ama ağız ve çene bölgesi ondan daha yumuşak hatlıydı; bir bütün olarak tipik bir Yahudiydi, güzel bir Yahudi."

Okumuş ve entelektüel baba hukukçu bir ailedendir. Anne ise, Macar asıllı döviz ve piyango bileti satıcısı, koro solisti bir babanın kızı. Bu dede, yani Tussy'nin büyükdedesi, Marx'ın Yahudi sorununa değindiği eski polemik yazısı "Yahudi Meselesi"nde yer alan "Sabbat" ve "Bezirgân Yahudi" klişelerini tümüyle yansıtmaktadır:

"Yahudilerin dünyevi kültü nedir? Bezirgân. Onun dünyevi tanrısı nedir? Para. İşte! Bezirgânlardan ve paradan kurtuluş, yani yaşanan, reel Yahudilikten kurtuluş, zamanımızın kendini güdümden kurtarma hareketi olurdu. Bezirgânlık ön şartları konusunda (...) çıtayı yüksek tutan bir toplum yapısı Yahudiye aman vermezdi. Din bilinci, toplumun gerçek hayat atmosferinde ruhsuz buhar gibi çözülürdü. Demek ki Yahudilikte şu anda var olan genel bir antisosyal unsur tespit ediyoruz. Tarihin gelişimi bugün bunu öyle bir aşamaya ulaştırmıştır ki, bir an önce çözülmesi gerekir. Yahudilerin özgürleşmesi bu son noktada, insanlığın Yahudilikten kurtuluşu anlamına gelir."[79]

Marx hiç değilse, annesine Tussy'nin bir fotoğrafını yollamıştır. Doğrudan değilse de, kızıyla birlikte Almanya'ya giden Ernestine Liebknecht eliyle. Her zaman andığı şekliyle "moruk"la yeniden yakınlaşmak için attığı ilk çekingen adımdır bu; belki de miras-

tan payını erken alma niyetiyle. Yıllarca onu ne ziyaret etmiş, ne de ona mektup yazmıştır. Kız kardeşi Sophie, Marx'a tamamen "yabancılaştığı" ve "akrabalarını beğenmeyip dışlamaya" çalıştığı yolunda ağır ithamlarda bulunmuş,[80] ama bir sonuç alamamıştır. Marx, ailesi yokmuş gibi davranmaktadır. Sophie de küçük yeğenlerini hiç görememiştir. Sadece, kız kardeşi Louise'in Hollandalı eşi Carel Juta 1859 başlarında bir kez Marxları ziyaret etmiştir. Döndüğünde Tussy'den o kadar övgüyle bahseder ki, Louise kardeşi Marx'a şu satırları yazar:

"Küçük Tousi'cik (Adı böyle mi yazılıyor? En azından benim Hollandalı eşim böyle telaffuz ediyor!) din, edebiyat ve güzel sanatlarda bizim sersem ufaklıklara taş çıkartan çok sevimli bir çocukmuş, öte yandan, öyle büyük bir dünya şehrinde büyüyen bir küçük hanımla bizim yarı yamyamları karşılaştırınca bu sonuç çok doğal!"[81]

1858 yılının Noeli'nden kısa bir süre önce Marxların evindeki para kutusu yine öyle bir boşalır ki, Jenny ne ağaç alabilir, ne de hediye. Üç kız için büyük bir hayal kırıklığıdır bu, çünkü Marxlarda da Noel'i çam ağacıyla, şampanyayla, ziyafetle ve diğer tüm gerekleri yerine getirilerek kutlama geleneği vardır. Jenny şimdi bunlar yerine, ısıtılmayan salondaki yıpranmış ikinci el rokoko sandalyesine oturmuş, titrek mum ışığında, Ocak 1859'da artık nihayet Berlin'deki yayıncı Duncker'a gönderilmesi gereken *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ni temize çekmektedir.

Bu yazının devrim yaratan temel savı şudur: "İnsanların toplumsal varlıklarını belirleyen bilinçleri değil, bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır." Ama aynı zamanda:

"İnsan yeniden çocuk olamaz, ancak çocukça davranabilir. Peki, çocuktaki saflık onu mutlu etmez mi? Daha ileri bir seviyedeyken bile, kendi gerçekliğini yeniden üretmeye çabalamak zorunda kalmaz mı? Çocuk doğası her dönem o dönemin karakterini tüm gerçekliğiyle ortaya sermez mi? İnsanın en güzel çiçeklerinin açtığı çocukluk, dönüşü asla mümkün olmayan bir aşama olarak neden ebedi bir cazibeye sahip olmasın?"

Burada Tussy faktörü; eserin müsveddesini hazırladığı süre boyunca Marx'a eşlik eden neşesi, safça çene çalışı, komik itirazları ve soruları etkisini göstermiştir. Daha sonraki yıllarda, çocukluğundan itibaren Marx'ın eserlerine yakın ve bağlı olduğu hissine kapılmakta pek haksız değildir.

Eser, Marx'ın umduğunun aksine, belki de beklendiği gibi *Kapital* üzerine tartışan kalın bir kitap yerine, on iki formalık ince bir kitap halinde çıktığı için Almanya'da pek ses getirmez. Almanya'da piyasaya çıkmasının ardından Marx krize girer, onca zamandır kendisini başarıyla savunduğu koleraya teslim olur. Almanya'da, Prusya'da unutulmuş mudur? "Yahudicik" Lassalle siyaset teorisyeni ve edebiyatçı olarak onu geri plana mı itmiştir? Yoksa, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* burjuva basının yorum bile yapmaya gerek duymayacağı kadar mı az provokatiftir?

1860 yazı sonunda eşi ve üç kızını on dört günlük tatil için Hastings'e gönderir. Ne yazık ki hiç durmadan yağmur yağar ve umulduğu gibi kendini toparlayamayan Jenny, kasımda, dönemin kolera ve vebanın yanı sıra en korkulan salgın hastalığı olan çiçek hastalığına yakalanır. Her yıl Avrupa'da dört yüz bin insanın hayatına mal olan hastalık, öldürmediklerini de hayatlarının sonuna kadar çirkinleştirmektedir. İlk belirtileri ağır grip enfeksiyonunu andırır: ateş, sıtma nöbetleri, baş ve sırt ağrısı. Ancak iki haftanın sonunda o korkulan, bulaşıcı, cerahatli, yüzde derin, krater biçimli kalıcı izler bırakan sivilceler kendini göstermeye başlar. Geçici körlüğe yol açar; akciğerlerde, akciğer zarında ve böbrek bölgesinde iltihaplanmaya neden olur. Tıp henüz bu virüsü tanımadığından, hastalığın kabul görmüş belli bir tedavisi de bulunmamaktadır. Çiçek hastalığının ineklerde rastlanan türünden elde edilen serumla geliştirilmiş bir aşı 18. yüzyılın sonlarından itibaren piyasaya sürülmüş, İngiltere, Prusya ve Bavyera'da başarılı sonuç vermiştir vermesine, ama özellikle entelektüeller tarafından şüpheyle karşılanmaktadır. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde Immanuel Kant şöyle der: "Her kim çiçek aşısı olma-

ya karar verirse, hayatını belirsizliğin ellerine teslim etmeyi göze almış demektir." 1850'den kalma tıbbi bir yazıda, "İnsan vücuduna zerk edilecek hayvansal bir zehrin, inek memesindeki çıbandan çekilen irinin" herhangi bir bağışıklık etkisi göstereceğine sadece çocukların ve kaçıkların inanabileceğini iddia eder.[82]

Marx başlangıçta hastalığın ciddiyetinin farkında değildir, aşırı hassas Jenny'nin sık sık yaşadığı bitkinlik ve sinir nöbetlerinden kaynaklandığını sanmaktadır. Fakat kasım ayı sonunda endişe içinde Engels'e yazar:

"Allen* benden (...), hastalığın karakteri ortaya çıkana kadar gerçek doğasını saklamış. Dün artık saklanacak hal kalmamıştı. Karımda *small pox* (çiçek hastalığı) var, hem de çok kötü huylu (Lupus** hariç kimseye bundan söz etme). Ortaya çıkar çıkmaz Allen hemen çocukları evden uzaklaştırdı. İğrenç bir hastalık. Eğer Lenchen de hastalanırsa, hemen hastaneye yollayacağım. (...) Şimdiye kadar hastabakıcılık görevini yürüttüm. Ama o kadar yoruldum ki, bugün (...) bir bakıcı tuttum. Bir sürü *troubles* (sıkıntı) yaşadığımız için karım haftalardan beri aşırı sinirliydi, o yüzden de vücudu bu zehri otobüste, dükkânda veya benzeri bir yerde *to catch* (kapmaya) yetecek kadar zayıf düşmüştü."[83]

Çocuklar, büyük bir evlilik krizinin ardından yeniden araları düzelen, Soho'da kirada oturdukları karanlık daireden Marxlara çok yakındaki Roxburgh Terrace'ta satın aldıkları küçük bir eve taşınan Liebknechtlere emanet edilirler. Üstelik, Marx ve Engels'in yazışmalarında Wilhelm Liebknecht'ten sık sık "hayvan", "mankafa" veya "eşek"[84] olarak bahsedilmesine rağmen. Bu yakıştırmalar büyük ihtimalle, Liebknecht arada sırada onların politik eserlerini çok teorik[85] bulduğunu söylemeye cüret ettiği içindir. Ama kızlara bakıcılık etmeye gelince Liebknechtler yeterince iyilerdir. Tussy, Laura ve Jenny altı hafta boyunca onların yanında kalır. Eşi

---

* Marxların aile doktoru.

** Marx ve Engels'le dost olan, *Kapital* kendisine ithaf edilen gazeteci Wilhelm Wolff.

Ernestine henüz yirmi altı yaşındadır ve üç yaşında bir kız çocuk (Alice Gertrud) annesidir. Bir yaşındaki oğlu, Tussy'nin bebeği, ses tellerinin iltihaplanması sonucunda ölmüştür.

Tussy, Liebknechtlere ısınmakta hiç zorlanmaz. Girdiği her ortama uyum sağlamakta, her yerde arkadaşlar edinmektedir. Ernestine ve Liebknecht onu çok severler. Alice de yeni oyun arkadaşına bayılır. Ama Tussy zaman zaman anne ve babasının kaldığı eve gitmekte, kapının önüne oturmakta veya annesinin yattığı alt katın açık penceresinden içeri göz atmaya çalışmaktadır. Babasını geçerken görecek olursa, el sallayıp seslenmektedir: "Merhaba yaşlı adam!"[86]

Jenny'nin iyileşmesi ve kızların eve dönmeleri Noel'i bulur. Annelerini görür görmez gözyaşlarına boğulurlar. Bir zamanların güzel, çekici kadınının yüzü koyu kırmızı yara izleriyle dolmuştur. Fontane'in çiçek bozuğu yüzler hakkında yazdığı gibi, sanki "şeytan yüzünü bezelyeyle taşlamış"tır. Artık evden çıkmaz, misafir kabul etmek istemez olmuştur. Herhalde, bir zamanlar Maria Theresia'nın yaptığı gibi, kendini görmeye katlanamadığından olsa gerek, bütün aynaları indirmiştir.

1861 yılında Marxların şansı dönmeye başladı. 12 Ocak'ta tahta çıkan Prusya Kralı I. Wilhelm bütün siyasi göçmenler için af çıkarttı. Liebknecht, Alman işçi hareketi üzerinde "yerinden" daha etkili olabileceğine inandığından, hemen geri dönmeyi düşünüyordu. Marx da nihayet uzun zamandan beri planladığı anne ziyaretini gerçekleştirebilecek ve miras payını peşinen isteyebilecekti. Yine de tedbir olarak sahte pasaportla, "Bühring" ismiyle yolculuk yaptı. Önce, Yahudi "morina balığı ruhlu" Lion Philips'i ziyaret etmek üzere Hollanda'ya geçti.

Hollanda ve Almanya'da dükkânlar zinciri bulunan büyük bir tütün fabrikasının sahibi olan Philips, Marx'ın teyzesi Sophie'nin eşiydi. Her ikisi de 1826'da Hıristiyanlığa geçmişlerdi ve o zamandan beri Hollandalı bir reform kilisesine mensuptular. Philips için hiçbir anlam taşımayan bir adımdı bu, çünkü hayatı boyunca

"Yahudi soydaşlar" ve "Yahudi halkı"ndan bahsedecek, din değiştirmesine rağmen kendini onların bir parçası gibi hissedecekti.

Philipslerin Nanette adında bir kızları vardı. Yirmi yedi yaşında, güzel, siyah saçlı, koyu renk gözlü, egzotik bir kızdı, ama Hollanda taşrasında küçük bir köy Zaltbommel'de bozulma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Kuzen Marx ona açık açık kur yaptı, onunla Waal kıyısında yürüyüşlere çıktı ve yolculuğunun Almanya'da geçen kısmı boyunca ona uzun mektuplar yazdı. Bu sırada Jenny nafile mektup beklemekteydi. Marx'ın nerede olduğunu bilmiyor, bir Prusya hapishanesine düştüğünden endişeleniyordu. Üstelik, kendisi gibi çiçek hastalığına yakalanan ve korkutucu biçimde hayaller gören, şarkılar söyleyen, ağlayan, tepinen Helene Demuth'a tek başına bakmak zorundaydı.

Jenny, Engels'e yazdığı mektubunda "Hepimiz gerçekten endişeli günler ve geceler geçiriyoruz. Benim endişem iki kat daha fazla, çünkü Karl'ın nasıl olduğunu, Berlin'de mi, yoksa başka bir yerde mi olduğunu hiç bilmiyorum. Bugün de mektup alamadım," diyordu.[87]

Bu arada altı yaşında olan Tussy de sevgili "dada"sından aylarca haber alamamıştı; ne bir mektup, ne bir kartpostal. Marx, vasiyet ve af işleriyle ilgileniyor olması gerekirken güzel kuzeninin yanında Hollanda'da bulunduğunun hiçbir biçimde açığa çıkmasını istemiyordu. Nihayet Berlin'e doğru yola çıktığında, Trier'deki annesinin yanında mola verdi. Sıcak bir karşılaşma olmuştu. Bu belki biraz da Philips'in aracılık yapmış olmasından kaynaklanıyordu. Yıllarca aşağılayarak "moruk" dediği kadının "çok ince esprileri" ve "sarsılmaz sağlamlıkta karakteri" ile kendisini derinden etkilediğini, üstelik Lassalle'a, yazdı.[88] Annesi, sevgili oğlunun yeni tavrına duyduğu şükranı göstermek için eski borç senetlerinden bazılarını yırtıp attı.

Lassalle ve Kontes Hatzfeld, Marx'ı Berlin'de prensler gibi ağırlamak için yanıp tutuşmaktaydılar. Lassalle onunla birlikte operaya gitti, komediye gitti, Prusya Kralı'nın hemen yanındaki locayı kiraladı, yayıncı Duncker'ın, Varnhagen'in rahatsız edici derece-

de Yahudi görünümü ile Marx'ı rahatsız eden yeğeni Ludmilla Assing'in de davetliler arasında bulunduğu bir ziyafet düzenledi.[89] Politik bir yayın çıkartılması söz konusuydu. Yazı işleri müdürü olarak Marx, Engels ve Lassalle düşünülmekteydi. Kontes Hatzfeld girişimi finanse edecekti. Marx hemen ailesiyle Berlin'e yerleşme planları yapmaya başladı. Lassalle, kendi başı polisle ve mahkemeyle sürekli dertte olduğu halde, Marx'ın Prusya vatandaşlığına geri alınması için uğraştı, hatta emniyet müdürüyle bizzat görüştü. Elinde Marx'tan aldığı vekâletname vardı:

"Bu belge ile Bay Ferdinand Lassalle'ı Berlin'de (...) bu yılın 12 Ocak'ta çıkartılan kraliyet affı kapsamında yeniden hak kazandığım Prusya kimliğimin tanınması, yurttaşlığa kabul edilmem ve Berlin'e yerleşmem için gerekli işlemlerin yapılması, haklarımın hayata geçirilmesi, başvurular yapılması, Prusya Kraliyet Bakanlığı'na ve Alman Parlamentosu'na itiraz ve şikâyette bulunulması konularında ve kapsamı benim tarafımdan belirlenmiş tüm haklarımı kullanmaya yetkili tayin ediyorum."[90]

Bunların hepsi Jenny'den habersiz gelişen olaylardı ve Jenny, Karl'ının niyetini ancak basından öğrendi.

Büyük bir heyecanla, "Gazetelerde yer alan söylentilere gelince (...) hepsi yalan," diye yazdı Engels'e. "Karl hiçbir zaman ailenin Berlin'e taşınmasını planlamamıştır. (...) Tam olarak anlayamıyorum ve Karl'ın yeniden Kraliyet Prusyası 'uyruğu'na girmek için neden bu kadar acele ettiğini bilmiyorum. Ben şahsen 'bozuk para' gibi serbest kalmayı tercih ederim. (...) Şahsen anavatanın, 'pahalı' vatanın, sevgili sadık Almanya'nın, şairlerin *mater dolorosa*'sının hasretini pek çekmiyorum; hele kızlar hiç çekmiyorlar! Shakespeare'lerinin vatanını terk etmek fikrini korkunç buluyorlar; artık iyice İngiliz oldular, İngiliz toprağına birer sarmaşık gibi bağlılar."[91]

Burası Tussy'nin doğduğu yerdi, Hampstead Heath'te arkadaşları, küçük bahçesi ve evcil hayvanları vardı. Sırf evin reisi "Yahudi" Lassalle'la gazete çıkartmayı planlıyor diye şimdi her şeyden vaz-

geçmeleri mi gerekecekti? Jenny, Marx'ın nerede bulunduğunu halen bilmediğinden, umutsuzluk içinde rakibesi Nanette'e yazdı:

"Kızlarımız Almanca konuşmaktansa İngilizce konuşmayı tercih ediyorlar ve her yönleriyle *true* (gerçek) birer Britonlar. (...) Alman gazetelerinde saygıdeğer babalarının ailesiyle birlikte Berlin'e taşınmak istediğini okuduklarında paniğe kapıldılar."[92]

Planlar bozuldu. Gazete için Alman yayıncı bulunamadı ve Marx'ın yeniden vatandaşlığa geçme talebi reddedildi. Marx, Nanette'in yanında mola verip Londra'ya geri döndü. Dört ay sonra "dada"sını yeniden gören Tussy sevinçten deliye döndü.

Jenny, Lassalle'a "Geçen pazartesi Arap birdenbire, hiç beklemediğimiz bir anda ortaya çıkınca evde kıyamet koptu," diye yazdı. "Gece geç saatlere kadar sohbet edildi, anılar yâd edildi, uzun uzun bakışıldı, sevinç çığlıkları atıldı, gülündü, öpüşüldü, okşanıldı. Özellikle ben çok memnunum, çünkü nihayet iktidarın geçici dizginlerini elden çıkartıp kendimi yeniden 'kul' gibi hissedebileceğim."[93]

1861 yılının en çok konuşulan konusu, altı yaşındaki Tussy'nin de ilgiyle dinlediği Amerikan İç Savaşı'dır. Güneyin "Demokratları" köleleri alınıp satılabilecek birer meta, özel mülkiyet olarak görürken, kuzeyin "Cumhuriyetçileri" köleliği bir insanlık suçu olarak değerlendirmektedir. 1859'da Afrika'dan on beş bin köle "ihraç" edilmiştir. Güney Carolina'da nüfusun yedide dördünü, yani, beyaz plantasyon sahiplerinden oluşan küçük elit grubun karşısında çoğunluğu köleler oluşturur.[94] Harriet Beecher-Stowe'un 1852'de yayımlanan *Tom Amca'nın Kulübesi* romanında güney eyaletlerinde süregiden köleliğe karşı ağır ithamlar yer alır. Karl Marx da okur kitabı ve kızlarıyla üzerinde tartışır.

Lincoln'ün seçilmesinin hemen ardından iç savaş çıkar. İngiltere ve Fransa hükümetleri güneyi desteklerken, Prusyalılar kuzeylilerin yanında yer alır. Marx çeşitli yazı, analiz ve makalesinde bu konuyu işler. Ona göre Amerika, "köleliğin yeşerdiği yer"e dönüşmemelidir; köleliğin yasallaştırılması güney eyaletlerinin ve on-

ların ticaret ortaklarının çıkarına olabilir, ancak Avrupa insanlık idealleriyle bağdaşmamaktadır.

Altı yaşındaki Tussy de coşku içindedir, ateşlidir. Köleleri kurtarmak, gemiye atlamak ve onlarla birlikte savaşmak ister. Şimdilik bu mümkün olamayacağından, kırık dökük yazısıyla Abraham Lincoln'e mektuplar yazmakla yetinir. Kendi deyimiyle, "Kesinlikle emindir ki, (...) [Lincoln] onun nasihatleri olmadan barışı sağlayamayacaktır."[95] Marx mektupları tabii ki yollamaz. Ama saklar. Daha sonra birlikte okuyup güleceklerdir. "Böylece," diyerek hatıralarının "iç savaş bölümü"nü bitirir Tussy: "Arap, gençlik yıllarımda ideal bir arkadaştı benim için."[96]

Her ne kadar henüz hiç görmemiş olsa da, Philips'le de politika üzerine tartışmaktadır. 21 Haziran 1864'te Hollanda'ya şu mektubu yazar:

"Sevgili Amcacığım,

"Bana kartvizitini yollaman büyük incelikti. Satrançta giderek ilerliyorum. Neredeyse hep ben kazanıyorum ve ben kazanınca babam çok sinirleniyor.

"Amerika'daki olaylar hakkında ne düşünüyorsun? Ben Federalleri destekliyorum, her ne kadar Konfederaller onları sürekli geri çekse de, sonunda kazanacaklarına eminim. Alabama konusunda sevinmedin mi? Tabii ki bütün bunları biliyorsun, senin gibi bir politikacının bilmesi gereken olaylar.

"Zavallı Polonya'ya gelince, korkarım yapılabilecek bir şey kalmadı. Ama bu kadar politika yeter, en yakın zamanda seni Hollanda'da görmeyi umuyorum, o zamana kadar hoşça kal. Nettchen'e* sevgilerimi iletmeyi unutma. Sevgili dostun Eleanor Marx)."[97]

Sadece "dada"sının anlattığı kadarıyla tanıdığı "Amca" Lion Philips o zamanlar Tussy'nin güvenilir dostu ve mektup arkadaşı olmuştur. Ona olan sevgisinden, Almancanın yanı sıra Hollanda dilini de biraz söker, babasından "Dans, Nonneken, dans" ve

* Lion Philips'in kızı Nanette.

"Klompertjen en zijn wijfjen" çocuk şarkılarını öğrenir, düzenli olarak ona dünya politikasıyla ilgili fikirlerini açıklar ve aşağıdaki gibi Noel mektupları yazar:

"Sevgili Amcacığım,

"Her ne kadar seni hiç görmemiş olsam da, hakkında o kadar çok şey duydum ki, sanki seni tanıyormuşum gibime geliyor ve seni görme şansım olmadığından, nasıl olduğunu sormak için sana bu satırları yazıyorum. Keyfin yerinde mi? Benim keyfim yerinde, zaten bence yılın en mutlu olayı olan Noel zamanı hep keyifli olurum. Sana çok mutlu bir yeni yıl diliyor ve eski yıldan kurtulduğuna en az benim kadar sevindiğini tahmin ediyorum. Babam senin harika bir politikacı olduğunu söylüyor, biz de katılıyoruz. Polonya'ya ne olacak sence? Polonyalılara, bu küçük, cesur adamlara karşı hep sempati duyuyorum. (...) Şimdi veda etmem lazım, ama yakında benden yine haber alacaksın. Kuzenim Nettchen'e sevgilerimi ilet. (...)

Hoşça kal sevgili Amcacığım, sevgili dostun Eleanor Marx."[98]

Tussy'nin Çarlık Rusyası'na karşı umutsuzca savaşan "zavallı, küçük" Polonyalılara verdiği destekte babasının 1863'te bir broşürde yazdığı görüşlerinin izlerine rastlanır:

"Polonya'nın sorunu Almanya'nın sorunudur. Bağımsız bir Polonya yoksa, Almanya'nın bağımsız ve birleşik olması da, Polonya'yı bölüşmeye başlayan Rus egemenliğinden kurtulması da mümkün değildir. (...) Alman burjuvası bu kahraman halkın fişinin çekilmesini sesini çıkartmadan, karşı koymadan ve umarsızca seyrediyor. (...) Almanya'nın Polonya'ya ihanetini protesto etmek (...) Alman emekçi sınıfının (...) Polonya'ya, dünyaya ve kendi onuruna karşı borcudur. 'Polonya'nın yeniden tesisi'ni bayrağına alevlerle yazmalıdır..."[99]

Tussy'nin yazım kurallarını neredeyse mükemmel kullandığı güzel, düzgün ve büyük harflerle yazılmış mektupları, hiç okula gitmemiş küçük bir çocuk için birer şaheserdir. Marx'ın yollamak istemeyişi değildir okula gitmemesinin nedeni; kızlar için halka

açık okullar yoktur. Okullar daha üst sınıflara mensup erkek çocuklara yöneliktir. Her iki cinsiyet için genel okul zorunluluğu İngiltere'de ilk kez 1870'te yürürlüğe girecektir.

Kızlara yönelik, Laura ve Jenny'nin de birkaç yıl devam ettiği, "evde kalmış bir kadının sefil okulundan, yılda 250 sterlin ödenen muhteşem pansiyonlara kadar"[100] "Kızlar Okulu" veya "Genç Kız Okulları" adı altında çeşitli özel okullar vardır. Ama bu okullarda "sessiz oturmak" denilen eğitimin dışında sadece elişi, görgü kuralları gibi "tipik hanım işi" eğitimleri ile en temel edebiyat, matematik, tarih ve coğrafya dersleri verilir. Fransızca, Almanca ve resim dersleri fiyata dahil değildir. Genel pedagojik seviye o kadar düşüktür ki, ailelerin çoğu kızlarının eğitimini dadılara bırakmayı tercih eder. Marx "İngiliz burjuvazisi" üzerine yazdığı bir yazısında, genç İngiliz kadınlarının "yüzeysel bazı 'beceriler' donandığı", fakat "gerçek anlamda zekâ eğitiminin ve bilgi dağarcığıyla donatılmanın" söz konusu olmadığı yönünde bir eleştiride bulunur.[101] Laura ve Jenny ile yaşadığı tecrübelerden sonra Marx'ın üçüncü kızını da bu "eğitim sistemine" maruz bırakmak istememesine şaşmamak gerek. Hele ki Tussy, ezber ve çok çalışmakla ilgili her şeyi kesin bir dille reddediyorken. En iğrendiği şeyin ne olduğu sorusuna şu yanıtı vermektedir:

Playing the Eves Examiner.[102] (Eves'in Examiner kitabındaki alıştırmaları yapmak)

Charles Eves'in meşum *School Examiner* kitabı din, coğrafya, dilbilgisi ve matematik üzerine dört bini aşkın alıştırma içeriyor ve bunlarla iyi niyetli akrabaları önünde gençlere işkence çektiriliyordu.

Marx her türlü kurallı "eğitim"e karşıdır. 1842'de, ister "çocuk esirgeme kurumları" tarafından çocuklara, ister devlet tarafından bütün bir halka yönelik olarak verilsin, her türlü "eğitimi ve insanın istediği gibi davranmasını engelleyen teori"yi reddetmiştir.[103] *Gelişmekte olan* hiçbir şey kusursuz değildir. Bireyin gelişimi ancak ölümle son bulabilir. "Dolayısıyla, bundan çıkan asıl sonuç, insanı

mükemmel olmayan durumundan çıkartmak için öldürmek gerektiğidir." Özellikle Prusya'da verilen "gerçek eğitim, insanı hayatı boyunca beşiğe bağlı tutmak"tan geçmektedir." "İnsan yürümeyi" öğrenir öğrenmez, düşmeyi de öğrenmektedir, ve düşerek yürümeyi de. "Mükemmel olmayanın," der, sonucu açıklarken, "eğitime ihtiyacı vardır. Peki eğitim de insani ve dolayısıyla mükemmellikten uzak değil midir? Eğitimin de eğitime ihtiyacı yok mudur?"[104]

Düsseldorflu gazeteci Betty Lucas bir Londra ziyareti ertesinde, "Marx'ın çocukları her bakımdan serbest yetiştirilmişler. (...) Bazı ifadeleri benim Hıristiyan kalbimi yaraladı," diye yazar. Fakat aileyle daha uzun zaman geçirince, "sonucun yöntemi" övdüğü sonucuna varmıştır. "Anne ve babalarına saygıları, alçakgönüllülükleri ve iyi ahlakları ile kalbimi kazandılar. Okuldaki derslere katılıp katılmamaları keyiflerine bırakılmıştı (...), ve böylece zamanlarını herhangi bir zorunluluk olmadan ders çalışmak ile özenle seçilmiş yiyecekleri açık havada tüketmek arasında bölüştürüyorlardı."[105]

Jenny Marx'a kalsa, kızlarının daha sıkı bir eğitimden geçmelerini tercih ederdi, çünkü ateist ve devrimci fikirleri yüzünden koca bulamayacaklarından korkuyordu.

1863'te Ernestine Liebknecht'e yazdığı mektupta "Kızlar, toplumla araya koca bir duvar (...) ören fikir ve görüşler kazandılar, öte yandan varolan dünyaya karşı duran görüşlerinde diretecek harici bağımsızlığa da sahip değiller. Zengin olsalardı, 'vaftiz, kilise ve din' olmadan da bunun altından kalkabilirlerdi, ama şu halde (...) daha da fazla mücadele etmeleri gerekecek. Sık sık düşünüyorum da, insan çocuklarına servet ve diğer insanlardan tamamen bağımsız olma şansı sunamıyorsa, onları dünyaya bu kadar muhalif yetiştirme hakkına sahip olamaz."[106]

Tüm maddi sorunlara ve yaşanan felaketlere rağmen Jenny Marx, Grafton Terrace'a taşınmalarının hemen ardından, bu yeni büyük evi çekip çevirmesi için ikinci bir hizmetçi tutar. Helene Demuth'un üvey kardeşi olan Marianne Creutz, iyice ücra bir yer olan Hunsrück'ten gelmektedir; hiç İngilizce bilmez, okuma yaz-

ması yok gibidir, Londra'nın yağmuru ve hava kirliliğinden etkilenir, sıla hasreti çekmeye başlar. 1861'de kalp hastası olur. Tedavi için para olmadığından, 1862 Noeli'ne birkaç gün kala ölür.

Marx, Engels'e "Hasta bakma işini (...) Lenchen'le nöbetleşe yapıyoruz," diye yazar.[107] 1857'de doğumda ölen kardeşinden sonra, Tussy ilk kez yakın çevresinde bir ölüme tanıklık eder. Marianne'den birkaç gün sonra, 6 Ocak 1863'te de Engels'in hayat arkadaşı Mary Burns kırk bir yaşında ölür. İkili, yaklaşık on beş yıl boyunca birlikte yaşamıştır. Evlenmemişlerdir, çünkü Engels yazılarında olduğu gibi özel hayatında da tam bir "evlilik müessesesi" karşıtıdır, aşkın gönüllülük prensibi temelinde yaşanması gerektiğini savunur. Beraberliklerinin ilk yıllarında onu bazen aldatmış, temizlikçi ve çamaşırcılarla kaçamaklar yapmıştır. Zamanla, bu İrlandalı işçi kadına duyduğu sevgi derinleşmiştir. "İrlanda sorunu"na dikkatini çeken ve *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* kitabında kullandığı bilgileri topladığı Manchester'in köhne sokakları ve barlarıyla onu tanıştıran da büyük ihtimalle o olmuştur.

"Mary öldü," diye yazar Marx'a. "Dün akşam erken yattı, Lizzy* saat 12 gibi yatmaya karar verdiğinde Mary çoktan ölmüştü. Aniden; kalpten ya da beyin kanamasından. Benim ancak bu sabah haberim oldu, pazartesi akşamı gayet iyiydi. Nasıl tatsızım anlatamam. Zavallı kız, beni bütün kalbiyle seviyordu."[108]

Marx yanıtlar: "Mary'nin ölüm haberi beni hem çok şaşırttı, hem de üzdü. Çok yumuşak ve esprili bir insandı, sana da candan bağlıydı."[109]

Böyle bir anda en yakın dostuna söyledikleri bundan ibarettir. Mary sosyeteye pek uygun değildir, "sadece" bir fabrika kızıdır. Marx hemen kendi maddi sorunlarını anlatmaya geçer, evdeki durumun korkunçluğunu anlatır, para ister. Engels bu kez gerçekten öfkeli bir cevap yazar:

"Kendi talihsizliğim ve senin buz gibi sözlerinin bende yarattığı olumsuz etki nedeniyle sana daha erken cevap yazamamamı doğal

* Mary'nin kız kardeşi, Engels'in daha sonraki hayat arkadaşı.

karşılarsın. Bütün arkadaşlarım, dar görüşlü tanıdıklarım da dahil olmak üzere herkesten beni gerçekten derinden yaralayan bu olay karşısında tahmin edemeyeceğim kadar büyük bir destek ve dostluk gördüm. Sen ise kendi soğuk düşünce tarzını sergilemek için bu anı uygun gördün. *Soit* (Eh ne yapalım)!"[110]

Marx bu kez fazla ileri gittiğini anlar. Alaycılığıyla arkadaşını derinden yaralamıştır. Ama özür dilemek yerine, suçu "şartların kötülüğü"ne, özellikle de bitmek tükenmek bilmeyip kendisini çıldırttığını iddia ettiği Jenny'nin yakınma ve söylenmelerine yıkar.[111]

Sekiz yaşındaki Tussy'nin önünde korkunç sahneler yaşanır. Jenny Marx'ı suçlar. Marx da Jenny'yi... Jenny Marx'ı ailesine bakamamakla itham eder. Marx bunu "eksantrik bir heyecan" ve "burjuva küstahlığı" olarak adlandırır. Hatta sonunda suçu kadın olması gerçeğinin altında arar: "Kadınların en akıllı olanları bile acayip tabiatlı" canlılardır.[112]

Evlilik içindeki uyumdan daha ötesidir tehlikeye giren. En eski politik mücadele yoldaşı Engels'le dostluğudur söz konusu olan. Ortak eserleridir. Ve hayatta kalma savaşıdır. Zira aileyi besleyen Marx değil Engels'tir.

Bu sefer Marx iflasını isteme tehdidini savurur. En eski iki çalışmasını yollamak, Lenchen'i kapının önüne koymak ve Tussy ile Jenny'yi alarak yeniden Londra'nın dar sokaklarına taşınmakla tehdit eder.[113]

Çatışma böylece sonlanır. Engels buna izin veremez. Kısa süre sonra yine para yollar. Aile Hampstead Heath'te yaşamaya devam edebilecektir.

30 Kasım 1863'te Tussy'nin hiç görmediği babaannesi Henriette Marx hayata veda eder. Marx mirastan payını almak için hemen Trier'e gider, ancak eşine evin geçimi için yeterince para bırakmayı unutur. Böylece, dışarıda hava gittikçe soğurken, Tussy, Lenchen ve Jenny kelimenin tam anlamıyla ayazda kalırlar.

Jenny hatıralarında "Korkunç günlerdi, o yalnız ve ümitsiz kış!" diye anar o günleri.[114]

Marx, sözde bazı hukuki formaliteleri halletmek üzere yine Zatbommel'e, Nanette'e uğrar. Vasiyetnamenin yöneticisi Lion Philips'tir. Aslında birkaç günde halledilebilecek bir işlemdir, ama Marx Noel'i ikinci kez Philipslerde geçirir, yeniden çıkan, ancak hiç de o kadar kötü olmayan kan çıbanı da bahanesi olur:

"Olağanüstü ve yaşlı bir delikanlı olan amcam yaramı kendi elleriyle tedavi edip sargılıyor ve sevilesi, komik, tehlikeli kara gözlü kuzenim bana en iyi şekilde bakıyor," diye yazar Engels'e.[115]

Tussy onu çok özlemektedir.

Jenny, "Çocukcağız dönmeni sabırsızlıkla bekliyor ve her gün bugün dadasının geleceğini iddia ediyor. Tatilinin sonuna kadar keyfini çıkarıyor. Ağacımız olmadığı için sevgili ablaları ona çeşitli kılıklarda yirmiden fazla kukla hazırladılar. Komik figürlerin arasında Guy Blas kılığında bir eskrimci ve kızların Tussy'ciğin saçından yaptığı (...) kuyruğuyla büyük bir Çinli de var."[116]

Ancak üç ay sonra, Mart 1864'te geri döner Marx. Cebinde yedi bin Hollanda Guldeni ile. Artık taşınabilirler. Daha büyük, daha saygın bir eve: Maitland Park, Modena Villaları, No: 1. Grafton Terrace'tan uzak değil, ama çok daha şık, etrafı açıklık, civarında doktorların ve avukatların oturduğu, girişi sütunlu, büyük bahçeli, kış bahçesi ve park manzaralı büyük bir çalışma odası bulunan bir ev.

"Geniş ve zarif bir merdiven küçük bir çiçek bahçesinin içinden geçerek eve varıyor, evin geniş ve güzel holü herkesin dikkatini çekiyor. (...) Ev döşemesi konusunda önceki gibi ekonomik davranmak yerine, bu kez mobilya ve dekorasyona daha fazla para ayırdık. Artık hiç utanmadan herkesi evimize buyur edebiliriz," diye yazar Jenny, Ernestine Liebknecht'e. "Sonra sonra küçük harcamalarla eriyeceğine, parayla bu şekilde bir yatırım yapmayı daha uygun buluyorum. (...) Ama evin en güzel yanı ferah ve sağlıklı bir çevrede olması, (...) ne komşu var, ne başka bir şey, ve aynı zamanda büyük, ferah bir bahçe..."[117]

Maitland Park'taki villa on bir yıl boyunca Tussy'nin yuvası olacaktır. Burada, en önde geleninin babası olduğu Birinci Sosyalist Enternasyonal'in kuruluşuna tanıklık eder. Bütün Avrupa'dan işçi önderleri babasının salonunda buluşup tartışır. Sınıf üstünlüğünün ortadan kaldırılması, Polonya'yla ve Amerika'nın kuzey eyaletleriyle dayanışma, annelerin korunması, çocuk işçiliğine son verilmesi, işçiler için daha kapsamlı sağlık yardımı hep burada dile getirilir, tabii bir de devrim yaratan çağrı:

"Dünyanın bütün işçileri, birleşin!"

Marx'ın konukları arasında yabancı görünümlü, neredeyse hiç İngilizce bilmeyen, bıyıkları iddialı bir biçimde kıvrık, cildi zeytin yeşiline kaçan, kaslı vücutlu ve siyah, çok kıvırcık saçlı bir genç de vardır. Bu adam bütün kadınları, hatta gözlerini ondan alamayan on yaşındaki Tussy'yi bile büyüler: Kaptan Marryat ya da Harriet Beecher-Stowe karakterlerinden birine benzemiyor mudur, bir Kızılderili-Afrikalı-İspanyol melezine? Tuhaf, bozuk ifadelerle, on yaşındaki Tussy'ye Güney Pasifik Okyanusu'ndan, uzak adalardan, Amerika'dan bahseder, bir beyaz ile bir Kızılderili arasındaki dostluğu anlatan *Deriçorap* isimli kitaptan bölümler okur. Mississippi, Adirondack Dağları, yerli kulübesinde kış akşamları, hepsi Tussy'ye birden çok yakın gelmeye başlar. Sanki bir oğlan çocuğu olarak Amerika'ya yelken açmak hayali bir parça daha yakınlaşmıştır.

Kızılderili Chingachgook üzerine "Eğer hakları gasp edilmiş olmasaydı," der yabancı, "büyük bir kabile reisi olacaktı. Ama artık sadece cesur ve adil bir Delaware'li. Tabii ki herkes tarafından saygı gösterilen, bazı durumlarda sözü geçen biridir, ama mutsuz bir halkın çocuğudur."

Marx, Tussy'nin kafasına saçma sapan şeyler sokmaması konusunda onu uyarmak zorunda kalır. Nihayetinde Londra'da eğlenmek için değil, Enternasyonal'in Fransız grubu genel sekreteri olarak bulunmaktadır. Adı Paul Lafargue'dır, yirmili yaşların ortalarında ve Küba doğumludur. Fransız, Yahudi ve Kızılderili kanı taşır. Babasının Bordeaux'da büyük şarap bağları vardır. Marx da bağ bölgesinden gelme olduğundan ikisi arasında bir yakınlaşma olur.

Marx, Engels'e yazdığı mektupta ondan "Yakışıklı, zeki, enerjik ve sportif vücutlu bir delikanlı,"[118] diye bahseder. Sadece, düzgün bir mesleği olmamak gibi bir falsosu vardır. Tıp öğrenimi gördüğü Sorbonne'da, Enternasyonal'e üyeliği nedeniyle doktora sınavına kısa bir süre kala kaydı silinmiştir.

Tussy ile ideal bir çift gibidirler. Ufaklığa âşık olmuştur, onunla bahçede koşuşturur, ona salıncak yapar. Fakat maalesef on yaşındaki Tussy'yle evlenemeyeceğinden, kız kardeşi Laura ile nişanlanır. Laura Kızlar Okulu'nu birkaç yıl önce bırakmış, hayatına anlam katacak bir şeyler arayışındadır. Güzel seslidir, ama şarkı söyleme yeteneğine sahip değildir. Kimseye göstermeye cesaret edemediği romanlar, şiirler ve kısa oyunlar yazar. Bazen British Museum'a giderken babasına eşlik eder, gazeteler ve tarihi belgelerden faydalanmasına yardımcı olur. İleride bir gün, annesi artık o işi yapmak istemediğinde belki babasının asistanı olacaktır. Ama şimdilik böyle bir şey söz konusu dahi değildir. Nitekim, sürekli gebelik ve doğumlar yaşadığı günler nihayet geride kaldığından beri, Jenny Marx entelektüel açıdan iyiden iyiye gelişmiştir. Cenevreli sosyalist yayın *Der Vorbote* için kendi makalelerini kaleme almaktadır.

Yayıncısı Johann Philipp Becker'e "Tabii ki Marx'ın elinde hazır (...) ilaçlar yok," diye yazar, "ve geri kafalıları istatistiksel bilgiler ve diyalektik manevralarla aşağıdaki cümlelerin baş döndürücü yüksekliğine çıkartmak hiç kolay değildi: 'Şiddet, her yaşlı toplumun ebesidir. (...) Kendisi ekonomik bir güçtür. (...) Bugün Birleşik Devletler'e giriş yapan kapitalin bir kısmı dün İngiltere'de sermayeye dönüştürülmüş çocuk kanıdır. (...) Para bir yanağında doğal kan lekesiyle dünyaya gelirse, sermayenin tepeden tırnağa bütün gözeneklerinden kan ve kir akar.' (...) Bu basit ama etkileyici anlatımın (...) beni çok sarstığını ve tarihi gözümde gün ışığı kadar netleştirdiğini itiraf etmek zorundayım."[119]

Laura çok güzeldir. Uzun, sarı, yumuşak dalgalı saçlara, solgun bir tene, mavi-yeşil gözlere ve ender rastlanan mükemmellikte yüz hatlarına sahiptir. Hayat ona daha iyi bir seçenek sunmadığına

göre, bir an önce evlenmekten başka yapabileceği daha iyi bir şey var mıdır?

Fakat baba Marx, Lafargue'ı aslında sevdiği halde bu evliliğe karşı çıkar. Her şeyin en ufak ayrıntısına kadar tekerrür edeceğinden korkmaktadır: art arda gelen gebelikler, bunaltıcı maddi sorunlar, yargıçlar, polis ve ajanlar tarafından izlenmeler.

Ağustos 1866'da Lafargue'a "Bütün servetimi devrimci mücadele için harcadığımı biliyorsunuz. Pişman değilim; bilakis, yeniden dünyaya gelsem yine aynı şeyi yapardım. Fakat evlenmezdim. Elimden geldiği sürece kızımı, annesinin uğruna hayatını parçaladığı güçlüklerden korumak istiyorum," der.[120]

Maitland Park'ta kavgalar yaşanır. Marx bağırır, Laura ağlar, anne sinirleri bozulmuş olarak odasına çekilir, Jenny uyuyamaz ve yemeden içmeden kesilir. Sonunda kimsenin daha fazlasını kaldıracak gücü kalmaz. Laura ve Lafargue'ın evlenmelerine izin çıkar ve Engels'in maddi desteğiyle balayına Amerika'ya giderler.

Kız kardeşi Jenny bir İskoç ailenin yanında dadı olarak çalıştığından, "dada"sı tamamen Tussy'ye kalmıştır. Marx ona sarılır. Belli ki, kendisine çok benzeyen bu ailenin en küçüğünü kendine saklamak ister. "Tussy, aynı ben," der arkadaşlarına. Yolculuğa çıktığında, Tussy ona neredeyse her gün yazar.

"Umarım sözünü tutarsın ve perşembe günü dönersin. Bütün kalbimle yeniden görüşmeyi bekliyorum ve inan, ben senin seni seven Ellie'nim."[121]

Ya da:

"Eskiden olduğu gibi yataklarda seni aramadım, ama sürekli 'Ben bir kuş olsaydım, sana uçardım'ı söylüyorum."[122]

"Arap"a duyduğu özlemden hasta olur, Jenny gibi iştahı kesilir, yavaş yavaş erir, neşesini kaybeder. Eski bir tıp öğrencisi olan Lafargue onun için endişelenir.

"Burada sizi nasıl özlediğimizi daha önce söyleyen oldu mu bilmiyorum, bilhassa Tussy belli ki yaşamak için size ihtiyaç duyuyor,"[123] diye yazar Marx'a.

Evdeyken de artık baba kız birbirlerine sık sık uzun mektuplar

yazıp kapı altlarından atmakta, tabak kenarlarına bırakmaktadırlar. Kimse mektuplarda ne yazdığını bilmemelidir. Anne Jenny de dahil. Temmuz 1867'de Tussy babasını odasında özel bir partiye davet eder. Marx'ın yanıtı şöyledir:

"*Dear Miss Liliput*! (Sevgili Bayan Liliput)

"Cevap vermekte geciktiğim için affedin. Karar vermeden önce iki kez düşünen o insan türündenim. Varlığından tamamen habersiz olduğum ukala bir kadından davetiye almak beni hayli şaşırttı. Her nasılsa, özeniniz ve birlikte çalışacağınız üreticileri seçmedeki benzersiz tarzınız konusunda ikna olduktan sonra, yiyecek ve içeceklerinize ulaşmak için bu gerçekten ender fırsatı yakalamaktan onur duyacağım. Genç kızların alışkanlığıdır, ama lütfen bu sonuncusunu ihmal etmeyin. Biraz romatizmadan mustarip olduğum için salonunuzu hava cereyanından koruyacağınızı umarım. Gerekli olan havalandırma işini ben üstlenirim. Sağ kulağım biraz ağır işittiğinden, çevrenizde eksik olmayacağını tahmin ettiğim can sıkıcı adamlardan birini o yanıma oturtun lütfen. Sol yanımı, öyle umuyorum ki dişi mücevherlerinizden birine ayırırsınız, yani konuklarınız arasındaki en güzel dişi varlığa. Tütün çiğnemek gibi bir alışkanlığım vardır, dolayısıyla malzemeyi hazır bulundurun. ABD'lilerle eski irtibatlarım vasıtasıyla tükürme alışkanlığı da edindim, yani tükürük hokkasının mevcudiyetini beklerim. Görgü kurallarına pek uymadığımdan ve bu bunaltıcı, pis İngiliz havası dayanılmaz olduğundan, bir çeşit Adem kostümüyle ortaya çıkacağıma kendinizi hazırlamalısınız. Umarım kadın konuklarınız da benzer bir tarzda gelirler.

Addio (Hoşça kal) sevgili, tanınmayan kadınım

Saygılarımla

Dr. Tuhaf

Not: Umarım İngiliz şarabı yoktur!"[124]

1868 Noeli'nden kısa bir süre önce Tussy arkadaşlarıyla birlikte bir oyun sahneler: "The Beauty and the Beast" (Güzel ve Çirkin), canavarla evlenen güzel gelini anlatan eski bir masal.[125]

Günahsız yere yoksullaşan bir tüccarın üç kızı vardır. Büyük iki

kızı ukala ve para tutkunudur, en küçüğü ve en güzeliyse yumuşak, neşeli ve temiz kalpli. Birçok zengin adam onunla evlenmek için sırada beklemektedir. Ama kız birkaç yıl daha babasının yanında kalmak ister. Bir gün baba ormanda yolunu şaşırır. Güzel ve ışıl ışıl aydınlatılmış bir sarayın önüne varır, bahçeden küçük kızı için bir gül koparır. O sırada bir canavarın saldırısına uğrar. Hayatını bağışlaması için canavara yalvarır, çünkü kızının yanına dönmek zorundadır. Canavar onu bir şartla serbest bırakır: Kızlarından birini kendisine eş olarak verecektir. Baba eve döner ve üç kızına başına gelenleri anlatır. En küçük kız kendisini feda etmeye hazırdır. Babasına onu ne kadar sevdiğini göstermek istemektedir. Aylar boyunca sarayda canavarla birlikte yaşar. Canavar kılına bile dokunmaz, hatta sevgi dolu ve nazik davranır ona. Bir gün kız, sihirli aynada babasının hasta olduğunu görünce, canavardan onu ziyaret etmek için izin ister. Baba yapayalnızdır. Diğer iki kız kardeşi evlenip gitmişlerdir. Babasının bütün ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra saraya geri döner. O zaman canavar, kötü bir perinin kendisine yaptığı ve ancak bir güzelin sevgisiyle bozulabilecek büyünün etkisinden kurtularak yakışıklı bir prense dönüşür.

1868'le birlikte, artık on üç yaşında güzel, gururlu, Yahudi görünümlü bir genç kız olan Tussy, Friedrich Engels'le yakınlaşır. O zamana kadar ya "Mister Engels" ya da "Dear Frederick" olarak anılan Engels, birdenbire "amca"lık mertebesine ulaşır. Engels'in endüstri şehri Manchester'daki evinde Tussy'nin kendine ait bir odası, oyuncakları ve hayvanları vardır. 1868'de bir kirpiyi yatağına alır, ama sonuç ölümcül olur:

"Maalesef," diye yazar Engels 10 Nisan'da Karl Marx'a, "Tussy için bir ölüm ilanı hazırlamam gerekiyor. Zavallı kirpi yorganında kocaman bir delik açıp, kafasını deliğe gömüp öyle bir dolaşmış ki, dün sabah boğularak ölmüş olarak bulundu. Huzur içinde yatsın ve *better luck to the next one* (sıradaki daha şanslı olur umarım)."[126]

Tussy'ye okulda lazım olan spor ayakkabıların parasını ödeyen de, hastalandığında ilaç gönderen de Engels'tir. 1868 yazında Tussy,

o zaman için hayati tehlike taşıyan, ilaçla tedavisi pek bulunmayan bir çocuk hastalığı olan kızıla yakalandığında, Marx'a:

"Daha önce hiç bu sabah mektup ulaştığında olduğu kadar yüreğimiz ağzımıza gelmemişti," diyerek cevap yazar Engels: "Bütün gün aklımdan çıkmıyor. Umuyorum her şey yolunda gidecek. (...) Doktorun nasıl? Bu gibi konular şaka kaldırmaz; imkânlarım emrinde, neye ihtiyacın olursa telefon et ya da telgraf çek, hemen eline ulaşacak."[127]

Bir yıl sonra Tussy Manchester'a ziyarete gider. Londra'da tamamen tedavi edilmediği besbelli ağır bir dişeti iltihaplanması sonucu ortaya çıkan korkunç bir diş ağrısıyla kıvranmaktadır. Sağlıksız dişlere sahip olduğu sonucuna varmak mümkün. Bir "anket"te "en büyük sıkıntı" olarak "diş ağrısı" yanıtını vermiştir. Marx ve eşinin bu konudaki tutumu gayet esnektir; dişler nasıl olsa bir gün dökülecektir, zaten doktorların çoğu soyguncu ve şarlatandır. Engels'in tavrı ise farklıdır. Endişelenir, Tussy'yi acı çekerken görmeye dayanamaz ve Marx'ın onayı olmaksızın onu bir uzmana götürür. Aynı gün, haklı suçlamalar içeren sert tonda bir mektup yazar Londra'ya:

"Olayı şimdiye kadar inanılmaz bir kahramanlıkla göğüsledi, ancak kısalan uyku ve sinirlerin uzun süreli gerginliği etkisini gösteriyor, bugün biraz bitkin gözüküyor. Sizin dişi çektirmek istemediğinizi söyledi, yine de böyle devam etmesi mümkün olmadığından, bugün Lizzie'yle birlikte onu şimdiki adıyla ilk diş hekimlerinden birine yolladım. (...) Uzun süre muayene ettikten sonra, dişi kurtarabileceğini umduğunu söyledi, ama cumartesi sabahına kadar ağrı geçmezse çekilmesi gerekiyor. Zaten çocukcağızın her altı ayda bir bu sinir yıpratıcı ağrıya dayanması mümkün değil; genel sağlığı bir dişten daha değerli."[128]

Eve döndüğünde Tussy, devamlı, Londra'da anne ve babasıyla birlikte yaşamak istemediğini söyleyip durur. Manchester'a, Frederick ve Lizzie'nin yanına taşınmak istiyordur. Bu durum evdeki huzuru, özellikle annenin huzurunu bozar.

Engelslerin evinde onu bu kadar etkileyen nedir? Çevre, Manchester şehri değildir kesinlikle. Beş yüz binden fazla insan daracık bir alanda, sefil şartlarda yaşamaktadır. Pek çoğu işsizdir. Diğerleri denizaşırı ticaret için ucuz basma üreten tekstil endüstrisinden birkaç kuruş kazanır. Büyük otellerin, alışveriş merkezlerinin ve mağazaların bulunduğu birkaç büyük cadde de yok değildir, amà hemen arkasında, turistlerin gözünden ırak emekçilerin sefilliği gizlidir: Siyah isli, kırık dökük evler, kırık camlar, pis avlular, domuzların dolaştığı dar, taşsız sokaklar; kanalizasyon yok, su bağlantısı yok, ortalama her yüz yirmi kişiye bir umumi tuvalet düşüyor. Evlerin ve fabrikaların atıkları yoksulların kullanım ve içme suyu kaynağı olarak hizmet veren Irk'a akmaktadır. Sürekli kolera salgını baş gösterir. Çoğunluğunu İrlandalıların oluşturduğu işçiler kötü patates, bozuk sebze, bozuk domuz yağı, yarı kokuşmuş sert et ve kanyak karıştırılmış açık çayla beslenir. "İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu" kitabında Engels, "İşçi sınıfının anacaddelerden bu kadar sistematik biçimde uzak tutuluşuna, burjuvanın sinirlerini ve göz zevkini bozabilecek her şeyin böylesine nazikçe üstünün örtülüşüne"[129] başka hiçbir yerde rastlanmadığını yazar.

Bu şartların sert eleştirmeni Engels, yirmi yıldan beri Manchester, Eccles, Weask Lane ve Little Bolton'da şubeleri bulunan, sekiz yüzün üzerinde insana istihdam sağlayan, dikiş ve örgü iplik üretiminin önde gelen firması "Ermen ve Engels"i yönetmektedir. Çocuk işçiliğini ortadan kaldırmaya çabalamakta, çalışanları için daha insani yerleşim alanları inşa etmekte, hatta masrafları fabrika tarafından karşılanan okullar açmaktadır, ama, bir İrlandalı işçi kadınla birlikte yaşamasına ve kendi payının neredeyse yarısını arkadaşı Marx'a göndermesine rağmen, yine de sömürenlerden biri olduğu konusundaki vicdan azabını üzerinden atamaz.

1869'a kadar üç farklı hayat yaşar. Bir taraftan her sabah dakik bir şekilde işine başlayan ve pietist bir çalışma disipliniyle işleri yürüten bir tüccardır. Tam bir Wuppertal çocuğu, ticari başarısına rağmen kendisini kara koyun olarak gören köklü bir fabrikatör ailenin değerli bir temsilcisidir.

Özel hayatında, soylu atlara binen, tilki avlarına katılan, göçmen kulüplerinde kaliteli sigaralar tüttüren, pahalı giyinen, yıllanmış şarap içen, işadamlarını ziyafetlere davet eden soylu bir beyefendiyi oynar. Birden çok evi vardır: resmî konuklarını ağırladığı şehirdeki saygın dairesi ve hayat arkadaşıyla paylaştığı köşkü. Yirmi yıldan uzun süre İrlandalı işçi Mary ile birlikte yaşamıştır. Mary'nin ölümünden sonra, okuma yazması kıt, ama İrlanda meselesi için büyük bir heyecanla mücadele veren ve bu heyecanını Engels ile Tussy'ye de bulaştıran Mary'nin küçük kız kardeşi Lizzy ile birlikte olmaya başlar.

"Bana iki yüz bin İrlandalı verin, bütün Britanya monarşisini alt üst edeyim," diye yazar Engels. "İrlandalı, umursamaz, neşeli, patates yiyen bir doğa çocuğu. Başının üstünde eğreti bir çatı, açık çay ve azıcık yemekle büyüdüğü kumlu düzlükten kopartılarak medeniyetimizin içine atılıyor. Açlık onu İngiltere'ye çekiyor. İngiliz endüstri şehirlerinin mekanik, egoist, soğuk koşuşturmacası içinde karakteri oluşuyor."[130]

Tussy canlı, sade, İrlandaca şarkılar söyleyen, İrlandalı özgürlük savaşçılarını gizleyen ve Engels'in büyük evini en pimpirikli misafirin bile şikâyet edecek bir şey bulamayacağı bir şekilde çekip çeviren Lizzy'yi sever. Burada hep yeteri kadar yiyecek ve içecek, düzgün eşyalar vardır, odalar iyi ısıtılır ve en önemlisi de sürekli hastalık ve parasızlık yakınmaları yoktur. Hayat düzenlidir ve kaideler olmaksızın belli bir rutine bağlı ilerler: Yemek birlikte yenir, çay saati bahçede geçirilir, neşeli doğum günü ve aile kutlamaları düzenlenir, kısacası Maitland Park'taki villada para ve zaman bulunamayan her şey burada vardır. Böylece Engelslerin evi, Tussy'ye evindeki kavgalardan ve yoksunluktan kaçabileceği bir sığınak olur.

Tussy ziyarete geldiğinde Engels ona bol vakit ayırır ve babasına gururla, ona Goethe'nin *Hermann ve Dorothea*'sını, *Edda*'yı, *Götz von Berlichingen*'i, *Egmont*'u ve Pers şair Firduzi'nin efsanelerini okutturduğunu yazar.[131] Üstelik hepsi orijinal Almanca veya Almancaya çevirilmiş haliyle. Tussy büyük ihtimalle bu okuma

işinde zorlanmıştır. *Kaptan Marryat* ve *Deriçorap*'tan sonra *Edda* ve *Egmont*'u sindirmek bir hayli zor olmuş olmalı. *Hermann ve Dorothea*[132] da çaba gerektirir. Ama en azından bu okumalar sayesinde Alman edebi dilini o kadar iyi öğrenir ki, ileride edebiyat çevirmeni olarak çalışabilecektir.

Tüm rutine rağmen Engelslerin evi kesinlikle sıkıcı değildir. Temmuz 1869'da Tussy kız kardeşi Jenny'ye, Manchester'daki sıradan bir yaz gününü şöyle anlatır:

"Cumartesi günü öyle sıcaktı ki, biz, yani teyzeciğim, ben ve Sarah bütün gün yerde yatıp bira, beyaz şarap falan içtik. Engels, zavallı adam, yaklaşık otuz kişinin -Moore'un deyişiyle 'periyodik bayanlar'- katıldığı ve mutsuz 'beyefendiler'in dans etmek zorunda olduğu bir pikniktevdi. (...) Amcam sabah eve döndüğünde teyzeciğimi, Sarah'yı, beni ve bize İrlanda öyküleri anlatan Ellen'ı* korsesiz, ayakkabısız, üzerimizde sadece pamuklu elbise ve jüponla boydan boya yerde yatarken buldu. (...) Sevgili Jenny, 'teyzecik ve amca'dan bahsettiğim için mutlaka şaşırmışsındır, ama aşağı yukarı bir ay öncesine kadar Bayan Burns biraz da dalga geçerek bana 'Miss Marx' olarak hitap ediyordu. Artık bu hitabı duymak istemediğimde, benim ona tıpkı Mary Ellen'e seslendiğim gibi 'teyzeciğim' demem, onun da beni 'Tussy' diye çağırması konusunda mutabakata vardık. Beni 'Tussy' diye çağırmayan herkesin bir sandalyenin üzerine çıkıp altı kere 'Tussy' demesine karar verdik. (...) O akşam hepsi beni 'Miss Marx' diye çağırdı, ben de teyzeciğimi ve Moore'u** ve Jollymeier'ı*** ve Sarah'yı bir sıraya dizdim, yirmi dört kere 'Tussy' dedirttim. Engels'e 'amca' demeye zaten alışkınım, çünkü Mary Ellen'ın da ona o şekilde hitap ettiğini duyardım."[133] Not olarak da ekler:

"Galler Prens ve Prensesi yarın Manchester'dan geçecekler. Görmeye gideceğiz. Bir grup çocuk 'Galler Prensi/Yüce konuğu-

---

* Mary Ellen, Lizzy Burns'ün yeğeni. "Pumps" olarak da anılır.

** Hukukçu Samuel Moore, daha sonra Engels'in yasal miras yöneticisi olacaktır.

*** Kimyacı Carl-Friedrich Schorlemmer, Engels'in arkadaşı.

muzdur/Bir litre Ale çaldı/Kodeste oturur' şarkısını söylese çok eğlenceli olurdu. Bunu burada çok sık söylüyorlar..."[134]

Eğlenceli, hareketli "teyzeciği" Lizzy sayesinde Tussy yarı İrlandalı olur ve ilk uzun Manchester seyahatinden İrlandalılaştırılmış, "yerlileştirilmiş bir İrlanda mahsulü" olarak geri döner. Kız kardeşi Jenny'ye "Eskiden bir adama bağlıydım, şimdi ise bir ulusa" dediği söylenir.[135]

İrlanda kurtuluş hareketinin çıkış noktası 1845'te yaşanan açlıktır. Bir patates hastalığı -phytophthora infestans- yayılmıştı adaya. Çürüyen patateslerin yerini tutacak gıda maddesi olarak daha pahalı olan mısır piyasaya sürüldü, halkın alım gücü düştü, hayvanlarını satmak veya kesmek zorunda kaldılar. Britanya hükümeti bu duruma müdahale etmediği için iki milyondan fazla İrlandalı açlıktan öldü. Kaçabilenler Amerika'ya ya da İngiltere'deki endüstri bölgelerine gittiler. Burada bir İrlanda yeraltı örgütü oluştu. Burns kardeşlerin büyük sempati duyduğu bu örgütün hedefleri, özgür, İngiltere'den bağımsız bir devlete, sendikalara sahip olmak, o zamanlar sadece kırsal bölgede konuşulan Gal diline yeniden hayat kazandırmaktı. Dindar değillerdi, hatta her iki kilise tarafından da aşağılanan ve nefret edilen bir bölümü ruhban sınıfı karşıtıydı. 1867'den sonra, önce İrlanda'da, sonra da hapishaneleri bombaladıkları ve polis nakil araçlarına baskın düzenledikleri Londra ve Manchester'da gösteriler ve ayaklanmalarla kendilerini göstermeye başlamışlardı. Kasım ayında üç tanesi idam edildi. Örgüt üyeleri sonradan bir nevi İrlanda milli marşına dönüşen "God Save Ireland"ı yazdılar. Marx ve Engels kendilerini Fenian destekçisi ilan edip Fenianların İngiliz hapishanelerinde maruz bırakıldıkları şartları protesto ettiler:

"Siyasi hükümlüler, sanki vahşi birer hayvanmış gibi bir hapishaneden diğerine itilip kakılıyor. En adi suçlularla aynı ortamda tutuluyorlar, onların kullandığı bulaşıkları yıkamaya, bu suçluların gömlek ve iç çamaşırlarını giymeye (...) ve onların kullanmış olduğu suda banyo yapmaya zorlanıyorlar. Tüm diğer suçlular (...)

ziyaretçileriyle konuşabiliyorken, tutuklu Fenianlar için ziyaretçi kafesleri kuruldu."[136]

Eylül 1869'da Engels, Lizzy ve Tussy'yle birlikte hareketi "yerinde" izlemek üzere İrlanda'ya gider. Tussy'nin adayı ilk ziyaretidir. Otuz bin özgürlük savaşçısı Limerick'te, iki bini de Dublin'de gösteriler düzenler. Sokaklar kısa kılıç, cop ve revolverle silahlanmış polis ve askerlerle doludur. Gösteriler acımasızca bastırılır. Bütün İrlanda savaş alanına döner.

Tussy Londra'ya geri döndüğünde İrlandalı ayaklanmacıların rengi olan yeşil giymeyi tercih eder, destekçi gazete "The Irishman" alır ve Hyde Park'taki Fenian gösterisine gitmesine izin verilinceye kadar anne ve babasına işkence çektirir. Yüz bin kişi özgürlük savaşçılarının tutuklanmasını protesto eder.

Kız kardeşi Jenny, jinekolog Kugelmann'a gönderdiği mektupta, "Park erkek, kadın ve çocuklardan oluşan tek bir kütleye dönüşmüştü, ağaçların en üst dallarında bile insanlar vardı. (...) Yürüyüş sırasında üzerinde 'Barutunuzu kuru tutun! Zorbaya itaatsizlik Tanrı'ya karşı görevdir!' gibi sloganlar yazılı kırmızı, yeşil ve beyaz pankartlar taşındı. Bayraklardan daha da yükseğe çekilmiş bir sürü kırmızı Jakoben beresi vardı, sahipleri Marseillaise'i söylüyordu,"[137] diye yazar.

Tarih 24 Ekim 1869'dur. Tussy on dört yaşındadır. Siyasi şüpheli olarak tutuklanması fazla uzun sürmeyecektir.

Yaşasın Komün! 1869-1873

Ocak 1869'da Tussy'nin ablası Laura, Paris'te ilk çocuğunu dünyaya getirir. Küçük oğlan, Charles-Etienne, anormal sıklıkta susadığı için kısa bir süre sonra sadece "Şnaps" olarak anılmaya başlar. Londra'daki büyükbaba tabii ki bu işe bayılır. Nihayet bir oğlan çocuk! Her ne kadar "Marx" adını taşımasa da nihayet soyu devam ettirecek biri.

İlk fotoğrafları gördükten sonra damadın babasına yazdığı mektupta "Torunumuz çok sevimli bir oğlan. Hiç bu kadar güzel şekilli bir çocuk kafası görmemiştim," der.[138]

Tussy de yeni bebeği görmek için sabırsızlanmaktadır. Şık seyahat giysileri ve dost Engels'in tam zamanında yolladığı cömert cep harçlığı ile donanmış olarak ablası Jenny ile birlikte 26 Mart'ta, Paskalya'dan önceki kutsal cuma günü Paris'e doğru yola çıkar.

Birkaç gün sonra eve yolladığı mektupta "Sevgili anneciğim," der, "dün ya da önceki gün yazacaktım, ama bu küçük paşa (...) insana hiç zaman bırakmıyor (...), beşiğinde yatmış uyuyorken bile insan onu seyretmek istiyor, ona hayran kalıyor. Hayır, gerçekten, hiç bu kadar güzel çocuk görmemiştim. Çok tatlı, ufacık bir yüzü, harika gözleri, güzel bir ağzın yanında, burnu da iddia edildiği kadar kötü değil, ve kocaman bir alnı var. Tıpkı babam gibi. Keyfi hep yerinde, ağlamaya başlayınca sadece parmağını uzatıp emmesine izin vermek veya küçük karnını okşamak yetiyor, hemen susuyor. Şimdiden dişleri çıkmaya başladı. Gayet net görülüyorlar. Bu sabah onu iki saatliğine yatağa yanıma aldım, çok uslu durdu."[139]

Kendinden küçük kardeşi bulunmayan ve çocuk bakıcılığı-

nın bezdirici yanlarından bihaber olan Tussy, ufaklığa deli olur. Bıraksalar bebeği ablasından çalmaya can atmaktadır. Daha sonra dünyaya bir sürü küçük "Şnaps"lar getirmeye karar verir. Bu arada neredeyse Paris'i gezme fırsatını geri tepecektir; Paris, dünya şehri şıklığına rağmen Tussy'yi pek etkilemez.

"Jenny'yle şehirde de biraz dolaştık ve mağazalara baktık."

Kulağa ziyadesiyle umursamaz geliyor. Tussy süs düşkünü değildir, en son Fransız modası ilgisini çekmez, annesinin onun için diktirdiği şık giyecekleri neredeyse zoraki giyer. Bulvar ve caddeler de pek ilgisini çekmez. Tiyatro, saraylar, müzeler, katedraller; Notre Dame, Louvre, Jardin du Luxembourg üzerine tek laf etmez, sadece bir "baharatlı kek fuarı"ndan bahseder.[140]

İşte burada tam bir çocuk konuşmuş, demek mümkün. Ama, dış görünüşe fazla önem vermeyen, yerleşim yerlerinin ve doğanın büyüsünün işlemediği bir insan olarak da değerlendirilebilir. En çok Laura'nın Rue du Cherche-Midi'deki küçük, fakir dairesinde olmayı sever. Dar ve karanlık sokaklar labirentinin ortasındaki, gürültülü ve cereyanlı, pek iyi kokmayan, kendi çocukluğunun Soho'suna benzeyen evde. Burada Laura'nın eşi Paul ile politik çalışmaları üzerine tartışır. Sürgündeki Rus gazeteci Nikolay Zasanof gibi ilginç insanlarla tanışır. Tıp öğrenimini bir kez daha yarım bırakan Paul -Marx'ın sınavlara girmesi için yaptığı baskılar sonuç vermez-, *Komünist Manifesto*'yu Fransızcaya tercüme etmeyi yeni bitirmiş, "tembellik hakkı" üzerine bir polemik kitabı yazmayı düşünmektedir.

"Ah, kâfir şairin müjdelediği o boş zaman hiç gelmedi; kör, deli ve insan katili iş tutkusu yüzünden, makine insanları özgürleştiren bir araç olmaktan çıkıp, özgür insanları boyunduruk altına almaya yarayan bir araca dönüştü. (...) İsa gibi, eski zamanlardaki köleliğin gamlı vücut buluşu gibi, emekçilerimiz de (...) kaderin sarp Kalvarienberg'ine* doğru tırmanıyor. (...) Ah tembellik, bu bitimsiz sefalete merhamet et! Ah tembellik, sen, sanatların ve asil erdemlerin anası, insanlığın yaralarına merhem ol!"[141]

---

* İsa'nın çarmıha gerildiği yer. (Ç. N.)

Sabit bir biçimde oturup ders çalışmaktan ve ezberlemekten hoşlanmayan, daha doğru dürüst okulla tanışmadan okuldan nefret eden Tussy bu işe bayılır. Okul, İskoçya'daki kurşun madenlerinin veya Amerikan güney eyaletlerindeki köle çiftliklerinin entelektüel karşılığı değil midir ne de olsa? Devrimci enişte sinin bazı talepleri belki biraz abartılı olabilir. Örneğin, insanların günde on iki saat yerine üç saat çalışmaları ve geriye kalan zamanlarını dans ederek, uyuyarak ve Güney Pasifik'teki adaların yerlileri gibi serbest aşk yaşayarak geçirmeleri talebi. Paul, babasının sevgiyle çağırdığı adıyla "negrillo"*, başka bir kültürden, Küba'dan gelmektedir. Bu da onu, son zamanlarda bıraktığı, yüzündeki yabancılığı örten uzun, çirkin sakalına rağmen daha da sevimli yapar. "Eğer çalışmak," diye başlar en sevdiği Küba atasözü, "güzel ve mutluluk verici bir şey olsaydı, zenginler onu yoksullara bırakmazdı!"

Paris hareketlenmeye başlar. Hareketlilik, gösterişli bulvarlardan çok, dar sokaklarda algılanmaktadır burada. Şehrin nüfusu iki milyona yakındır ve her gün biraz daha artmaktadır. Paul, kendi servetlerini korumaya çalışmaktan başka hiçbir şey yapmayan Rothschildleri; babası tarafından bir defasında "beş para etmez" diye nitelenen otoriter İmparator III. Napolyon gibi basiretsizleri;[142] polis tarafından kanlı biçimde bastırılan işçi ayaklanmalarını; "enternasyonal"cilere yapılanları; kitlesel tutuklamaları anlatır. Enternasyonalcilerin mücadele gazetesi "Marseillaise"in yayıncıları hapistedir. Parisli sokak çocukları, şimdilik kısmen eğlencesine, barikatlar kurmaktadırlar.

Yedi hafta sonra Londra'ya döndüğünde karşılaştığı tablo da aynıdır: İrlanda özgürlük savaşçıları Fenianlara karşı acımasızca bir av. East End'de tifo. Fakirhaneler, Marxlarda anlatıldığına göre üzerlerinde tıbbi deneyler yapılan evsizlerle dolar.[143] Enternasyonalciler güçlenir ve politik mücadeleye başlarlar. Londra'da, Paris'te yüz binlerce insan sokaklara dökülür.

---

* Küçük zenci. (Ç. N.)

Laura yine hamiledir. Tussy, herhalde bunu o kadar normal bir şey olarak algılar ki, eve yazdığı mektuplarda hamilelikten bahsetme gereği bile duymaz. Evliliğin doğal gidişatı böyledir, özellikle de insan Laura gibi emzirmiyorsa. Küçük Şnaps bir sütanne tarafından beslenmektedir. Yoksul muhitteki hijyeniklikten ırak şartlar ve pis hava nedeniyle hastalanır, ishal olur. Marx haklı olarak, Edgar, Franziska ve Guido'nun kaderinin tekerrür edeceğinden, bu çocuğun da devrim uğruna telef olacağından korkar.

"Senin ve Lafargue'ın bu durumda babalık otoriteme boyun eğmenizi umuyorum," diye yazar Laura'ya. "Bir bebeğe bakmak kadar zor şey yoktur. Çabuk harekete geçmenin bu kadar önemli ve gecikmenin bu kadar sakıncalı olduğu başka hiçbir durum yoktur."[144]

Şnaps'ın doğumunun üzerinden ancak bir yıl geçmişken Laura ikinci bebeğini dünyaya getirir: Jeannie; çok daha az tezahüratla karşılanan bir kız çocuğu.

Anne Jenny, Engels'e "Laura'nın bize verdiği ikinci yeni yıl hediyesine ne demeli! Umarım bu hızlı tempo son bulur, yoksa yakında "10 küçük zenci" diye şarkılar söyleyebiliriz!" der mektubunda.[145]

Jeannie zayıftır ve sürekli ağlar. Paul bunu enerji emaresi olarak yorumlar. Laura bu kez meme vermeyi dener, ama kendisi de aşırı zayıf düşmüştür. Şubat 1870 sonunda Jeannie öldüğünde, üçüncü bebek yoldadır.

Temmuz 1870'te Almanya-Fransa savaşı patlak verir. Yas tutulacak zaman değildir. Lafarguelar için tek bir amaç vardır: gittikçe yaklaşan Prusyalılar tarafından kuşatılmadan önce Paris'ten uzaklaşmak. Marx ve Engels vatansever nidalar atarken, onlar küçük Şnaps'ı da alarak Bordeaux'ya, kayınpederin yanına kaçarlar:

"Alman askeri güçlerine olan güvenim günden güne artıyor," yazar Engels Marx'a. "İlk ciddi çarpışmayı gerçekten kazanabiliriz."[146]

Napolyon Sedan'da yenilgiyi kabul eder ve geri çekildiğini açık-

lar. Başkan Adolphe Thiers başkanlığında bir cumhuriyet kurulur. Alman birlikleri Fransız başkentini işgal eder. Enternasyonal'in sözcüsü olarak Marx, Fransa'daki yeni hükümete de güvenmez:

"Bu cumhuriyet kraliyeti yıkmamış, sadece ondan boşalan yeri doldurmuştur. Sosyal bir kazanım olarak değil, ulusal bir savunma mekanizması olarak ilan edilmiştir."[147]

Thiers'i "devlet namussuzlarının başı", yeni yönetimi de orleancılar, monarşistler ve Jakobenler arasındaki zoraki bir ittifak olarak görür.

Bu sırada Laura Bordeaux'da sıkıntıdadır. Ailenin uzlaştırıcı, iyi yürekli üyesi kayınpeder kasımda ölür. Kayınvalide Laura'dan hoşlanmamaktadır; bütün gün, gözünün paralarında olduğu yolunda iğnelemelerde bulunur, söylenir, hizmetçilerden yardım istemesini yasaklar, Laura'yı hayatı boyunca hiç yapmadığı işleri yapmak, yatağı toplamak ve sobayı yakmak zorunda bırakır. Laura hamiledir. Ama *kaynananın* umurunda bile değildir; evden taşınır, oğlunu bütün banka hesaplarından çıkarır ve genç çift ile sürekli hasta olan torunu Şnaps'ı boş, ısıtmasız bir evde ışıksız, yemeksiz ve hizmetçisiz bir biçimde kaderlerine terk eder.

Laura bunları kız kardeşi Jenny'ye yazar. On altı yaşındaki Tussy bu gibi aile sorunlarını paylaşmak için çok gençtir. Onun, babasının gözbebeği olmasına da bozulur Laura. İkisinin arasında kıskançlık ve rekabet vardır. Tussy'nin mektuplar yolladığı, resimler yaptığı, hatta tığ iğnesiyle ceketlerini ve eldivenlerini işlediği küçük Şnaps'a duyduğu tutkulu sevgiye rağmen ilişkileri hep soğuk kalır. Laura, kendisine güvenmediğini ve en sevdiği kız kardeşiyle arasındaki diyaloğa onu dahil etmeyi düşünmediğini Tussy'ye bu şekilde gösterir.

Bordeaux'da da ortalık karışmaya başlar. Binlerce Parisli şehre akın eder. Devrimciler, devrimci olmayanlar, Enternasyonal militanları ve Prusyalılardan korkan vatandaşlar. Ulusal Muhafızlar'ın Savunma Bakanı Gambetta, taşrada seferberlik çağrısı yapar ve altı yüz bin kişilik bir ordu kurmayı başarır. Ancak 5 Ocak 1871'de Paris Prusyalılar tarafından bombardımana tutulur. Hava buz gibi-

dir. Uzun boylu, yakışıklı bir Basklı şehirde dolaşır, notlar alır. Adı Prosper Hippolyte Lissagaray'dır ve daha sonra Tussy'nin sevgilisi olacaktır.

"Açlık," diye yazar notlarına, "her saat biraz daha büyüdü. At eti ziyafet yemeğine dönüşmüştü, insanlar köpek, kedi, fare yiyordu. Bir çocuk porsiyonu için kadınlar 17 derece soğukta veya yağmurlu havanın çamurunda saatlerce bekliyordu. Ekmek yerine, bağırsaklara eziyet gibi siyah bir şey çıkıyordu. Annelerin memesi kuruduğu için çocuklar ölüyordu."[148]

Bu arada açlıktan baygın düşen Laura, Bordeaux'da üçüncü çocuğunu, Marc-Laurent'ı dünyaya getirir. Oğlan o kadar küçüktür ki, doğum bir saat bile sürmez. Dedesinden tezahürat, iyi kalpli Engels Amca'dan kutlama gelmez. Kimse bu gelişmemiş savaş çocuğunun hayatta kalacağına ihtimal vermez. Evde para da, yiyecek de olmamasına rağmen, Lafargue karısını ve iki çocuğunu yalnız bırakarak, 18 Mart'ta kurulan Paris komün yönetiminin hizmetine sunar kendisini. Ve sesi soluğu kesilir. Nisan 1871'de Laura, Jenny'ye şunları yazar:

"Şu ana dek Paul'den hiçbir haber alamadım. Bu da yetmezmiş gibi, zavallı bebeğim o kadar hasta oldu ki, sekiz ya da on gün boyunca her an ölümünü bekledim. (...) Geçen hafta süresince neredeyse bütün gün kucağımda bebekle odada aşağı yukarı yürüdüm, bütün gece onu salladım, o yüzden sana iki satır yazacak zaman bulamadım.

"Paul'le ilgili ne düşüneceğimi bilmiyorum. Mutlaka bu kadar uzun süre kalmak niyetiyle gitmemiştir. Belki istediği halde geri dönemiyordur ya da barikatları görünce birlikte mücadele etmeye karar vermiştir. Hiç şaşırmam. Ben de onunla orada olsaydım, engellemeye çalışmazdım, ben de birlikte savaşırdım. Paris'e gitmek istedim, ama burada çocukları bırakabileceğim kimse yoktu. Sonra bebek de hastalanınca gitme umudum tamamen ortadan kalktı."[149]

Aynı anda Marx "Parislilerdeki bu esneklik, bu tarihi inisiyatif,

bu fedakarlık!" diye tezahüratta bulunmaktadır. "İç hıyanet yüzünden yaşanan altı aylık açlık ve harabiyetten sonra (...) kendilerini Prusya süngülerine teslim ediyorlar. Tarihte böyle bir büyüklük örneği daha yok!"[150]

İki yüz binden fazla insan; kadın, erkek, Lissagaray'ın notlarındaki anlatımla, "müzik eşliğinde, bayrak sopalarının tepesinde Frigya kasketi, silahlarında kırmızı bantlarla" 18 Mart'ta Place de Grève'deki Paris Belediyesi önünde toplanmıştır. "Yüz tabur yürüyüşe geçiyor, güneş süngülerinden yansıyor. (...) Platformun önünde bayraklar birikiyor, çoğu kırmızı, bazısı üç renkli; şarkılar söyleniyor, (...) merkez komitenin bir üyesi seçilmişleri (...) ilan ediyor: 'Halk adına, komün yönetimi ilan edilmiştir!' Tek bir çığlık çınlıyor: 'Yaşasın komün!' Süngü uçlarında kasketler dans ediyor, bayraklar dalgalanıyor, pencerelerden, çatılardan mendiller sallanıyor (...), yürekler gümbür gümbür, gözlerde yaşlar parlıyor."[151]

Marx'ın iki hasta bebeğiyle Bordeaux'da bir başına hayatta kalmaya çalışan Laura'yla ilgilenmeye vakit bulamamasına şaşmamak gerek. Manifestolar kaleme alması, komüncüleri selamlaması, bütün dünyaya bunun Sosyalist Enternasyonal'in bir zaferi olduğunu açıkça anlatması lazım gelmektedir:

"Emekçilerin Paris'i (...) yeni bir toplumun habercisi olarak sonsuza dek kutlanacaktır. Şehitleri işçilerin yüce gönüllerine gömülmüştür."[152]

Tussy ve Jenny'nin durumu için aynı şey söylenemez. Laura'nın endişe verici mektubunu aldıklarından beri içleri rahat etmez, onu ve iki bebeğini bir daha canlı görememekten korkarlar. Komün, o anda onlar için önemsizdir. Genel halk silahlanması, politik bir müessese olan polisin kaldırılması, kiliselerin feshedilmesi, okula gitme zorunluluğunun getirilmesi; bunlar yüce amaçlardır, ancak kız kardeşleri kadar da önemli değildir. Yazmakla vakit kaybetmeden, hemen Bordeaux'ya doğru yola çıkmaya hazırlanırlar.

Ancak yol belirsiz bir süre için kapanmıştır, çünkü: "Bu lanet olası Prusyalılar (...) Orlèans demiryolu hattını felce uğratmışlardır."[153] İstasyonlar Prusyalı askerlerle doludur. İlerlemek mümkün

değildir. Ancak 29 Nisan'da Liverpool'dan bir gemiye binebilir ve iki gün sonra Bordeaux'ya, Laura'ya ulaşabilirler.

Bu arada komüncü Lafargue geri dönmüştür. Çocuklar hayattadır. Ama küçüğü, Marc-Laurent iyi değildir. Laura'nın sütü yetmez, ama sütannesi bulmak da mümkün değildir. Aile tam birleşmişken yollara düşmek zorunluluğu doğar. Çünkü mayısın ilk haftası komün yönetimi düşürülür. Hükümet güçleri Paris'i yeniden ele geçirir ve olaylarla ilgisiz binlerce kişinin kurban gittiği tarifsiz katliamlar düzenlenir.

"En azından dörtte üçü komüne katılmamış 20 bin kişi vurularak öldürüldü," diye yazar Lissagaray. "Erkekler, kadınlar, çocuklar, Parisliler, taşralılar, yabancılar, olaylara katılmamış olanlar vahşice avlandı. Her cinsiyetten, her yaştan, her partiden, her sosyal mevkiden insan bir araya toplandı. (...) Nedenli ya da nedensiz tek *bir* şüphe, tek *bir* söz, yanlış anlaşılan tek *bir* jest bile asker tarafından yaka paça götürülmeye yetiyordu. 21 Mayıs'tan 30'una kadar bu şekilde 40 bin kişi toplanmıştı. 'Yer cesetlerle kaplı,' diye telgraf çekti Thiers üstlerine, 'bu korkunç gösteri onlara ders olur.' Bu derse bir son verilmesi gereği, vicdan azabından değil, veba salgını baş gösterdiğinden doğdu. Kokuşmuş cesetlerden sayısız mavi sinek havalanmıştı. Ölüler, sokaklara (...) veba yayarak kanlı haftanın intikamını aldılar."[154]

Jenny, Marx'a "Kasaplar Paris'te kanlı işlerini bitirdiklerine göre, şimdi muhtemelen Enternasyonal liderlerinin (...) peşine düşeceklerdir," diye yazar. "Bir an önce buradan kaçabilmek için dün Paul kendine bir İspanyol pasaportu ayarladı. Enternasyonal'in en aktif organizatörlerinden biri olduğu için artık burada güvende değil."[155]

Güneye, İspanya sınırına doğru ilerlerler. Jenny, Tussy, Laura ve iki çocuk Fransız Pireneleri'ndeki Bagnères-de-Luchon'da kalırlar, Lafargue İspanyol pasaportuyla Fransa sınırından yaklaşık yirmi beş kilometre uzaklıktaki küçük dağ köyü Bosost'a doğru ilerler. Bir kez daha her şey yoluna girmiş gibidir. Lafargue güvenliktedir, çocukların sağlığı iyidir, hatta Jenny de son aylarda kendisi-

ne işkence çektiren kronik akciğer zarı iltihaplanmasını atlatmış gözükmektedir. Rahat bir odaları, sevimli, sıcak bir ev sahipleri vardır; fasulye yer, kahramanları İspanyollarla aralarındaki üç bin metrelik dev dağın gölgesinde kendilerini mutlu hissederler. Hava güzeldir; kaplıcalara gider, akşamları da üzerinde aristokratların evlerinin dizili olduğu anacaddede gezinti yaparlar. Dünyanın sonundadırlar. Hiçbir savaş gürültüsü buraya ulaşamaz. Hatta siyaset haberlerini okumayı bırakırlar. İngiliz pasaportlarıyla kendilerini tamamen güvende hissederler.

Buna karşılık Marx, haklı olarak huzursuzdur. Paris komününü selamlayarak ilgileri yine üzerine çekmiştir. Yıllardır sessizken, hatta gazeteler öldüğünü bile yazmışken, şimdi birden yine o topluma zararlı devrimciye dönüşmüştür. Bir Fransız gazetesi, komün ayaklanmasını *onun* organize ettiğini, "Londra'daki mağarasından" yönettiğini yazar, hem de güya yedi milyon sempatizanının desteğiyle. Londra'daki Almanya Elçiliği, Marx'ın Almanya'ya iadesi için İngiliz Dışişleri Bakanı'na baskı yapar. Ama bakan bu talebi reddeder. Elde bir delil yoktur. Buna rağmen Londra merkezli *Pall Mall Gazette* onu "politik komünizm hedefine ulaşmak için büyük bir komplo" planlayan "doğuştan Yahudi" biri olarak anmaya cüret eder.[156]

Kızları da büyük tehdit altındadır. Neticede Marx ismini taşımaktadırlar. Endişelerini doğrudan onlara aktarmak yerine, "Fransa Pireneleri'nden İspanya tarafına geçmelerini" önerir, gerekçe olarak da, o tarafta iklimin daha iyi olduğunu öne sürer.

Aslında kızlarını daha açıkça uyarması gerekmektedir. Zira Jenny, Tussy ve Laura Bagnères-de-Luchon'dan ayrılmayı düşünmezler. Sürekli kaçmaktan bıkmışlardır ve iyi doktorların, temiz odaların bulunduğu ve Marc-Laurent'a hayatta kalma şansı sunabilecek bu lüks ve medeni sığınakta kalmayı yeğlerler. Yukarıda, vahşi İspanyol dağlarında kendilerini neyin beklediğini kim bilebilir ki?

26 Temmuz'da Marc-Laurent tam altı ayını doldurmuşken

ölür. Laura, kız kardeşleriyle yasa katılmadan önce, birkaç gün yalnız kalmak ister, sonra da heyecanla kocasını görmek için diretir. Haftalardan beri ondan haber alamamaktadır. Ona oğlunun ölümünü haber vermekte ısrarlıdır.

Bosost'a vardıklarında, Laura ve küçük Şnaps Lafargue'ın yanında kalır, Tussy ve Jenny yeniden Fransa tarafına geçmek üzere yola çıkarlar. Daha sonra neler olduğunu Tussy, Aralık 1871'de Wilhelm Liebknecht'e yazdığı mektupta anlatır:

"Jenny ve ben Bosost dönüşü (...) Fransız sınırında tutuklandık ve 24 polis eşliğinde Pireneler'den, doğrudan (...) Luchon'a getirildik. Kaldığımız evin önünde, o sabah evi baştan aşağı arayan ve zavallı ev sahibimizle hizmetli kıza (...) çok kötü davranan polislerle karşılaştık. (...) Delpech (...), bir *juge de paix* (sulh hakimi), bir *juge d'instruction* (sorgu hakimi), *procureur de la rèpublique* (cumhuriyet savcısı) vs. eşliğinde Vali Kèratry teşrif ettiğinde odamız çoktan her türlü polisle ve ajanla dolmuştu. Ben Toulouse Polis Şefi ve bir polis nezaretinde yan odalardan birine gönderildim, Jenny'nin sorgusu başladığında saat ona geliyordu. Sorgu iki saatten fazla sürdü, ama nafile, çünkü hiçbir bilgi alamadılar ondan. Sonra sıra bana geldi. Kèratry bana iğrenç yalanlar söyledi. Jenny'nin açıklamalarına işaret ederek şunu şunu söyledi dedi, ağzımdan birkaç yanıt almayı başardı. Jenny'yle ifadelerimizin çelişeceğinden korktuğumdan, 'Evet, doğrudur,' dedim. İğrenç bir numara, değil mi? Ama buna rağmen gerçekten çok az şey duyabildi. Sonraki gün yine geldiklerinde, yemin etmeyeceğimizi söyledik. İki gün sonra Kèratry geldi ve akşam serbest bırakılmamız için (polis gözetimi altındaydık) emir vereceğini söyledi. Onun yerine jandarma karakoluna götürüldük ve geceyi orada geçirdik. Fakat ertesi gün, her ne kadar izlenmeden tek bir adım bile atamasak ve İngiliz pasaportumuz iade edilmese de, serbest bırakıldık. En sonunda her şeyimizi iade ettiler ve nihayet Londra'ya döndük. (...) Kèratry ve polisin yaptığı aptallıklar çok eğlenceliydi; mesela, sünger yatağın içinde bomba aradılar ve ölen zavallı küçük bebek için süt ısıtmakta kullandığımız lambanın petrol dolu olduğunu sandılar! Ve bü-

tün bunlar Lafargue Arap'ın damadı olduğu için yaşandı, Lafargue hiçbir şey yapmamıştı ki!"[157]

Kızları sağ salim geri döndükleri için Marx gururundan patlamak üzeredir. Artık onlar da birer devrim gazisi, birer kahramandırlar ve başlarından geçenlerin derhal yayımlanması gerekmektedir.

"Hanımefendiler," diye yazar haftalık bir derginin kadın yayıncılarına, "yayımlanması için sizlere kızım Jenny'nin, kız kardeşi Tussy ile Bagnères-de-Luchon'da bulunduğu süre içerisinde (...) Fransız hükümetinin emirleriyle yaşadıkları eziyet üzerine yazdığı kısa haberi iletmekten onur duyuyorum. Bu trajikomik hikâye bana Thiers Cumhuriyeti için karakteristik gibi geliyor. (...) Derin saygılarımı sunarım."

Jenny'nin "kısa haber"inin orijinali on sayfadan uzundur ve yaşananları bütün ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bir "iğrenç yaratık"ın ayakkabılarını ve çoraplarını inceleyerek, elbiselerinin kıvrımlarını sökerek ve "uzun örümcek parmaklarını" saçından geçirerek yaptığı üst araması gibi, Tussy'nin bahsetmediği bazı noktalara değinir. Yemek yerken ve uyurken bile kendilerini gözleyen jandarmalardan, geceleri Tussy'ye yapılan çapraz sorgulardan, on altı yaşındaki birini baskı altına almak için savurdukları tehditlerden bahseder: Ya tanık olarak ifade verirsin ya da hasta çocuklarıyla birlikte Lafargueları tutuklarız.

On dört gün boyunca her saat yeni bir suçlama gelmesinden, yeni bir tutuklamadan korkarak pasaportlarının geri verilmesini beklerler, çünkü Kèratry Fransız gazetelerine Pireneler'de ayaklanma başlatma niyetinde oldukları açıklamasını yapmıştır. Neticede Enternasyonal hakkında da ifadeleri alınmaktadır.

"'Ya Enternasyonal, İngiltere'de güçlü mü?' 'Evet,' diye cevap verdim, 'çok güçlü, diğer tüm ülkelerde olduğu gibi.' 'Ah,' diye bağırdı Monsieur de Kèratry, 'Enternasyonal bir din!'"

Bu arada eylül gelmiştir. Tussy dört ay evden uzak kalmış, değişmiştir. Artık çocuk değildir. Küçük yeğeninin ölümünü yaşamış, psikolojik işkence ve gece tutuklamaları görmüş, hatta kor-

kulan izolasyon hapishanesi Yeni Kaledonya'ya yollanmaktan kıl payı kurtulmuştur, çünkü Jenny'nin valizinde polisin fark etmediği, öldürülen komün önderi Gustave Flourens imzalı bir mektup vardır.

Yüzünde acılı bir ifadeyle, başına gelen haksızlığı bütün dünyaya anlatan ve yazan Jenny'nin aksine, Tussy yaşananları ortaya dökmez. Gazi olmak değil, sadece hayatına normal bir biçimde devam etmek ister. Kız kardeşinin ayrıntılı, devrimci anlatımı ona uzaktır.

Her zamanki neşesiyle, köpekleri, kedileri ve papağanlarıyla ilgilenir, karaciğer hastası Marx'ı her gün bir saat zorla yürüyüşe götürür, bu arada Lizzy'yle Londra'ya taşınmış olan Engels'i ziyaret eder, babasının yoğun yazışmalarını gerçekleştirir ve Enternasyonal için hizmetlerde bulunur. *Kapital*'in Rusça çevirmeni Nikolay Franzeviç Danielson'a şöyle yazar: "Babamın işleri şu sıralar o kadar yoğun ki, size bizzat yazamayıp bu işle beni görevlendirmek zorunda kaldı, affınıza sığınıyor. (...) Gece yarılarına kadar yazıyor ve bütün gün odadan çıkmıyor; sağlığını bozacağından endişeleniyorum. (...) Babam Rusça versiyonunu hiç bekletmeden çıkartmanızın iyi olacağı kanısında. (...) *Kapital*'in Fransızcası yayımlandıktan sonra İngilizcesinin de onu takip edeceğini umuyorum; İngilizler Fransızlar ne yaparsa taklit ediyorlar, burada bir şeyin tutulması için Paris'ten gelmesi gerekiyor."[158]

Bu arada Modena Villaları'nda ortalık karmakarışıktır. Tussy kafasını dinleyecek bir dakika bile bulamaz. Tartışmalar, kavgalar ve gülüşler gece yarılarına dek sürmektedir. Sürekli kapı zili çalmaktadır. Paris komününden kaçan onlarca kişi Londra'da Marx'ın himayesi altına girmeye karar vermiş gibidir. Marx çağırdığı ruhları artık geri gönderememektedir! İspanyolca, Fransızca ve İtalyanca konuşulur. Lenchen yemek yapar, Jenny çay servisi. Pahalı purolar ve seçkin şaraplar takdim edilir. Tussy getir götür işlerini halleder ve bu kahraman erkeklerin yüreklerini fetheder.

Enternasyonal'in İspanya kolunun kurucusu Anselmo Lorenzo o günlerden şunları hatırlamaktadır: "Sağ salim Londra'ya vardığı-

mı haber vermek için Valencia'ya telgraf çekmek istediğimi söylediğimde, yolu göstermesi için Marx'ın en küçük kızı yanıma verildi. Genç bir hanımefendinin bir yabancıya karşı bu kadar yardıma hazır davranması beni çok şaşırttı. İspanyol burjuva kadınlarından alışkın olduğumdan çok farklıydı. Çok güzel, neşeli ve gençlik ile mutluluğun gerçek canlandırmasını yansıtan gülüşlü bu genç bayan -neredeyse hâlâ küçük bir kız- İspanyolca bilmiyordu. Çok iyi İngilizce ve Almanca konuşuyordu, buna karşılık benim derdimi anlatabileceğim dil olan Fransızcası pek iyi değildi. İkimizden biri her hata yaptığında o kadar içten güldük ki, sanki kendimizi bildik bileli arkadaşmış gibiydik."[159]

Marx yüzünü ekşitir. Aslında bu olup bitenler hiç hoşuna gitmemektedir. Evet, Paris komününü desteklemiş, hatta yüceltmiştir. Çünkü, Engels'in biraz da kendi kendisiyle alay ederek yazdığı gibi, (komün) "entelektüel açıdan Enternasyonal'in bebeğidir, her ne kadar Enternasyonal onu doğurmak için parmağını dahi kıpırdatmadıysa da."[160] Gerçekte ise Marx bu hareketin Roman şubelerinden, özellikle de bir grup "ahlaksız herif" ve "pezevenk" olarak bahsettiği Fransızlardan hiç hoşlanmaz.[161] Herkes herkese düşmandır. Herkes birbirine küfreder. Biri "Blankist"tir, diğeri "Proudhonist", öteki "anarşist"tir, bir başkası "Jakoben." Her biri sosyalist olduğunu iddia eden ve Marx'ın şarap mahzeninin dibine kibrit suyu döken bu kadar çok farklı fraksiyonu birbirinden ayırmak hayli zordur. Çok konuşurlar, ama az çalışırlar. Lafargue'ın "tembellik hakkı"nın kulakları çınlasın. Şimdi bir de Jenny ve Tussy'ye yanaşmaya başlamışlardır; Laura'nın bir Fransız ile evli olması yetmezmiş gibi. Marx'ın eşi de bu istenmeyen kuşatmadan çok bunalmıştır ve Wilhelm Liebknecht'e bir mektupla dert yanar:

"İnsan dış dünyayla kavgası için donanır, düşmanlarına karşı güç toplar, (...) biz ise evde oturmuş çorap tamir ediyoruz. (...) Komün yönetimi devrildiğinden beri Londra'da neler çektiğimizi tahmin edemezsiniz. (...) Ne gece rahat var, ne de gündüz! Özel hayatımız tam bir harabe! Tam da kızlarımızın bizim yardımımıza ihtiyaç duyduğu bir zamanda."[162]

Kızları Jenny, sağlam bir mesleği olmayan ve sırf birkaç hafta Paris komünün gazetesi *Journal officiel*'i yayımladığı için Londra'da kahramanı oynayan Charles Longuet'ye âşık olmuştur. Hepsi bu ilişkiyi desteklemek için çaba sarf ederler, çünkü otuzuna dayanan Jenny'yi evde kalma korkusu kaplamıştır. Ondan daha küçük Laura'nın yıllardır evli olmasına, hatta ailenin en küçüğü Tussy'nin "sürüsüne bereket" hayranlarının bulunmasına bozulmaktadır: ateşli İspanyol Anselmo Lorenzo, Macar gazeteci Leo Frankel ve Paris komünü üzerine geniş bir çalışma kaleme almakta olan, Fransa Basklarından Lissagaray. Lissagaray başta Jenny ile flört etmiş, onu öpmüş ve onu sevdiğini söylemiştir, ancak sonra onur kırıcı biçimde, kendisinin yarı yaşında olan ve bu ilişkiyle yüzünde güller açan, 17 yaşındaki küçük kız kardeşine yönelmiştir.

Longuet ise kısa boylu, çelimsiz, itici, yün beresini yan takan ve çenesindeki ince sakalla ilginç görünmeye çalışan hırslı bir adamdır. Londra'da Fransızca dersi vererek ayakta kalmaya çalışır. Başaramayınca Oxford'a gider. Ama orası da onun için çok sıkıcı, çok taşra-akademiktir. "Dar ufuklu profesörlerin (...) bu küçük dünyası gerçekten korkunç (...) olmalı," diyerek onun yanında yer alır Jenny.[163]

Tek bir öğrenci bile bulamamasına şaşmamak gerek. Dadı olarak çalışan Jenny, aynı zamanda şan, Almanca, İngilizce ve elişi konusunda özel ders verir ve ona para yollar. Aslında Jenny kesinlikle daha iyisini hak etmiştir, çünkü çalışkan, sorumluluk sahibi, zeki ve diğer Marx kızları kadar güzeldir. Onda eksik olan şey çekicilik ve esprili yaklaşımdır. Mektuplarından öyle anlaşılıyor. Marxların evindeki en büyük kız çocuk olarak, gülümsemesi bir gün onu terk edip gitmiştir herhalde: Kız çocuk olduğu için istemeye istemeye erkenden kardeşlerine anne rolünü üstlenmek zorunda kalmıştır. Öğrendiği şey şudur: sürekli fedakârlık. Anne ve baba için, devrim için, koca için, daha sonra kendi çocukları için. Bu rolü hayatının acı sonuna kadar oynamaya devam edecektir. Otuz sekiz yaşında idrar torbası kanserinden ölene kadar.

Şimdilik mutlu gelin pozundadır. Herkes ona inanmak için kendini zorlar.

Engels, "Longuet hikâyesinden beri sizin evde büyük coşku yaşanıyor," diye yazar Laura'ya. "Bu iş ayrıca ona çok yaradı, çok mutlu, neşeli ve vücut sağlığı olarak da daha iyi, Longuet de çok sevimli bir arkadaş. Bu olay Tussy'yi de çok mutlu etmişe benziyor ve öyle görünüyor ki, sanki o da *should not mind to follow soon* (hemen arkasından gitmeye hazır)."[164]

Ama öncelikli başka sorunlar girer araya. Eski yaraları deşen bir facia yaklaşmaktadır. Laura'nın üç yaşını henüz doldurmamış oğlu Şnaps ölüm döşeğindedir. Hep iyi huylu ve hassas bir çocuk olmuştu Şnaps. Aynı zamanda zeki, neşeli ve sevimli de. Marx'ın, ölümüyle aylarca depresyondan çıkamadığı, sevgili oğlu Edgar'ın yeniden vücut bulmuş hali gibiydi. Anne ve babasının gururu olmuştu. Uzun süre mektuplarında hep onu yazmışlardı: komik ilk sözleri, bebek arabasıyla dolaşmaya çıkışlar, küçük kız kardeşi Jeannie ile beceriksizce oynamaları, evin arkasındaki bir karış bahçeden duyduğu mutluluk.

"Yusyuvarlak, şişko ve kertenkele gibi hareketli, çimenlerde yuvarlanıyor, elleriyle toprağı kazıyor, yalıyor, kirazları eziyor, kumla ovduktan sonra hepsini yiyor," diye anlatıyordu babası hayran hayran.[165]

Artık Şnaps'tan gelen haberler seyrekleşmeye başlamıştı. Zaten iki çocuğunu kaybetmiş olan Laura'nın onun yavaş yavaş ağırlaşan hastalığına, "genel eriyiş"ine karşı dayanacak gücü yoktu. Hâlâ İspanya'da sürgünde yaşamaktaydılar. Dil bilmiyordu, hiç parası, arkadaşı, kendi evi ve iyi doktorlara gitme şansı yoktu. Eski tıp öğrencisi kocası da pek yardımcı olmuyordu, ağır hasta çocuğa ilgi göstermiyor, onun yerine kendini politikaya veriyordu. Bu tavrı Karl Marx'ı çok kızdırıyordu:

"Zavallı küçük Şnaps'ın sağlığı zihnimi her şeyden çok oyalıyor, hatta Paul'ün son mektubuna da biraz kızdım. 'Hareket' ile ilgili pek çok ilginç detay yazmış, ama acılar içindeki bu zavallı tatlı

çocuk hakkında tek kelime bile etmemiş," diyor Şubat 1872'de Laura'ya yazdığı mektupta.[166]

Temmuz 1872'de çocuk ölür. Dokuz ay boyunca acı çekmiştir. Böylece çocuksuz kalan Laura, bu darbeden sonra bir daha kendine gelemez. Lafargue, tıbbın kimseye faydası olmayacağı yolundaki iddiasının bu şekilde ispatlandığı kanısındadır. Marx ise aksine, toplumdaki değişimin her şey demek olmadığını ve bu çocuğun kelimenin tam anlamıyla devrime kurban verildiğini hiç olmadığı kadar açık bir şekilde algılar.

Devrim gittikçe boğazını sıkmaya başlamıştır, çünkü bir türlü rahat bir çalışma ortamı yakalayamaz. Enternasyonal de, uzun süredir onu mutlu etmekten çok başını ağrıtmaktadır. Bazı ülke grupları liderliği ele geçirebilmek için birbirlerini yerler, formaliteler ve entrikalar arasında boğuşulup durulur. Marx'ı tahtından etmeye çalışan anarşistlerin önderi Bakunin, sürgünde bulunduğu İsviçre'nin Fransız bölgesinden kışkırtıcılık yapar:

"Soyguncular ve kan emicilerden oluşan tek bir mezhep, doymak bilmez kolektif bir parazit olan Yahudi alemi, (...) bir tarafta Marx'ın, diğer tarafta Rothschildlerin hizmetine amadedir. Gerici olan Rothschildlerin -öylelerdi ve öyle de olmak zorundalardı- komünist Marx'ın yararlılıklarına büyük değer verdiklerini ve komünist Marx'ın (...) saygı dolu bir hayranlıkla, finans dâhisi Rothschild'in çekim alanına karşı koyamadığını biliyorum. Yahudi dayanışmasını, tarihten daha eski bu korkutucu kuvveti yaratan budur. (...) Bütün ülke insanları Yahudilerden nefret ediyor. O kadar nefret ediyorlar ki, bütün halk devrimleri çok doğal biçimde Yahudi katliamlarıyla kendini ortaya koyuyor."[167]

Çok ileri gitmiştir. Bu, soykırım çağrısıdır. Yahudiliğini reddetmiş olsa dahi, Marx buna tahammül edemez. Enternasyonal üyelerine mektup yazar, Bakunin'in "ırk savaşı" kışkırtıcılığı yaptığını belirtir.

Kısa bir süre sonra, Eylül 1872'de Lahey'de gerçekleştirilen Enternasyonal kongresinde Bakunin'in örgütten ihracına ve genel sekreterliğin Londra'dan New York'a taşınmasına karar verilir.

Avrupalı bir büyük fikrin sonudur bu. Avrupa'dan uzakta ve başında Marx olmayan bir Enternasyonal'in etkisiz kalacağı açıktır. Ama Marx bu adımı kasten atmıştır. Yeniden özgür olmak istemektedir çünkü. "Bu benim köleliğimin sonu olacak," diye yazar Belçikalı bir sosyaliste. "Bir daha yönetimde görev almayacağım."[168]

Anne ve babası, Laura, Lafargue ve çiçeği burnunda çift Longuetlerle Lahey'deyken, Tussy Lenchen ile Londra'da kalır. Halinden son derece memnundur. Çünkü Basklı Lissagaray'a fena halde âşık olmuştur. Kıskanç baba Marx, onu bu mutluluktan, bu aşktan uzak tutmak niyetindedir.

Marx'ın sinirleri, hak vermek lazım ki, son derece yıpranmıştır. Bir yanda, bir zamanlar yoldaşı olan, sonra kendisine neredeyse kişisel bir kıyımdan bahsedilebilecek derecede anlaşılmaz küfürler eden ve kara çalan Bakunin'e öfkesi vardır. Diğer yanda, Engels'in ifadesiyle daha ilk "kavga"da parçalanacak olan "tüm fraksiyonların safiyane birliği"– Enternasyonal'in başarısızlığından duyduğu hayal kırıklığı.[169] Ama hepsinden öte, evdeki umutsuz duruma karşı beslediği öfke:

Jenny, Charles'ı özel öğretmen olarak hiçbir yerde dikiş tuttura madığından; Laura'ysa, üç çocuğunu kaybedince derin bir depresyona girdiği ve teselliyi ailesinin yanında aradığı için, evli iki kızı da kocalarıyla birlikte Maitland Park'taki eve taşınmışlardır. Dördü birden yer, iyi şaraplar içer, tiyatroya giderler. Ama aralarından sadece Jenny ev bütçesine katkıda bulunmaya çabalar. Özel dersler vermeye, hamile kaldıktan sonra da devam eder. Lafargue harika bir fikir öne sürer: bir dükkân, yeni fotoğraf-litograf teknikleri üzerine bir çeşit sanat stüdyosu açmak. İşe ortak olarak katıldığı halde plan gerçekleşmeyince Marx, bütün Fransızların tembel, hırsız ve dolandırıcı olduklarını düşünmekte ne kadar haklı olduğunun böylece kanıtlandığına inanır ve Lafargue'ın Bakunin'in maşası olduğundan şüphelenir.

Üç büyük L'ler Lissagaray, Longuet ve Lafargue haliyle önceden birbirleriyle tanışmaktadırlar. Üçü de, Paris komünü için savaşmış, Thiers hükümetinden kaçan, İngiltere kendilerini Fransızlara iade

edecek olsa derhal izolasyon hapishanesi Yeni Kaledonya'yı boylayacak vatan hainleridir. Tıpkı 1848 Alman devrimcileri gibi onlar da sürgünde birbirleriyle kavga etmektedirler. Birbirlerini tam olarak neden sorumlu tuttuklarını söylemek zor; büyük ihtimalle büyük hayallerinin yıkılmasından. Engels, "Birbirlerini arabayı çamura saplamakla, ihanetle ve akla gelebilecek diğer tüm büyük günahları işlemekle suçlarlar," diye alay eder. "Bu arada ülkeyle sıkı bağlantı kesilmez, organizasyonlar yapılır, komplolar düzenlenir, el ilanları ve gazeteler basılır, yirmi dört saat içinde yeniden harekete geçileceğine dair yeminler edilir (...), ve bu göçmenlerin biraz akıl ve anlayış sahibi olanları, bu yararsız kavgadan geri çekilir (...) ve yapacak daha iyi bir şey bulur."[170]

Unvanını kullanmaz Lissagaray, ama aristokrat bir aileden gelmektedir. Atılgan bir kartal profili, siyah lüleleri ve sakalları vardır. İngiliz leydileri ona göz süzerler. Aralarında en yakışıklının kendisi olduğuna inanan Lafargue kıskançlıktan köpürür. Lafargue bir kez hapse girmiştir, Lissagaray ise Aralık 1868'den beri sürekli içeri girip çıkmıştır. Her ne kadar komün üzerine yazdığı kitabın önsözünde komünün ne "üyesi", ne "subayı" ne de "görevlisi" olduğunu iddia etse de, Fransa'daki basın sansürüne karşı protestolara katılmış, polis katillerini saklamış, Ağustos 1870'te Bourbon Sarayı'na akın eden kızgın kalabalığın arasında bulunmuş, Prusyalılara karşı kurulan gönüllüler ordusuna katılmış, Ulusal Muhafızlar'ın Savunma Bakanı Leon Gambetta'nın özel vekilliğini yapmış, Paris'te barikatların kurulmasına yardım etmiş ve kalemini birçok kez süngüyle değiştirmiştir.

1871'den çok önce Paris Operası'nın yakınlarında işçiler için akşam kursları, "Lectures de La Rue de la Paix" açmış, *La Revue des cours littéraire* ve *L'Avenir* isminde, ikisi de kısa ömürlü ama yüksek düzeyli gazeteler çıkartmıştır.[171] Victor Hugo, Claude Monet ve Nisan 1871'den beri sağ Seine kıyısının komutanlığını yapan, 23 Mayıs'ta vurularak öldürülen komün lideri Polonyalı Yaroslav Dombrovski'nin arkadaşıdır.

Lissagaray, kaleme aldığı komün günlüğünde "Valentine

Haussmann'ın odasındaki mavi satenli yatakta Dombrovski yatıyor. Bir mum, ışığını bu cesur askerin üzerine yolluyor. Yüz kar beyazı ve dingin, burun sivri, ağız zarif, sarı sakal düzgün. Arkada iki emir subayı sessizce nöbet tutuyor, bir diğeri aceleyle generalinin son ifadesini çiziyor," diye yazar.[172]

Lissagaray yakışıklı olmakla kalmaz, aynı zamanda çok da yeteneklidir. Edebiyatta bir yerlere gelmeye çalışan Lafargue ve Longuet'yi kıskandırmaktadır bu durum. Tıpkı onlar gibi bir maceraperest olabilir, ama komün üzerine yazdığı kitabı çok derin araştırmalar, geniş bir genel kültür ve tarih bilgisi içermekte, kavrayış gücü ile analitik zekâyı kesinlikle duygulara kapılıp savrulmayan örnek bir dille bir araya getirmektedir.

"Bugün 9 Ağustos 1870. İmparatorluk üç gün içinde üç muharebe kaybetti. Alsas kaybedildi, Mosel bölgesi zor durumda. Saat on birden beri Paris, de la Concorde'u, Quais'i, Rue de Bourgogne'yi ele geçirmiş durumda, Bourbon Sarayı'nı da kuşatıyor. Paris, sol milletvekillerinden gelecek savaş parolasını bekliyor. Yenilgiden bu yana tek manevi otorite onlar. Vatandaşlar, işçiler, herkes onların arkasında. İmparatorluk çatırdıyor. (...) Prusyalılar 1 Mart 1871'de şehri ele geçirebildiler. Ama Paris artık o soyluların ve büyük burjuvanın Paris'i değildi. (...) Siyah bayraklı pencereler, boş sokaklar, kapalı dükkânlar, akmayan çeşmeler, üstü örtülmüş heykeller, bütün bunlar şehre gem vurulamadığını gösteriyordu. Seine, Louvre ve bir çember barikat arasında sıkışmış. (...) Görünüşe bakılırsa Almanlar tuzağa düşmüşlerdi."[173]

"Orada selamlayan veya birlikte yürüyen o kadın, cesur, gerçek bir Paris kadınıdır," diye devam eder. Marx'ın komünü coşkuyla selamladığı yazılarında kadından hiç bahsedilmez. "Kocasını engellemez, tam tersine onu savaşa iter, siperine temiz çamaşır ve yemek götürür. (...) Birçoğu geri dönmek istemez ve silaha sarılır. 4 Nisan'da Chatillon yaylasında birlikte kurşun sıkarlar. Gezgin satıcı kadınların üzerinde basit birer iş önlüğü vardır. Onlardan biri olan yurttaş Lachaise, 3 Nisan'da Meudon'da bütün günü doktorsuz, neredeyse yalnız başına yaralıları tedavi ederek (...) savaş ala-

nında geçirdi. Kadınlar komün yönetiminden silah talep ediyorlar, savaşa katılmak istiyorlar ve korkaklardan tiksintiyle bahsediyorlar. Yüksek soylu bir aileden gelme, eğitimli ve zengin olan, kendini Dimitriev* olarak adlandıran genç bir Rus kadını bu devrimin Théroigne'si** olmuştur. Sonra Louise Michel!*** Çocuklara karşı o denli yumuşak ve sabırlı davranan ve onların duasını alan 17. Bölgeli bu öğretmen, halk söz konusu olduğunda dişi bir aslan kesilmiştir. Yaralılara çarpışma alanında ilkyardım yapan ve hastanelerde yoldaşların bakımını üstlenen bir kadınlar birliği kurmuştur."[174]

Öte yandan Lissagaray eleştiri getirmekten çekinmez, yüceltmez, bütün desteğine rağmen, Paris komün yönetiminin hatalarına da dikkat çeker: ne işçiye ne de köylüye seslenebilen, net olmayan eksik bir program, bazı liderlerin kendini yüceltme eğilimleri, strateji ve disiplin eksikliği, komitelerin bozuk organizasyonu ile eğitim ve sağlık alanlarındaki başarısızlık. Gerçek bir eğitim reformu yapma şansı kaçırılmıştır. Sınıflardaki haçları kaldırmakla yetinilmiştir. Soylu veya burjuva doktorlar küfürler ve rezilliklerle hastanelerden kovulmuş, bu yüzden de yaralılar sokaklarda kan kaybından ölmüştür.[175]

Kitabın son sayfalarında "Paris komünün üç günlük ömrü kalmıştır," yazar. "Çehresini tarihe gömüyoruz. Rue de la Roquette'te ilerleyen cenaze alayına katılıp birlikte Père-Lachaise Mezarlığı'na giriyoruz. Paris için ölenlerin tümü büyük aile mezarına gömülüyor. Bastille Meydanı'nda baharatlı çörek fuarı eğlencesi var. Paris savaş yüzünden hiçbir şeyden mahrum kalmak istemiyor. Büyük mağazalara gidiyor, sokak kafelerinde oturuyorlar. On kilise açılıyor ve devrim kilise kürsüsüne çıkıyor. Birkaç gaz alevi titriyor. Arkada, sütunlu girişin gölgesinde bir İsa'nın boynuna komün at-

* Elisabeth Dimitriev, devrimde kadın hareketinin liderliğini üstlenen Rus devrimci Koşelev'in takma adıdır. İsviçre'de devrim mültecileri için yardım düzenlemiş ve Rusya'ya dönüşünde Sibirya'ya sürülmüştür.

** Fransız devriminin kadın savaşçısı Théroigne de Méricourt, ölüm tarihi: 1817.

*** 1830-1904, "Kızıl Bakire", 1880'e kadar Yeni Kaledonya'da sürgün yaşamıştır.

kısı sarılmış. Org Marseillaise'i çalıyor, kalabalık eşlik ediyor. Café Peters'te bir sürü genç kız ile şık çizmeleri, kırmızı rütbeleri ve palalarıyla kurmay subaylar oturuyor. Bir milli güvenlik bölüğü içeri giriyor ve tüm müşterileri dağıtıyor. Belediye binasına kadar onları takip ediyoruz. Mahkeme kısa sürüyor. Genç kızlar Saint Lazare'daki kadınlar hapishanesine, subaylar ise kazma kürekle mezarlara."[176]

Lissagaray'ın kitabı pek çok dile çevrilecek ve sayısız baskı yapacaktır. Fransa'da bugün hâlâ temel eser olarak kabul edilmektedir. Tüm politik eğilimlerden tarihçiler bu eserden yararlanmıştır, çünkü, o günlerin görgü tanığı, aynı zamanda bizzat yaşayanı tarafından kaleme alınmış eleştirel ve otantik tek vakayinâmedir.

Karl Marx da bunun farkındadır. Lissagaray sık sık salonunda oturur ve henüz tamamlanmamış elyazmalarından uzun bölümler okur ona. Marx derinden etkilenmiştir. Eşi Jenny Aralık 1871'de Kugelmann'a şöyle yazar:

"Biri hariç, komünle ilgili şimdiye kadar yayımlanan kitapların hiçbiri işe yaramaz. Lissagaray'ın çalışması (...) bir istisna."[177]

Marx kendisiyle aynı düzeydeki bu konuğa en azından saygılı davranırken, Laura ile Paul ona karşı gayet soğuktur. "Lissagaray'a sadece soğuk bir selam verdiler," diye ablası Jenny'ye dert yanar Tussy. "Biraz tuhafımıza gitti, ama bunu rahat davranamamalarına (...) yorduk. Fakat daha sonra, giderlerken aynı seremoni sahnelendi. Dün akşam Lissa Vroblevski ile birlikte yine geldiğinde de, Laura ile Lafargue herkesle tokalaştı, (...) ama o hariç! Bu gerçekten tuhaf bir tutum. Lissagaray ya bir beyefendidir; ki Paul'ün ona yazdığı mektup ve kendi davranışları öyle gösteriyor, o zaman bir beyefendi gibi davranılmayı hak ediyordur, ya da değildir; o zaman da onu eve kabul etmememiz gerekir, yani ya öyle ya da böyle, ama Laura'nın gerçekten kaba tavrı beni çok kızdırıyor. Lissagaray'ın nasıl hâlâ bize geldiğine şaşıyorum. Önümüzdeki günlerde (...) gelip bana kitabının yakında çıkacak ikinci baskısından birkaç bölüm okumak istediğini söyledi."[178]

Lissagaray ondan sonra Lafarguelarla karşılaşmamaya özen gös-

terir ve sadece Tussy'ye özel ziyaretlerde bulunur. Tussy hep neşelidir ve iyi bir dinleyicidir. Ona okuduğu her sayfada Fransızcası biraz daha gelişmektedir. Kitap en az Cooper'ın veya Marryat'ın macera romanları kadar heyecanlıdır. Üstelik hepsi kısa bir süre önce, 1871 ilkbaharında Jenny'yle birlikte Laura'nın yanında, Bagnères-de-Luchon'dayken gerçekten yaşanmıştır. Ağzının içine bakar, büyülenmiştir. Bütün bunları kendisi de yaşamıştır. İzlenme, tutuklanma, kadınların ve çocukların çektikleri. İkisi bir kadın ile bir erkek olmaktan öte, aynı zamanda yoldaştırlar da. Tussy âşık olur ve Jenny'yi de öpmüş olduğunu bildiği halde Lissagaray'ın kendisine hayatının ilk öpücüğünü vermesine izin verir. Jenny'nin artık Longuet'si vardır nasılsa. Lissagaray'ı elinden alıyor değildir. Lissagaray Tussy'ye "küçük kadınım" diye hitap eder, diğerleri gibi "Quoquo", "Alberich" veya "Bayan Lilliput" diye değil. İlk defa biri ona bir yetişkin, bir entelektüel gibi davranmakta, genç görüntüsünün arkasındaki kadını görmektedir.

Laura olay yaratmaktan vazgeçmez, sürekli Tussy hakkında konuşur, söylenir ve sonunda Lissagaray'ın bir yarı-cani olduğu konusunda Marx'ı ikna eder. Jenny'yi mutsuz etmemiş midir? Hapishanede yatmamış mıdır? Neden hiç evlenmemiştir? Otuz dört yaşındaki bir adam için bu çok tuhaf değil midir? Tussy'yi acaba daha on yedi yaşında, neredeyse çocuk olduğu için mi seviyordur? Ya da bir Marx kızıyla evlenmenin avantajlarına mı göz dikmiştir?

Marx artık canına tak ettiği ve bütün bunları dinlemeye tahammülü kalmadığı gün, aniden, Tussy'yle birlikte aristokrasinin deniz kıyısındaki tatil beldesi Brighton'daki kaplıcalara gitmeye karar verir. Maitland Park'tan, Laura'nın dırdırından, en parlak damadı olabilecek, korkutucu derecede çekici ve dâhi, hatta belki, korkunç bir düşünce ama, kendisinden bile daha parlak Lissagaray'dan uzaklara. Bezelere yönelik kaplıca tedavisine katılırlar, fakat Tussy hasta değildir; âşıktır.

Brighton'da neler olduğu bilinmiyor. O günlerle ilgili herhangi bir mektup veya günlük bulunmuyor. Büyük ihtimalle kavga edi-

yorlar, bağrışıyorlar veya karşılıklı surat asıyorlar, hayatlarında ilk defa birbirlerine sinir oluyorlar. Sonunda Tussy, muhtemelen yemek yemeyi reddederek ve baygınlıklar geçirerek, ağırlığını koyuyor. Bütün kızların başvurduğu bir taktik. Hem zarif, hem de bir o kadar tehlikeli. Anoreksi, Viktorya dönemi genç kızlarının moda hastalığı. Marx, Tussy'yi Lissagaray'dan ayırma amacına ulaşamamanın hayal kırıklığıyla geri döner, Tussy kendisine bir iş aramaya ve artık hayatını kendi ellerine almaya karar verir.

Brighton-on-sea. İngiliz plajlarının kraliçesi. Kral IV. George'un yazlığı. Beyaz kireç kayalıklar. Yassı çakıl taşlarından oluşan uçsuz bucaksız kumsal. Büyük oteller, yeşil alanlar, bahçelerde kenar yatakları; bembeyaz, Viktorya tarzında villalarıyla gösterişli Bulvar Marine Parade. William Thackeray'in deyişiyle "Tertemiz bir Napoli, hep canlı, güler yüzlü ve palyaço ceketi gibi renkli." Uzaktan Fransız kıyısı görülür. "Yüzlerce sahil çekçeği kıyıyı" öper. Avrupa'nın her yanından zarif hanımefendiler ve beyefendiler West Pier boyunca yürüyüş yapar. Hint tarzında inşa edilmiş bir rüya saray 1001 gece atmosferini güçlendirir, her şey Londra'da olduğundan iki kat daha pahalı ve üç katı daha resmîdir. Etrafta tek bir yoksul, gösteri yapan tek bir Fenian taraftarı yoktur, bu cennette soylular tamamen kendi aralarındadır.

Fakat o 1873 ilkbaharında cennet en kötü yüzünü gösterir. Yağmur yağar, dolu yağar, fırtına çıkar. Hatta arada kar atıştırır. İnsan boyundan büyük dalgalar kayalıkları döver, açık havada yürüyüş yapmayı imkânsız hale getirir. Londra'da da hava berbattır. Anne Jenny, Tussy'ye yazdığı mektupta "Arada sırada gri gökyüzünden bir parça güneş ışığı süzülüyor, sonra tekrar yağmur başlıyor ve böyle devam ediyor," diye yazar.[179] En küçük kızı için endişelidir. Korkudan ve vicdan azabından ne uyuyabilmekte, ne de çalışabilmektedir. "Ama gerçekten hiçbir şey yapamadım, yani yazamadım da; kendimi bir kanepeden diğerine atıp durdum, *emigrations from blue bed to the brown* (olduğum yerde saydım durdum)," diye anlatır aynı mektupta. Marx, Tussy'yi kendi başına bırakmakla doğru mu yapmıştır? Berbat bir havada, kalacak belli bir

yeri, yanında yağmura elverişli kıyafetleri, bir işi ve parası olmadan, sırf erkeklik damarı tuttuğu, öfkesini bastıramadığı için mi yalnız bırakmıştır? Gerçi geçici olarak tanıdık bir ailenin, Fransız "sosyalist papaz" Pascalların yanına sığınmıştır, ama sürekli orada kalması söz konusu olamaz, çünkü annesi "arkadaşların yanında *business questions* (iş meseleleri) konusunda insan rehavete kapılır ve böylece bağımsızlık ve özgürlük orada biter,"[180] der. Pascallar ona bir iş ayarlamaya çalışırlar. Hiç okula gitmediği ve her konuda kendi kendini yetiştirdiği için bu pek kolay olmaz.

Teröre mektuplarıyla devam eden Laura'dan Brighton'da da kurtuluş yoktur. Anne Jenny Tussy'nin tarafına geçer. Kendisi de Karl'ı için yıllarca mücadele etmek zorunda kalmamış mıdır? Gençlerin yüce duygular beslemeye hakkı yok mudur? Tussy sırf âşık oldu diye, hain mi sayılacaktır?

"Güçlü ve cesur ol," diye yazarak ona destek olmaya çalışır. "Bu korkunç mektupların seni sindirmesine izin verme. Her ne kadar aksi geçerliymiş gibi gözükse de, inan bana senin durumunu, mücadeleni, öfkeni kimse benden daha iyi anlayamaz. Bırak yüreğin kazansın ve unutma, suçsuz olduğun yerde acın daha büyüktür."[181]

Fakat aynı zamanda Laura'nın mutsuzluğunu, çaresizliğini anlamakta, evli ve hamile olmasına rağmen hâlâ Lissagaray'ı unutamayan, böğür sancısından geceleri uyuyamayan ve en azından birkaç saat rahatlayabilmek için Marxların aile doktoru Gumpert'e büyük miktarda kloral yazdıran Jenny'yi de yaşamaktadır.

Anne Jenny, "Bir kız kardeş kız kardeş olmayı ve kendini kız kardeş gibi hissetmeyi bırakabilir," diye içinde bulunduğu zor durumu anlatmaya çalışır. "Ama evlat, suçlu ve haksız olsa bile hep evlat olarak kalır. (...) Bazen benim yüzümden kendini kırılmış hissedersen beni affet ve yaşlı Möhme'ni unutma."[182]

Tussy kendisini yıldırmalarına izin vermeme kararı alır, özel bir pansiyonda oda tutar ve Pascalların yardımıyla yatılı bir kız okulunda, zengin ve bekâr Viktoryen kızlara yönelik yatılı bir okulda iş bulur. Okulun müdürleri de yaşça hayli büyük iki bekâr kız

kardeştir: Bayan Hall'lar. Tussy'yle sözleşme yapmazlar, belirsiz bir süre için pek de belirli olmayan bir görevle işe alırlar. Almanca, biraz Fransızca, biraz İngiliz edebiyatı, biraz şan, biraz oturma dersi verecektir; bir tek elişi dersi vermeye uygun değildir. Öğrencileri kendinden yalnızca biraz daha küçüktür. Pek çoğu Hindistan'dan ve diğer sömürgelerden gelen yüksek rütbeli kraliyet subaylarının kızlarıdır. Avrupa'ya gönderilmişlerdir. Yabanilerin değil de kendi denklerinde İngiliz leydilerin arasında büyüsünler diye evden uzaklaştırılmışlardır. Çeneye kadar uzanan kapalı elbise, siyah külotlu çorap, beyaz patiskadan önlük, altına korse, flanel jüpon, pamuk jüpon ve sıkı iç yeleği giyerler. Çoğu mutsuzdur. Okula gitmek istemezler, sıla hasreti çekerler. Viktoryen genç kız yaşam tarzı kafesine kısılmışlardır. Gelecek onlara ne vaat etmektedir? Evlilik ve sayısız gebelik; o kadar. Salonda bir sürü çocuk annesi, görgü abidesi, ev içi meziyetlerin simgesi Kraliçe Viktorya'nın bir portresi asılıdır. Kızları yemek yapmayı öğrenmiştir, oğulları ise avcılık ve marangozluk. Öte yandan, kızı Vicky'nin Marx'ın yazdıklarına ilgi duyduğu, bir Alman romantiği olan eşi Prens Albert'in işçi okulları ve örnek evler kurmak için sanayi bölgelerine ve Londra liman çevresine gittiği söylenir. Marksizm, sosyalizm, işçi devrimi: Bu fikirler kız okullarına da girebilse ne olurdu? İşçinin kapitalizmin kıskacından kurtulması gibi, kadın da Viktoryen eğitimden kurtulabilseydi?

Tussy ortama çabucak uyum sağlar, öğretmenler arasında sevilir, bazıları "Enternasyonal"in ne olduğunu bile bilen neredeyse yaşıtı kızlardan birkaçıyla arkadaş olur.

Anne Jenny, Brighton'a yaptığı ziyaretin ardından "Ne kadar sevildiğini ve kızların seni ne kadar önemsediğini gözlerimle gördüm. Daha önce bu kadar tatlı çocuklara rastlamamıştım," der.[183]

Marx, Lissagaray'a karşı kişisel savaşını sürdürmektedir ve belirlediği strateji, kurnaz taktik hakkında büyük bir gururla Engels'e bilgi verir:

"Bugün Tussy'ye mektup yazdım ve eminim ki, Bay L. *pour le moment bonne mine à mauvais jeu* (talihsizlikten bir hayır çı-

karmak) zorunda kalacak. (...) Çocuğa yolladığım mektupta son mektubunun içimi rahatlattığını vs. yazdım; L.'ye haksızlık ettiğim iddiasının gerçeği yansıtmadığını söyledim. Ününden daha iyi olduğu ve insanın ona güvenmesi için bir neden bulunduğu konusunda boş söz yerine kanıttan başka bir şey istemiyorum ondan. Cevabından *homme*'un (erkeğin) nasıl oyuncu olduğunu görüyorsun. En sinir bozucu yanı, çocuk yüzünden hep çok dikkatli davranmak zorunda kalmam."[184]

Tussy'nin sağlığı, iyiliği, yeterince yiyecek ve giyeceğinin olup olmaması umurunda değildir, önemli olan bu "erkeği" bırakmasıdır. Anne Jenny'nin tavrı tamamen farklıdır. Tussy'ye maden suyu, çikolata, teneke kutularda et, uygun "iş kıyafetleri",[185] siyah bir mayo, "kilise ve gezinti için yarı modern bir kıyafet"[186] ve bir de "kanarya sarısı pamuklu elbise" yollar.[187]

"Bu süslü giysiler," diye de bir mektup ekler yanına, "kesin çok canını sıkacak, çünkü buna ne kadar az değer verdiğini ve ne kadar az süs ve temizlik düşkünü olduğunu biliyorum." Ama o şık Viktoryen leydilerin arasında uygun bir gardıroba sahip olmak şarttır.

Jenny, Tussy'nin hem ruhsal, hem de fiziksel sağlığı için endişelenmektedir. Almanca kaleme aldığı mektuplarında tekrar tekrar bu endişesini dile getirir:

"İyiliğin, sağlığın ve ruhunun neşesi için en içten dileklerimle."[188] "Göğsün hassas, yüzerken dikkatli ol."[189] "Sana ne göndermemi istediğini, canının ne istediğini yaz bana lütfen. O iştahsızlığa yatılı okulun çiğ yemekleri hiç gitmez."[190] "Beni tek huzursuz eden, sağlığının, katı rutini ve *drugdary of business*'ı (iş yükü) ile bir *boarding school*'un (yatılı okulun) tekdüzeliği içinde düzelebilecek kadar sağlam olmaması. (...) Sırt ağrıların da saatlerce dimdik oturma konusunda küçümsenemeyecek düzeyde maalesef. İş ve bağımsızlığa, günümüz toplumunun acılarını ve sıkıntılarını aşmasına yardım edecek bu iki şeye ne kadar özendiğini bir ben anlıyorum."[191]

Jenny, Lissagaray hakkında hiçbir zaman kötü bir şey yazmaz. Aksine, onunla siyasi bir toplantıda karşılaştığını ve birlikte limonata içtiklerini anlatır.[192]

1873 yazında Lissagaray gizlice Tussy'nin ziyaretine gider. Jenny bunu öğrenir. Ziyaretten kısa bir süre sonra Brighton'a gittiğinde, iki Bayan Hall'dan biri, "nişanlı" olan Tussy'nin bu ziyaret sebebiyle birkaç gün izin kullandığını söyler. Jenny, kızını kötü duruma düşürmez, yalanını ortaya çıkartmaz. Bayan Hall'a nişanlılığın doğru olduğunu söyler. Fakat Lissagaray'ın toplumdaki konumu şimdilik evlenmelerine izin vermemektedir. "Arap'ın haberi yok," diye yazar daha sonra Tussy'ye.[193] İlk kez Marx'a karşı kızlarından birinin tarafını tutmaktadır.

Marx ve ablalar eve dönmesi için Tussy'ye baskı yaparlar. Yatılı okulda ders vermek onu çok zorlamaktadır, üstüne üstlük Brighton'da hayat çok pahalı olduğu için, boş öğleden sonralarında özel ders vermek zorunda kalıyordur. Hem Londra'da ona ihtiyaç da vardır. Babası hastadır; baş ağrısı, uykusuzluk çekmekte, karaciğerinden yakınmakta ve kloral almak zorundadır. Gazeteler, fazla ömrü kalmadığını yazarlar.

Engels, Marx'ın hastalık hastası olduğuna, Tussy'ye psikolojik baskı yapmak için bir numara yaptığına inandığı için konuyu kapatmaya çalışırken, Marx kendi durumunu çok ciddiye alır ve sosyalist dostlarına şikâyet dolu mektuplar yazar:

"Aylardır çok hastaydım, hatta aşırı çalışmaktan bir süre çok kritik durumdaydım. Başım o kadar ciddi zarar görmüştü ki, felç geçirme tehlikesiyle karşı karşıya kaldım, şimdi de günde birkaç saatten fazla çalışamıyorum."[194]

Marx'ın bir yardımcıya, kendisi için British Museum'a gidecek, günlük yazışmalarını üstlenecek birine ihtiyacı vardır. Asıl sekreteri olan karısı bu kez devre dışıdır. Hamile Jenny'yle ilgilenmek, bebek kıyafetleri ve uygun elbiseler dikmek, teselli etmek, nasihat vermek, loğusa odası düzenlemek zorundadır. Laura ise depresyondadır. Geriye bir tek Tussy kalır. Ancak, tam okulda "*great luck*" (büyük bir fırsat) yakalamışken bu çağrıya kulak vermeye

hiç niyeti yoktur.[195] Kendisini ve Lissagaray'ı aile için feda etmeye hazır değildir.[196]

Tussy'nin, her ne kadar neşeli ve iyimser bir izlenim bırakmak için çaba harcasa da, ağır hasta olduğunu, hemen hemen hiçbir şey yemediğini ve günde birçok kez bayıldığını sadece annesi anlar. Anlamak için mektuplarına bir göz atmak yeterlidir: O eski güzel, okunaklı yazısı gitmiş, yerine titrek, kargacık burgacık ve anlaşılmaz harfler gelmiştir. Aralarında boşluk olmayan sözcükler satırlar boyunca akıp gider. Marx'a da yazar. Ama Marx, aşağıdaki gibi sarsıcı mektuplardan bile etkilenmemiş gözükür:

"Sevgili Arap, sana bir şey sormak istiyorum, ama kızmayacağına söz ver. Sevgili Arap, Lissagaray'ı yeniden ne zaman görebilirim, öğrenmek istiyorum. Onu hiç görememek çok zor. Sabretmek için gerçekten çok çabaladım, ama çok zor, artık dayanamayacağımı hissediyorum. Buraya gelmesine izin vermeni beklemiyorum. Bunu hayal bile etmiyorum, ama en azından arada sırada onunla biraz yürüyüşe çıkamaz mıyım? Outine* ile, Frankel ile dolaşabiliyorum, onunla neden gezemiyorum? Kimse bunu yadırgamazdı, çünkü herkes bizim nişanlı olduğumuzu biliyor. Outine çoktandır biliyor (...), Bayan Hall ve Burns Teyze** de biliyor ve onaylıyor. Gittikçe daha hasta olduğum için Frankel de biliyor. (...) Brighton'dayken çok hasta olduğumda, bir hafta boyunca her gün iki ya da üç kez baygınlık geçirdiğimde, Lissagaray beni ziyarete geldi ve her ziyaretiyle ben biraz daha kuvvet kazandım, mutlu oldum, omuzlarımdaki kurşun gibi ağır yükü daha kolay taşır oldum. Onu görmeyeli çok uzun zaman oldu ve bütün dik durma çabalarıma rağmen korkunç derecede mutsuz hissediyorum kendimi. Neşeli ve mutlu olmaya çalıştım. Ama daha fazla dayanamıyorum. İnan bana sevgili Arap'ım, onu en azından arada sırada görebilseydim, bu bana Bayan Anderson'un***[197] tüm reçeteleri-

* Nicolas Utin (1845-1883), Rus devrimci, Bakunin'in muhalifi, Enternasyonal'in Cenevre şubesi kurucusu.

** Lizzy Burns, Engels'in hayat arkadaşı.

*** Elizabeth Garrett Anderson, Tussy'nin Londra'daki doktoru.

nin toplamından daha iyi gelirdi. Kendi tecrübelerimden biliyorum. Sevgili Arap, şimdi görmeme izin yoksa bile, ne zaman iznim olacağını söyleyemez misin bari? En azından sevinecek bir şeyim olurdu ve zaman böyle sonsuz ve belirsiz olmasa, beklemek de bu kadar usandırıcı olmazdı. Sevgili Arap'ım, bunları yazdığım için lütfen bana kızma ve başına yine dert olacak kadar egoist olduğum için beni bağışla. Sevgiler, Tussy."[198]

Marx'ın yanıt olarak ne yazdığı bilinmiyor. "Lissagaray" konusundaki mektupları, birkaç istisna dışında günümüze ulaşmamış veya mirasını yönetenler tarafından itinayla ortadan kaldırılmıştır. Tussy ve Lissagaray'ın yazışmaları da -yıllarca birbirlerine yüzlerce Fransızca mektup yazmışlardı- İngiliz gizli servisinin bütün mektupları adresine ulaşmadan önce okuduğu ve kopyaladığının iddia edilmesine rağmen, iz bırakmadan ortadan yok olmuştur.[199]

Bu psikolojik baskıya daha fazla dayanamayacağından korkan annesi, Tussy'ye, alkol ve Justus von Liebig tarafından bulunmuş değerli kloraldan yollar. Kloral, hipnotik etki yaratan, sedatif içeren, alkolde çözünen, Nietzsche, II. Ludwig ve daha pek çok insanın müptelası olduğu, Viktorya İngilteresi'nde büyük bir devrim yaratan bir maddedir:

"Şarabına maden suyu ve bir şişe de Gumpert'in* sadece Arap ve Jenny için yazdığı kloraldan yolluyorum. İç de biraz uyu."[200]

Engels bunu öğrendiğinde öfkelenir. Marx ve hamile Jenny'nin bu lanet şeyden aldığı yetmezmiş gibi, şimdi de henüz on sekizindeki Tussy'nin mi başlaması gerekmiştir?

"General," der annesi sonraki mektubunda, "beni kloral yüzünden korkuttu. Bir kaşığın senin için çok fazla olduğunu söylüyor. Doktoruna sorana kadar almamanı rica ediyorum senden."[201]

Artık annesi de Tussy'nin yalnız kalmasından yana değildir, çünkü intihar ihtimali çok yüksektir. Aklına bir fikir gelir: Helene Demuth ona göz kulak olacaktır. Tussy Helene'ye hep güvenmiştir. Sıcak, içten tarzıyla Tussy'yi yine mantık çizgisine çekecektir.

* Engels'in aile doktoru.

Helene, Hunsrück'teki Sankt Wendel'e yolculuk etmeye hazırlanırken, annesi Tussy'ye şunları yazar:

"Sağlığın ve bütünlüğün bizim için çok önemli olduğundan (...), sana bu yolculuğa katılmak isteyip istemeyeceğini sormak istedim. Orada çok rahat edersin; Ren'i görebilir ve bedensel olarak yeniden güçlenmiş biçimde işine geri dönebilirsin. (...) Nefis Ren'in ve küçük Sankt Wendel'deki baskılardan uzak, basit yaşamın seni baştan aşağı yenileyeceğine eminim. (...) Bayan Hall'a bir mektup yazıp sana izin vermesi için ikna etmeye çalışacağım. (...) Gelip *old maids*'le (kocamış kızlarla) yüz yüze konuşsam daha mı iyi olur yoksa?"[202]

Tussy cevap veremeden annesi Bayan Hall'a yazmıştır bile.

Bayan Hall sinirlenir. Çünkü Tussy, bunu çok açık biçimde yazar mektubunda, iyi bir öğretmendir ve kısa süre içinde onu gözden çıkartması mümkün değildir.

Annesinin mektuptan yaptığı alıntı şöyledir: "Saygıdeğer Hanımefendi, kızınızın önceden bana haber vermeden cumartesi günü buradan ayrılmaya hazırlandığını duyunca çok şaşırdım ve sinirlendim. Yerine bu kadar kısa sürede nasıl birini bulabilirim? Yolculuğa çıkmasının sizin isteğiniz olduğunu söyledi bana, ki dürüst olmak gerekirse buna çok hayret ettim. Kendisini oraya götürecek bir kişi eşliğinde cumartesi günü onu Almanya'ya göndermek istediğinizi anlıyorum, ancak yerini dolduracak birini bulmadan izin vermem gerçekten mümkün değil."

Buna cevap olarak annesi, hamile Jenny'nin dikte ettirdiği şu mektubu kaleme alır:

"Saygıdeğer Hanımefendi, şu anda onu Almanya'ya gönderme fırsatı ortaya çıkmışken sizin izin veremeyeceğinizi öğrenip çok sinirlendim. Biraz istirahate ve hava değişimine ihtiyaç duyduğu tıbbi danışmanımızın fikridir. (...) Sağlık durumunun hassas olduğu bir dönemde, özellikle de havaların çok sıcak olduğu şu günlerde okuldaki görevinin ona ağır geleceğinden korkuyorum. Kızımın sizinle, kendisini belli bir zamana dek bağlayacak bir sözleşmesi ol-

madığını biliyorum. Fakat o yine de, planlanan yolculuğuyla ilgili sizi bilgilendirmeyi görev bilmiştir."[203]

Tussy annesi tarafından bu şekilde boyunduruk altına alınmak istemez. O, arkadaşları Bayan Hall'ların yanında kalmak ister ve güçlükle elde ettiği maddi bağımsızlığını yeniden feda etmeye yanaşmaz. Yazışmalar bir süre daha sürer. Annesi onu, kâh gönlünü alarak, kâh ikna etmeye çalışarak baskı altına almayı dener. Net biçimde hayır demek cesaretini gösteremez Tussy. Ancak son anda bir telgraf yollayarak "*I don't come*," (Gelmiyorum) diyebilir. Lenchen yola yalnız çıkar. Marx onu Rotterdam'a gidecek vapura kadar geçirir.

Annesi biraz kırgın, "Telgrafın ulaşıp bütün hayalleri yıkana kadar hep birini bulabileceğini ummuştum," diye yazar Tussy'ye.[204]

Fakat şimdi de "büyük facia", yani Jenny'nin doğumu kapıya dayanmıştır. Tussy gitmek *zorundadır*. Kutsal kız kardeşlik görevidir bu. Ailenin tek bir ağızdan çıkan çağrısına kulak verir ve Eylül 1973'te, Bayan Hall'ların okuluna bir daha geri dönmemek üzere Brighton'dan ayrılır.

Başkaları İçin Yaşamak 1873-1877

2 Eylül 1873'te Jenny zayıf bir çocuk dünyaya getirir. Bir oğlan çocuğu. Ancak dede evindeki coşku sınırlıdır. Babası ve dedesinin adı verilen "Charles" bebeğin fazla yaşamayacağını görebilecek kadar tecrübe sahibidirler. Bebeğin çok yaşlı bir görüntüsü vardır; sürekli ağlar, az uyur. Bin bir zahmetle içirilen sütün hemen hepsini kusar. Marxların torunları üzerinde bir lanet mi dolaşmaktadır? Yoksa bu, Jenny'nin hamileliği boyunca aldığı uyku ilacının, kloralın sonucu mudur?

Marx'ın aksiliği katlanılmaz boyutlara ulaşır. Yine gece gündüz çocuk ağlaması... Yine bir dakika olsun rahat edip çalışmaya zaman bulamaz. Tussy ve inatçı âşığı ile ilgili kızgınlıklar da tuz biber olur. Yurtdışına seyahate çıkmak ister, tercihen de Tussy'yle birlikte. Ama bir yerlerde tutuklanma korkusu vardır hep.

Lassalle'ın girişimlerine rağmen Prusya vatandaşlığı başvurusundan sonuç çıkmamıştır. Ya İngiliz vatandaşlığı? İngiltere'de herhangi bir suç işlememiştir. Yıllardan beri kendi halinde, düzenli bir hayat sürdürmektedir. Ne Tottenham Court Road'dan sonra barlarda gece turları, ne de işçi derneklerinde ateşli konuşmalar. Yaşlanıyordur. İstediği sakin bir hayattır artık. Ama İçişleri Bakanlığı tarafından İngiliz vatandaşlığı talebi de reddedilir.

"Yukarıda adı geçenle ilgili olarak," diye yazar Scotland Yard'dan bir memur, "kötü şöhret sahibi Alman ajitatör, Uluslararası İşçi Birliği'nin başkanı ve komünist prensiplerin savunucusu olduğunu belirtmekte yarar görüyorum. Kendi kralına ve ülkesine sadakat göstermemiştir."[205]

Böylece, gidilecek yer seçeneği olarak geriye bir tek İngiltere'de bir kaplıca merkezi kalır. Bu kez Brighton değil ama, iç bölgelerde yer alan, küçük burjuvaların idrar yolları ve böbrek şikâyetleri için gittiği, şık fakat sıkıcı, küçük bir yer olan Harrogate. Tussy babasıyla birlikte mineral banyosu alır ve uslu davranmaya çabalar. Lissagaray'ı anmaz, yemek yemeyi reddetmez, bayılmaz. Fakat diğer kaplıca ziyaretçilerini yadırgatacak biçimde art arda sigara yakar. Genç bir Viktoryen kız için ne büyük bir utanç, öyle değil mi?

Marx ise memnundur. Onu Lissagaray'dan ayırmakla iyi etmiştir. Aşka karşı en iyi ilaç zaman ve mesafedir.

"Tedavi Tussy'ciğe çok iyi geldi," diye yazar Engels'e.[206]

Kendisiyle ilgili şikâyetleri ise devam etmektedir, kendini hâlâ hassas ve halsiz hisseder. Belki de sinirlenmekten bir türlü vazgeçemediği içindir. Bir şeyler yapmadan duramaz. Okuması, tartışması, yazışması gerekir. Şimdi de Balzac'ın düşmanı, Victor Hugo'nun dostu, "neyin klasik olduğuna" karar verme yetkisini kendisinde görecek ve kendisini "modern eleştirinin babası" olarak nitelendirecek kadar cüretkâr Fransız yazar Charles-Augustin de Sainte-Beuve'ü okumaktadır. Sainte-Beuve aynı zamanda bir Proudhonist'tir, yani bir siyasi muhalif. Sayısız sevgili sahibi ve aristokrat duruşlu bir gösterişçi.

"Adamın Fransa'da bu kadar ünlü olmasının nedeni," diye yazar Marx Engels'e, "(...) romantik kıyafetler ve yeni pişmiş kalıp deyimlerle caka satan Fransız *vanité*sinin (kendini beğenmişliğinin) klasik görüntüsünü her açıdan yansıtmasıdır."[207]

Lissagaray'a gönderme yaptığına hiç şüphe yok.

Dönüş yolunda, yıllardır Engels'in aile doktorluğunu yapan Doktor Gumpert'a muayene olmak için Tussy'yle birlikte Manchester'e uğrar. Yahudi olduğu için sık sık aşağıladığı halde, kendisi veya ailesinden biri hastalandığında hep Doktor Gumpert'a başvurmaktadır. Kendisini inatçı kızıl yaralardan kurtarmış olan Gumpert'ın yüzü, eliyle yaptığı muayeneden sonra asılır. Marx'ın safrakesesi sertleşmiş, karaciğeri şişmiştir. Buna karşı, içkiyi azalt-

manın dışında sadece Karlsbad iyi gelebilir. Kaplıca Karlsbad, Avusturya Böhmen'dedir. Orada hakkında açılmış herhangi bir soruşturma yoktur. Ama İngiliz pasaportu olmadan yeni Bismarck İmparatorluğu'nun içinden nasıl geçecektir?

Evde sıkıntıların sonu gelmez. İşten elini çeken ve kısa süre önce Londra'ya taşınan Engels her gün Marx'ı yürüyüşe çıkartır. Ama Engels'in hayat arkadaşı Lizzy yeni ortama alışamamış gibidir; öksürmeye başlar, astımı tutar. Karnının alt bölgesinde, bir idrar torbası tümöründen kaynaklanan ağrılar çekmektedir. Engels sürekli kederlidir. Eskinin o neşeli, vurdumduymaz, hayatının tek amacı en yakın arkadaşını mutlu etmek olan bekârı gitmiştir. Candan sevdiği bu kadını da kaybetmekten korkmaktadır, çünkü Doktor Gumpert'ın bile kansere karşı çaresiz kaldığını bilir.

Buna rağmen, yöneticilik yükü üzerinden kalktığından beri kıskanılacak kadar çok yazar ve yayımlar: *Varia über Deutschland* (*Almanya Üzerine Denemeler*), İngiltere'deki seçimler, Prusya'daki Kraliyet Ordu Kanunu ve Mareşal "Schweigender Staatsschreiber Moltke"* (Suskun Özel Kalem Müdürü Moltke) üzerine makaleler. 1873-1874 yıllarında Marx cephesinden hiçbir yayın çıkmaz.

Dengeler değişmiş midir? Mazlum ikinci adam Engels artık liderliği eline mi almıştır?

1874 ilkbaharında Jenny'nin ilk çocuğu Charles'ın durumu gittikçe kötüleşir. Mide-bağırsak hastalığı "gastro-enteritis"e yakalanmıştır. Özel dersler vermeye devam eden Jenny'nin ona bakacak zamanı yoktur. İş yine bedava hemşire Tussy'ye düşer. Gece gündüz inleyen çocuğun başucunda bekler, altını değiştirir, onu beslemeye çalışır, ona şarkılar söyler. En azından Tussy'nin yanında kendisine destek olan iyi bir doktor vardır: otuz sekiz yaşında, evli, feminist ve politik yönden aktif, çocuklarından ikisini menenjite kurban vermiş, üç çocuk annesi Doktor Elizabeth Garrett Anderson. Ölüm döşeğindeki Charles'ın yanında geçirdikleri geceler boyunca

---

* Yazının orijinal adı: *Der schweigende Stabsschreier Moltke und sein jüngster Leipziger Korrespondent*'tir. (Ç. N.)

kendi hayatının zorluklarını anlatır. On bir tane kardeşi olmasına rağmen iyi bir okula gönderilmiştir. Tussy gibi temelden kendi kendini yetiştirmiş değildir. Yirmi üç yaşındayken Amerika'nın ilk kadın doktoru Elizabeth Blackwell ile tanışmıştır. O andan itibaren tek bir dileği vardır: doktor olmak. Babası ilk başta karşı çıkmakla birlikte, bu isteğinin bertaraf edilemeyecek gibi olduğunu görünce razı olmuştur. İngiltere'deki tüm tıp fakültelerine başvurur. Tümünden ret cevabı alır. Durumun umutsuzluğu karşısında büyük bir hastanede hemşire olur. Ama orada da erkeklerin düşmanca tavırlarıyla mücadele etmek zorunda kalır. Anatomi salonlarına girmesi veya tıp derslerini dinlemesi yasaklanır. Kadın varlığı onları rahatsız etmektedir. Otuz iki yaşındayken eczacılık sınavını verir ve pratisyen olarak Londra'ya yerleşir. Kurduğu tartışma grubu "The Kensington Society" ile kadınların seçme hakkını ilk savunanlardan biri olur. Kadınların da tıp eğitimi alabildiği Paris'te nihayet doktor unvanını alır. Fakat, Britanya Doktor Kütüğü'ndeki beyler, unvanını tanımayı reddederler. Kadınların devlet dairelerinde kendi lobilerini kurmaları gerektiğini gittikçe daha net algılar. Okul kuruluna, Londra'daki okulların yönetimine adaylığını koyar ve bütün erkek adayların toplamından daha çok oy alır. Kızların daha iyi eğitim alma olanağının yakında paraya bağlı olmayacağına dair söz verir Tussy'ye. Hangi sınıfa mensup olurlarsa olsunlar; şimdiye kadar olduğu gibi sadece elişi, oturma ve piyano dersleri değil, yabancı dil, fen bilimleri, edebiyat, hatta evet, spor dersi alacaklardır. İki yıl önce sadece kadın personelin görev aldığı "New Hospital for Women" (Kadınlar için Yeni Hastane) adında bir hastane kurmuştur. Bugünlerde de sadece kadınlara eğitim verecek bir tıp yüksek okulu açmayı düşünmektedir.*

20 Temmuz 1864'te küçük Charles ölür. Bir yaşını bile doldurmamıştır. On dokuz yaşındaki Tussy gücünün sonuna gelmiştir ve yeniden yemek yemeyi reddetmeye başlar. Uykusuz geceler

* Elizabeth Garrett Anderson İngiltere'de bugün "feminist" tıbbın öncüsü kabul edilir. Sayısız hastaneye adı verilmiştir.

iyimserliğini, neşesini alıp götürmüştür. Lissagaray'a olan özlemi de cabasıdır. Birkaç sokak ötede oturmasına ve yeniden sağlığına kavuşmasında ona yardım edebilecek olmasına rağmen görüşmelerine izin verilmez. "En azından sevinecek bir şeyim olurdu..." der.

Karlsbad yolları gözükür. Tussy'nin mümkün olduğunca çabuk Londra'dan uzaklaştırılması gerekmektedir. Marx, tutuklanma korkusunu bir yana bırakır ve Tussy'yi yanına alarak yola çıkar. Güzel, solgun, zayıf bir kızın babasına kimsenin bir şey yapacak hali yoktur ya!

Karlsbad gerçekten çok güzeldir. Kızıl çam ormanlarının, Eger ve Tepl nehirlerinin arasında mükemmel bir saray ve park. Pek çok ülkeden ziyaretçinin, baba ve kızın önce pek nahoş karşıladıkları üzere, özellikle de Yahudilerin rağbet ettiği bir yerdir. Amerika'dan bile insanlar gelmektedir. Goethe, Herder, Peter der Grosse, Schiller, Casanova, Paganini, Prens Metternich, kısacası isim yapmış herkes burada bulunmuştur. O sırada da Polonyalı kontlar ve Avusturyalı yazarlar oradadır.

"Zaman öyle çabuk geçiyor ki, gerçekten inanılmaz," diye yazar Tussy Jenny'ye. "Gazete okumaya veya mektup yazmaya fırsat kalmadan gün bitiveriyor."[208]

Tussy okuma salonuna gider, yabancı gazeteleri okur, babasına orman yürüyüşlerinde eşlik eder ve mide-bağırsak hastalıklarına, karaciğer, safrakesesi, böbrek şikâyetlerine, prostat kanserine ve her türlü kadın hastalığına iyi geldiği söylenen değerli Karlsbad maden suyundan içer.

Marx buranın Tussy'ye de iyi geldiği kanısındadır.

"İştahı geometrik oranda artıyor," diye yazar Engels'e. "Ama isterinin de oyunun bir parçası olduğu bu kadın hastalıklarının tuhaflığı da burada; onun yeniden dünyevi besinlerle beslendiğini fark etmemiş gibi yapmak lazım."[209]

Zihninin dağılması Tussy'ye iyi gelir. Babasının etrafında dolanan önemli adamlar onu ilginç bulduklarını açıkça belli ederler: Değerli yazar Gottfried Keller ile, bir özgürlük komitesi kurduğu İsviçre'den Karlsbad'a geçmiş olan Polonyalı melankolik kont

Ladislaus Plater. "Kleider machen Leute" (Ye Kürküm Ye) hikâyesinde ölümsüzleştirdiği kontun kendisinde uyandırdığı heyecanla Keller, gazetelere şunu yazar:

"Onun, Tell'in olağanüstü bir ileri görüşe sahip, özgürlüğe susamış bir halkın bitmek tükenmek bilmez gücünün kıymetini bilen (...) oğlu olduğu kesin."[210]

Tussy'nin kafası dağılır, bu durum ona iyi gelir. Çocukluğundan beri "zavallı Polonyalılar"a kalbini vermiştir zaten. Plater, Polonyalı özgürlük savaşçılarına silah temin etmiştir. Bravo! Rus diktatörünün şiddetine karşı ancak şiddet işe yarar. Plater'in, Karlsbad'da yayımlanan kaplıca gazetesinde hakkında çıkan şu yazıyı görünce öfkesinden köpürmesine şaşmamak gerek:

"Yıllardır Enternasyonal'in liderliğini yapan Marx ile Rus nihilistlerin şefi Kont Plater, Karlsbad Kaplıcası'na teşrif etmişlerdir."

"Kont Plater'in," diye tekzip eder, "ne Rus nihilistler, ne de Enternasyonal'le bir bağlantısı olmuştur. Kont Plater her zaman sadece Polonya'nın meselesi için yaşamış, çalışmış ve fedakârlık yapmıştır."[211]

Plater ve Prusyalı portre ressamı Otto Knille de dahil, Marxların iletişim içinde oldukları hemen herkes Yahudidir: Karlsbad'ın kaplıca doktoru Ferdinand Fleckles; rahim operasyonunun öncülerinden, hayatında "bir kadının büyük bir bilimsel çalışma üstlendiğini" veya "kolay bir görev dahilinde bile orijinal bir çözüm ürettiğini" görmediğini iddia edecek kadar kadın düşmanı Berlinli jinekolog Wilhelm Alexander Freund. Onun meslektaşı, Marx'ın Ren bölgesindeki mücadele döneminden arkadaşı tanınmış sosyalist Ludwig Kugelmann da Oppenheim ailesinden gelme eşi ve kızı Franziska ile bitişikte kalmaktadır. Marx onunla politik tartışmalar yapmayı umar. Kugelmann *Kapital*'in Almanya'da duyulmasına destek olmuştur, ayrıca Enternasyonal'in ilk mücadelecilerinden de biridir. Ama Karlsbad'da sadece kavga vardır. İnsanlar birbirine fazla yakındır. Öte yandan, bu büyük reformcu ve devrimci, özel hayatında eşi ve kızını her fırsatta azarlayarak aşağılayan, onlara kendisi olmaksızın birer hiç olduklarını söyleyen zorbanın tekidir.

Tussy, Jenny'ye gönderdiği mektubunda "Bayan Kugelmann'la çok samimiyim," diye yazar. "Onu sevmemek ve sürdürdüğü hayat için üzülmemek gerçekten mümkün değil. Bir kadının kendi parasına sahip olmaması, şayet erkek de onu her dakika ona ve çocuğa sağladığı rahat yaşam için minnet duymamakla suçluyorsa, çok zor. (...) Franz'cık ondan -şaşılacak bir şey değil tabii- nefret ediyor. Annesini çok seviyor ve küçüklüğünden beri hep bu incir çekirdeğini doldurmayan kavgalarla büyümüş. Bayan Kugelmann tozlu bir günde eteklerini toplamadığı için büyük kavga çıktı!"[212]

Yahudi meselesinin savunucularından olan Simon Deutsch ve Heinrich Graetz'in aksine Kugelmannlar dindar değildiler. Radikal politik bir gazeteci olan Simon Deutsch 1848'de, içinde Berthold Auerbach, Salomon Heine, Moses Mendelssohn, Josephus Flavius ve Maimonides'in de yer aldığı *Jüdischer Plutarchen oder biographisches Lexikon der markantesten Maenner und Frauen jüdischer Abkunft*'u (*Yahudi Yunan-Felsefesi Yazarları veya Yahudi Kökenli Önemli Erkek ve Kadınlar Sözlüğü*) yayımlamıştı. Marx'la hemen hemen aynı yaşlarda olan Heinrich Graetz, Breslau'daki Yahudi din adamı yetiştirme merkezinde profesör ve zamanının en tanınmış Yahudi tarihçisiydi. *Konstruktion der jüdischen Geschichte* (*Yahudi Tarihinin Yapısı*) adında on iki ciltlik Yahudi tarihi kaleme almış, "Roma İmparatorluğu ve İslam'da Yahudilik" ile "Ortaçağdan kara ölüme kadar süren Yahudi takipleri" üzerine makaleler yazmıştı. Yazışmalarında İbranice ifadeler kullanır, Filistin'deki yetimhane inşaatlarını desteklerdi. Büyük bir kitaplığa ve dünyanın her yerinde bürolara sahip olan ve zulüm altındaki Yahudileri kutsal topraklara geri dönmeye teşvik eden Paris'teki Alliance Israélite Universelle'in de kurucu üyelerindendi.[213]

Graetz ve Marxlar arkadaş olurlar. Birlikte uzun yürüyüşlere çıkar, dünyadan hiç de bihaber olmayan Yahudi-bilimcisini hayli heyecanlandıran politik tartışmalar yaparlar. Marx daha sonra ona *Kapital*'in Fransızca bir baskısını yollayacaktır. Graetz, Marx'ın eski yazısı "Yahudi Meselesi"ni biliyor muydu? Ya da

Lassalle'a, Londralı gazeteci Levy'ye karşı korkunç saldırılarını?[214] Muhtemelen bilmiyordu. Yoksa Marx'la konuşmazdı herhalde.

Marx bu adamın bilgeliğine, sıcakkanlılığına karşı koyamadı. Belki de babasını ve anlattığı Talmut bilgini ve haham olan atalarını hatırlatmıştı. Heinrich Graetz hakkında hiçbir aşağılayıcı yorumda bulunmadı ve onunla irtibatını uzun süre sürdürdü. Tussy de Graetz'e hayran kalmıştı; Londra'daki hayatını, Paris'teki komünü, Lissagaray'ı anlattı ona. Graetz dinliyordu. Yorumda bulunmadan, yargılamadan. Daha sonra kitabın Almanca baskısını okuyacak ve Tussy'yi bu damat seçimi için kutlayacaktı. Tussy, belki hayatında ilk kez Yahudiliğini inkâr etmeyen bir entelektüelle, bir bilimadamıyla tanışmıştı. Konu üzerinde düşünmeye ve evde "Yahudiler" hakkında söylenenlere eleştirel yaklaşmaya başladı. Kendisi de Yahudi kökenli değil miydi? Bu değerli ve sevecen adam aşağılanmayı hak ediyor muydu? Gururla "I'm a Jewess!" diyeceği güne daha yıllar vardı, ama yine de o yönde ilk adım böylece atılmış oldu.

Dönüş yolunda baba kız Leipzig'e uğradılar. Küçük, kendi halinde, Londra'yla karşılaştırıldığında neredeyse köy gibi bir şehirdi Leipzig. Yarım saatte bütün şehir merkezi dolaşılabiliyordu. Her taraf derli toplu, temiz ve "rahat"tı. Burada tanıştığı insanlar Tussy'ye çok ciddi geldiler; özellikle de babasının eski sosyalist arkadaşları. Amaçlarına sıkı sıkıya bağlıydılar. Sosyalizm onlar için neredeyse bir dindi ve uğrunda seve seve hapse girerlerdi. Örneğin Wilhelm Liebknecht; "vatana ihanetten" aldığı iki yıllık kalebentlik cezası kısa bir süre önce sona ermişti. Tussy bu çabuk sinirlenen adamı, ondan hep "hayvan" diye bahseden babasına karşı duyduğu kölece bağlılığı, birlikte çıktıkları yürüyüşleri, Hampstead düzlüğündeki piknikleri, küçük bir kızken kucağına almasına izin verilen bebeği, annesi Jenny çiçek hastalığına yakalandığında onlarda geçirdiği 1860 yazı ile Noel'i arasındaki uzun dönemi hâlâ unutmamıştı. Eşi Ernestine'in henüz hayatta olduğu günlerdi bunlar. Ernestine sürgündeki sefalete bir türlü alışamamıştı ve evliliğinde ağır krizler yaşadığı dönemde sığındığı Freiburg'taki babaevinin hasretini çekmişti.

1862'de, 1848 devrimcilerine af çıktığında, Liebknechtler Almanya'ya dönmüşlerdi. Ama şans onlara gülmemişti. "Social-Demokraten"in editörü olan Liebknecht, Prusya'ya karşı düşmanca görüşleri nedeniyle Berlin'den kovuldu. Ernestine iki küçük kızıyla birlikte rutubetli bir bodrumda yaşamaktaydı. Liebknecht sürekli hapse girip çıkıyordu, Ernestine ise tamamen çaresiz, parasızdı. Tussy onun Londra'ya yolladığı yalvarış dolu mektupları hatırlamaktaydı. Fakat, kendileri zaten sürekli iflasın eşiğinde yaşayan Marxlar da ona yardım edememişlerdi. 1866'da, Wilhelm Liebknecht'in Leipzig'de içerde olduğu sırada hastalanmıştı. Yoksulların, yetersiz beslenenlerin hastalığı olan vereme yakalanmış, kocasının tahliyesinden birkaç gün önce de ölmüştü. Öldüğünde henüz otuz üç yaşındaydı.

"Ölüsünün başında," diye yazmıştı Liebknecht, "onu öldürenlerden intikam almaya yemin ettim. Muhteşem bir kadındı o, sevecen ve fedakâr. Tek büyük kusuru çok alçakgönüllü olmasıydı. Talihsizliği ise, dışarıdan yediği darbelere karşı yeterince dayanıklı olmamasıydı. Bir göçmenin, bir demokrasi neferinin yazgısını paylaşabilecek yaradılışta değildi. Kaderini benimkine bağlamasaydı bugün yaşıyor olurdu."[215]

Şimdi o, yeniden evlenmiş ünlü bir adamdı: Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kurucusu, partinin dergisi *Der Volksstaat*'ın yayıncısı, 1872 Leipzig vatana ihanet davasının sanığı, Alman İmparatorluk Meclisi'nde vekil, Marx ve Engels'in yanında Alman dilinin en ünlü politika yazarı. İkinci eşi Natalie, Darmstadtlıydı. Bir propaganda gezisi sırasında tanımıştı onu. Demokrasi yanlısı bir avukatın akıllı, eğitimli kızıydı ve Ernestine'e göre kendine güveni daha tamdı. Liebknecht halen zamanının çoğunu hapishanede geçiriyordu, ama Natalie onsuz da idare edebiliyor, cesaretini kaybetmiyordu. Liebknecht'in iki kızı Alice ve Gertrud'a iyi bir anne olmuş, kendisi de iki oğlan çocuğu dünyaya getirmişti: Theodor ve Karl. Eşi içerdeyken onun politik yazışmalarını yürütüyordu ve ne onu bir kahraman, ne de kendisini bir

kurban olarak görüyordu. "Demokrasi neferleri"ne hayli eleştirel yaklaşır ve eşinden yüksek sesle yakınmaktan çekinmezdi:

"Kocam," diye dert yanar o yıllarda Engels'e yazdığı bir mektupta, "her yeni saldırıdan sonra en iyisini yapmaya niyet ediyor, ama şartlar hep daha baskın çıkıyor, (...) hep daha sık ileri görevlerde kullanılıyor, kendini kullanmalarına da izin veriyor. (...) İkimiz arasında bir aidiyet hissi kök salamıyor, insan yoksun yaşamayı öğreniyor veya daha doğrusu kendisini bir türlü tutkun hissedemiyor ve tek vücut olmuş gibi yaşamak söz konusu olamıyor. (...) Bir erkek, özellikle de benim kocam bunun eksikliğini daha az hissediyor (...), kendi kendisine yetebiliyor, ama bir kadın, dört çocuğun yetiştirilmesinden sorumlu ve eve hapsolmuş bir anne için durum çok daha farklı! Ağıtım için lütfen beni bağışlayın, yakınmanın faydasız ve zayıflık alameti olduğunu bildiğim halde, istemeden kalemimin ucundan dökülüverdi."[216]

Tussy bu ruh halini iyi bilirdi. Bunlar annesi Jenny'nin sorunlarının aynısıydı. Liebknecht'in ikinci eşine güveniyordu; onun gücüne, esprilerine ve alaycılığına hayran olmuştu. Liebknecht, baba ve kızı için önemli bir görev düşünmüştü. Eski bir arkadaşları olan ve hapisten çıkan Wilhelm Blos'u almaya gideceklerdi. *Volksstaat*'ın editörü Blos, Almanya'nın Fransa'ya saldırısını eleştirdiği için birkaç yıldır hapisteydi. Şimdi cezası sona ermek üzereydi. Keyfine diyecek yoktu. Hapiste Heine okumuş, haşhaş içmişti. Güzel günler! Özgürlüğünün ilk dakikalarını daha sonra şöyle hatırlayacaktı:

"Sevinçli bir heyecanla tutukevinin kapısından dışarı adım attım. Dışarıda küçük oğullarından biriyle birlikte Liebknecht bekliyordu. Yanında koluna girmiş güzel ve genç bir bayan ile ellili yaşlarda, uzun sakalları kapkara bıyığı dışında bembeyaz, uzun boylu, zayıf bir adam vardı. (...) Onu tanıdım (...) hemen (...); Karl Marx'tı o. Genç bayan ise onun Tussy olarak da anılan kızı Eleanor'du. (...) O zamanlar göçmen olarak Londra'da yaşayan yazar Lissagaray'a âşıktı. (...) Marx evliliğe şiddetle karşı koymuş ve

Lissagaray'dan uzaklaştırmak için kızıyla birlikte Almanya'ya seyahat etmişti."[217]

Hararetle sohbet ederek Liebknechtlere gittiler. Natalie çoktan sofrayı hazırlamıştı. Tahliye edilen tutuklu en iyi şekilde ağırlandı. Gece yarısına kadar tartışıldı, Georg Herwegh ve Heinrich Heine üzerine konuşuldu. Her ikisiyle de yakın çalışmış olan Marx, Paris'teki sürgün hayatını, *Alman-Fransız Yıllıklarını*, Nisan 1856'da ölmeden az önce Heine ile şilte mezarlığında son görüşmesini anlattı. Bazen kavga etmelerine rağmen birbirlerini aslında hep sevmişlerdi.

Güllük gülistanlıktı o zaman her şey,
Ve güneş gülerdi,
Ve kuşlar öyle umut dolu öterdi,
Ve insanlar düşünür, ümit ederdi.

Marx, Heine'nin şiirlerini ezbere bilir ve yazılarında ondan alıntılar yapmayı severdi. O bir şairdi. Bir Alman şair. Ölümünden sonra onu bütün saldırılara karşı kararlılıkla savunmuştu.

Yeniden Almanca konuşabildiği için mutluydu. Almanca konuşurken bambaşka bir insan oluyordu. Tussy onu sadece İngilizce konuşurken görmüştü. Zamanla bu dili de mükemmel öğrenmiş olmasına rağmen, İngilizce konuşurken sözcük seçiminde daha temkinliydi, dili de daha ağırdı. Almanca konuşurken ise daha coşkulu, daha özgür, daha muhteşem...

Tussy onu takip etmekte zorlanıyordu. Çocukluğunda dinlediği Grimm masallarına, Engels'in ona *Hermann ve Dorothea*'yı tanıtma çabalarına ve Brighton'da para kazandığı Almanca derslerine rağmen Almancası hâlâ orta karardı.

Yeniden eve döndükten sonra Liebknechtlere yazdığı mektupta "Size İngilizce yazdığım için özür dilerim, ama Almanca o kadar kötü yazıyorum ki, gerçekten utanıyorum," diyecekti.[218]

Tussy, Leipzig'de güzel günler geçirdi. Liebknechtlerin iki küçük oğlu Theodor ve Karl'la oyunlar oynadı, yakında evlenmeye

hazırlanan ve tabii ki Lissagaray'ı anlattığı Alice'le dostluğunu tazeledi. Liebknecht ve Wilhelm Blos da Lissagaray hakkında her şeyi bilmek istiyorlardı. Nasıl biridir? Kitabı nasıl bir şeydir? Gazeteleri *Volksstaat* için yazı yazmak ister mi?

Marx susuyordu. Komik duruma düşmek istemezdi haliyle. Lissagaray'ın pisliğin teki olduğunu mu söylesin? Liebknecht onun Fransızlara karşı düşmanlığı olduğunu mu düşünsün? Bu yüzden oyunu sürdürdü. Ama onun açısından kötü sonuçlar doğurdu bu oyun. Zira, birkaç gün sonra Liebknecht, hararetle yazışmaya başladığı Lissagaray'ı güzel Fransızcasıyla temin edecekti:

"Adı dünyanın bütün sosyal demokratları için değerli ve kutsal olan bir insanla diyalog kurma fırsatını zevkle değerlendiriyorum."[219]

Marx kaybetmişti. En azından şimdilik. Tussy artık Lissagaray hakkında konuşmaktan ve yazmaktan çekinmiyordu. Liebknecht ve arkadaşlarının gösterdiği memnuniyet onu gururlandırıyordu.

13 Ekim'de şu mektubu yazdı: "Bu mektubumla birlikte, mesajınızı Lissagaray'a ilettiğimi ve onun da sizin için muhabirlik yapmaktan zevk duyacağını öğrenmiş olacaksınız. (...) Günler önce size yazmak istiyordu, ama sağlığı pek iyi değildi. (...) Sanırım size *Revue politique* adında haftalık bir gazete çıkartmak istediğini yazacaktır. Böyle bir yayına kesinlikle ihtiyaç var. Bildiğiniz gibi, Fransız basını çok korkak; sözde cumhuriyetçi gazeteler şartlara gericilerden de iyi uyum sağladılar. Gericiler en azından MacMahon* hükümetine saldırmaya cesaret ediyorlar, buna karşılık cumhuriyetçiler muzaffer Mareşal'e methiyeler düzüyor. 'Mareşal verdi, mareşal aldı; mareşalin adı kutsana.' Rochefort'un *Lanterne*'ı MacMahon'a saldırdığı için yararlı elbette, ama Fransız meslektaşları gibi o da bütün ciddi sorunları görmezden gelme ve her şeyden önce Fransa'nın dışında başka milletler de olduğunu düşünmeme yönündeki absürd politikasını sürdürüyor. Almanya'da

* Mayıs 1873'te Fransa'da kraliyetçi çoğunluk, komünü deviren Mareşal MacMahon'u devlet başkanlığına seçti. MacMahon 1879'a kadar hükümette kaldı.

sosyalist bir hareketin mevcudiyeti Fransa'da kesinlikle bilinmiyor! Fransa'da, dünyanın bütün ülkelerindeki sosyalist hareketten bahseden bir yayına mutlaka ihtiyaç var; Fransa, diğer milletlerin sempatisini ancak kendisi de onlara sempati göstererek kazanabileceğini öğrenmeli. Bu yüzden Lissagaray'ın *Revue*'sünün yararlı olacağını düşünüyor ve umuyorum. Siz sevgili Library, Almanya'da partinin durumuyla ilgili onu sürekli haberdar edebilirseniz, çok büyük bir iyilik yapmış olacaksınız. Alman sosyal demokratlardan o kadar çok bahsettim ki, Fransız arkadaşlarım, hatta en şovenistleri bile onlara büyük saygı duyuyor. (...) Ama gerçekten, babamın ve benim tanıştığımız herkes, gururla arkadaşlarımız diyebileceğimiz adamlar. Bütün kalpleriyle kendilerini davaya adamış erkekler görmek büyük mutluluk. İngiltere'de de böyle bir adanmışlık sık rastlanır bir şey değil! Fransa, Paris'te öldürülen 30 bin kadın ve erkek -bir o kadar da göçmen ve tutuklu- için söylenecek söz bulunamayan olağandışı şartlar altında bulunuyor; Paris'te kalanların bir çeşit hissizlik içinde yaşamaları şaşılacak şey mi?"[220]

Tussy nihayet politize olmuştu. Kendisini yıllanmış sosyalistlerin muhatabı olarak görmekteydi ve ABD Başkanı Abraham Lincoln'ün güney eyaletleriyle sorunlarını kendi tavsiyeleri olmadan çözemeyeceğine inandığı çocukluk günlerindeki o ders verici tavrı takınmıştı. O günlerde kendine güveni tam gibi görünüyordu. Fakat, yine aynı günlerde, çocukluğundan beri kendisine yabancı olmayan başka bir role neredeyse içgüdüsel olarak bürünmüştü: dâhi bir erkeğin hizmetçisi, asistanı, sekreteri ve hemşiresi rolü. Lissagaray'ın rahatsızlığı sebebiyle özür dileyen *odur*. Sosyal demokratlarla bağlantısını sağlayan da. Yeni gazete projesinin tanıtımını yapar, Liebknecht'i bir çalışan olarak kazanmaya çalışır. Fakat, Lissagaray'ın *Revue politique* değil de *Rouge et noir* adıyla çıkan gazetesi yayın hayatına başladıktan kısa bir süre sonra son bulur. Lissagaray'ın parası bitmiştir. Fransa'da dağıtılmasına izin verilmeyen gazete İngiltere'de alıcı bulamamıştır.

O günlerde, 1874 sonbaharında Tussy çevirmenlik yapmaya baş-

ladı. Ne Almancayı ne de Fransızcayı tam anlamıyla "öğrenmiş" ol, hatta İngilizcesinde Alman ailesinin izleri bulunduğu göz önüne alınınca, ilginç bir karardır bu. Kendisini denediği ilk metin, Wilhelm Liebknecht'in 21 Kasım 1874'te imparatorluk meclisinde yaptığı konuşmadır. Almanca metni Fransızcaya çevirir. Bu konuşmasında Liebknecht, vatana ihanetten tutuklu bulunan Sosyal Demokrat Partili vekillerin Meclis toplantılarına katılımına izin verilmesini savunur; kelepçelenmiş devrimci politika bir nevi.

Lissagaray'ın *Rouge et noir* gazetesinden yayımlanan bu çeviri ses getirir ve çevirmenlik kariyerini sağlamlaştırır. Ne zaman Alman sosyal demokratlar bir çeviri sorunu yaşasalar, ilk önce Tussy'ye başvururlar. Lissagaray'ın makalelerini, hatta *Histoire de la Commune*'ü (*Komünün Hikâyesi*) Almancaya çevirmek isteyip istemeyeceğini sorar Liebknecht.[221] Ücret ödenmesi söz konusu değildir; Karl Marx gibi bir adamın kızından sosyal demokrat dava için haliyle ücretsiz çalışması beklenir. Tussy kabul etmez. Almancasının çok kötü olduğunu ileri sürer. Daha çok çalışması gerekmektedir. Bu reddini telafi etmek için Liebknecht'e düzenli olarak İngiltere'den politika haberleri gönderir. Bunlar, kısaltılmış ve anonim olarak *Volksstaat*'ın bir sütununda yer alırlar: Bismarck'ın rahibi eski Fransa büyükelçisi Kont Harry von Armin'e karşı başlattığı kişisel savaşına İngilizlerin tepkisi, Londra East End'deki açlık, İngiliz kadın hareketindeki son durum; bu konu Elizabeth Garrett Anderson'la tanıştığından beri aklından çıkmıyordur:

"İlginç tek gelişme, Londra'da kadınların tıp eğitimi alabilecekleri bir okulun açılmış olması. (...) Özellikle küçük burjuvaya hitap ediyor olmasına karşın, yine de bu bir gelişmedir; artık kadınların da meslek sahibi olmalarının ve modadan başka şeylerle ilgilenmelerinin zamanı geldi. (...) Leipzig'deyken size dadıların içinde bulunduğu korkunç durumdan söz etmiştim ya, aşağıda *Times*'ta yayımlanan bir ilanı aktarıyorum. Abartmamış olduğumu göreceksiniz: 'Genç bayan dadı olarak iş arıyor. İyi referansları var, yurtdışında Almanca, Fransızca, müzik ve resim eğitimi aldı. Ücret beklentisi: Haftada altı şilin.'"[222]

Sonraki yıl, 1875'te Tussy'den gelen mektuplar azalır. Büyük ihtimalle *Kapital*'in Joseph Roy tarafından yapılan çevirisini elden geçirmede babasına yardımcı oluyordur. Bir yıl sonra yayımlanacak olan çalışma, Karl Marx'a uykusuz gecelere mal olan "sancılı bir deneme"dir. Tussy aynı zamanda Lissagaray'ın *Komün* müsveddesini İngilizceye çevirmeye başlar. Muazzam bir iştir bu; basılı hali beş yüz sayfayı geçecektir. Lissagaray bu esnada kitap için son araştırmaları tamamlamakla meşguldür. Tussy bu konuda da ona yardım eder. Württembergli gazeteci, eski haham adayı, Enternasyonal üyesi Carl Hirsch'ten Lissagaray için, Londra'dan ulaşılması mümkün olmayan Paris'teki kaynakların kopyasını çıkartmasını rica eder. Marxların tanıdığı olan Hirsch -Anne Jenny ona "silly Jew", "aptal Yahudi" der-, 1872'den beri Paris'te sürgünde yaşamakta ve pek çok Alman gazetesinin muhabirliğini yapmaktadır.[223]

Tussy ona Fransızca olarak "Size minnettar kalırım, çünkü bu bilgiler Lissagaray için çok önemli," diye yazar. Babası yeniden Karlsbad'a, annesi Brighton'a, Lissagaray da ertesi gün "çalışmasını bitirebilmek için daha fazla zaman bulabileceği Jersey'ye" gidecektir.[224]

Tam adı Carl Asriel Hirsch olan Carl Hirsch, 1841 doğumlu, yani Tussy'den on beş yaş kadar büyüktür. Bekârdır ve Tussy'ye hayrandır. Tussy de bunun farkındadır. Fakat gittiği her yerden sınırdışı edilen, sürekli hapishaneye giren, ileri derecede konuşma bozukluğundan mustarip talihsiz sosyal demokrat Yahudi'nin Tussy'yi elde etme şansı sıfırdır. Alın bölgesindeki kelliği, çalı gibi kaşları ve kara gür sakalıyla fazla çirkindir. Buna rağmen Tussy ondan tekrar tekrar ricalarda bulunmaktan çekinmez. Neredeyse onu kullandığı bile söylenebilir. Ekim 1875'te, bu sefer annesi Jenny için ricada bulunmak üzere yeniden kaleme sarılır:

"Değerli Bay Hirsch,

Ekte size annemin İngiliz oyuncu Bay Irving üzerine yazdığı küçük bir eleştiri yazısını yolluyorum. Annem, eğer mümkün olursa, bu yazıyı *Frankfurter Zeitung*'da yayımlatmanızı istiyor. Öncelikle

ender rastlanan bir yetenek olduğu, sonra da bütün İngiliz basını birtakım iğrenç entrikalar sonucu fazla üzerine gittiği ve ona karşı tam bir tezgâh kurduğu için (...) zamanı olsaydı babam da Bay Irving üzerine bir eleştiri yazmak isterdi. (...) Eğer annemin eleştirisinin *Frankfurter*'de yayımlanmasını sağlayabilirseniz bizi çok sevindirirsiniz. Sizi böyle bir zahmete soktuğum için çok özür dilerim, ama Fransız ve Alman basınıyla sizin kadar yoğun ilişkisi bulunan, başvurabileceğimiz başka birisi yok."[225]

Hirsch, Tussy'nin talebini gecikmeksizin yerine getirmek için işe koyulur. Hayatta kalma ve kendisini izleyen ve mektuplarını okuyan Fransız gizli servisi tarafından sürekli Prusyalılara yerinin bildirileceği korkusuyla yaşamasına rağmen, Jenny Marx'ın yazısını hiç vakit kaybetmeden *Frankfurter Zeitung*'a yollar. Yazı birkaç gün sonra imzasız olarak yayımlanır.

Jenny öncelikle, İngilizlerdeki Shakespeare bıkkınlığı, komedi, operet ve bulvar tiyatrolarına indirgenen en büyük ulusal şairlerinin yazdığı dramlara karşı duyulan ilgisizlik üzerine yazar.

"Bir yıl önce genç bir oyuncu, Henry Irving," der "(...) 'Hamlet'i yeniden sahneleme cesaretini gösterdi. Eski (...) geleneği alaşağı etmeye ve (...) eskiden beri var olan Hamlet yerine Shakespeare'in orijinal eserinin kendi yorumunu yaratmaya cüret etti. Eleştirmenler homurdandılar, mızmızlandılar, her şeye bir kusur buldular; kimine göre prens rolüne yeterince uygun değildi, diğeri işlenişini beğenmedi, üçüncüsü fazla abartılı buldu, dördüncüsü fazla melodramatik. Tiyatro buna rağmen doluyordu. Sonra bir anda rüzgâr ters yönden esmeye başladı. Gazete yazarları yermeyi bırakıp övmeye başladılar. (...) İki yüz akşamın her birinde büyülenmiş, hayran olmuş bir kitle oyuna aktı. Irving'i Hamlet olarak seyretmek moda olmuştu. Shakespeare hayranlığı moda olmuştu. (...) Irving, bir ay önce de *Macbeth*'i sergilemeye başladı. Basından yine aynı homurtular, söylenmeler, memnuniyetsizlikler (...), ama bu kez dozu arttırılmış olarak, yükseldi. (...) Yine de tiyatro doluyor, biletleri aylar öncesinden ayarlamak gerekiyor. Kalabalık nefesini tutarak izliyor, ama sadece zayıf bir beğeni belirtisi geli-

yor (...), herkes dilsiz, hareketsiz ve büyülenmiş oturuyor. Seyirci neden böyle donmuş gibi hareketsiz? İngiliz orta sınıfı, görgünün kendisini mahkûm ettiği Shakespeare bağlılığından yine mi sıkıldı? Seçkinler, gerçek sanat eserinden yanan gemiler, yuvarlanan kayalar, (...) atlar, develer ve keçilerle renklendirilmiş sahneler içeren melodramatik oyunlara mı dönmek ister yine? (...) İngiliz muhafazakârı ender olarak kendi fikrini savunma cesaretini gösterir. Yumruklarını cebinde sıkar. Düşünce tembelidir. Görev gibi her sabah kahvaltıda yediği yumurta ve salam eşliğinde, onun yerine düşünen kofti bir gazeteci vardır ya elinin altında! Tamamlanmış, pürüzsüz cümleleri cebine koyup otobüse binmek, şehre gitmek veya (...) akşamları tiyatronun locasında oturmak ne rahattır. *Daily News*' ona sabahtan Irving'in Macbeth'i yanlış yorumladığını, aslında açık, cesur, atılgan bir komutan olan Macbeth'i acımasız, ahlaksız bir katil gibi canlandırdığını söylemiştir. (...) İşçi seyircilerin üstünlüğü buradadır. İşçi, basının kendisini yanıltmasına izin vermez. Tiyatroya gider, kendi gözleriyle görür, kulaklarıyla işitir, içinden geldiği biçimde, kendi fikri doğrultusunda ve doğru sezgiyle alkışlar ya da ıslıklar. (...) Irving'in basının ulumasına ve seyircinin görünüşteki soğukluğuna aldırmamasını, Shakespeare çalışmaları yapmaktan vazgeçmemesini ve yeniden melodrama (...) dönmemesini umuyoruz."[226]

İnsanı afallatan, daha sonra yine imzasız olarak devamı gelecek bir eleştiri. Altmış yaşını geçen Jenny Marx gazetecilik alanındaki büyük yeteneğini sergiler, kendine güvenli, canlı, pek çok kelime oyunları içeren yazılar yazar, kışkırtma cesaretiyle bazı erkek "meslektaşlarını" gölgede bırakır. Aynı zamanda, Marxların evinde bir çeşit tanrı kabul edilen Shakespeare'i ne kadar iyi tanıdığını da gözler önüne serer. Yüzeysel kalmadan hafif yazılar yazmayı başarır. İngiliz muhafazakârlarının gülünç yanlarını anlatır. Onların misafir halka karşı duyduğu nefrete geniş yer verir. Onun tiyatro eleştirileri Heine'nin tahtına adaydır; alaycı, bilgiyle dolu, zarif. Büyük okuma zevki verir insana. Jenny Marx nihayet kocasının

gölgesinden çıkmış, kendisinin de bir entelektüel ve edebiyatçı olduğunu göstermektedir. Bunun ardından imzalı yazılar yayımlamamış olması büyük talihsizliktir.

O zamana kadar ilişkilerinin soğuk gibi görünmesine rağmen, bu adımı atması için annesini cesaretlendiren Tussy olmuştur. Aslında Jenny "Tussy'cik"ini hep sevmiştir, ama Tussy bu sevgiye fazla karşılık vermemiş gibi gözükmüştür. Hayatının merkezinde babası vardır, sevgili "Dada"sı, "Arap"ı, "Old Nick"i. Marxların evindeki büyüleyici figür, yabancı konukların etrafında toplandığı idol odur. Her şey *onun* işleri, *onun* hastalıkları, *onun* keyfi etrafında döner. Anne, her ne kadar kültürlü de olsa, soluk bir eş olarak bir kenarda durmuştur.

Şimdi bu durum değişmiştir. Belki de aşk acısını tek anlayan Jenny olduğundandır. Ya da belki de Tussy "kadın sorunu"na hassasiyet göstermeye başladığı içindir. Liebknecht'e ve en büyük ablasına yazdığı mektuplarda okul eğitimi görmediği için çok üzgün olduğunu, bütün kadınların meslek sahibi ve eşlerinden bağımsız olmalarını dilediğini tekrar tekrar dile getirir. Bayan Kugelmann sadece bir "eş" olarak yaşanan bir hayatın ne kadar sefil olabileceğini ona göstermiştir. Ernestine Liebknecht evliliği yüzünden ölmüştür. Natalie Liebknecht bazen son gücüyle de olsa kaosa ve teslimiyete karşı mücadele etmektedir. Gerçi Karl Marx ne hapiste yatmıştır, ne de etek tozu yüzünden kavga çıkartır, ama çok sayıda hamilelik, çocukların ölümü, Avrupa'yı kateden yolculuklar ve hep var olan mali sorunlar annesini yıpratmıştır. "Umudunu kolay yitirenlerden olmadığımı söyleyebilirim," der Jenny kısa bir süre önce Liebknecht'e yazdığı mektupta. "Şimdi ise fazla umutlanamayacak kadar yaşlandım. (...) Korkarım biz (...) yaşlıları çok iyi şeyler beklemiyor artık bu hayatta; sadece, çocuklarımızın hayat yolculuğunun daha kolay geçeceğini umuyorum."[227]

1876 yazı. Yine Karlsbad. Yine kaplıcanın günlük tekdüzeliği. Tussy tanır bu yavanlığı ve hissizleşmekten korkar. Doğal güzellikler ve sosyal hayat artık ilgisini çekmiyordur. Eve gitmek ister.

Lissagaray'a, annesine, çevirilerine dönmek ister. "Arap"la sohbetler bile ilginçliğini yitirmektedir. *Babası* hasta değildir. Karaciğer tedavisi görmesi de gerekmemektedir. Oysa babasına eşlik etmek isteyip istemediğini soran olmamıştır; zorunda bırakılmıştır. Bir dadı ya da fabrika işçisi bile ondan daha özgürdür!

Londra'dan Böhmen'e yolculuk onu çok zorlar. Köln'den Karlsbad'a kadar tam yirmi sekiz saat yolculuk, postanede geçirilen bir gece, "Devlet sanatçısı Wagner'in Bayreuth karnaval partisi"[228] nedeniyle Nürnberg'de odasız kalmak... Marx'a "her zamanki gibi çok iyi" gelen Karlsbad'da altı haftadan beridir yağmur yağmamıştır. Etraf tozlu, pis kokuludur, taze orman havasından eser yoktur. Aslında kaplıcadan sonra Bayan Kugelmann'ın erkek kardeşine gitmek niyetindedirler. Max Oppenheim politikayla ilgilenen ve Prag'da oturan bir işadamıdır. Ama bu sefer de Tussy hastalanır. Ateş nöbetleri baş gösterir, akciğer iltihaplanması başlangıcı vardır.

Marx, Oppenheim'a "Kızım birdenbire fenalaştı, umarım ciddi bir şey değildir," diye yazar.[229]

Neyse ki genç kaplıca doktoru Ferdinand Fleckles görev başındadır. Tussy'yi en azından görünüşte iyileştirir, yolculuğa ve sosyal hayata katılmaya hazır hale getirir. Yola devam edilebilir artık. "Özel ürünleri mineral toprak boyalar, mineral yağlar, sadece birinci kalite makine yağları olan bir maden ürünleri mağazası" sahibi Max Oppenheim onları Prag tren garında karşılar[230] ve anlaşılan Marx'ın vicdanına seslenir. Çünkü Marx Londra'ya döner dönmez Lissagaray'a olan tavrını tümüyle değiştirir:

"Lissagaray'ın Fransızca çalışması *Histoire de la Commune*', şu anda basımda," diye yazar Braunschweiglı sosyalist yayıncı Wilhelm Bracke'ye. "(...) Bu, komünün ilk otantik hikâyesi olacak. Lissagaray basılı tüm kaynaklardan faydalanmakla kalmadı, anlattığı olayların büyük bölümünde görgü tanığı olması bir yana, ulaşılması çok zor diğer belgelere de ulaştı. Dün bana, Berlin'den Julius Grunzig tarafından çevrilerek ona yollanan bir yazı gönderdi. *D'abord* (Öncelikle), ben Grunzig'i tanımıyorum, belki siz

bana kendisi hakkında bilgi verebilirsiniz. İkincisi, kendisi kitabın ne zaman ve nasıl yayımlanacağı hakkında tek kelime etmemiş, eğer Bay Grunzig'e çevirmen olarak ihtiyacımız olsa dahi, kendisini sadece *çevirmen* olarak kabul edeceğiz, kitabın yayımını kesinlikle kendisine bırakmayacağız. Size, bizim açımızdan önemli ve okumayı seven tüm Almanlar için ilginç bu eserin yayımını üstlenmenizi teklif ediyorum. Göçmen olarak Londra'da gül bahçesinde yaşamadığı kesin olan Lissagaray, basım hakkı size ait olacak Almanca baskının getireceği gelirden (...) oranında pay almak zorunda. Çeviriye gelince, Grunzig'e (...) birkaç deneme metni yollayıp, yeterliliğini kendim kontrol edeceğim."[231]

Mektup çok şaşırtıcı. Hem de pek çok yönden. Marx *Komün*'ün çok iyi bir araştırma ürünü olduğunu belirtmekle kalmıyor, aynı zamanda Alman okuru için önemini vurguluyor ve kitabın ajansı ve reklamcısı olarak karşımıza çıkıyor.

Sonraki mektubunda da "Adına karar vermem için Lissagaray bana *plein pouvoir* (tam yetki) verdi," diye yazacaktır.[232]

Grunzig ilk deneme çevirilerini yollar. Lissagaray Almanca bilmediğinden, çeviriyi Marx kontrol eder.

Bracke'ye, "Grunzig'in çevirisinin (...) büyük kısmını orijinaliyle karşılaştırdım ve işini kabul edemeyeceğimi şimdi ona da bildiriyorum. Gerçekten, düzeltme (...) o kadar zamanımı alır ki, baştan sona kendim çevirsem daha kısa sürer. Ama buna zamanım yok. *Kapital*'in Fransızca çevirisinde yaşadığım acı tecrübeyi yeniden yaşayamam," der.[233]

Ne olmuştur? Neden bu işle bu kadar ilgilenir? "Acı tecrübeyi yeniden yaşamak": Burada söz konusu olan *onun* kitabı ve *onun* yazarlık sancıları mıdır?

Wilhelm Bracke çevirmen olarak 23 yaşındaki Isolde Kurz'u önerir: demokrat bir yazarın kızı, feminizme giden yolda ilerleyen, Tussy gibi hiç eğitim almamış ve kendi kendini yetiştirmiş olmasına rağmen Münih'te çevirmen ve dil öğretmeni olarak çalışan genç bir şair. Marx şüpheyle yaklaşır, ama olumsuz tavır almaz. Belki Tussy onu ikna etmiştir. Henüz Kurz hakkında hiçbir şey bil-

miyordur, çünkü yayımlanmış bir romanı veya şiir kitabı yoktur. Ama neden bir kadına bu şans tanınmasın diye düşünür? Kendisi de *Komün*'in İngilizce tercümesi üzerinde çalışmıyor mudur?

İlk deneme çevirilerinin gelmesi bu kez haftalar alır. Marx okurken saçını başını yolar ve öfkesinden kudurur.

Daha sonra sadece "Sevimli Isolde" veya "Madamcık" olarak anacağı Kurz "inanılmaz hatalar yapmıştır. Örneğin sayfa 14: 'Neyse ki bilinmeyen bir haber bütün kapıları havaya uçurdu.' Bir haber nasıl olur da (...) kapıları havaya uçurur? Çünkü, Fransızcasında geçen 'une vague nouvelle' yeni bir dalga (insan dalgası) anlamına geliyor!"[234]

Her hafta Kurz'a küfreder. Çok yavaştır, çok özensizdir, "beceriksiz, dar görüşlü ve ruhsuz"dur, "çevirmekten ziyade para basmaktan" anlar, ve evet, bir "altıncı sınıf öğrencisi" bile kitabı ondan daha iyi çevirebilir.[235]

Sözleşme feshedilir. Marx, Kurz'un işine son verir. Çabuk alınmış bir karar değildir bu. Sürekli karşılaştırmalar yapmış, hata listeleri hazırlamıştır. Bu iş Isolde Kurz'u gerçekten aşmıştır. Dil bilgisi yetmemiş, politikaya hâkimiyeti eksik kalmıştır. Sonunda *Volksstaat*'ın editörü, Leipzig günlerinde tanıştığı sosyalist mücadele arkadaşı Wilhelm Blos üstlenir çeviriyi. Kitabın Fransa'da yasaklı orijinali 1876'da Kistemaeckers Yayınevi tarafından Brüksel'de, Almanca baskısı ise iki yıl sonra Bracke tarafından Braunschweig'da yayımlanır.

Babasının tavır değişikliği Tussy'ye de hayat verir, yerinde duramaz olur, yeniden yemek yer ve güler, yeni favori konusu olan kadın meselesine yönelir.

Saygıdeğer Hirsch'ine "Şu sıralar," diye yazar , "'School-Board' (Okul Kurulu) seçimleriyle uğraştığım için çok az zamanım var. Okulları ve zorunlu eğitimi denetlemekten sorumlu olan bu kurul çok önemli, özellikle de zorunlu eğitimi kaldırmak isteyen 'Church-Party'ye (Kilise Partisi) karşı bir şeyler yapmak gerektiğinden. Ben bir kadın aday adına çalışıyorum. Bayan Westlake, her ne kadar temelde hemen hemen tüm İngiliz kadınları gibi orta

sınıftan olmasına rağmen, en azından hür düşünceli ve her halükârda erkek adaylardan daha iyi. Kapı kapı dolaşıp oy toplamaya çalışıyorum. Bu arada nasıl komik şeyler gördüğümü ve duyduğumu tahmin edemezsiniz. Bir evde 'özellikle din' dersleri verilmesi talep edildi, bir diğerinde bana 'Öğrenim ülkenin üzerindeki lanet, eğitim hepimizi yok edecek,' dendi vs. vs. Kısacası eğlenceli, ama evine gittiğin bir işçi insan, 'önce fabrika sahibine' sormak istediğini söylediğinde, bir o kadar da üzücü."[236]

1870'te kız çocukları için de zorunlu eğitim getiren Eğitim Yasası çerçevesinde kurulan Londra Okul Kurulu önemli bir siyasi kurumdur. 1876'da elli üyesinin kırk altısı erkektir: yüksek rütbeli eski sömürge subayları, soylu yakınları, memurlar ve orta sınıfın zengin tüccarları. Okul kurulu erkekler için parlamentoya giden yolda bir basamaktır, siyaset biletidir. Ne seçme, ne de seçilme hakkı bulunan kadınlar ise bu sayede politik alanda faal olma ve kendi toplumsal ve pedagojik görüşlerini telaffuz etme imkânı elde etmektedir. Londra Okul Kurulu, İngiltere'nin, kadınlara da eşit üyelik hakkı tanıyan ilk resmî kurumlarından biridir.

1876'daki seçimlerde adaylığını koyan dört kadın da seçilmeyi başarır. Hatta 1879'da okul kurulundaki kadın sayısı dokuza çıkar. Bu yıllar içinde okul kurulu öğrenimin parasız hale getirilmesi ve çocuklara okullarda bedava gıda ve sağlık hizmeti sağlanması için çalışır. Okula devam ederken bir yandan da fabrikada ağır işçi olarak çalışmak zorunda olan çocuklar için özel tasarılar geliştirilir. Çocuk işçiliği o zamanlar, yetmişli yıllarda, henüz yasaklanmış değildir. Okul kurulundaki kadınlar arasında "radikaller" ve "femokratlar" vardır. "Radikaller" cinsiyete yönelik olarak geliştirilen her türlü derse karşıdırlar; hem çok zaman alan, hem de göze ve sırta ziyan yemek ve elişi gibi derslerin kaldırılmasını talep ederler. "Femokratlar" ise daha ılımlı bir cinsiyete yönelik eğitimden, yani yemek ve elişinin yanı sıra kimya, biyoloji ve fizik, tıp, çocuk hijyeni gibi derslerin de verilmesinden yanadırlar. Tussy'nin adayı, aynı zamanda "yan mesleği" olarak yetenekli bir ressam da olan Alice Westlake, "femokratlar" grubuna dahildir. Westlake, daha

çok kadının öğretmen olarak yerleştirilmesi, ücretin cinsiyete göre değil performansa göre belirlenmesi gerektiğini savunur, ancak öte yandan evli kadınların okulda görevlendirilmesine karşıdır.[237]

Tussy'nin bunun ne anlama geldiğinin farkında olduğu şüpheli. Nitekim, bu kadın için çalışmak, kadınların yükseköğrenim görmesini gereksiz bulan muhafazakârlara destek vermek anlamına gelmektedir. Fakat belki de kızların yükseköğrenim görmesine karşı bu kadar muhalefet mevcutken, "radikaller"in şansının bulunmadığına inanır ve daha küçük adımlarla ilerleme politikasını benimser. Engels'in de Alice Westlake'in adaylığını desteklemesi bu savı doğrular niteliktedir.

Şubat 1877'de bir Alman kadın arkadaşına yazdığı mektupta, "Dümene geçtiğimizde, kadınlar sadece seçme hakkını kazanmakla kalmayacaklar, aynı zamanda seçilebilecekler ve konuşma yapabilecekler, ki bu sonuncusu burada eğitim müdürlüğünde gerçekleşiyor bile. Ben geçen kasımda yedi oy hakkımın hepsini bir kadının lehine kullandım. (...) Ayrıca kadınlar, bahsettiğim eğitim müdürlüklerinde az konuşarak ve her biri ortalama üç erkeğin işini yaparak kendilerini gösteriyorlar," der.[238]

Irving'in usta Shakespeare canlandırmaları sayesinde, *Hamlet* ve *Macbeth*'i 1876-1877 yıllarında *Othello* ve *III. Richard* izler. Londra'da Marx ailesinin de seve seve dahil olduğu bir Shakespeare tutkusu baş gösterir. Ünlü bir İngiliz dilbilimcisi olan Hıristiyan Sosyalist Partili Frederick Furnivall, 1873'te Yeni Shakespeare Kumpanyası'nı kurmuştur. Tussy de bu kumpanyaya üye olur. Gerçi derneğin başkan yardımcıları Bath ve Wells Lord Piskoposu, Prens Louis-Lucien Bonaparte, Derby Kontu, Devonshire Dükü, Dublin Başpiskoposu, Kanada Genel Valisi gibi aristokratlar ve ileri gelen din adamlarıdır, fakat buna rağmen Yeni Shakespeare Kumpanyası elitist bir dernek değildir, "bıyığı terlememiş delikanlıdan saçı ağarmış ihtiyara kadar" herkese açıktır. İskoçya, İrlanda, Kuzey Amerika ve sömürgelerde büroları bulunur. Sırf Londra'da

bile yüzlerce üyesi vardır. "Toplumun tüm sınıflarında Shakespeare eserleri üzerine ciddi ve zekice çalışmalar yapılmasını teşvik etmek ve kolaylaştırmak" amacını benimsemiştir.[239]

Herkesin bu büyük şair üzerine makale yazmaya hakkı vardır; "bıyığı terlememiş delikanlı"nın da, "saçı ağarmış ihtiyar"ın da. Tabii öğrenime susamış genç kızın da. Her ayın ikinci cuma günü, hem de Gower Street'teki University College'ın kadın okuma salonunda toplanılır. Yazılar ve raporlar okunur, üzerlerinde tartışılır. Tussy hiçbir toplantıyı kaçırmaz. Demokratik eğitimdir bu. Nihayet profesörlerle, bilimadamlarıyla irtibata geçebilmiştir. "Gerçek" bir üniversite eğitiminin kapıları kadınlara hâlâ kapılıdır. Ancak birkaç İngiliz koleji 1876'da kapılarını açmıştır. Yine de Shakespeare hayranı genç kızlar ve kadınlar arasında daha ileri eğitim almış olanlara rastlanır. Bunlardan biri de Clara Collett'tir. 1860 doğumlu Collett, Marx'ın da çalışmış olduğu *Diplomatic Review* gazetesinin aydın görüşlü editörünün kızıdır, Cambridge'deki yüksekokullardan biri ile İngiltere'nin ilk herkese açık yüksek kız okullarından olan North London Collegiate School'u bitirmiştir. Ailesi onu temelden klasik Fransızca öğrenmesi için Calais'e göndermiştir. İlk lisans diploması bitirme sınavına hazırlanmaktadır. Öğretmenlik diploması almak, matematik ve politika öğrenimi görmek ve Londra East End'deki kadın çalışmaları üzerine büyük bir kitap yazmak ister. Ya da genç şair Dollie Maitland ve ünlü politik yazar John Stuart Mill'in üvey kızı Helen Taylor. Helen Taylor, Tussy'nin aksine sadece bir asistan ve kalem değil, çalışmalarda adıyla anılan bir yazardır. Yıllardır kadın hakları için aktif olarak çabalamakta, annesi ve üvey babasıyla birlikte "kadının bağımlılığı" üzerine geniş bir eser üzerinde çalışmaktadır. Birkaç yıl sonra yayımlanan bu eserde şu ifadeler yer alacaktır:

"Erkek kadından sadece itaat etmesini değil, ayrıca bunu severek yapmasını bekler. En terbiye görmemişleri, hayvanileri hariç, bütün erkekler kadında (...) gönüllü bir köle (...) görmek ister. Bu amaçla, kadın ruhunu bastırmak için (...) her türlü araca başvurulmuştur. Kendi iradesine göre davranmayan, kendi kararlarını

vermek suretiyle kendi efendisi olmayan, aksine, boyunduruk altına alınan, başkalarının buyruklarına boyun eğen. Her bir ahlak öğretisi, kadına, başkaları için yaşamanın, kendini tamamen göz ardı etmenin ve aşkıyla vücut bulmak (...) haricinde başka türlü bir varoluşun söz konusu olamayacağının kadınlık görevi olduğunu söyler ve hatta bu geleneksel yaklaşım, bu durumun kadının gerçek doğasına uygun olduğunu iddia eder."[240]

Tussy'nin kaderi de bu değil midir? "Başkaları için yaşamakla yükümlü olma" hissi? Kayıtsız şartsız "buyruklara boyun eğmek"? Bazıları kendisinden birkaç yaş daha küçük bu genç kızlar ve kadınlar, daha iyi eğitim almalarını, akademik unvanlarını gerçekten sadece 1870 tarihli eğitim yasasına mı borçludur? Ya da ondaki bu eksikliğin sorumlusu, her türlü "eğitimi" bir çeşit mecburi tedbir olarak değerlendiren ve birkaç güzel hikâye anlatmakla yetinen bir babanın sevgi dolu gamsızlığı mıdır?

Özel bir şeyler yapma hırsıyla, bir çeşit öfkeyle dolar Tussy. *Volksstaat* için Liebknecht'e bedavaya haberler geçmek artık tatmin etmez onu. Başka kadınlar için oy toplamak, aşkının eserini İngilizceye çevirmek ve gittikçe yaşlanan babasına Karlsbad'da eşlik etmek de yetmez. Başkaları için fedakârlık etmek istemiyordur; daha önce bunu bir kez dile getirmiştir. Kendine ait, özel ve sadece adı "Marx" olduğu için dikkate alınmayacak türden bir şey hayata geçirmek ister. Ama ne?

1876 sonbaharında Karlsbad'dan döner dönmez oturur ve "Alman Shakespeare Kumpanyası Yıllığı"ndan bilimsel bir yazıyı İngilizceye çevirir. Makalenin yazarı, Almanya'da İngiliz dili ve edebiyatı bilim dalının kurucusu, Bonnlu profesör Nicolaus Delius'tur. Kendisi de şiirler yazan, *Mitos Shakespeare* isimli bir biyografi kaleme almış ve eleştirel bir *Macbeth* yayımlamış olan Delius, sadece Almanya'da değil, Shakespeare'i edebiyat bilimi açısından bir nesne olarak keşfetmeyi yeni yeni öğrenen Anglosakson ülkelerde de en büyük Shakespeare uzmanı olarak kabul edilir. Tussy'nin çevirisini yaptığı *Die epischen Elemente in Shakespeare's*

Dramen (*Shakespeare Dramlarındaki Epik Unsurlar*)[241] başlığını taşıyan metin uzun, edebi, bugün bile zevkle okunan bilimsel bir yazıdır. Delius bu makalesinde şu teoriyi ortaya atar:

"Epik unsur olarak (...) oyun yazarının, sadece karakterlerin ağzından anlattığı veya tasvir ettiği, diğer türlü izleyiciye alışılmış formda canlandırarak anlatmasını gerektirecek bölümleri niteliyorum. (...) Diğer bir epik unsur (...) epizod unsur olarak tasvir edilebilir. (...) Bu epizodun unsurun kullanımı özellikle (...) İngiliz tiyatrosunun içinde bulunduğu maddi sorunlara dayandırılabilir. (...) Her türlü canlandırma aracından yoksun sahnede, seyircinin gözüne, rol alan şahıslardan biraz daha fazlasını sunabilme isteğine. Tiyatro ressamları ve makinistlerimizin (...) dramatik olayların sahnelenmesinde (...) vazgeçilemez birer tamamlayıcı unsur olarak sunduğu dekorasyon ve şaşaa bakımından o zaman söz konusu olan yoksunluk, yazarın sözleri aracılığıyla ve İngiliz seyircisinin hayal gücünün yardımıyla aşılmak zorundaydı. (...) Macbeth'in Asi ve Norveçli ile savaşında gösterdiği cesareti Shakespeare yaralı askerlere anlattırır. (...) Burada yazarın niyeti kanlı olayları sergilemek değil, bir taraftan failleri, diğer taraftan kurbanları yansıtmak ve cinayetin böyle çift taraflı yansıtılması yoluyla seyirci üzerinde amaçladığı etkiyi yaratmaktır."

Tussy on üç sayfalık makaleyi dikkatle ve derin bir dil anlayışıyla çevirir. Delius'un zaman zaman çok soyuta kaçan düşünce akışını yakalamayı başarır, tarihî tiyatro oyunlarına getirdiği yorumları son derece titizlenerek İngilizceye aktarır; dili akıcıdır, metni yabancı kelimelerle doldurmaz, sürekli en basit ve en isabetli ifadeyi bulmaya çalışır; iki yıl öncesinde kendisini Wilhelm ve Natalie Liebknecht'e Almanca mektup yazacak seviyede görmediği düşünülecek olduğunda, küçük bir şaheserdir bu.

Tussy'nin 1876 kışında dinleyicilere okuduğu ve Shakespeare Kumpanyası'nın *Transactions* dergisinde yayımlanan makalenin dipnotunda "Derneğimiz, bu metni Almanca orijinalinden İngilizceye çeviren Bayan Eleanor Marx'a minnettardır," ibaresi yer alır.[242]

Belki çevirisine de yardımcı olan Anne Jenny, haklı olarak Tussy ile gurur duyar. O, "Bu başarı ona edebiyat çevrelerinde (...) para kazanmasını sağlayacak bir iş bulması için birtakım fırsatlar sunar belki,"[243] diye umutlanırken, belli ki bu sonuç karşısında daha az duygulanan Marx, kadın düşmanı olarak tanınan jinekolog Freund'a şunları yazar:

"Bunların dışında bir de, Shakespeare Kumpanyası denilen, kendisinin de üye olduğu dernek için Profesör Delius'un basılı bir çevirisinin (...) altından kalkmaya çalıştı, Bay Delius cephesinden yine de büyük övgüler aldı."[244]

Tussy'yi ciddiye almaz, Delius'un "övgüler"ini abartı olarak değerlendirir, profesörün böyle coşkuyla karşılık vermesini onun bir genç kız ve bir Marx evladı olmasına bağlar. Lissagaray'ın çevirmeni "Madamcık" Isolde Kurz için bile girdiği zahmete girmez: Tussy'ye çevirisindeki muhtemel zayıf noktaları göstermeye tenezzül etmez. Onun Tussy'ciği, şakacısı, palyaçosu olarak kalmasını sağlar.

Tussy, Ağustos 1877'den itibaren oturma odasında buluşup tiyatro oyunları, özellikle de Shakespeare komedileri okuyan tiyatro hayranı genç kadın ve erkeklerin oluşturduğu "Dogberry-Club"da da belli ki bu rolünü sürdürür. Clara Collett Dollie Maitland ve Marian Skinner; aynı zamanda yakışıklı ve genç bir hukukçu olan Ernest Radford; oyun yazarı, oyuncu ve Shakespeare araştırmacısı Edward Rose; yaşça biraz daha büyük olan amatör oyuncu Jane Alice Wright de bu gruba dahildir. Kulübün adı programını da anlatır niteliktedir. Nitekim Dogberry, romantik komedi *Much Ado About Nothing*'deki (*Kuru Gürültü*) hafif kaçık ve şapşal bekçinin adıdır. Bu adam yabancı kökenli sözcükleri birbirine karıştırır, "tutuklamak" yerine "tutulmak" der, kendisini korkunç akıllı ve güçlü zanneder ve polisin görevlerini kısaca şöyle formüle eder:

"Herkese ve her birine 'Prens namına, dur!' diye bağırmak için varsınız." Veya: "Sizin bütün birahanelere uğrayıp sarhoşlara evlerine gidip yatmalarını emretmeniz gerekir."

Dogberry'yi Tussy oynar. Bu durum babasını inanılmaz eğlendirir. Marian Skinner, onun bazen gülme krizlerine girdiğini, gö-

zünden yaşlar geldiğini hatırlar. Engels de seyirciler arasındadır. Marx da, Engels de rol almazlar.

Marian Skinner'a göre böylesi oyunlar açısından daha hayırlıdır, çünkü Marx, dümdüz, tok bir sese ve onlarca yıldır İngiltere'de yaşamasına rağmen kurtulamadığı sert bir Alman aksanına sahiptir.

1877 yazında yeniden kaplıcaya gidilir. Bu sefer istikamet Marx'ın memleketi Ren bölgesinin göbeğinde yer alan Bad Neuernahr'dır; Tussy'nin saçlarını diken diken eden bir durum olduğu kesin. Kız kardeşi Jenny'ye mektup yazmaz; kalelere, yumuşak iklime, Ren ve Ahr nehirlerinin güzelliğine hayranlık duymaz; ailesinin geçmişinin izini sürmeye yeltenmez. Marx'ın felsefe okuduğu Bonn şehri çok yakındadır. Trier'deki akrabalar da ziyaret edilemeyecek kadar uzakta değildir. Ama Tussy, zamanını seçkinler dışındakilere kapalı kaplıcalarda öldürmek zorunda bırakıldığı her defasında yaptığı şeyi yapar: Susar, duygusuz tavır sergiler, palyaçoyu oynamaz. Ve yemek yemeyi keser. Bu kez endişe verecek kadar uzun süre açlığa direnmiş olmalı ki, Marx ancak bir hafta geçtikten sonra Engels'e yazar:

"Tussy'ciğin iştahı açılmaya başlıyor, ki bu onun açısından en iyi belirtidir."[245]

Eylül 1877 sonunda yeniden Londra'dadırlar. Nihayet. Tussy Shakespeare çalışmalarına artık British Museum'un kaynaklarından da yararlanarak devam etmek istemektedir. Shakespeare Kumpanyası'nın kurucusu Frederick Furnivall, ona pek çok filoloji projesinde kendisine yardımcı olmasını teklif etmiştir. Genç kızlara ders vererek kazanacağından daha az paraya; haftada iki şiline. Tussy çalışkan, güvenilir, tutarlı ve dil konusunda yeteneklidir. Furnivall ondaki potansiyeli, Delius'un makalesini çevirdiğinde keşfetmiştir.

Ancak, okuma salonunu kullanabilmek için ya akademik bir titr ya da en azından bir referans mektubu sahibi olma şartı vardır. Buradaki insanlar korkunç katıdırlar. Kitaplarını ve gelenekleri-

ni bir çeşit din gibi algılar, güya saygı uyandırmaya yarayan gülünç cüppeler giyip peruklar takar, kurallarının kabul edilmekle kalmayıp bağıra bağıra okunması gerektiği konusunda diretirler. Bir Shakespeare komedisinden fırlamış bir sürü Dogberry'dirler sanki.

15 Ekim 1877'de "Bayım!" diye mektubuna başlar Tussy: "British Museum'un okuma salonuna giriş kartı almak istiyorum. Bana bir adet kart çıkartabilirseniz size minnettar olurum. Bunun için herhangi bir referansa gerek olup olmadığını bilmiyorum. Eğer gerek varsa, babam Dr. Karl Marx'ın yaklaşık otuz yıldır her gün salonu ziyaret ettiğini belirtmemin yeterli olacağını tahmin ediyorum."[246]

Giriş kartını alır. Artık nihayet kendi sığınağına sahiptir. Babası gibi o da hayatının uzun yıllarını British Museum'un okuma salonunda geçirecektir. Orada tanıştığı ilk insanlardan biri, Tussy'den hoşlandığı bariz olan genç, uzun boylu ve kızıl saçlı bir İrlandalıdır.

Bir gün "Kendimi takdim etmeme izin verir misiniz?" der Tussy'ye, beceriksiz bir biçimde hafifçe eğilip selam vererek: "Benim adım George Bernard Shaw."

Avrupa'da Kargaşa 1877-1881

Shaw, Tussy'nin en sevdiği halktan gelir, en sevdiği aksanla konuşur, sosyal ve politik sorunlarla ilgilenir, sıcak, derli toplu ve sessiz olduğu, kaybettiği vatanla açılan boşluğu kitaplarla doldurduğu için saygıdeğer British Museum'a sığınır.

Hatıralarına "Ben bir yabancıydım, bir İrlandalı," diye yazar. "Taşralıydım. Dik kafalıydım. Biraz kabul görebilmem için Londra'nın ruh değiştirmesi gerekirdi."[247]

Onu Tussy'den daha iyi kim anlayabilir?

Henüz çok gençtir, yirmili yaşların başında. Sosyal-eleştirel romanlar yazmaya başlamıştır, ama ismi edebiyat dünyasında henüz duyulmamıştır. Karın tokluğuna çeşitli işlerde çalışır, gazetelerin suretini çıkartır, sipariş üzerine küçük yazılar yazar -tıpkı Tussy gibi- dünyayı veya en azından İngiltere'yi değiştirme hayalleri kurar.

Tussy ona Marx'ı anlatır. Shaw, Londra'ya geldiğinden beri bu adı sık sık duymuştur. Genç sosyalistler ve özgür düşünceliler sürekli ondan bahsetmektedir. *Kapital*! *Kapital*'i mutlaka okumalıdır! *Kapital*'i okumayan yarım insandır!

Almanca bilmediği için Fransızca çevirisini okur. 1878'de eser henüz İngilizceye çevrilmemiştir. Kitabı ona belki Tussy vermiştir, belki Marx bizzat yollamıştır. Okurken zorlanır. Nitekim üniversiteye gitmemiştir, hatta lise diploması da yoktur. On beş yaşındayken ailesi tarafından okuldan alınmıştır. Yine de bu ağır, felsefi eseri okumak için yoğun çaba gösterir, büyük ihtimalle sürekli sözlüğe bakar. Okuma bittikten sonra büyülenmiş, değişmiştir. Beklediği vahiy budur işte. Yazılarına, hatta hayatına yeni bir yön

verecek olan kitabın yazarı, onun için İsa'dan da, Muhammed'den de büyüktür, bir dâhidir.

Yıllar sonra "Marx benim için bir vahiydi," diye yazar. "Daha sonra keşfettiğim üzere onun ekonomi öğretisi yanlıştı, ama gözlerimin önündeki perdeyi çekip atmıştı. Tarih ve uygarlık gerçekleri konusunda gözlerimi açtı. Bana yepyeni bir dünya görüşü, hayatıma bir amaç kazandırdı."[248]

Tussy'nin onun üzerinde yarattığı sihirli çekim gücüne şaşmamak gerek. Tussy egzotiktir, zekidir, bir "karanlık kız"dır. Ve bütün zamanların ve halkların en büyük dâhisinin kızıdır. Ama maalesef nişanlıdır. Etrafta pek çok söylenti dolaşmaktadır: Baba damada karşıdır, Tussy'nin onu görmesine bile izin vermemektedir. Romeo ve Juliet, veya en azından Robert ve Clara Schumann'ınki gibi bir hikâye.

Gerçekten öyle midir? Dedikoducular bir şeyleri atlamamışlar mıdır? Marx'ın Lissagaray'ın kitabı için aslanlar gibi savaştığını, Alman tanıdıklarına reklamını yaptığını; Anne Jenny'nin resmî olarak kızının "nişanlısından", hayret verici müstakbel damadından gururla bahsettiğini mesela...

Ocak 1877'de Friedrich-Anton Sorge'ye "Nişanlısı Lissagaray, komün üzerine yazdığı kitabını Brüksel'de yayımladı. Gerçekten iyi bir kitap, ilgi çekiyor ve şu sıralar Almancaya çevriliyor," diye yazmıştır mesela...[249]

Marx, Lissagaray'a karşı tutumunu değiştirmiştir. İkna olmuş, kafasındaki olumsuz imajı silmiştir. Önceki öfke patlamalarından pişmanlık duyuyor bile olabilir. O, boş konuşan, tembel bir adam değildir. Büyük bir politika yazarıdır. *Güzel ve Çirkin* efsanesinde olduğu gibi, yaşlanan baba sahneden çekilip yerini genç damat adayına bırakmıştır. Ama bu sefer de Tussy evliliğe yanaşmamaktadır. Masaldaki Güzel gibi o da babasının yanında kalmak istemektedir. Ne de olsa, evlendikten sonra kendisini nelerin beklediği belli değildir. Bir dehanın gölgesinde, fedakârlıklardan ibaret, Natalie Liebknecht veya annesininki gibi bir hayat mı? *Komün*'ün İngilizceye tercümesine gayretle devam eder, çünkü sorumluluk

sahibi, çalışkan ve sözüne sadıktır; ama hisleri donuklaşmış, gözyaşları seyrek dökülür olmuştur. Ayılıp bayılmaz, Marx'a yürek parçalayıcı mektuplar yazmaz artık. "İzinli" bir aşkın onun için hiçbir cazibesi yoktur.

Haziran 1878. Alman Krallığı'ndan gelen büyük bir haber İngiliz basınını sarsar. Berlin, Unter den Linden'de Kayzer I. Wilhelm'e suikast saldırısı düzenlenmiştir. Karl Nobiling adında bir felsefe doktoru olan fail hemen yakalanmıştır. Kafasına kurşun sıkarak intihar etmeye çalışmış, ancak ağır yaralı olarak kurtulmuştur ve suikasta gerekçe olarak tutarsız şeyler anlatmaktadır. Sosyalist değildir. Kraliyete bağlı bir aileden gelmektedir. Hatta, saray vaizi Heinrich Adolf Stöcker'in Hıristiyanlık kisvesi altında Yahudi düşmanlığı çağrısı yapan partisini desteklediği söylenir. Başarısız suikast girişiminden üç gün sonra Bismarck, kraliyet meclisini feshеder. Tussy endişelidir.

Mektubunda Carl Hirsch'e "Nobiling konusuna ne diyorsunuz?" diye sorar. "Bu adam hakkında bir şey biliyor musunuz? İngiliz basını infial halinde, belki Alman basınından da çok hem de. Yine sindirmeye bahane olsun diye bu işi dünya sosyalistlerinin üzerine yıkabilseler ne kadar mutlu olacaklarını görüyor insan. Almanya'da biraz gericilik ve terör baş gösterdi diye coşku içindeler. (...) Dostlarımız, Liebknecht ve diğerleri açısından kötü sonuçlar doğmasından korkuyorum. Biraz izlenmenin zararı yok, ama gazeteleri, toplantıları, kısacası tüm propaganda imkânlarını ortadan kaldıran gerici bir hareket aynı şey değil. Nobiling hakkında hiçbir ayrıntı bilmiyoruz, zira gerici gazetelere inanmak mümkün değil. Burada yarattığı etki sarsıcı oldu. (...) Her tarafta öfke çığlıkları yankılanıyor."[250]

Evdeki gelişmeler de iç açıcı değildir. Jenny, genç olanı, 1876'dan beri sağlıklı bir oğlan (Jean) annesidir, temmuzda yine bir çocuk dünyaya getirmiştir. Adı Harry olan bu oğlan da ölen kardeşi Charles gibi küçük ve zayıftır. Yeni bir facia kapıdadır. Ama facianın boyutu bununla da kalmayacaktır. Yıllardan beri solgun,

güçsüz ve zayıf olan Anne Jenny, sonunda Manchester'a, Doktor Gumpert'a gitmeye karar verir. Doktor onu geniş ailesinin içine buyur eder, seçkin yiyeceklerle şımartır, ona sodalı su banyosu ile galvanik batarya yazar, ama karaciğer kanseri olduğunu da açık açık yüzüne söyler.

"Tamamen iyileşebilir miyim, bilmiyorum," diye yazar annesi Tussy'ye, "belki hastalığım çok ilerlemiş ve inatçılaşmıştır."[251]

Engels'in İrlandalı hayat arkadaşı Lizzy Burns cephesinde de işler kötüye gitmektedir. Lizzy, 12 Eylül 1878'de idrar torbası kanserinden ölür. Ölmeden bir gün önce Engels onunla kilise nikahı yapar. Çünkü, dindar bir Katolik olan Lizzy, Tanrı ve yasalar huzurunda evlenmeden ölürse huzur bulamayacağına inanır. Marx bu konuda iğneleyici sözler sarf eder. Lizzy'nin kız kardeşi Mary'nin ölümünden sonra olduğu gibi, aralarında yine geçici bir soğukluk yaşanır. Engels, Lizzy'yi St. Mary Katolik Mezarlığı'na defneder ve mezar taşına şöyle yazdırır:

"*In memory of Lydia, wife of Frederick Engels* (Frederick Engels'in eşi Lydia'nın anısına)"

18 Eylül'de Alman sosyal demokratların gazetesi *Vorwaerts*'te şu ilan yer alır:

"Bu satırlarla, kızlık soyadı Burns olan eşim Lydia'nın, (...) ölüm tarafından elimden alındığını Almanya'daki dostlarıma duyururum."

Yine haftalarca yas tutar, yazışmalarını ve edebi çalışmalarını neredeyse tamamen bir kenara iter. Sonunda, Lizzy'nin, lakabı "Pumps" olan yeğeni Mary Ellen sahipsiz kalan ev idaresini üstlenir. Henüz on dokuz yaşındaki Mary, Manchester'da yaşayan çok çocuklu İrlandalı balıkçı bir ailenin çok neşeli, alkole çok düşkün, çok çekici, Engels'in ve birçok Rus devrimcinin başını döndüren kızıdır. Tussy, annesi ve babası bu tuhaf aşk ilişkisi karşısında dehşete düşmüşlerdir ve bu konuda nefret dolu imalarda bulunmaktan çekinmezler. Ancak Pumps, Engels'in evine yeniden yaşama sevinci getirir ve ikinci büyük kaybının acısını aşmasında ona yardımcı olur.

Ekim 1878. Wilhelm Liebknecht ve diğer pek çok Alman sosyalistin korktuğu başa gelir. Bismarck rejimi, Kayzer'e yapılan saldırıyı fırsat bilerek, her ne kadar olayla ilgilerinin olmadığı kesin olarak bilinse de, komünistlerin, sosyalistlerin ve sosyal demokratların peşine acımasızca düşer. "Kayzer katilleri", "sosyal demokrat serseri güruhu" denir. Parti üyelerinin evleri aranır, toplantıları basılır, gazetelerine el konur. Alman soluna karşı gerçek bir sürek avı başlar.

Wilhelm Blos, anılarında, "Gericilerin alçak zihniyeti polise akan sayısız ihbarla şimdi kendini gösteriyordu," diye yazar. "Yerin kulağı vardı. Majestelerine hakaretten bir ay içinde beş yüz yılı aşkın hapis cezası verildi. Sosyal demokrat olduğu bilinen müşterilerin orada bulunan geri kafalıların tezahüratları eşliğinde lokantalardan atılması sıradan bir olay haline geldi. O günlerde *Vorwaerts*'te her gün aynı sürmanşet yer alıyordu: 'Provokasyona gelmeyin! Ateş açmak istiyorlar!'"[252]

Sözde sosyalist Nobiling, aldığı yaraların sonucu olarak eylülde ölür. 21 Ekim tarihinde "Sosyal Demokrasinin Halka Karşı Tehdit Oluşturan Eylemlerine Karşı Yasa" yürürlüğe girer:

"Ben, Tanrı'nın büyük lütfu Wilhelm, Alman Kayzeri, Prusya Kralı vs., Krallık namına (...) aşağıdaki talimatları düzenliyorum:

Sosyal demokratik, sosyalist ve komünist girişimlerle bugünkü devlet ve toplum yapısını yıkmayı amaçlayan dernekler yasaklanmıştır. (...) Bugünkü devlet ve toplum yapısını yıkmaya yönelik çabaların söz konusu olduğu (...) toplantılar dağıtılacaktır. (...) Kamu güvenliğini ve düzenini tehlikeye attığından kuşkulanılan kişilerin il ve yerleşkelerde ikametine izin verilmeyebilir."

Kısaca "Sosyalist Yasası" diye anılan bu düzenlemede pek çok hüküm yer alır; Prusyalılara özgü detaycılıkla sosyalist gazetelerin, broşürlerin ve basılı yayınların yasaklanmasını emreder; kitapçıları, kitap kiralayan kütüphaneleri ve hatta meyhaneleri çalışma izinlerini iptal etmekle tehdit eder; sendika ve esnaf localarının, üyelerinin sosyal sigortası olarak kullanılan kasalarına el konulmamını öngörür. Bu önlemlerin hayata geçirilişi hakkında karar ve-

recek bir mahkeme veya bir seçilmişler kurulu yoktur. Tek yetkili organ polistir. Polis işe koyulur. Berlin'de, Hamburg'da, Altona'da, Ruhr ve Bergisch bölgelerinde, yani işçi hareketinin az biraz canlı olduğu her yerde işyerlerini yerle bir eder, aileleri evlerinden atar, babaları işsiz bırakır. İhbarlar, dayaklar, işkenceler, tutuklamalar yaşanır. Bismarck'ın kendi mülklerinin bulunduğu Lauenburg da dahil olmak üzere bütün şehir ve bölgelerde "küçük sıkıyönetim" ilan edilir. Lissagaray'ın kitabı da "tarihi bir olayın tarafsız anlatımı olmadığı", aksine "şiddet kullanarak bir sosyal evrensel cumhuriyet hayata geçirme" konusunda "işçilere kılavuz" olduğu gerekçesiyle 1878'de yasaklanır. Kitabın Alman yayıncısı Wilhelm Bracke bu yasağa itiraz eder, ancak itirazı reddedilir.[253]

Marx yadırganacak biçimde pasif davranır. Başında başka dertler olduğu için olabilir tabii. Jenny için endişelenmektedir, ama kendi sağlığı da öyle aman aman iyi değildir. Bronşiti inatçı bir akciğer zarı iltihaplanmasına dönüşür, bütün enerjisini sömürür, onu geceleri uyutmaz. Ayrıca, fazlasıyla Lassalle'a odaklandığını düşündüğü ve 1875'teki "Gotha Programı"nı çok sert biçimde eleştirdiği sosyal demokrat İşçi Partisi'yle arası açıktır. Sessiz kalır. Zulme uğrayanlara manevi destek vermez, herhangi bir genelge, makale veya çağrı kaleme almaz. Ama Tussy tam ters taraftadır. Kendini Wilhelm Liebknecht ve Wilhelm Blos'un arkadaşı olarak görür. Natalie, Gertrud, Alice ve iki oğlan için kahrolur. Halleri ne olacaktır? Onlar da mı sınırdışı edilecektir? Liebknecht yine mi hapse girecektir? Adları geçmeyen, tanınmayan, şimdi açlık çeken, donan, evlerini kaybeden ve devlet sendika kasasına el koyduğu için hastalandığında tedavi göremeyecek olan sayısız parti üyesi ne yapacaktır?

Kasım 1880'de, "Sosyalist Yasası" yürürlüğe sokulduktan iki yıl sonra, Tussy oturur ve otuz sekiz İngiliz gazetesine çağrı yollar:

"Sayın Beyefendi!

"Birkaç gün önce Reuters'ten gelen bir telgraf, Hamburg, Altona ve diğer yerlerde sıkıyönetim ilan edildiğini, 175 kişinin bu şehirlerden sürüldüğünü haber vermiştir. Ancak, bu tedbirlerin hangi

şartlar altında hayata geçirildiği, sürülmelerin nasıl bir insanlık dışı tavırla gerçekleştirildiği İngiltere'de halen bilinmemektedir. Yoksa mutlaka protesto edilirdi. İngilizler Bulgarlara ve Türklere yakınlık duymuştur, Ruslara ve Yunanlılara da; şimdi Alman sosyal demokratlara destek olmamaları haksızlık sayılmaz mı?

"'Sosyalist Yasası', 'küçük sıkıyönetim' ilan edilmeden önce, 'kamu güvenliğini bozacak' türden olayların gerçekleşmesi gerektiğini öngörmektedir. Fakat ne Hamburg'da ne de diğer şehirlerde bu olağanüstü önlemi almayı gerektirecek herhangi bir neden ortaya çıkmıştır. Herhangi bir 'taşkınlık', izinsiz toplantı, ajitasyon, isyana kışkırtıcı yayın veya komplo gerçekleşmemiştir. Kendi kanunsuz önlemlerini haklı çıkartacak herhangi bir şey bulmaya yönelik yoğun çabalarına rağmen, polis bir tek ize bile rastlayamamış, 'şüphelilerin' evlerinde yapılan aramalarda hiçbir şey bulunamamıştır. Sosyalistler yasalara son derece bağlı kalmışlardır; hatta Prens Bismarck'ın yürürlüğe koyup kendisinin bile uygulamasında aciz kaldığı (Lauenburg'daki kendi mülkleri de sıkıyönetime tabi tutulmuştur) ve hatta ilk çiğneyeni olduğu sıkıyönetim yasalarına bile.

"Herhangi bir dayanak ve vesile, bir özür kırıntısı olmadan 175 kişi -ki birçoğu daha önce Berlin'den kovulmuştu- Hamburg'dan atılmıştır; yoksul işçilerin evleri yerle bir edilmiş, aileleri başka bir yerde ev ve iş bulsunlar diye veya kaçınılmaz olarak karşılaşılacağı gibi açlıktan ölüme kovalanmıştır. Bir matbaacının eşi olan zavallı bir kadın evinin yıkıldığını ve açlıkla karşı karşıya kaldığını görünce aklını yitirmiştir ve şu anda akıl hastanesindedir! (...) Altı aydır yataktan kalkamayan ve hastalığının son aşamasında bulunan bir sosyal demokrat, bu kasım soğuğunda Holstein-Pinneberg'den sürüldüğü Neustadt'a ölüm döşeğinde varabilmiştir.

"Bu etkileyici gerçeklerin yoruma ihtiyacı yok. Alman basınının baskı altında bulunduğu ve kamuoyuna yönelik her türlü ifade özgürlüğünün imkânsız kılındığı, Prens Bismarck'ın yeni kanunsuzluklarla iştigal ettiği, Leipzig'de sıkıyönetim ilanına gittiği, İsviçre hükümetinin Zürih ve Cenevre'ye sığınan sosyalistleri iade etmesini sağlamak için olağanüstü çaba gösterdiği böyle bir

zamanda, yaşanan bu gelişmeleri haksız oldukları nispette sert, kanunsuzluklarıyla hak ettikleri oranda acımasız biçimde yargılamak Avrupa'nın tek özgür basını olan İngiliz basınının görevidir.

Saygılarımla,

Eleanor Marx

Londra, Kasım 1880"[254]

Tussy, İngiliz sosyalizm tarihine böyle geçecektir. Sözünü sakınmaz, korku belirtisi göstermez, teori ve analizlerle uzun uzun oyalanmak yerine gerçek hikâyeler aktarır, zulüm altındakilerin acısını paylaşır, editör ve okurların insani yanına seslenir; -belki- tipik bir kadın karakter özelliğidir bu. Bunun Marx'ı sevindirmekten ziyade rahatsız etmiş olma ihtimali var, nitekim Tussy'nin faaliyetlerinden hiçbir yerde, Engels'le yazışmalarında bile bahsetmez, onun yerine "Tussy'ciği" kaplıcalara giderken kendisine eşlik etmeye mecbur bırakmaya devam eder ve oralardan yazar:

"Burada da bir yığın Yahudi ve pire!"[255]

Bu arada Tussy'nin nişanlılık hali fiili olarak ortadan kalkmıştır, zira Lissagaray Temmuz 1880'de Londra'dan ayrılmış, Tussy onunla birlikte gitmeyi aklından bile geçirmemiştir. Fransız hükümeti komün sığınmacılarına af çıkartınca, Lissagaray da Paris'e dönmüştür. Yeni bir gazete çıkartmaya çalışmaktadır. Abla Jenny'nin eşi Charles Longuet de memleketine dönmüş, radikal günlük gazete *La Justice*'te editör olarak çalışmaya başlamıştır. Jenny şimdilik Londra'dadır. Nisan 1879'da dördüncü oğlu Edgar-Marcel'i dünyaya getirmiş ve Longuet Fransa'ya iyice yerleşinceye kadar beklemeye karar vermiştir. Özel dersler vermeye ve Tussy'yi Lissagaray'a karşı kışkırtmaya devam eder; *Komün* gibi büyük bir esere imza atmış olmasını ne kendisi, ne de kocası hazmedebilir.

Tussy bunları umursamaz. British Museum'a gider, *Komün*'ün çevirisi üzerinde çalışır, gazetelere çağrılarda bulunur ve pek çok siyasi arkadaş edinir. 1871'de komün yönetiminin düşüşünde olduğu gibi, bu sosyalist avcılığı günlerinde de göçmenler ve mülteciler gruplar halinde Londra'ya akmakta ve ilk iş olarak Marx ve Engels'in kapısını çalmaktadır. Ünlü bir kadın sosyalist yazarın

oğlu olan Avusturyalı gazeteci Karl Kautsky de bunlardan biridir; August Bebel ile birlikte *Berliner Zeitung*'un editörü Eduard Bernstein; aralarında Nikolaus Morosov, Lev Hartmann ile, San Petersburg yüzbaşısını vuran ve soluk kesen bir mahkeme sonucu serbest bırakılan Kievli asilzadelerden kadın isyancı, esrarengiz Vera Zasuliç'in de bulunduğu Rus özgürlük hareketi "Narodnaya Volya"nın (Halkın İradesi) üyeleri de...

Herkes, özellikle de beyler, diğer Marx kızlarından çok daha çekici olan Tussy'ye, zincirleme sigara içmesine ve hep hafif özensiz, eline geçeni üzerine geçirmiş gibi duran giyimine rağmen, hayran olurlar.

Morosov, "Alman tipinde, zayıf, çekici bir kız, bana, Faust'taki (...) romantik Gretchen'i hatırlatıyor,"[256] diye yazarken, Yahudi bir makinistin oğlu olan Bernstein bunun tam zıddını, görünüşündeki Yahudiliği vurgular:

"1880 yılında Eleanor Marx, yirmi dört yaşında, güzel, babasının kara saçlarını ve gözlerini almış, çok güzel sesli, inanılmaz hayat dolu genç bir kızdı ve partiyle ilgili sohbetlerimize büyük bir canlılıkla eşlik ederdi."[257]

O yılın bir aralık akşamında Tussy ilk kez anlatıcılık yapar. Yıllardır tiyatroya gönülden bağlıdır, genç Shakespeare yorumcusu Irving'e tanrı gibi tapar. Dogberry Club adına defne yaprağından taç sunduğunda, Irving nazikçe eline bir öpücük kondurmuştur. O gün taktığı güderi eldiveni kutsal bir eşya gibi saklar. Şimdi bizzat sahnede yer almak istemektedir. Mümkün olsa Irving'in hemen yanı başında. Ünlü rol arkadaşı Ellen Terry gibi Ophelia'yı, Portia'yı veya Desdemona'yı oynamayı hayal eder. Bütün bu rolleri çalışmıştır, kelimesi kelimesine ezbere bilmektedir.

Marx ve eşi bu durum karşısında nasıl tavır takınacaklarını bilemezler. Biraz abartılı bir coşku değil midir bu? Kendini fazla iyi görmüyor mudur? Tek bir konu üzerine, siyasi çalışmalarına, tercümelerine, Shakespeare uzmanı Furnivall için yaptığı araştırmalara yoğunlaşamaz mıdır? Bir kez bile oyunculuk dersi almamasına rağmen kendini sahne için yeterli görmektedir. Belki Morosov,

Bernstein ve diğerleri, ona doğuştan bir trajedi oyuncusu olduğunu fazla sık söylemişlerdir.

O akşamki sahnesi gerçekten mütevazıdır. Londra'nın kuzeyinde yer alan, Bernstein'ın tasviriyle "Londra'da bol bulunan tarikat okullarından birinin sınıfı (...) olabilecek kadar" sade ve çıplak büyük bir salonda sahne alır.[258] Elde edilen gelir, Fransız devrimcilerinden birinin dul eşine gidecektir. Hava berbattır. Londra'nın yarısı sular altındadır, çamur içinde yüzmektedir. Sokak lambaları soluk ışıkla çöp dağlarını aydınlatır. Engels, henüz şehrin yabancısı olan Bernstein'a, işçi mahallesinden, hırdavat dükkânlarının dizili olduğu sokaklardan geçen yolda eşlik eder. Salon sadece yarı yarıya doludur. Anne ve Baba Marx ile kızlar Jenny ve Laura, olması gerektiği gibi en ön sırada yerlerini almışlardır. Arkalarda August Bebel, Çar II. Aleksandr'a düzenlenen suikastta yer alan Rus Lev Hartmann ve Bismarck rejiminin siyasi mültecileri görülür. Tussy sahnede belirir. Siyah ipekten elbisesi, kırmızı yanakları, arkada toplanmış lüleleri ve elinde Irving'in öptüğü eldiveniyle. *Fareli Köyün Kavalcısı*'nın Robert Browning imzalı İngiliz versiyonu olan *Pied Piper of Hamelin*'i anlatmaya seçmiştir. Anlatmayı, Sosyalist Yasası'ndan altı yüz yıl önce Braunschweig'da, derin ve geniş Weser Nehri kıyısında kurulu olan küçük yerleşke Hameln'i överek başlar.

"*A pleasanter spot you never spied* (Daha önce keşfedilmemiş güzeller güzeli bir yer)," der. Almanya'yı sevdiği anlaşılır.

Fakat birdenbire fareler basar şehri. Köpeklere saldırır, kedileri öldürürler. Beşikteki çocukları ısırır, fıçılardan peynirleri çalar, yemek kaşığındaki çorbayı yalarlar. Erkeklerin pazar günleri toplandıkları kulübelere yuvalar, kadınların kahve keyfini bozarlar...

"Konuşmaları boğarlar
çığlıkları ve ciyaklarıyla
elli çeşit tiz ve pes sesle..." diye bağlar Tussy, esas anlatıya geçmeden önce.

Komik, renkli palyaço etekli, komik kaval melodili bu adamla çok dalga geçerler. Önce onu kendilerini farelerden kurtarması

için tutar, sonra da parasını ödemezler. Küskün, kızgın çeker gider kavalcı. Ama kısa süre sonra geri döner. Bu kez palyaço kılığında değil, dindar anne ve babalar kilisedeyken kızları ve oğlanları Siebenbürgen'e kaçıran korkunç bir kızıl avcı kılığında ortaya çıkar. Kurtarıcısının, kendisini Kapitalizm vebasından kurtarmak isteyen işçi liderinin kadrini bilmeyen dar kafalı Alman vatandaşlar üzerine ders veren nahoş bir hikâye. Sosyalistlerin baskı altında tutulduğu o günlere çok uygun düşer. Bebel, Engels ve diğer pek çok izleyici bıyık altından güler.

"İngilizcem," diye yazar Bernstein, "henüz çok zayıf olduğundan, anlatıyı pek takip edemiyordum. Sadece Eleanor'un çok canlı, sesini yükseltip alçaltarak konuştuğunu ve büyük alkış aldığını gözlemleyebildim."[259]

Şubat 1881. İki ay sonrası. Tussy, Londra Bow Caddesi'ndeki polis karakolunun önünde toplanmış kızgın göstericilerin arasındadır. İngiltere karşıtı sloganlar atıyor, "God Save Ireland" (Tanrı İrlanda'yı Korusun) şarkısını söylüyor, Fenianların bayrağını sallıyor, polisle çatışıyorlardır. Tussy'nin 1869'da Engels ve Lizzy'yle yaptığı büyük İrlanda yolculuğundan beri çok şey değişmiştir. Başbakan Gladstone, "Land Act" (Toprak Yasası) adı verilen bir yasayla İrlanda'da huzuru sağlamaya çalışmıştır. Nafile. İrlanda, genç bir çiftçi çocuğu olan lideri Charles Stuart Parnell'in arkasında hem Katolik, hem Protestanlardan oluşan geniş bir destekleyici kitlesi bulunmasına rağmen, hâlâ özgür yönetime kavuşamamıştır. Büyük toprak sahipleri, hastalanan hayvanlar veya uzun süre bozuk giden havalar nedeniyle iyi ürün alamadıkları için kirayı aksatan çiftçileri kira anlaşmasını tek taraflı feshederek topraklarından atabilmektedir. Bilhassa 1879 yılı çok kötü geçmiştir. Amerika'dan gelen ucuz ithal buğday tahıl fiyatlarını düşürmüş, çiftçiler yoksullaşmıştır. Yaklaşık on bin kişi büyük toprak sahiplerinin baskısı sonucu çiftliklerini terk etmek zorunda kalmıştır.

Parnell'in, kendi gibi çiftçi çocuğu olan ve yine büyük bir toprak ağası tarafından acımasızca topraklarından atılan Davitt isimli

genç bir dava arkadaşı vardır. Davitt on yaşındayken işbaşı yapmak zorunda kaldığı pamuk iplikhanesinde, daha on bir yaşındayken büyük bir kaza geçirir. Makineye kaptırdığı sağ kolu kesilir. Delikanlılık çağında İrlanda kurtuluş hareketine, Fenianlara katılır. İngiltere'den nefret ediyordur. Toprak ağalığı sisteminden nefret ediyordur. Bir ayaklanmaya katıldığı için çalışma kampı cezasına çarptırılır ve Dartmoor'daki kötü nam salmış hapishanede on beş yıl geçirir. Salıverildikten sonra Amerika'ya göç eder, İrlandalı göçmenlerin desteğini topladıktan sonra geri döner ve "National Land League"i kurar. Feodal sistem artık kaldırılmalıdır. Her çiftçi, ekip biçtiği toprağın *sahibi* olmalıdır. Ama değişen bir şey olmaz. Çiftçiler kirayla işlettikleri topraklardan atılmaya devam eder. Bunun üzerine Parnell, Davitt ve destekçileri boykot çağrısı yapar.

Pek çok kiracı, çiftlik kalfası ve hizmetçi kız işi bırakır. İnekler sağılmaz, tarlalar işlenmez, olgunlaşan başakların ağırlığıyla buğdaylar kırılır. Durum tehlikeli bir hal almaya başlar. Toprak ağaları için de işler vahimdir; artık sadece kârları değil hayatları da tehlikededir. "Captain Moonlite" isimli gizli bir örgüt peşlerindedir, pusu kurar, rüşvetçi memurları ortadan kaldırır. Gladstone olaya el koyar, Bismarck'tan örnek alarak, İrlanda için sert olağanüstü hal yasaları getirir. Parnell ve Davitt hapse atılır. İnsanlar kıyameti koparır, inek ve koyunları öldürmekle tehdit eder, Davitt'in götürüldüğü Bow Caddesi'nde toplanarak, gardiyanları linç etme tehdidi savurur.

"Sevgili Library," diye yazar Tussy Liebknecht'e, "biz İngilizler her şeyi hakkıyla yapıyoruz. Bismarck istediğini yapabilir, ama uzmanlık alanı despotizmde biz hâlâ ondan ilerideyiz. 'Olağanüstü önlemleri kapsayan gerici yasalar ezici çoğunlukla kabul edilmiştir.' Sizin başkanınızın böyle bir adım atmaktan çekindiğini hatırlarsınız. (...) Artık Avam Kamarası büyük bir başarıyla baskı altına alınabilir, konuşma özgürlüğü de geçmişte kalmıştır; tıpkı tedavülden kalkan parmak mengenesi ve işkence zindanı gibi. İngiliz işçiler (...) Gladstone'un daha da ileri gidebileceğinden korkmaya

başladılar (...) ve Londra'nın her yerinde ve taşrada toplantılar düzenleyip İrlanda'daki dayatma yasaları protesto ediyorlar. Yarın da Hyde Park'ta bir açıkhava gösterisi gerçekleşecek. Ben de gideceğim ve kayda değer her şeyi not alıp size bildireceğim. Gazetede, Michael Davitt'in cuma sabahı Bow Caddesi'ndeki karakola getirileceğini okumuştum, onu mutlaka görmek istiyordum, Bow Caddesi'ne gittiğimde büyük, öfkeli bir kalabalıkla karşılaştım (...), öfkeliydiler, çünkü Davitt, önceden aktarılan bilgilerin aksine, saat sekizde hâkim karşısına çıkartılmıştı; hükümet, halkla karşı karşıya gelmekten korkmuştu. İnsanların konuşmalarından Davitt'in hâlâ Bow Caddesi'nde olup olmadığını anlayamadığım için polislerden birine sordum. 'Hayır' dedi biri, 'onu arabaya kendi ellerimle götürdüm.' Aksanından İrlandalı olduğunu anladım. (...) 'Pis işleri yapacak yeterince İngiliz yok mu, ülkesi için o kadar çok şey yapmış Davitt gibi birini "arabaya bindirmek" için illa bir İrlandalının mı yardım etmesi gerekiyor,' diye sordum ona. Diğer birkaç polis beni kuşkuyla süzdü, ama bir şey demediler. Tam gitmeye hazırlandığım sırada bir beyefendi geldi, elini uzattı ve şöyle dedi: 'Bir İrlandalı olarak elinizi sıkmak ve size teşekkür etmek istiyorum'."[260]

13 Mart 1881. Avrupa ayaktadır. Çar II. Aleksandr bombalı bir saldırı sonucu hayatını kaybetmiştir. Failler "Narodnaya Volya" üyesidir: Grineveytski ve Risakov adında iki genç sosyalist entelektüel. Pek çok insan için için sevinmektedir. Almanya'daki sosyal demokratlardan bazıları da. Ancak, hemen hiç kimse bunu Augsburg doğumlu gazeteci Johann Most gibi açıkça dile getirmeye cesaret edemez. Most, sürgünde bulunduğu Londra'da yayımladığı *Die Freiheit* gazetesinde şöyle yazar:

"Nihayet! Zafer! Zafer! Şairin dileği yerine geldi! Avrupa'nın en berbat zorbalarından biri, uzun zamandır sonu hazırlanan ve bu yüzden korkunç bir intikam hırsıyla yanıp tutuşarak Rus halkından sayısız kadın ve erkek kahramanı öldürten ya da tutuklayan bu şahıs artık Rusya'nın kralı değil. Canavar, geçen pazar, aptal kan ve

demir kölesi sürülerine acımasızca talim yaptırılan ve 'askeri revü' denilen yine böyle bir eğlenceden dönerken; halkın yargıcı, bu canavara (...) arkasından yetişti ve güçlü elleriyle onu öldürdü."[261]

Most, cinayeti modern tarihin en büyük devrimci eylemi ilan eder ve Bismarck da dahil tüm zorbalara benzeri bir son diler. II. Aleksandr köleliği kaldıracağını söyleyip, sonra da köylüleri Japon Denizi'nde fabrika ve tren yolu inşasında çalıştırarak, onları en insanlık dışı şartlarda ekmek kazanmak zorunda bırakmamış mıdır? Basın ve ifade özgürlüğü ile daha iyi bir eğitim düzeni sözü verip, sonra da Ruslara ait olmayan her şeyi, örneğin ne okulda, ne de sahnede konuşulmasına izin verilen Ukrayna dilini, acımasız önlemler uygulayarak yasaklamamış mıdır? Köleliğe karşı çıkan binlerce genç öğrenciyi işkence ve tutuklamaya tabi tutup, sonra da Sibirya'ya sürmemiş midir? Vera Zasuliç'i Petersburg'daki mahkemede isyan ettiren gerçek nedir?

"Rusya, beni sadece kendi temsilcilerinin gözüyle değil, (...) aynı zamanda bizi bugün hâlâ hükümetinin sembolü kırbaç olan barbar bir devlet olarak gören Avrupa'nın gözüyle yargılamalıdır!"[262]

Her zamanki gibi, Johann Most'un bir zorbanın öldürülmesi karşısında duyduğu açık hayranlık, gayet liberal olan İngiliz basını için bile fazla gelir. Hele Alman sosyalist avcıları tarafından ülkeden kovulmuş, şunun şurasında iki yıldır Londra'da bulunan bir yabancının böyle davranmasına izin verilmesi mümkün değildir. 23 Mart tarihinde, yazı yayımlandıktan birkaç gün sonra, üç polis evini basar, *Freiheit*'ın tüm nüshalarına el koyar, Most'u tutuklar ve ölüm cezasına çarptırılanların infaz günlerini beklediği, İngiltere'nin en kötü hapishanelerinden birine, New Gate'e yollar.

Marx ve Engels ondan pek hoşlanmazlar. Hatta Liebknecht, çok okunan gazetesi *Freiheit* kendi gazetesi *Volkstaat*'a siyasi rakip oluşturduğu için ondan nefret eder. Most, kendi kendini yetiştirmiş eski bir mücellit çırağıdır. Bütün Avrupa'yı dolaştığı seyahatleri sırasında kendisini politik açıdan geliştirmiş, İsviçre'deki anarşist eğilimli Hukuk Federasyonu üyeliğinde bulunmuştur. Viyanalı iş-

çilerin sevilen lideri, hatta 1871'den beri kendisinin "kraliyet kukla gösterisi", "maskaralık", "şarlatanlık" ya da "maymunluk" şeklinde nitelendirdiği kraliyet meclisinin bir üyesidir. Sosyal demokratlara bağlı olmamasına rağmen, Bismarck'ın Sosyalist Yasası kapsamında sınırdışı edilmiştir. Bakunin ile ilişkidedir, ki bu da Marx'ın ona güvenmemesi için yeterli bir sebeptir. Tussy'nin tavrı da aynı yöndedir. Most başrolü babasının elinden alabilecek bir tehdittir. 1881'de kim Marx'tan bahseder ki?

Bu arada eşinin arkasından Fransa'ya gitmiş olan ablası Jenny'ye, "Most'un tutuklanması ortalığı ayağa kaldırdı," diye yazar. "Aslında çok üzücü bir durum, çünkü hükümet bu şekilde Most'a büyük hizmet etmiş oluyor. Az sayıdaki destekçisi de yollarını ayırmaya başlamıştı ki, şimdi yeniden büyük adam haline geldi."[263]

Most erken sevinmiştir. II. Aleksandr'ın öldürülmesinden sonra Rusya, kehanette bulunulduğu gibi özgürlüğüne kavuşamaz, aksine; oğlu III. Aleksandr'ın bu suikasta cevabı en sert baskı politikalarını uygulamak olur. Siyasi kolluk kuvveti "Ohrana"yı kurar; okulları, üniversiteleri ve mahkemeleri gizli servis kontrolü altına alır; dev imparatorluğuna dahil halkın yarısı bile "Rus" değilken büyük bir "Ruslaştırma" stratejisi izlemeye başlar. Suikasttan çıkartılan en büyük sonuç ise "Yahudi düşmanlığı"dır. Faillerden biri olan Grineveytski Yahudiye benzer, gazeteler onun hakkında "kemikli burnuyla Doğulu tipli bir şahıs," diye yazar.[264] Paskalyadan önceki hafta Kirovograd, Kiev ve Odessa'da korkunç kıyımlar yaşanır. Yahudiler sokak ortasında dövülerek öldürülür, işyerleri yağmalanır, evleri dağıtılır, bazı taşra şehirlerinde sinagoglar yakılır. Ağaçlarda Çar adına intikam çağrısı yapan plaketler asılıdır. Lokantalarda Yahudi düşmanlığı güden yazılar okunur. Sadece Kiev'de yedi yüzün üzerinde Yahudi öldürülür. III. Aleksandr bu saldırılardan derin üzüntü duyduğunu söyleyerek kendini suçsuz göstermeye çalışsa da, Yahudilerin Moskova'dan sürülmesini emreder ve Mayıs 1882'de, Yahudilere toprak sahibi olmayı ve şehirlerin dışında bulunmayı yasaklayan yeni bir yasa çıkartır.

Bu arada Rus gazetelerini takip edebilecek kadar Rusça öğrenmiş

olmasına rağmen, Marx sessiz kalmaktadır. 1881'de Almanya'da yayımlanan *Sosyal Bilimler ve Sosyal Politik Yıllığı*'nı ve bu yıllığın içinde yer alan *Doğu Avrupa İbrani Basınında Sosyalist Düşüncenin Gelişimi* hakkındaki makaleyi okumuştur. Rus romancıların konu üzerine yorumlarını büyük ihtimalle izlemiştir. Özellikle de, *Bir Yazarın Günlüğü*'ndeki bilgilendirici ya da edebi bir yönü bulunmayan bir tiradı; tuhaf biçimde *Alman-Fransız Yıllıkları*'nda yayımlanmış kendi antisemitist yazısı ile aynı başlığı taşıyan Fyodor Mihailoviç Dostoyevski'nin tiradını: *Yahudi Meselesi Üzerine*.

"Yahudi fikri dünyada bu kadar güçlü olmasaydı, malum Slav sorunu çoktan Slavların lehine çözülmüş olurdu, Türklerin lehine değil. (...) Yahudiler, bu soydan gelen Litvan nüfusun üzerine öyle bir öfkeyle çullandı ki, neredeyse Şnaps vasıtasıyla köklerini kazıyacaklardı. (...) Yahudilerin yan dallardaki tüm faaliyetlerinin sebebi sadece yerel halkı (...) kendilerine bağımlı duruma sokmaktı. (...) Bütün borsalara boşuna Yahudiler hâkim değil, boşuna sermayeyi yönetmiyorlar, boşuna krediler kontrolleri altında değil, ve yine tekrar ediyorum, boşuna bütün uluslararası politikaya hükmetmiyorlar. Bunun sonu nereye varır: Sınırsız iktidarları yaklaşıyor! Avrupa halklarının insani sevgisini, gerçeğin peşinden koşma isteğini, dini ve ulusal hislerini yıkacak bir fikrin zaferi yaklaşıyor."[265]

Dostoyevski, Rus Yahudilerinin aşağılandıkları ve haklarının ellerinden alındığı yolundaki sızlanmalarının haksız olduğunu, sızlanmanın onların özel yetenekleri olduğunu iddia eder: Rus küçük köylüsünün hali Yahudilerden çok daha kötüdür; Yahudi tefeci, çerçi ve birahaneci, kölelik kaldırılınca köylülerin kanını emmek üzere toprak ağasının yerini almıştır; eğer Rusya'da tam tersine üç milyon Rusa karşılık seksen milyon Yahudi olsa, onlar da aynı şekilde Rusların haklarını ellerinden almaz, Hıristiyanlık ibadetini engellemez, onları "köleye dönüştürüp, daha da kötüsü derilerini yüzmezler miydi?"

Dostoyevski öğrenci hareketinin, devrimcilerin yanındadır, Vera Zasuliç'i candan destekler, mahkemesi sırasında bir arkadaşına şöyle der:

"Bu kızın hüküm giymesi uygunsuz ve fuzuli olur. (...) Sonunda şöyle söylenmesi gerekecektir: Git, özgürsün, ama bir daha olmasın."[266]

Zasuliç'e büyük saygı duyan Marx, Dostoyevski'nin karşısına mı dikilmelidir? Ya o yıllarda "Soylu efendilerden intikamınızı alın, Yahudileri tartaklayın, memurları öldürün!"[267] propagandasını yapan "Narodnaya Volya" içindeki grubun?

Rus halkının Yahudilere karşı duyduğu öfke, Marx'ın eski yazısı *Yahudi Meselesi*'nde yazdığı gibi bezirgânlığa, sermayeye karşı bir isyan olarak algılanabilir:

"Yahudilerin dünyevi kültü hangisidir? *Bezirgân*. Onun dünyevi tanrısı nedir? *Para*. İşte! *Bezirgânlardan* ve *paradan* kurtuluş, yani pratikte reel Yahudilikten kurtuluş, zamanımızın kendini güdümden kurtarma hareketi olurdu."[268]

Diğer yandan, "Narodnaya Volya"nın pek çok üyesi Yahudidir; genç, yüksek öğrenim görmüş entelektüeller. İsimleri Natanson, Akselrod ve Dejc'dir. Zasuliç de Yahudi bir yoldaşına âşıktır ve her türlü ayrımcılığı kesin bir dille reddetmektedir.

O halde ne yapmak, nasıl bir pozisyon almak gerekir? Marx'ın içinde bulunduğu durum karışıktır. Katliamlar sırasında sefası sürülen pratik antisemitizm artık topluma sinmiştir; ünlü, tutucu olmayan sempatizanları vardır; Marx'ın da tohumlarını atanlar arasında olduğu ve "Yahudiler ve pireler" gibi ifadelerle hâlâ insanlarla paylaştığı bir düşünüş biçiminden beslenmektedir.

Marx yine de kendini olaylardan tamamen soyutlamaz. Zasuliç, Şubat 1881'de sürgünde bulunduğu İsviçre'den kendisine konuyla ilgili düşüncelerini yazma çağrısı yaptığında, bu konu üzerine bir hayli kafa yorar; Rus "obszina"sı, yani köylüleri, Kapitalizmin tarihi gelişiminin aksine bir işleyişle köleliğin kaldırılmasından sonra "komünist ortak mülkiyet düşüncesine hemen erişebilir mi", ya da tam tersine "Batı'nın gelişim tarihini oluşturan dağılma sürecinin aynısını mı yaşamalıdır?"[269]

İnanılmaz bir ciddiyetle hazırladığı pek çok taslaktan sonra, nihayet 8 Mart 1881 günü oturur ve şu mektubu yazar:

"Sevgili yoldaş,

"On yıldır periyodik olarak tekrarlayan bir sinir rahatsızlığı, size daha önce (...) yanıt vermemi engelledi. Size renkli, kamuoyuna açıklanmaya uygun bir bilgi veremeyeceğim için üzgünüm. (...) Kapitalist üretimin ortaya çıkışını şöyle analiz ediyorum:

"'Kapitalist sistemin temelinde üretici ile üretim araçlarının birbirinden radikal biçimde ayrılması yatar. (...) Bütün bu gelişmenin nedeni *çiftçinin kamulaştırılması*dır. Bu kamulaştırma ilk önce İngiltere'de radikal bir biçimde uygulandı. (...) Ancak, *Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri de* aynı hareketin içinden geçiyor.' Yani 'tarihi kaçınılmazlık' kesinlikle *Batı Avrupa ülkeleri ile* sınırlıdır. Nedeni (...) XXXII. bölümün* aşağıda yer alan kısmında açıklanmıştır:

"'Kişisel emekle elde edilen *özel mülkiyet* (...), başkalarını sömürmeye, ücretli işçi çalıştırmaya dayanan kapitalist *özel mülkiyet* tarafından yok edilmektedir.' Batı'daki bu hareketle *bir tür özel mülkiyet başka bir tür özel mülkiyete dönüşmektedir*. Rus köylülerinde ise bunun tam tersine *ortak mülkiyet özel mülkiyete dönüşür*. Dolayısıyla, *Kapital*'de yer alan analizler (Rus)[270] köylülerinin yaşama gücüyle ilgili herhangi bir kanıt içermez, ama bu konuda orijinal kaynaklardan materyal toplayarak yaptığım özel çalışma, beni, Rusya'nın yeni sosyal dirilişinde bu köylerin üs olacağına inandırdı; ama bu işlevi yerine getirebilmeleri için öncelikle her yönden üzerlerine yağan zararlı etkilerin ortadan kaldırılması ve ondan sonra ona doğal bir gelişimi mümkün kılacak normal şartların sunulması lazım.

En derin saygılarımla sevgili yoldaş.

Karl Marx"[271]

Gerçekten mesafeli, temelde pek az kesin ifade içeren, içinde Rusya'daki "Yahudi bezirgânlığı"na karşı hiçbir saldırı bulunmayan bir mektup. Oysa Marx'ın Yahudileri tarımla uğraşan köylülerin üzerine "her yönden yağan zararlı etkiler"den sayması bek-

* *Kapital*'in.

lenebilirdi. Marx bu mektubunda temkinli davranmıştır. Çünkü Zasuliç'in bir Yahudi'ye âşık olduğunu bilir. Tussy'nin bunu bildiğini de bilir. Kaleminden akan her sözcüğü kocaman gözlerle kollayacağının, ilericilik maskesi altında bile olsa her türlü antisemitist ifadeyi şiddetle kınayacağının farkındadır. Nitekim, Zasuliç'e mektubu göndermeden aşağı yukarı üç hafta kadar önce, 12 Şubat 1881'de Tussy Liebknecht'e şöyle yazar:

"Siz ve arkadaşlarınız Almanya hakkında ulaşabildiğiniz tüm haberleri, özellikle de 'Yahudi kışkırtmacılığı'na karşı işçilerin muhalefeti üzerine bilgileri bana yollayabilir misiniz, lütfen? Bu konuyu İngiliz basınının gündemine getirmek istiyorum."[272]

Almanya'da da Yahudi düşmanlığı, özellikle imparatorluğun 1871'de kuruluşundan itibaren topluma yayılmış durumdadır. İmparatorluk yasasıyla eşit haklara sahip sayılan ve asimile edilen entelektüel ve iyi eğitimli Yahudiler kızlarını ve oğullarını en iyi liselere ve üniversiteye göndermeye başlamışlardır; kraliyet meclisinin üyesi, sosyal demokrat hareketin omuzlayıcısı olurlar; kadın sorunlarına eğilirler ve itibarlı birer meslek sahibidirler. 1880'de her sekiz Alman üniversite öğrencisinden biri Yahudidir. Hatta Viyana ve Prag'da bu oran üçte birdir. Bu durum Ari-ırkçı denen bazılarını fena kızdırır, nefret ve kıskançlık doğurur, bir "Yahudileştirme" tehdidiyle karşı karşıya olunduğu iddia edilir, hem de Rusya'da olduğu gibi küçük köylü ve işçiler tarafından değil, kendisini entelektüel seçkinlerden sayan tarihçiler, din adamları, filozoflar, üniversite hocaları tarafından. Gazeteci Wilhelm Marr bir "antisemitistler birliği" kurar ve "Yahudiliğin Cermenlik üzerinde kazandığı zafer" konulu bir eleştiri yayımlar. Tarihçi Heinrich von Treitschke Yahudi-bilimcilere ve Marx'ın arkadaşı Heinrich Graetz'e "Hıristiyan düşmanlığı" iftirası atar ve geleceğe damgasını vuran şu ünlü sözünü dile getirir: "Yahudiler felaketimizdir!" Nitzsche'nin eşininin erkek kardeşi Förster, Almanya'daki bütün Yahudilerin kayıt altına alınması ve kamu görevlerinden uzak tutulması için imza toplar. Bir hafta içinde iki yüz binden fazla Alman ona imza desteği verir. O yılların en ünlü antisemitisti ise,

meslek itibariyle Protestan katedral vaizi olan, kraliyet meclisi mebusu, Berlinli Heinrich Adolf Stöcker'dir. Önce sosyalistlere, sonra da Yahudilere muhalefet eden "Hıristiyan Sosyal İşçi Partisi"ni kurmuştur. Kendisi de işçi sınıfından gelmektedir. Yetenekli, kitleleri harekete geçiren bir hatiptir, sadece Meclis toplantılarında değil, birahanelerde ve meydanlarda da "halkına" hitap eder. Çok iyi eğitimlidir, Yahudilik tarihini, Talmut'u, Tevrat'ı, Eski Ahit'i bilir, nutuklarında Hıristiyanlıkta emredilen komşu sevgisini ve teolojik bilgi birikimini kullanarak takiye yapar. Bir Protestan papazı olarak tabii ki Yahudilerin sürgün edilmesini, zulüm görmesini istemez; onlara saygı duyduğunu, hatta onları sevdiğini iddia eder, sonra bir anda şöyle bağırmaya başlar:

"Eğer bu yabancı ruhun zincirini kırmaz da gerçekten Yahudileşirsek, onur duygusu olmayan bir ulus olmak zorunda kalırız. Her aklı başında insanın yeterince net görebileceği gibi, Sami ruhunun hükümdarlığı (...) bizim için sadece ruhsal değil, aynı zamanda ekonomik fakirleşme anlamına gelir. (...) Yahudiler, halk içinde bir halk, devlet içinde bir devlet, yabancı bir ırkın altında başlı başına bir soydurlar ve öyle kalacaklardır. Bütün göçmenler birlikte yaşadıkları halkın içine karışırlar; Yahudiler hariç. Cermen karakterine karşı kendi sarsılmaz Samilikleri, Hıristiyanlığa karşı (...) kendi Hıristiyan düşmanlıklarıyla direniyorlar. (...) Sadece Berlin'de 45 bin Yahudi yaşıyor, yani bütün Fransa'daki, bütün İngiltere'deki kadar. (...) Polonya'daki orana yaklaşıyoruz, ama Berlinli Yahudiler Polonyalı İsraillilerden daha zengin, zeki ve etkililer. Anapara damarları olan bankalar ve ticaret onların elinde; basın onların elinde ve eğitim kurumlarındaki oranları gittikçe yükseliyor. (...) Yakında kamuoyunun tamamen Yahudiler tarafından yönlendirileceği, bütün işleri ele geçirecekleri noktaya doğru ilerliyoruz. Dağılma süreci başladı. (...) Kısa bir süredir hakimler kuruluna üşüşüyorlar; adaletin hayrına değil bu. Zanaatkârlar arasında neredeyse hiç (...) yoklar. Üstüne üstlük, çalışmayı sevmiyorlar ve Almanların çalışma haysiyetine sıcak bakmıyorlar. 'Ucuz ve kalitesiz' parolası büyük oranda onlardan gelir. (...) Tohum atmadıkları

yerde mahsul toplamayı severler. (...) Yahudiler, Marx ve Lassalle sayesinde sosyal demokrasi içinden de arkadaşlar edindiler. (...) İsrail, Almanya'nın efendisi olma sevdasından vazgeçmelidir. (...) Eğer biz (...) kendi Alman milliyetçiliğimize sahip çıkmak istiyorsak, bu zehirli pıhtıdan kendimizi kurtarmak zorundayız!"[273]

Salondan yükselen çığlık ise şöyle olur: "Tanrı cezalarını versin! Bravo!"

Çok hızlı örnek alınıp yayılan, Almanya'nın Pomeranya bölgesi ile Polonya'ya sıçrayan Rusya'daki kıyımları iğrenç ve ürkütücü bulur, özellikle de, kendisini kıyımlara zemin hazırlamak ve faillerini yüreklendirmekle suçlayan insanlar ortaya çıkınca, suçlamaları öfkeyle reddeder:

"Suçlu biz değiliz, suçlu uluslar değil, (...) suç, ulusları aşırı tahrik eden Yahudilerde. (...) Evet, eğer böyle olacağını öngörebilseydim bile (...), yine de bu hareketi başlatmaktan kaçınmazdım..."[274]

1878'den itibaren sürgünden yayın yapan sosyal demokrat gazeteler çelişkili tepkiler verirler. Bir yandan "antisemitist harekete karşı çıktığı için her biri sınırdışı edilme tehdidiyle karşı karşıya olan Berlinli işçileri" överken, bir yandan da "bu hareketin nesnesi" olan Yahudileri, işçiler ile sosyal demokratları korumak için fazla zahmete girmedikleri için kınarlar. Çünkü "Girecekleri risk en fazla efendileri ve önderleri Bismarck'tan gelecek manevi bir tekme olur. Budalalar, sosyalist avcılığı ile Yahudi avcılığının aynı kökten geldiğini, ikisinin de (...) dikkati önyargıların özellikle yoğun olduğu taraflara çekerek genel memnuniyetsizliği bastırma niyetinden kaynaklandığını göremiyorlar."[275]

Bunu, kendi kökenleri Polonya Yahudilerine dayanan ve yıllardan beri antisemitist saldırıların en popüler hedefi olan Eduard Bernstein yazar. Tölcke isimli bir sosyal demokrat onu "Yahudicik" diye aşağıladığında, Bernstein'ın tepkisi şu olur: "Yahudicik" sıfatı kendisine, söz konusu etmeye değmeyecek kadar yavan gelmektedir.[276]

Bernstein'ın gazete yorumları, partinin, Yahudi düşmanlığını

geçici bir politik fenomen olarak kabul eden ve ırkçı altyapısını görmek istemeyen resmî çizgisini yansıtır. Zamanın birçok sosyal demokratı öyle şeyler söylemiş ve yazmışlardır ki, bugünkü perspektiften bakıldığında antisemitizmi yansıtmaktadır. Örneğin, Liebknecht'in 1874'te yayımladığı *Toprak ve Arazi Meselesi*'nde olduğu gibi:

"Yahudilere, kedilerin yaşadığının tam tersi bir 'mucize' hasıl oldu. 'Tarihi süreç' içerisinde bu kısa bağırsaklı, etçil, yırtıcı hayvanlar, birer uzun bağırsaklı, sebze ve et yiyen evcil hayvanlara dönüşürken, Yahudiler tarım işiyle uğraşan komünistlerden, gözünü para bürümüş özel mülkiyetçi birer zalime dönüştüler."[277]

Marx, neredeyse "beklendiği gibi", Yahudilere yönelik kışkırtmalara sessiz kalır. Engels, Almanların "Yahudi kışkırtmacılığını" elden geldiğince hafife almaya çalışır. Temmuz 1881'de Bernstein ona birkaç "Antisemitika" gönderip, "bütün memurların" ve "yüksekokul öğretmenlerinin" sıcak baktığı "bu hareketi" küçümsememesi ricasında bulunduğunda, Engels, öğretiye sıkı sıkıya bağlı bir yanıt verir ve Bernstein'a o kadar ciddiye almaması gerektiğini, çünkü kapitalizmin çöküşüyle birlikte antisemitizmin de ortadan kalkacağını söyler.[278] Sadece bir kez, filozof ve iktisatçı Eugen Dühring'e karşı kaleme aldığı "Anti-Dühring" eleştirisinde, Dühring'in "Prusyalılara değil, ama Doğu Elbelilere özgü bir özellik olan, gülünç kaçacak denli abartılı Yahudi düşmanlığından" bahseder.[279] Konuyu ciddiye almaz. Gülünç bulur, alay eder ve bilinçaltına iter. Ancak üzerinden on yıldan fazla zaman geçtikten sonra ne kadar büyük bir yanılgıya düşmüş olduğunu görecektir. Ama bunun için herhalde önce Marx'ın ölmesi gerekmiştir.

Acaba Tussy'nin "Yahudi kışkırtmacılığı" üzerine notları İngiliz gazetelerinde yayımlanmış mıdır? Büyük ihtimalle hayır. Zira ana haber kaynağı Wilhelm Liebknecht, Şubat 1881'de yine hapistedir.

Marx'ın uzaktaki Almanya'da vuku bulan "Yahudi kışkırtmacılığı"ndan çok başka dertleri vardır. Kendi kapısının önünde, Londra'da ciddi bir rekabetle karşı karşıyadır. *Kapital*'le

çağırdığı ruhlar gelişip İngiltere'de "Democratic Federation" adında bir partiye dönüşmüştür. Kurucusu, zengin bir ailenin Eton ve Cambridge'de eğitim görmüş, bir Muhafazakâr Parti sempatizanının oğlu olan, işçilerin karşısına bile frag ve silindir şapkayla çıkan Henry M. Hyndman adında bir beyefendidir. Maitland Park'taki villasına gelerek Marx'la bile tanışır. Nitekim, söylediğine göre, büyük Alman düşünürün ateşli bir hayranıdır, *Kapital*'in Fransızca baskısını bir çırpıda okumuştur, Tussy'nin Dogberry-Club'la gerçekleştirdiği amatör temsilleri sever. Tussy'yi ilginç bulmadığı da söylenemez:

Anılarında, "Genç bir kadın babasına ne kadar benzeyebilirse Eleanor da Marx'a o kadar benziyordu ve onun gözbebeğiydi. Geniş alın, ışıl ışıl koyu renk gözler, kırmızı yanaklar, coşkulu bir kahkaha; ağzı ve burnu Marx'tan aldığı Yahudi karakterini taşıyordu. Babasından aşağı kalmayan bir fiziksel enerjiye ve zekâya sahipti, ama edebiyat ve politika alanında kazanabilecek kapasitede olduğu başarıya hiç ulaşamadı. Muhtemelen, zayıflıklarını görmekten aciz olduğu babasının gölgesinde kaldığı duygusuna sahipti biraz."[280]

İngiltere'de sosyalist yenilenme hareketinin ilk ciddi örneği olan Hyndman'ın partisi kendisini İngiliz işçilerin temsilcisi olarak görmekte ve İrlandalı özgürlük savaşçılarını da kazanmaya çalışmaktadır. Aslında Marx, Engels ve Tussy'nin sevinmesi gerekir. Ama kısa sürede kıskançlık boy gösterir. Hyndman'ı "kendini beğenmiş" ve "mıymıntı" olarak nitelendirir, İngiliz işçilere yönelik *England For All* (*Herkes için İngiltere*) adlı kitapçıkta *Kapital*'den alıntı yaptığı halde Marx'ın adını anmadığı için öfkeden çıldırırlar. Önsözde şu şekilde altını çizerek belirtmiş olmasının da bir faydası olmaz: "Fikirler ve içeriğin büyük bölümü için, (...) büyük bir düşünürün (...), yakında yurttaşlarımın çoğunun ulaşabileceğine emin olduğum eserine minnettarım."[281]

Marx kitabı kötü bulur, Hyndman'ın evine girmesini yasaklar. Her zaman olduğu gibi tamamen babasının arkasında olan Tussy, kız kardeşi Jenny'ye şöyle yazar:

"Yeni 'Yeni Parti' hakkında fazla bir şey duymadık, ama pek bir şey getireceğini sanmıyorum."[282]

Yüzde yüz Marksist çizgiyi izlemedikleri veya Marx onların aptal olduğunu söylediği için, Tussy'nin diğer İngiliz sosyalistlerle de arası yoktur. Stuart-Glennie isminde, Marylebone Demokratik Birliği'ne üye bir hukukçu "Avrupa ve Asya" temalı bir kitap yazar. Kitapta, iki kıta arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi, "üretim araçlarının işçilerin yönetimine" bırakılması, fakat feodal yapının yıkılması sürecinde "kamulaştırma halinin hasıl olmaması" gerektiği fikri yer alır. Marx çok sinirlenir. Biri haddi olmadığı halde Marksist teorileri savunmaktadır! Biri "emperyalist politikayı" Marksizme uygun göstermeye çalışmaktadır! Tussy hemen öfkeli bir mektup yazmakla görevlendirilir. Yazar da. Stuart-Glennie'nin yanıtı şöyle olur:

"(Marx'ın) hoşnutsuzluğunun sebebini tahmin bile edememekteyim. Şöyle yazmışsınız: 'Kitabınızda itiraz ettiği tek konu kendi bilimsel teorilerinin işlenmiş olması.' Ama Dr. Marx'ın sermaye üzerine yazdığı büyük eserindeki özel teorileri işlemedim ki ben!"[283]

Böylece, sürekli sudan bahanelerle tartıştıkları çok sayıda ziyaretçi ve arkadaşa sahip olmalarına rağmen, gerçekte tecrit olmuşlardır; kendilerine, başarılarla dolu geçmişe, Almanya'daki birkaç eski arkadaşa ve özellikle de Nibelung hazinesi gibi sakladıkları Marksizmin kutsal kitabı *Kapital*'e takılıp kalmışlardır. Kimse kitaba dokunamaz. Kimse tezlerini geliştiremez. Sadece hayranlığa ve kölesi bir tapınmaya izin vardır. Yalnızlaştıran bir tavır. Üstelik, Tussy'nin yalnız başına kalacağı ve iyi dostların yardımı olmadan altından kalkamayacağı günler de yakındır.

Ölümün Gizemi 1881-1883

Tussy, Furnivall'ın asistanı olarak çalışma yaptığı British Museum'dan eve döndüğünde, "çok sesli çocuk korosuyla" karşılandı. Aile geleneğine bağlı kalan ablası Jenny, beş yıl içinde dört çocuk dünyaya getirmişti: Charles, Jean, Harry ve Edgar-Marcel. Kız okullarında öğretmenlik yaptığı ve özel ders verdiği için çocuklarıyla fazla ilgilenemiyordu. Eşi Charles Longuet Fransa'ya geri dönmüştü ve radikal gazete *La Justice*'te çalışmaktaydı. O sıralar en küçük çocukları olan Edgar-Marcel 1879 doğumluydu ve 1881 yazında Jenny yine hamileydi. Görünüşe bakılırsa, hamilelikten korunma yöntemleri hakkında annesi kadar bilgisiz veya ilgisizdi. Üstelik de konu İngiltere'de geniş çaplı tartışılıyor olmasına rağmen. Örneğin, radikal ateist olan Annie Besant ve Charles Bradlaugh, doğum kontrolü üzerine konuşup yazıyorlardı. Fakat, Avam Kamarası üyesi ve "İsa Kimdi?, Şeytan Üzerine Birkaç Söz" gibi makalelerin yazarı Bradlaugh, Marx'ın en büyük düşmanlarındandı. Marx'ın yanında adı bile anılamazdı. "Fransa'da İç Savaş" yazısı yüzünden Marx'a saldırmış, onu, kötü amaçlar beslemek, hatta Bismarck rejimiyle ilişkide bulunmakla suçlamıştı. Marx bu saldırılara hiddetten köpürerek şu karşılığı verdi:

"Bay Charles Bradlaugh benim için bitmiştir, huzur içinde dikkatle kendisine bakarak eğlenme işini yine kendisine bırakıyorum."[284]

Tussy, Jenny için endişeleniyordu. En büyük ablası hep bitkin ve sinirliydi. Geceleri uyuyamıyor, zafiyetten bayılıyor, nemli Londra

havasında astıma meylediyordu. Ama evde kimse bu konuda ne bir şey duymak istiyordu, ne de bilmek. Kaderdi bu; genç kadınların kaderi. "Korunma yöntemi" Marksizmde öngörülmemişti. Evde farklı düşünen bir tek Tussy vardı ve Alman dostu Natalie Liebknecht'e şöyle yazacaktı:

"Eminim ablam Jenny'nin Londra'dan Paris'e taşınacağını duymuşsunuzdur. Çocukları çok seven annem ve babam için bu çok üzücü. Onlar olmadan ne yapacaklar, gerçekten bilmiyorum. Jenny küçük Harry'yi burada bırakacak belki. Jenny'nin çocukları maalesef hiç güçlü değiller ve Harry de çok içine kapanık ve hassas bir çocuk. Aşırı sevgi ve ilgiye ihtiyaç duyuyor; bu arada bir sonraki çocuk (çok gelişti) ondan sadece on üç ay daha küçük, üstelik martta yeni bir bebek geliyor! Bu, lütuftan başka bir şey, çünkü çocuklar yaş olarak o kadar birbirlerine yakın ki, üç bebeğe birden bakmak çok zor. Hatta dört diyebiliriz, çünkü Johnny de daha küçük. Önümüzdeki mayıs beş yaşında olacak, tatlı, minik bir adam. Çok güzel, Murillo'nun tablolarındaki gibi bir yüzü var. İki numaralı oğlan -*benimki*- güzel değil ve çok geri kalmış, ama aralarında en çok onu seviyorum, çünkü diğerlerinden çok daha iyi huylu olduğunu düşünüyorum. Acı çekmek için yaratılmış gibi gözüken çocuklar vardır ya, onlardan. Bütün geri kalmışlığına rağmen, bence sonradan harika bir gelişim yaşayacak. Bu aptal çocuk hepsinin en akıllısı olursa hiç şaşmam."[285]

Beklenen doğumdan birkaç hafta önce Jenny, üç çocuğuyla birlikte Fransa'ya gitti. Longuet, Argenteuil'de bir ev bulmuştu. Herkesin herkesi tanıdığı, bir kasap, bir peynirci, bir de uçsuz bucaksız tarlaların olduğu, Paris yakınındaki bu küçük köyde çocukların mutlu olacağını umuyordu. Maalesef bu arada hayatı boyunca Paris'te, Brüksel'de, Köln'de ve Londra'da, yani sadece büyük şehirlerde yaşamış olan Jenny'yi hesaba katmamıştı. Jenny, Fransız taşrasına bir türlü uyum sağlayamayacak, öğrencilerini, politik tartışmaları, tiyatroyu, gazeteleri ve hatta, sağlığına temiz havadan daha az zarar vermiş olan Londra'nın pis havasını bile özleyecektir. İlk günden itibaren kendini "tamamen yıkılmış" hissedecek, gü-

venilmez zanaatkârlardan, tembel hizmetlilerden yakınacak[286] ve doğumdan birkaç gün önce şöyle yazacaktı:

"Sevgili eski İngilterem'den ve sizlerden ayrıldığımdan beri bana yüz yıl geçmiş gibi geliyor, hepsi birbirinin aynı olan ve onun için insanın birbirinden ayırt edemediği günlerden oluşan sonsuz bir yüz yıl. Tek istisnası bana bu büyük mutsuzluğumdan daha ağır gelen berbat, küçük ev işlerinden ekstra bir porsiyonu beraberinde getiren bazı günler oluyor. Londra'da birkaç ay sürdürdüğüm özgür, bağımsız ve iş yüklü hayat beni (...) bütün bunlardan kopardı. Her şey bana o kadar dayanılmaz geliyor ki, birkaç yıl, belki de birkaç ay daha bu yabancı ülkede, yabancı insanlar arasında hayatı sürdüreyim, o zaman iyileşme umudu olmayan bir salağa dönüşeceğim. (...) Cılızım ve ümitsizce sinirliyim, kendimi ruhsal ve bedensel olarak iyi hissetmiyorum. Üç çocuktan biri mutlaka uyutmuyor. Üstüne üstlük zavallı Johnny'miz de çok hasta oldu. Yine ateşi çıktı; bir çeşit mide ateşi. (...) Burada tanıştığı Fransız çocuklarla anlaşamıyor. (...) Bütün gelişmelerden soyutlanmış durumdayım ve her gün Londra gazetelerinin, bu 'yuva' denen hapishanedeki insanı dışarıda yaşayan ve mücadele eden canlılarla bağlantıda tutan ilanlarını özlüyorum..."[287]

Yine bir oğlan çocuk olan Marcel-Charles dünyaya geldiğinde Tussy, Laura ve Anne Jenny biraz hayal kırıklığına uğrarlar. Marxların bütün torunları erkektir. Bu kez bir kız çocuğu olacak diye umutlanmışlardır. Buna karşılık Marx yeni torununu tezahüratla karşılar ve Jenny'ye şöyle yazar:

"Ben, tarihin bu dönüm noktasında dünyaya gelen çocuklarda 'erkil' cinsiyeti tercih ediyorum. İnsanlığın hiç görmediği kadar devrimci bir dönem onları bekliyor."[288]

Marx, eşinin sağlık durumu sürekli kötüye gittiği halde cesur gözükür veya öyle gözükmeye çalışır. Jenny günden güne erimektedir, artık tek başına giyinemez, günde birkaç saatten fazla ayakta kalamayacak kadar güçsüz düşmüştür, ancak buna rağmen politik sohbetlere katılır, bazen de tiyatroya götürülür.

Tussy bu kötü, umutsuz durumun cesaretini kırmasına izin ver-

memeye çalışır ve kendini kariyer planlarını gerçekleştirmeye adar. Fransa'daki kız kardeşini ziyaret etmek şu anda söz konusu olamaz, zaten British Museum'da yapılacak çok işi vardır. Ayrıca, nihayet oyunculuk dersleri almak niyetindedir. Kendisi için seçtiği öğretmenin adı Jane Vezin'dir. Anne Jenny'nin kaleme aldığı tiyatro eleştirilerinden birinde, hakkında "en iyisi, hatta (...) Shakespeare karakterlerinin tek etkileyici aktrisi"[289] yorumunu yaptığı, elli dört yaşındaki, bir zamanların ünlü trajedi oyuncusu.

"Başarılı olacağımdan hiç o kadar emin değilim," diye yazar 18 Haziran'da ablası Jenny'ye, "ama yine de ders almak istiyorum. Bayan Vezin'in, korktuğum gibi, beni yeterince yetenekli bulmaması halinde bile dersler yine de işime yarayacak; şansımı hâlâ anlatıcılıkta deneyebilirim. (...) Babamda gerekli para olmadığı için pazartesiye dek ona yazamadım, ama sonra yazdım ve hoş bir cevap mektubu aldım. (...) Babama bu kadar masraf yaptırdığım için kendimi berbat hissediyorum, ama sonuçta benim eğitimim için, en azından *bugün* kızlardan beklenen eğitimle karşılaştırıldığında, çok az para harcanmıştı. Ve eğer başarabilirsem, bence iyi bir yatırım olmuş olacak. (...) Neyse ki, yeni işle ilgili gelişmeler yaşadım. Düşünsene, bugün sabah otobüste Mayall ile karşılaştım. (...) Bağlantıda olduğu bir bilimsel yayının *précis writer* aradığını söyledi ve denemek isteyip istemeyeceğimi sordu. Tahmin ediyorum, *précis writer*'ın edebiyat jargonunda makale, kitap vs. özetleyen kimse anlamına geldiğini biliyorsundur. (...) Bana bir deneme vermek istiyor, eğer başarılı olursam haftada iki sterlin kazanacağım ve çok da ağır bir işim olmayacak. (...) Umarım beceririm, öyle büyük bir rahatlama olur ki. Her halükârda denemek niyetindeyim, olmazsa da olmaz. Görüyorsun canım, birçok işin peşinden koşuyorum, ama hayatımı yeterince boşa geçirdiğimi ve artık bir şeyler yapmanın vaktinin geldiğini hissediyorum."[290]

Ondaki bu bir şeyler yapma ihtiyacının, adı George Bernard Shaw veya Lissagaray değil de Ernest Radford olan yeni bir aşkla ilgisi olabilir. İyi bir aileden gelen bu genç hukukçu, Shaw gibi Tussy'den biraz daha gençtir, düzenli olarak Dogberry-Club'ın

provalarına katılır, tam bir tiyatro âşığı ve büyük bir Shakespeare hayranıdır, Heine'yi İngilizceye tercüme eder, sanat ve edebiyat eleştirileri kaleme alır ve ayrıca çok da yakışıklıdır. Tussy onunla sık sık yürüyüşlere çıkar, konsere, tiyatroya gider, uzaktaki Lissagaray'ı her gün biraz daha unutur ve muhtemelen babasının da olumlu bakacağı bir evliliğe gidecek ciddi bir ilişki yaşamayı umar.

"Nitekim Tussy," diye yazar Marx kızı Jenny'ye, "Dogberryler arasından yeni bir harika çocuk buldu, Radford diye biri; kendisi genç bir *barrister-at-law* (avukat), ama hukuku ciddiye almıyor. (...) *He looks well* (Yakışıklı bir adam), Irving ile Lasalle *cross* (kırması) (sonuncusunun sinik yağcı Marki-Yahudi davranışları kastedilmemiştir), *an intelligent and somewhat promising boy* (zeki ve bir biçimde gelecek vaat eden bir çocuk). *Well* (İşte), en can alıcı haber budur."[291]

Temmuz başında ikili, bir amatör tiyatroda birlikte sahne alır. Program, Eugène Scribe'den iki tane birer perdelik oyundur. Marx ile Anne Jenny oyunu seyredemezler, birkaç haftalığına dinlenmek üzere Eastbourne'a gitmişlerdir; Jenny'nin kanserini durdurmak veya en azından acısını hafifletmek için son bir girişimdir bu. Oyunda Tussy ve Radford sevgili rolündedirler. Tussy'yi pek zorlamayan bir roldür, sadece kendisini canlandırması yeterli olur. Heyecandan ve mutluluktan babasının orada olmadığını fark edemez bile. Irving'e son derece benzeyen rüyalarının erkeği tam yanındadır.

"Tussy tutkulu sahnelerde çok iyiydi," diye yazar Engels Eastbourne'a, "sadece, Radford'un Irving'i örnek aldığı gibi, onun da Ellen Terry'yi örnek aldığı biraz seziliyordu. Ama yakında bundan kurtulacaktır; eğer kamuoyunu etkilemek istiyorsa, mutlaka *strike out a line of her own* (kendi tarzını geliştirmeli), bunu yapacaktır da."[292]

Temkinli bir yorum. İyi, ama çok etkilenmiş, büyülenmiş değil. Tussy kendi tarzını geliştirmelidir. Fakat bu da sağlam bir temel, ses, rol ve vücut dili eğitimi gerektirir. Marx ders ücretini karşılamaya yanaşmaz. Rahatlıkla yapabilecekken, Engels de ödemez.

Aslında bunu çocukça bir heves, hoş bir hobi olarak görürler. Bir amatör olarak sahneye çıkması iyidir, hoştur, ama bir Marx kızının "gerçek" bir oyuncu olarak Britanya dar kafalılarının merakına, eleştirilerine (....) muhatap olması? Mümkün değil!

Eastbourne'dan döndükten sonra Marxlar Londra'da sadece birkaç gün kalıp Argenteuil'e doğru yola çıkarlar. Eski hizmetçi Helene de, sağlık durumu kötüleşmeye devam eden Jenny Marx'a bu uzun yolculukta destek olmak için onlara katılır. Jenny, zamanının dar olduğunun farkındadır ve mutlaka torunlarını bir kez daha görmek ister. En küçükleri Marcel-Charles'ı daha tanımamıştır.

Böylece Tussy kocaman evde yapayalnız kalır. Herkes bir taraflara kaçışmıştır. Annesi ve babası, arkadaşlarının çoğu, hatta Engels ve Pumps bile. Bir yolunu bulan herkes yaz aylarında şehirden kaçar. Tussy kendi rızasıyla kalmıştır. Birlikte Fransa'ya gitmeyi aklından bile geçirmemiştir, çünkü, öncelikle "précis writer" olarak yapacak çok işi vardır, ikincisi de, anneleri ve tatlı ama meraklı ve biraz dedikoducu Lenchen ortalıkta olmadan Ernest Radford ile birkaç romantik buluşma hayali kurmuştur. Bahçede bir yemek belki? Sadece ikisi için *Romeo ve Juliet*'ten bir sahne? Fakat işler umduğu gibi gitmez. Radford, Tussy'nin en yakın arkadaşlarından birine, Dollie Maitland'e meyleder: çifte darbe.

Akşamlarını yalnız geçirir Tussy. Boş salonda tek başına oturur, Marx ve Engels'e mektup yazar. Annesi ve ablalarına yazmaz. Dışarıda, bahçede Helene'nin tavukları gıdaklar. O kadar aceleyle uçuşurlar ki, sanki sahiplerini özlemektedirler. Tussy bazen onlara bir avuç dolusu yem atar. Ama yemez, tıpkı asabi Viktoryen genç kızlar gibi açlık grevi yaparlar.

O haftalarda Tussy'nin elinde iş olarak Mathilde Blind'in bir kitabı vardır, büyük ihtimalle daha yeni çıkmış olan *The Prophecy of St. Oran* (*Aziz Oran'ın Kehaneti*). 1841 doğumlu Mathilde Blind'in annesi Alman Yahudisi Friederike Cohen, üvey babası ise, Marx gibi 1848'de yurtdışına kaçmış, 1852'den beri İngiltere'de yaşayan Mannheimlı devrimci Karl Blind'dir. Marx ile Blind'in arası çok açıktır, ama bu Tussy'yi, "Claude Lake" takma adını kul-

lanan ve şiirlerini İtalyan özgürlük savaşçısı Mazzini'ye ithaf eden üvey kızının kitabıyla canı gönülden ilgilenmekten alıkoymaz.

İki kadın arasında pek çok benzerlik vardır. Her ikisinin de ebeveynlerinden biri Yahudidir, ikisi de Almanya kökenlidir, ikisi de devrimci kızlarıdır, İngiltere'de sürgünde yaşarlar ve anne-babalarının dili olmayan bir dilde yazarlar. Ve her ikisinin de depresif yönleri vardır:

Sokakta gördüm seni, öyle zavallı, öyle solgun,
üzücü görüntü üzerine kalbimi depremler vurdu
Gökyüzünde süzülen ince bir bulut gibiydin,
her an dağılıp yok olmaya yüz tutmuş.[293]

Bunlar, Tussy'nin içinde kendisini bulduğu sözlerdir, özellikle de tam şimdi, bu uzun ve yalnız yaz boyunca. "Précis-writer" olarak elinde bulunan işlerin tümü yarasına tuz basar türdendir. John Addington Symond'un *Renaissance in Italy* (*İtalya'da Rönesans*) adlı dört ciltlik ansiklopedik çalışmasında da, her ne kadar "sevimli bir biçimde yazılmış" olsa da, iç karartıcı renkler hâkimdir.[294] Oxford'da sanat profesörü olan, homoseksüelliğini cesurca açıklayan ve homoseksüelliğinden çatlayacatmış gibi görünen Michelangelo figürü üzerine sık sık makaleler yazan yazar, Oxfordlu erkek öğrencilerden biriyle yaşadığı ilişki ortaya çıktığı için kısa süre önce bir sinir krizi geçirmiştir.

Bu kadarı fazladır. Tussy bu kadar acıya dayanamaz. Alışık olmadığı yalnızlık, depresif kitaplar, Ernest Radford'ın en yakın arkadaşını tercih etmesinin yarattığı hayal kırıklığı, özellikle de, ancak Radford tarafından terk edildikten sonra iyice farkına vardığı "Arap"ın yokluğu... Brighton'dan döndüğünden, yani sekiz yıldan beri tek bir gün bile ayrı kalmamışlardır. Daha önceleri Marx'ın sık sık aylarca evden uzak kaldığı olmuştur. O zamanlar Tussy onu her yerde, her zaman gittiği barlarda, çalışma odasında, evdeki bütün yataklarda aramıştır. Ama artık Marx iyice evcilleşmiştir, nadi-

ren dışarı çıkmaktadır. Fakat işte şimdi yine, tıpkı eski günlerdeki gibi, çocukluğundaki gibi, onu bırakıp uzaklara gitmiştir. Hem de onun için o kadar fedakârlık yapmış olmasına, Lissagaray'a olan aşkını, Brighton'daki işini, oyunculuk kariyeri yapma umudunu onun için feda etmesine rağmen. Anne kanser hastasıdır ve yalnız başına seyahat edemez elbette. Ama sırf bu yüzden *onu* mutsuz etmek, *onu* yalnız bırakmak zorunda mıdır? 1860'da annesi çiçek hastalığına yakalandığında, beş yaşında küçük bir kız olarak nedenini bir türlü anlamadığı halde ablalarıyla birlikte Liebknechtlere sürgün edilişiyle aynı şey değil midir bu?

Paniğe kapılır; düşünemez, çalışamaz, uyuyamaz olur; kitapları bir kenara iter; biri bitmeden öbür sigarayı yakar; sürekli çay içer; evde hep istifli bulunan değerli kloraldan alır; yemek yemez.

Böylece günler geçer. Kimse bir şey fark etmez. Sonra bir gün kapı çalınır.

Marx geri mi gelmiştir? Yoksa Radford mıdır? Hayır, sadece Dollie'dir gelen, her şeyin sorumlusu olan hain. Dollie korkar. Tussy'yi daha önce hiç böyle bir deri bir kemik, hastalıklı ve uykusuz görmemiştir. Elleri titriyordur, gözleri seğiriyordur, siyah lüleleri gözünün önüne düşmüştür. Bir doktor çağırması için Tussy'ye yalvarır; bu gibi durumlarda tecrübeli olan Doktor Elizabeth Anderson'ı mesela. Ama Tussy ona bağırır, çekip gitmesini ve çok bilmişliğini kendine saklamasını söyler.

Gelecek vaat eden bir şair olan Dollie'nin içi bir türlü rahat etmez. Tussy'nin açlıktan ölmesinden veya kendine bir şey yapmasından korkar. Ona sık sık, güya şakayla "Hayatla aramda hiçbir bağ yok," dememiş midir?

Dollie, Jenny'nin Fransa adresini bulur ve Marx'a bir telgraf yollar. Marx hemen geri dönmeye karar verir ve Engels'e yazar:

"Yola çıkmak zorundayız, çünkü şimdi Bayan Maitland'dan Tussy'nin *very ill* (çok hasta) olduğunu, *not allow Miss Maitland to attend her any longer, has called no doctor etc.* (Bayan Maitland'ın yanında kalmasına izin vermediğini, doktoru aramadığını, vs.) ha-

ber veren bir mektup aldım. (...) Hemen gitmeliyim, *i.e. tomorrow* (yani yarın)."[295]

İki gün sonra Marx dönmüştür. Her şey yolundadır, artık Tussy'ye hiçbir şey olamaz. Babasının doktor çağırmasına izin verir, yeniden yemeye başlar, bütün talimatlara uyar.

Marx, Engels'e "Hemen Doktor Donkin'e telgraf yolladım," diye yazar. "Sabah on birde geldi ve Tussy'yi uzun uzadıya muayene etti. *Here state is one of utter nervous dejection* (Buradaki durum mutlak asabi keder hallerinden biri); haftalardır hemen hemen hiçbir şey yememiş. (...) Donkin, kalp atışı, akciğer gürültüsü *etc.* (vs.), hiçbir organik bozukluk olmadığını; bu durumun temelinde *derangement of action of stomach* (yemeği unutan midenin dengesiz hareketlerinin) ve *dangerously overwrought nervous system* (tehlikeli sayılacak denli gergin sinir sisteminin) yattığını söyledi. (...) *Sleeplessness, neuralgic convulsion etc.* (Uykusuzluk, nevraljik titremeler, vs.) de bundanmış. (...) Hemen müdahale etti ve bu küçük insan açısından en can alıcı şey olduğu üzere, ona, eğer uslu bir hasta olursa hiçbir tehlike bulunmadığını iyice açıkladı; ama eğer başının dikine giderse, buraya kadarmış. (...) Neyse ki Tussy talimatlara uyacağına söz verdi ve o verdiği sözü tutar. 'Daha sonra,' dedi doktor, 'kafasını dağıtması için bir yerlere gitmeliymiş.'"[296]

Ekimde Capetown'dan kuzeni ziyarete gelir; halası Louise'in kızı Willa Juta. Tussy'yle ikisi iyi anlaşırlar, iki liseli kız gibi bütün gün kıkırdayıp fısıldaşırlar. Sinir buhranları, umutsuzluk, uykusuzluk, hepsi bir anda ortadan kaybolmuştur. Sadece British Museum'da Willa rahat durmadığı için biraz rahatsızlık yaratmaktadır. Tussy'nin filolojik çalışmaları onun ilgisini çekmez. Kitapları sıkıcı bulur.

Trier'deki Emilie Halası'nın kızı Jettchen çok farklıdır. Amerika'nın en ünlü kadın yazarlarından Bostonlu Louisa May Alcott'a ait *Küçük Kadınlar* adlı kitabı ciddi ciddi kendisinin yazdığını iddia etmektedir. Kitap, Amerika taşrasında yaşayan bir rahibin dört kızının etkileyici öyküsünü anlatır. Yoksuldurlar, kötü giyinirler ve zengin okul arkadaşlarına alay malzemesi olurlar. Ama

Tanrı korkusuna sahiptirler, anne-babalarını severler, sanatçı olarak kariyer yaparlar. Daha sonraları sık sık filme alınan, son olarak 1994'te başrollerinden birini Winona Ryder'ın canlandırdığı kitap, Biedermeier tarzı bir Amerikan rüyası. Kitap ilk yayımlandığında Jettchen ancak on yaşındadır, fakat yine de bu sabit fikrinden bir türlü vazgeçirilemez. Tussy, Jettchen'in babasına durumu anlatır. Enişte Tussy'yi yayınevinin bir ilanını bulmak ve Bayan Alcott'u durumdan haberdar etmekle görevlendirir. Tussy de bu görevi yerine getirir. Utanç verici bir durum. Bayan Alcott olayı fazla önemsemez, ama Jettchen ve annesi çoktan Londra'ya doğru yola çıkmışlardır. Tussy ve Willa "piyadeler gibi küfürler savururlar." "Ne kadar berbat bir durum, değil mi?" diye yazar Tussy Jenny'ye. Sonra da, sinir bozucu olmaktan ziyade korku dolu bir ifadeyle: "Galiba ailemiz yavaş yavaş deliriyor!" der.[297]

Ekim 1881. Maitland Park'taki ev revire dönüşmüştür. Odalardan birinde akciğer zarı iltihaplanmasından kıvranan Marx, diğerinde ise Fransa'dan dönen, günleri artık sayılı olan eşi yatmaktadır. Laura, Jenny'ye yolladığı mektupta, "Şu anda olduğundan daha zayıf veya güçsüz olması mümkün değil," der, "ama enerjisi ve hayata bağlılığı hâlâ yerinde."[298]

Annesinin başında çoğunlukla Laura bekler, çünkü Tussy, her ne kadar doktor ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya olmadığını söylese ve inanılmaz huysuz, zor bir hasta olsa da, Arap'ının, sevgili babasının yanında kalmak zorundadır.[299]

18 Ekim Salı günü Jenny'ye "Cumartesiden beri ne gece, ne gündüz babamın odasından çıktım," diye yazar. "Ama bugün başında Helene nöbet tutacak, çünkü doktor bana bir gece dinlenme verdi."[300]

Fedakâr Jenny, Tussy'ye destek olmak için çocukları ve eşini yalnız bırakıp hemen yanına gelmeye niyetlenir, çünkü yine ağır bir sinir krizi geçirmesinden korkar. Ama Tussy neredeyse kabaca bu teklifi reddeder:

"Çocukları yalnız bırakmayı aklına bile getirmemelisin. Tam bir delilik olur bu ve babam seni gördüğüne sevinmekten çok öfkelenebilir (...), her ne kadar hepimiz burada olmanı çok istesek de."[301]

Neden? Kendisi de bilmez, neden sadece babasından bahsettiğini, çok daha ağır hasta, her an ölümü beklenen annesini hiç anmadığını... Neden, eski bir ahbapları olan Madam Lormier veya aktif bir kadın hakları savunucusu olan Clementina Black gibi annesinin başında beklemek için yardım teklifinde bulunan insanlara izin vermediğini.

"Annemin durumu ağırlaşmıyor," diyerek kendi kendini sakinleştirmeye çalışır: "Geceleri o kadar rahat geçiyor ki, kimsenin başında durmasına gerek yok."[302]

Sonra, ekim sonunda tuhaf gelişmeler yaşanır. Tussy, acılarını hafifletmesi için Doktor Donkin'in yazdığı morfini annesine şırınga etmeye yanaşmaz. Jenny'ye yazdığına göre, bunu "denemeyi hiç istemez", onun yerine, çok pahalı da olsa bir bakıcı tutmayı tercih eder.[303] Annesi bu tavırlarına bir türlü anlam veremez, çünkü aralarında ne bir kavga yaşanmıştır, ne de bir soğukluk. O hep candan olan kızını artık tanıyamamaktadır. Son tartışmalarından birinde ona "sert ve zalim" olduğunu söyler.[304] Sonra, Anne'nin Jenny'ye yazdığı bir mektup ortadan kaybolur. Laura, Jenny'ye, annesinin muhtemelen son mektubu olan bu mektubu yazmak için çok çaba harcadığını yazar. "Gönderilmek üzere zarfsız olarak Tussy'nin eline teslim edilmişti. Sonra Helene bana senin mektubu almamış olabileceğini söyledi. (...) Sana ne gibi sorular sorduğunu bilmiyorum, ama sanırım evinin ışıklandırmasıyla ilgiliydi, lambayla mı yoksa mumla mı (...) aydınlattığın; (...) bir de (...) birtakım küçük pantolonların Johnny'ye uyup uymadığı. (...) Senin günlük hayatını oluşturan bütün o küçük şeylerdeki en canlı ve en yumuşak tarafları paylaşmak için asla fazla hasta değil. Tek uğraşısı bu, çünkü artık ne yazabiliyor, ne de okuyabiliyor. Eskiden hep işbaşındaki dikiş iğnesi de artık paslanmaya başladı."[305]

2 Aralık 1881'de Jenny Marx altmış yedi yaşında ölür. Marx'a

söylediği son sözler: "*Karl, my strength is broken* (Karl, direncim kırıldı)," olur. Taziye ziyaretine gelen ilk kişi olan Engels korkunç bir şey söyler: "Arap da ölmüş." Hep evlilik kurumundan dert yanan, hatta evlenmiş olmaktan pişmanlık duyan arkadaşını o denli yıkılmış, o denli üzgün bulmuştur demek. Tussy Engels'e çok bozulur. Ölüm fermanı gibidir bu. Oysa Arap yaşamalıdır, hem de kendisinin yanında. Birlikte geçirecekleri uzun, güzel yıllar için sevinir.

Onu iyileştirmek için, hiçbir şeye elini sürmesine izin vermez, yatağına dönmesi için ısrar eder, sosyalist gazetelere ölüm ilanı yollar, Almanya ve İsviçre'deki arkadaşlarını haberdar etme görevini üstlenir.

Zürih'te çıkan *Sozialdemokraten* gazetesinin redaktörü Karl Kautsky'ye şöyle yazar:

"Sevgili annemi dün kaybettik. Uzun zamandan beri beklenen bir ölüm olmasına rağmen, sonuçta yine de erkendi. Annem dayanılmaz ağrılarına büyük bir cesaret ve sabırla göğüs gerdi, zihni de hep açık ve berrak kaldı. Aşağıdakini *Sozialdemokraten*'de yayımlamanızı rica edebilir miyim? Ayrıca, acaba ekteki mektubu adresini bilmediğim Liebknecht'e en kısa zamanda iletme nezaketini de gösterir miydiniz? Babam ve ben, size ve Bay Bernstein'a en içten sevgilerimizi yolluyoruz. Saygılarımla,

Eleanor Marx."[306]

Tuhaf. Hayattayken annesine bakamamış veya bakmak istememiştir. Ama ölüsünden bir türlü kopamıyor gibidir. Uzun uzun başucunda oturur, saçlarını okşar, yüz çizgilerini hafızasına kazır.

"Gözlerindeki ifade anlatılamaz," diye yazar Jenny'ye. "Hem sadece çocuk gözlerinde rastlanabilecek kadar berrak, hem de öylesine yumuşak. (...) Ah Jenny, şu anda o kadar güzel gözüküyor ki! (...) Alnı, sanki yumuşak bir el bütün çizgi ve kırışıklıkları silmiş gibi dümdüz ve o güzel saçları başında bir hale gibi duruyor..."[307]

Ağzından çıkan son sözlerden birinin "iyi" olduğu söylenir. Aslında hiçbir şey iyi değildir. En azından Tussy ile annesi arasında. Barışmadan, vedalaşmadan ayrılmışlardır. Tussy "sert ve zalim"dir.

İkisinin arasında artık bu sözler dikilmektedir. Kimse, hele Tussy bunun nedenini açıklayamaz.

5 Aralık'ta cenaze düzenlenir. "Babam tabii ki katılamıyor, henüz evden çıkmasına izin yok, ben de böyle olmasına her açıdan memnunum," diye yazar Jenny'ye.[308]

Onun yerine veda konuşmasını Engels yapar. Highgate Mezarlığı'nın ücra, "kutsanmamış" bir köşesindeki cenaze törenine sürgündeki birkaç sadık dost katılır. Çoğu Alman, birkaç da Fransız dost. Hiç İngiliz yoktur, çünkü eşi gibi Jenny Marx da İngiltere'de hiçbir zaman tam olarak kabul görmemiştir. Laura'nın hali perişandır, yanında duran Tussy ise taş kesilmiş gibidir. Engels, yüksek bir ses tonuyla Almanca konuşma yapar, her şeyden bahseder, Marx'tan, sosyalizmden, proletaryadan, hatta son kraliyet meclisi seçimlerinden... Jenny dışında her şeyden.

"Ölüm, yine emekçi, devrimci sosyalizmin eski miğferleri arasından kendine bir kurban seçti," diye başlar. "İki oğlu ve bir kızını toprağa vermek zorunda kalmasının yarattığı sıkıntının (...) üstesinden gelebilmişti. Ama, hükümet ile adi liberallerden demokratlarına kadar bütün sivil muhalefetin kocasına karşı büyük bir komplo için birlik olması, ona attıkları en berbat, en alçakça iftiralar, (...) işte bunlar onu çok yaraladı. (...) Proletaryanın sınıf savaşı ülkeden ülkeye yayılıyor ve onun kocası ön safhalarda savaşıyordu, en önde. Marx'a atılan iftiraların rüzgârda saman çöpleri gibi dağılışını, bütün gericilerin bertaraf etmek için (...) inanılmaz çaba sarf ettiği öğretilerinin bütün uygar ülkelerde ve bütün kültürlü dillerde artık çatılardan vaaz edildiğini yaşadı ve gördü. (...) Yaşadığı son mutluluklardan biri, Alman işçilerin son kraliyet meclisi seçimlerinde kırılmaz yaşama gücünü tokat gibi inen bir kanıtla ispat etmeleri oldu."[309]

Tussy'nin evden çıkamayacak kadar güçsüz bulduğu Marx, iki gün sonra kalkar, yeniden yazmaya başlar, acısını ve aşkını haykırır. "Gözleri... Her zamankinden daha diri, güzel, parlak," diye anar Jenny'i.[310] Veya; "Ondaki her şeyin doğal ve gerçek olduğu, yapmacık olmadığı; üçüncü şahıslarda bıraktığı etkinin bu yüz-

den canlı ve ışıltılı olduğu açıklamasına varıyorum; Bayan Hess bile yazıyor bunu: 'Onunla birlikte doğa kendi şaheserini yok etti, hayatım boyunca böyle ruh ve sevgi dolu başka bir kadınla karşılaşmadım ben.'"[311]

Ona hâlâ âşıktır, ondan başka hiçbir şeyden bahsetmez, kendisi için özveriyle çırpınan kızını gözü görmez. Gençliğinde, nişanlılık dönemlerinde "İşte! Binlerce cilt doldurabilirim, 'Jenny' yazarak yalnız her satırına,"* diye şiirler yazmıştır ona. Bugüne kadar da değişmemiştir hisleri. Bütün evlilik krizlerine, Lenchen'le yaşadığı kaçamağa, Jenny'nin devamlı asabiyet haline sürekli sövüp durmasına rağmen duyguları bir ömürden daha uzun süre hayatta kalmıştır.

Aylar sonra Engels'e yazdığı bir mektupta "Çok az insan duygularını açıkça sergilemekten benim kadar nefret eder, bilirsin," diyecektir. "Ama, düşüncelerimin büyük bir bölümüne, hayatımın en güzel yıllarının en güzel parçası olan karımla ilgili hatıraların hâkim olduğunu inkâr edemem, çünkü bu yalan olur."[312]

Tussy birlikte seyahate çıkmaları konusunda ısrar eder; mezarlıktan, başsağlığı mektuplarından, her parça mobilyanın, her bir vazonun anneyi hatırlattığı Maitland Park'taki evin matem havasından kaçmak ister. Birlikte, "Gulf Stream" sıcak su akıntısının yolu üzerinde bulunan, palmiyelerle kaplı, göğüs hastalıkları tedavisinde İngiltere'nin Madeirası olan Isle of Wight adasındaki Ventnor'a giderler. İmparatoriçe Sissi de burada bulunmuştur, Kraliçe Victoria da, William Thackeray da. Charles Dickens *David Copperfield*'in bazı bölümlerini burada kaleme almıştır. Sarp kayalıklı kıyıda küçük bir ev kiralarlar. Tussy, Jenny'ye "iki yatak odası ile denize ve tepelere bakan bir oturma odası" diye tasvir eder burayı. "Ev sahibemiz çok güzel, iyi bir aşçı ve her açıdan son derece özenli."[313]

Fakat hava berbattır. Söylendiğinden çok daha soğuktur, gün-

* Barış Pirhasan'ın çevirisinden. *Jenny'ye Adanmış Şiir Albümleri* (Sol Yayınları, Ankara, 1998).

düzleri bardaktan boşanırcasına yağmur yağar, geceleri korkunç bir rüzgâr evin etrafında ıslık çalar.

Tussy yine hastalanır, Ağustos 1881'deki belirtilerin aynısını gösterir. Her ne kadar saklamaya çalışsa da, Marx Laura'ya şöyle yazar:

"Refakatçim (...) neredeyse hiçbir şey yemiyor; sinir kasılmalarından mustarip; bütün gününü okuma ve yazmayla geçiriyor, (...) ağzını bıçak açmıyor, *indeed* (doğrusu), kendini feda eden bir şehit gibi sadece görev bilinciyle benimle burada bulunmaya katlanıyormuş gibi gözüküyor."[314]

Ne hava değişiminin, ne de doktorların yardımcı olabileceği sürekli bir "ruhsal baskı" altındadır. Marx bu durumu sadece "ürkütücü derecede isterik" olmasıyla açıklayabilir. Bundan böyle onunla seyahate çıkmamaya karar verir, çünkü birliktelikleri bir dinlenceden çok işkenceye dönüşmüştür. "Her ne pahasına olursa olsun, çocuğun, yaşlı bir adamın bakıcısı olarak kendini feda ettiğini sanmasını" engellemek istemektedir. Hatta, yetenekli olduğuna inanmıyor olsa da, Bayan Vezin'in oyunculuk dersi ücretini ödeme kararı alır. Engels'e ayrıca, "duygusal dünyası" ile ilgili "yazılamayacak" kadar nazik birtakım "tahminleri" olduğunu yazar;[315] daha açık bir deyişle, Tussy'nin cinsel tatminsizlikten mustarip olduğuna inanmaktadır.

Tussy aynı günlerde yeniden Radford ile bağlantı kurar. Durumunun ne kadar kötü olduğunu anlatırsa aşkına karşılık bulabileceğini umar hâlâ. Ama Radford her şeyi bırakıp kendisine koşmak yerine, Dollie'yi yollar. Tussy için korkunç bir hayal kırıklığı olur bu. Jenny'ye "Daha aptalca davranamazdı," diye yazar, "nitekim birine ihtiyacım olsaydı, bu kesinlikle Dollie olmazdı. (...) Dollie geldi ve babama, benim gizlice evlenmiş olduğumu tahmin ettiğini söyledi, gerçeğe bağlılığını değil de hayal gücünü kanıtlayan daha birçok masal anlattı."[316] Bir yıl içinde ikinci kez arkadaşını evden kovar. Arkadaşlıkları biter, Dollie öfkeyle geri döner.

Ama ona kızgın olan tek kişi Dollie değildir; Radford da,

Clementina Black de, hatta babası da, sadece kendisinden ve kendi sıkıntılarından bahsettiği, başkalarının da kötü zamanlar geçirebileceğini aklına bile getirmediği için ona öfkelidir. Mesela ablası Jenny yeniden hamiledir ve bir süreden beri korkunç idrar yolu ağrılarından şikâyetçidir.

Tussy bu duruma son vermek zorunda olduğunu hisseder. Yoksa herkesi kaybedecektir. Babasına duyduğu aşırı bağlılıktan kendisini kurtarmak zorundadır. Yakında yirmi yedi yaşını dolduracaktır. Yeniden hayata dönmelidir.

"Bu arada belki de son treni kaçırıyorken burada böyle oturmak beni deli ediyor," diye yazar Jenny'ye. "Hayatımı daha iyi değerlendirebilmek için kendimi bütün gücümle işe adamaya karar verdim. (...) Tamamen entelektüel bir hayat sürebilecek kadar zeki değilim, ama (...) hiçbir şey yapmamakla yetinecek kadar da aptal değilim. Yarın benim doğum günüm. Önümüzdeki yıllarda yaptığım planların yarısını bile gerçekleştirebilirsem, kendimi başarılı addedeceğim."[317]

Hâlâ Paris'te sadakatle bekleyen ve ona sabırlı, sevgi dolu mektuplar yazan Lissagaray'la nişanını o günlerde atar. Oysa, değişken ruh halini anlayışla karşılayan tek kişi odur. Paris'e gidip onunla evlenmesi yeterli olacaktır. Ne var ki artık ona âşık değildir. Uzun süredir bunun farkındadır. Aylardan beri ona yazmaya çalışır, ama ne yazacaktır? Başka birini sevdiğini, fakat karşılık bulamadığını mı? Ona olan sevgisinin babasına bir tepki, Marx dehasının yerine Lissagaray dehasını koyma denemesi olduğunu mu? Annesinin ölümünden sonra her şeyin değiştiğini, özgür, maddi açıdan bağımsız olmak istediğini, evliliğe sığınmak yerine kendisine ulaşmak için yeni yollar bulmak zorunda olduğunu mu?

"İş ve bağımsızlığa; günümüz toplumunun acılarını ve sıkıntılarını aşmasına yardım edecek bu iki şeye ne kadar özendiğini bir ben anlıyorum," diye yazmıştır annesi 1873'te ona. Son günlerde sık sık bunu düşünmektedir. Ne kadar haklı olduğunu. Annesi, zamane genç kadınlarının sorununu ne kadar doğru tespit ve ifade

etmiştir. Tussy sürekli bu sözleri tekrarlar. Acaba annesi hastalığına, sinir krizlerine ne derdi? Ona yardım eder, onun için endişelenir miydi? Brighton zamanlarındaki gibi anlayış gösterir miydi?

Jenny'ye "Bu aralar o kadar çok annemi düşünüyorum ki," der mektubunda. "Ona artık göremeyeceğimizi bilmek çok tuhaf. Johnny hâlâ ondan bahsedip duruyor mu? (...) Bazen, yaşadıklarıma rağmen nasıl hayatta kalabildiğime şaşıyorum. Uzun süre kedilerle haşır neşir olduğum için benim de artık dokuz canlı olduğuma inanıyorum, gerçekten."[318]

Londra'ya varır varmaz kararlarını hayata geçirmeye koyulur. Oyunculuk dersine başvurur, yine amatör olarak sahne alır, ama bu kez Radford'la birlikte değil, yalnız. En sevdiği şiir olan, Browning'in *Fareli Köyün Kavalcısı*'nı okur. Büyük alkış alır, ama, ısrarla "Da capo"ya davet edilmesine rağmen, uzun metni yeniden okumaya yanaşmaz. O akşamın ikinci eseri, İngiliz romantiği Thomas Hood'un bir baladı olan *The Bridge of Sighs*'dır.[319] Akşamdan sabaha evsiz kalan ve "soluk almaktan bitap" suya dalan genç bir kızın öyküsüdür; lirik bir sosyal-kritik, sanal Viktoryen dinleyiciye bir çağrı: Vurdumduymazlık etmemeli, iğrenmemeli, peşin hüküm vermemeli, kızı kaldırmalı, lülelerini düzeltmeli ve ona nerede olduğunu, nerede yaşadığını sormalıdır.

Babası kimdi?
Ya annesi?
Hiç kız kardeşi
ya da erkek kardeşi var mıydı?
Sevdiği, ona herkesten daha yakın biri?

Ah! Bu dünyadaki sevgi
ne kadar da cılız!
Bu kocaman şehirde
bir evi bile yoktu.

Kız kardeş, erkek kardeş,
baba, anne,
bütün duygular değişti, yitti;
sevgi aniden ve sert
çöküverdi,
Tanrı'nın rahmeti ve hamiliği bile
kaybolup gitti.

Orada, pencerelerden ve kapı aralıklarından,
çatıdan toprağa kadar,
lambaların ışıklarını nehre yolladıkları yerde,
orada durdu ve
nasıl her şeyi kaybettiğine şaştı durdu.

Onu titreten acı mart rüzgârıydı,
ne karanlık mezar,
ne de akıp giden nehir,
hayattayken yıkılmış, çıldırmış,
bıraktı kendini, sürükleyip götürsünler diye,
herhangi bir yere, dünyadan uzak,
ölümün esrarıyla tanıştığına memnun olarak.[320]

Herkes alkışlar. Tekrar tekrar sahneye çağrılır. Bu aynı zamanda kendi hikâyesidir. Herkesin onun anlattığı şeyi tanıyor, biliyor olduğunu hisseder. Şiiri defalarca tekrarlamak zorunda kalır ve ödül olarak iki sterlin alır; British Museum'da hiç kazanmadığı kadar çok para.

9 Şubat 1882. Tussy ve Marx son kez birlikte seyahate çıkarlar. Argenteuil'e, bu kez hamileliği hiç yolunda gitmeyen Jenny'yi ziyarete giderler. Hâlâ korkunç idrar yolları ağrılarından şikâyetçidir. Ne kadar tatlı olursa olsunlar, çocuklarına katlanamıyordur. Fabrika işçisi olmak, "kendini bitmek tükenmek bilmeyen çocuk bakımından kurtarmak" ister, "bütün yaşam sevincini kaybetmiş-

tir",[321] "*zenci* köle gibi çalışsa da" bir türlü kendisinden memnun olmayan ve gazetenin sakinliğini evine yeğleyen kocasıyla arada sırada evine döndüğü zamanlarda kavga eder.[322]

Ziyaret Jenny'ye biraz iyi gelir. Güler, yeniden yemek yemeye başlar, hatta hamilelikten kaynaklandığına emin olduğu ağrılarını unutur. Kimsenin aklına bir doktora danışmak gelmez. Gelip geçici, tipik kadın şikâyetleridir bunlar ne de olsa. Marx içi rahat biçimde yolculuğuna devam eder, gemiyle Cezayir'e geçer. Yumuşak Kuzey Afrika ikliminin bronşitini tamamen iyileştireceğini ümit etmektedir. Londra'daki iyi kalpli Engels her zamanki gibi masrafları öder.

İşinin ve oyunculuk derslerinin başına dönmesi gereken Tussy de yola çıkar. Yine evde tamamen yalnız kalacaktır. Ama bu kez korkmaz, depresyonda değildir. Trende, yol boyu çene çalan iki Fransız kadınla karşılaşır. İnanılmaz miktarda brendi içen kadınlardan biri, tren yoldayken camdan dışarı kusar. Tussy bunu komik bulur. Keyfi yerindedir.[323] Hatta Argenteuil'deyken onu hiç suçlamayan, ona kızgın bile olmayan Lissagaray'la görüşmüştür. En büyük dileği "çok iyi dost" kalabilmeleridir, çünkü Tussy'nin uzaklaşmasında onun hiçbir suçu yoktur.[324]

Martta, *Romeo ve Juliet*'te Irving'i seyreder, ama artık kendisi de ciddi oyunculuk dersleri aldığından, eskisinden daha eleştirel bir gözle bakar. Yine de üzerinde yarattığı büyüleyici etki değişmez. Jenny'ye "Her açıdan bu kadar tatmin edici bir Shakespeare eserini şimdiye kadar seyretmemiştim," diye yazar. Buna karşılık, Juliet'i oynayan Ellen Terry'ye demediğini bırakmaz. Aynı mektupta, Ellen'ın sadece komedi sahnelerinde kuvvetli olduğunu anlatır. "Trajik unsurlar ne denli artarsa" o da o kadar zayıf kalmaktadır, "ve zehir sahnesinde" hiç mi hiç "başarılı olamaz. Benim için çok ilginç tabii bu, çünkü (...) Bayan Vezin'le birlikte deliler gibi Juliet çalışıyorum. Görünüşe bakılırsa benden çok memnun, bütün sahne tecrübesizliğime rağmen beni seyirci karşısına çıkarmak istediğini söylüyor. (...) Bana kalsa, başlangıç için biraz sahne tecrübesi

edinmek üzere bir taşra tiyatrosuna gitmeyi tercih ederim. Ama bütün bunlar hayal, ihtimal onda bir, canım, bu işin sonu bir yere varmaz."[325]

Temmuzda, bu kez University College'ın salonunda Browning Kumpanyası karşısında yine birkaç Browning şiiri okur.

"Salon tıklım tıklım doluydu ve edebiyat camiasından ve başka taraflardan aklına gelebilecek bütün ünlüler orada olduğu için, gülünç derecede heyecanlandım. Ama işler harika gitti. Bayan Sutherland Orr (Kraliyet Akademisi'nin başkanı Sir Frederick Leighton'ın kız kardeşi), ona kendi şiirlerinden okumam için beni Browning'e götürmek istiyor! Bugün Lady Wilde'ın evinde çok büyük bir partiye davetliyim. İnanılmaz görgüsüz ve inanılmaz rahatsız edici, kendini Amerika'da rezil eden genç adam Oscar Wilde'ın annesi. Oğlu henüz geri dönmediğine ve anne de normal olduğuna göre, belki giderim. Yani eğer zamanım olursa, çünkü aynı zamanda Toole'un, sevgili Henry'min sahne alacağı yardım amaçlı gösterimine de gideceğim. Ellen Terry *The Bridge of Sighs*'ı okuyacak; ben bunu kişisel bir saldırı olarak alıyorum, çünkü bu eser benim repertuarımdan!"[326]

Tussy'nin durumu çok iyidir. Yine espriler yapabiliyor, hatta kendisiyle dalga geçebiliyordur. Hemen her gün ayrı bir partiye, temsile gider, Furnivalllarla Thames Nehri'nde piknik yapar, Engels'i ziyaret eder. Engels'in büyük aşkı Pumps bu arada evlenmiş ve anne olmuştur. Engels mutlu büyükbaba rolündedir. Pumps'ın dünyanın en iyi kadını ve annesi olduğunu söyler. Çok komik.

Ağustosta, doğumu yaklaşan Jenny'ye yardımcı olmak için yeniden Argenteuil'e gider. Akdeniz seyahatindeki Marx da dönüşte oraya geçer ve gördüğü Tussy karşısında şaşkınlığa düşer. Onu ne zamandır böyle neşeli, böyle dengeli, böyle güçlü görmemiştir. Kızını tanıyamaz.

"Tussy'cik," der Engels'e, "Jenny'ciğe çok yardımcı oluyor. Tussy zavallı Jenny'ciğe bu kadar yardımcı olmasaydı, bu döne-

mi dinlenme dönemi olarak adlandırmak imkânsız olurdu. Tussy, buradaki özel şartlar karşısında, Londra'dayken ortaya çıkmayan birtakım özellikler geliştirdi."[327]

Tussy dönerken Jenny'nin en büyük oğlu Jean'ı da Londra'ya getirir. Altı yaşındadır ve Fransa'daki karmaşık aile düzeni içinde "yabanileşme" tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ne annesi, ne babası; kimse onunla başa çıkamamaktadır. Yaramazdır, okuma yazma öğrenmeyi reddeder ve kendinden küçük üç kardeşinin toplamından daha çok iş çıkartır. Marx, onun "bütün ailenin ilgisini kendi üzerine çekmek isteyen" bir çocuk olduğunu söyler.[328] Ama muhteşem pedagog Tussy, onu "yola getirecektir."[329]

Tussy mutludur. Nihayet, oyunculuk çalışmalarının yanında yeni bir görev bulmuştur kendine. İngiltere'deki adıyla "Johnny"nin düzenli olarak okula devam etmesine dikkat eder, onu her gün aynı saatte uyutur, ona sabahları soğuk suyla temizlenmeyi öğretir ve Fransa'ya gittikten sonra hemen unuttuğu İngilizceyi yeniden öğretmeyi dener.

"Berbat konuşuyor," diye yazar Jenny'ye, "ama zamanla düzeleceğini tahmin ediyorum. Eminim biz de bir zamanlar Helene'nin İngilizcesini konuşuyorduk. En kötüsü, ben ne zaman çocuğun bir hatasını düzeltsem, Helene ya alınıyor, ya da gülüyor."[330]

Eylülde Jenny'nin küçük bir kızı olur: "Meme" lakaplı Jenny. Ama Jenny'nin ağrıları doğumdan sonra iyileşeceğine daha da artar.

Tussy'ye yazdığı mektupta "Dünyada kimsenin benim aylardır çektiğim bu acıyı çekmesini dilemem," diye anlatır. "Tarif edilmez bir acı, ve tedavisi de hayatı bana zindan ediyor."[331]

Tussy, çok sevmesine rağmen küçük Jean'ı geri göndermek ister, çünkü Jean çok yaramazlık yapar, sürekli ilgi ister ve Tussy onun yüzünden diğer işlerini, Bayan Vezin'le derslerini, British Museum'daki çalışmalarını ve özel ders verdiği öğrencilerini ihmal etmek zorunda kalır. Bunları Baba'ya bir mektupla bildirir. Ama baba ağır suçlamalarda bulunur ve ona, bir zamanlar annesinin söylediği gibi, bencil der.

"Jenny yeniden evi çekip çevirebilecek duruma gelene kadar çocuk dönemez. İnsan asıl meseleye dikkatini vermeli, yan meselelere değil, Jenny'yi neredeyse öldürenler de bunlar zaten. Birkaç ay daha uzun ya da daha kısa fark etmez, aksi halde çocuk bu karmaşanın girdabında boğulup gidecek."[332]

Bayan Vezin rollerine yeterince hazırlanmadığı için Tussy'ye kızar ve bir gün açık açık, bu şartlar altında oyunculuktan vazgeçmesinin daha doğru olacağını söyler.

Tussy bir kez daha derin bir umutsuzluğa kapılır, intiharı düşünür. Arıcak, kendi kendisine gülebilme yeteneği ve hayatta kalma azmi bu kez daha güçlüdür. O günlerde sık sık birlikte vakit geçirdiği Marian Skinner daha sonra o dönemi şöyle hatırlar:

"Bayan Vezin ona kararını açıkladığında bana gelmişti; solgun, üzgün, umutsuz. Bir süre şöminenin önünde en sevdiği pozisyonda, kollarını dizlerine sarmış olarak oturdu, ateşe baktı. Sonra dedi ki:

'Sen de hayattan bıktın mı?'

'Hayır, kesinlikle hayır.'

'Benim yaşıma geldiğinde anlayacaksın.'

Yirmili yaşlardaydı.

'İnsanın hayatta önem verdiği tek şeye sahip olamaması çok zor. Beni gerçekten sevseydin birlikte intihar etmeyi önerirdin.'

'Gerçekten kendini öldürmeyi mi düşünüyorsun?'

'Bu kadar yalnız bir iş olmasaydı hemen şimdi yapardım.'

Bir süre sonra coşkuyla ayağa fırladı, keyfi son derece yerindeydi:

'Şimdi ne yapacağımızı söylüyorum sana: Bir fayton tutup Londra'yı dolaşacağız. Bu yaşlı, pis Londra bana hep hayat vermiştir. Hadi gel!'

'Param yok!'

'Tabii ki yok. Benim de yok. Ama yine de bunu yapacağız.'"[333]

11 Ocak 1883. Jenny Longuet öğleden sonra saat beşte, otuz sekiz yaşında, idrar torbası kanserinden ölür. Ne şikâyet etmiş, ne yar-

dım istemiştir. Sadece bir kez, çektiği acılardan Tussy'ye bahsetmiştir. Artık iyice ilerlemiş olan hastalık için çok geç kalınmıştır. Marx yine Ventnor'da kaplıcadadır. Bronşiti kötüleşmiştir. Kızının ölümünden henüz haberi yoktur. Tussy haberi vermek üzere yola çıkar.

Tussy bu olayı sonra şöyle anlatacaktır: "Babama kendi ölüm fermanını okumaya gidiyormuşum gibi gelmişti. Bütün yol boyunca ona nasıl söyleyeceğimi düşünüp durdum. Ama hiçbir şey söylememe gerek kalmadı. Yüzüm her şeyi anlatmıştı. Arap hemen 'Jenny'ciğimiz öldü,' dedi."[334]

18 Ocak 1883'te Engels *Sozialdemokraten*'e şunları yazar:

"1 Mayıs 1844'te, uluslararası işçi hareketinin tam ortasına doğdu, onunla büyüdü. Neredeyse utangaçlık derecesinde bir çekingenlikle, bazı erkekleri kıskandıracak bir düşüncelilik ve kararlılıkla enerjisini ortaya koydu. (...) Proletarya kahraman bir savaşçısını yitirmiştir. Yastaki babasının en azından bir tesellisi var: Avrupa ve Amerika'daki yüz binlerce işçi onun acısını paylaşıyor."

Geçirdiği pek çok gebelik, mutsuz evlilik, "kadın hastalığı" diye yanlış yorumlanan ölümcül hastalık, annesiz kalan beş çocuk ile ilgili tek kelime bile geçmez. Engels Jenny'ye sadece politik bir perspektiften bakar, onu bir devrim kahramanı ve şehidi olarak görür. Jenny'nin kaderinin, Marksizm veya proletarya ile hiç ilgisi olmayan tipik bir kadın kaderi olduğu, annesinin ölüm ilanında da olduğu gibi, tamamen parantez dışında bırakılır.

Kızının ölümünden sonra Marx ruhen çöker. "İşçilerin acısını paylaşıyor olması", bu kayıptan dolayı duyduğu acıyı hafifletemez. Artık hastalığıyla savaşmaktan vazgeçer, kaplıcalara gitmez, yaşama isteğini kaybeder. Şubatta akciğerinde bir ur saptanır, fakat Tussy'nin yanında kalıp kendisine bakmasına izin vermez, bunun yerine onu Argenteuil'e, Jenny'nin çocuklarının yanına yollar. Tussy döndüğünde aylardan marttır. Marx yaşlanmış ve güçsüz düşmüştür, tanınmayacak haldedir. Bir zamanlar simgesi olan "peygamber sakalını" Cezayir'de kestirmiştir. O eski dağınık saçları

kısa kesilmiştir. Geceleri kan ter içinde uyanır. Gündüzleri yüksek ateşten hayaller görür. Yutkunamaz, hiçbir şey yiyemez ve içemez.

10 Mart'ta Engels hâlâ umutludur. "Donkin akciğerdeki apsenin iyi yönde bir gidişat sergilediği kanısında" yazar Laura'ya, "ve eğer önümüzdeki iki ayı atlatmasını sağlayabilirsek (...) şansımız yüksekmiş."[335]

Dört gün sonra Marx yatak odasından çalışma odasına geçer, koltuğuna oturur ve bir daha kalkmamak üzere uykuya dalar. Engels, Liebknecht'e "Yüzyılımızın büyük beyni düşünmeyi bıraktı," diye yazar.[336]

Terörizmin İntikam Kolu 1883-1884

Marx'ın ölümünün ardından Tussy, merhamet seline ve yardım tekliflerine boğulur. Almanya'dan Sophie Schmalhausen ve halası Emilie Conradi ona kendileriyle birlikte yaşamasını teklif ederler; Prag'dan eski tanıdık Max Oppenheim başsağlığı diler; anne Jenny'nin maceraperest ve başarısız olarak nam salmış erkek kardeşi Edgar bile "hamilik" teklif eder. Ama Tussy'nin bu yardımlara ihtiyacı yoktur, özellikle Almanya'daki akrabaların yardımını hiç istemez. Emilie Halası, kendisini ünlü bir çocuk kitabı yazarı zanneden Trierli kaçık kuzeninin annesidir; annesinin gençlikten dostu Sophie ise Katolik kent Aachen'de yaşamaktadır. Tussy'nin Hıristiyanlıkla bağı yoktur. Eski hikâyelerden, dini alıntılardan nefret eder. Zaten bu teyzeyi hiç görmemiştir. Emilie Halasını görmüştür görmesine, ama ne korkunç şartlar altında! *Küçük Kadınlar* adlı "bestseller" kitabı kimin yazdığını Tussy'yle birlikte British Museum'da bir çalışma yaparak nihai olarak ortaya çıkartmak için kızı Jettchen ile kapıya dayanalı henüz iki yıl bile olmamıştır. Bu hala ya gerçekten aptaldır, ya da kızının zihin oyunlarını fark edemeyecek kadar iyi niyetli. Şimdi ise kırk yılda en fazla üç kez görmüş olmasına rağmen "içten sevdiği kardeşi" için ağlayıp sızlanmakta, "mizaç olarak" ona çok benzediğini iddia etmekte, kendi "basit ama candan aile yaşamını", güzel bahçesini, anne-babasının muhteşem "memleketini", Mosel vadisinin baharı çağrıştıran "çiçeklerden taçlarını" övmektedir: "Burada kendine gelirsin, üniversiteye gidebilir, istediğini yapabilirsin; (...) göğüs, yükseklerde daha özgür ve mutlu nefes alır!"[337]

Hayır, hayır, yine hayır! Bu mektupları genellikle okumaz bile, bir kenara iter, bu teyze ve halaya yanıt vermeyi düşünmez bile, çünkü satır aralarında, kendi için belki de en çok korktuğu sonu görür: delilik. Yas da insanı deliliğe sürükleyebilir zira. Bunu kendi politika ve tarih araştırmalarından bilir: İrlandalı özgürlük savaşçılarının, Fransız ihtilalcilerinin dul eşlerinden. Hayır, boş oturmayacak, uzun süre düşünmeyecektir; mirası düzenlemesi, yayıncılarla pazarlık etmesi, gazetelere makale yazması, evi dağıtması gerekmektedir. Kendisini teselli etmek isteyen herkesi şiddetle reddeder.

O zamanki dostu Marian Skinner, Karl Marx'ın öldüğü günü "Kızıyla odada yalnızdım," diye hatırlar, "ve ona başsağlığı dilemek istiyordum, ama sözümü buyurgan bir edayla kesti: 'Teselli edilmek istemiyorum! Uzun bir hastalık olsaydı ve ben kendi gözlerimle onun ruhen ve bedenen yavaş yavaş eridiğini görmek zorunda kalsaydım, o zaman teselliye ihtiyacım olurdu. Ama öyle olmadı. İşinin ortasında, zihni bütünüyle yerindeyken öldü. Huzur bulmayı hak ediyor. Bütün bunlar için minnettar olmalıyız.' Bu veda sahnesini, Eleanor'un gözlerindeki o ifadeyi asla unutmayacağım."[338]

Highgate'teki mezarının başında, gece Paris'ten yola çıkan iki damadı Paul Lafargue ve Charles Longuet, Profesör Schorlemmer, Alman Komünist İşçi Derneği üyeleri, tabutun üstüne kırmızı kurdeleli çelenkler bırakan 1848'in saçlarına kır düşmüş eski devrimcileri vardır. Longuet, Karl Marx'a son kez selam duran farklı uluslardan birçok sosyalistin gönderdiği mektupları okur:

"Rus sosyalistler, korkunç mücadelelerinin her döneminde taleplerine sempatiyle yaklaşan bu adamın mezarı önünde eğilmektedirler. (...) Rus dili, modern sosyalizmin kutsal kitabı *Kapital*'in çevirisini kazanan ilk dildir."[339]

Ardından Engels bir konuşma yapar. Ortama derin, neredeyse tuhaf bir sessizlik hâkim olur. Onun eseri ile kendi hayatı ayrılmaz biçimde birbirine bağlı olan ikizini, diğer yarısını kaybetmemiş midir bu adam? Yaşamaya, yazmaya, savaşmaya nasıl devam ede-

bilecektir? Marx olmadan Engels'in var olması mümkün müdür? Fakat Protestan bir ermiş, münzevi bir keşiş görünümlü bu adam, gayet kendinde, metanetini koruyarak ve neredeyse olan bitene ilgisiz gibi durur. Hatta o kadar sakindir ki, Tussy'ye bir kez olsun bile sarılmaz.

İki Jenny'nin cenazesinde alıştırmasını yaptığı etkili bir edayla "Nasıl ki Darwin doğanın evrim yasasına ulaştıysa," der, "Marx da insan tarihinin evrim yasasına ulaşmıştır. (...) İsmi gibi eseri de yüzyıllar boyunca unutulmayacaktır."[340]

Katılımcılar arasında, yakın çevreye dahil olmayan ve olan biteni belli bir mesafeden izleyen iki adam vardır. Biri, Tussy'nin eski sevgilisi Ernest Radford'tır. Tarifsiz çirkinlikteki diğeri ise; tıknaz, hafif kambur, içmekten yüz hatları şişmiş, ortadan ayrılmış saçları seyrelmiş, devasa kulaklı, çıkık çenesi göğsünün üzerine dek düşen, bir sürüngeninki gibi cam gözlere sahip bir adamdır. Bu adamın adı Edward Aveling'tir. Tussy onu bazen British Museum'da "Freethinker" isimli ateist bir tarikat için çalışmalar yaparken görmüştür. Eğitim görmüş bir doktor, tanınmış bir fizyolog ve zoologdur, ancak artık kendini tamamen Charles Bradlaugh ve Annie Besant'ın ateist grubuna adadığı için bu mesleklerini icra etmemektedir. Kimya, biyoloji ve Darwin öğretileri üzerine akşam kursları vermektedir. Son zamanlarda da, özgür düşünce hareketinin yayınlarından biri olan, asıl kurucusu ve editörü G. W. Foote'un o esnada "Tanrı'ya hakaretten" hapiste bulunduğu *Progress*'te editörlük yapmaktadır.

Peki bu adam burada ne aramaktadır? Neden gelmiştir? Marksist değil Darwincidir, Karl Marx'ı bir kez uzaktan görmüşlüğü vardır ve büyük ihtimalle hiçbir eserini okumamıştır.

Ernest Radford ise gerçeğin farkındadır: Aveling, Tussy için gelmiştir. Marx'ın vârisine, Enternasyonal'in kızına yaklaşmak niyetindedir. Çünkü Tussy'de, yavaş yavaş İngiltere'de de şık bulunmaya ve moda olmaya başlayan bir trajik kadın kahraman, bir kadın hareket simgesi olma potansiyeli vardır. Henry Hyndman, George Bernard Shaw ve daha birçok entelektüel onun peşindedir.

Ernest Radford, babasının mezarının başında öyle güzel ve gururlu dururken gördüğü, birdenbire yeniden istenmeye değer bulduğu ve geri kazanmak istediği Tussy için endişelenir. *Progress*'in serbest yazarlarından biridir, Aveling'i tanımaktadır ve dikkat edilmesi gereken biri olduğunu gayet iyi bilmektedir.

Aveling otuz dört yaşında, aynı zamanda yazar olan taşralı bir rahibin oğludur. Çok parası olduğu için evlendiği şişman, zengin, küçük burjuva Isabell Frank'le uzun süredir ayrı yaşamaktadır. O esnada, özgür düşünce akımının kadın lideri Annie Besant'la birlikte yaşamaktadır. Fakat ilişkileri soğumaya başlamıştır, çünkü Annie Besant otuz altı yaşındadır, yani artık yaşlanmaktadır. Aveling yeni birini bulma peşindedir; daha genç ve kendisini popüler bir hareketin kanatlarına taşıyacak birini.

Pek çok insan onun doktor, fizyolog ve zoologluğunun yanı sıra, fen bilimleri yazarı ve öğretilerini popüler bilim broşürleriyle yaygınlaştırdığı Darwin "öğrencisi" olarak da harika olduğunu söyler. Fakat kariyer konusunda nedense aradığını bulamamıştır. Çalıştığı Londra Hastanesi'nden atılır, kurduğu fen bilimleri laboratuvarı iflas eder, muayenehanesi veya sürekli bir işi yoktur. Sadece, kelimenin tam anlamıyla "her şey" hakkında konuşmakta, ders vermekte ve yazmaktadır: Muhammed, Keltler, böcekler, renkler, İngiliz milli marşı, dilin kökeni, Martin Luther, Shakespeare, doğum kontrolü, İngiliz savaş gemileri... Radford onun, berbat görüntüsüne rağmen onu çekici bulan saf kadın ve kızları etkilemeye yetecek kadar dünya ve ahiret işlerinden anlayan, fırsatçı ve kariyer düşkünü bir yılışık, çenesi düşük bir işe yaramaz olduğu kanaatindedir.

Aveling İrlandalı olduğunu iddia eder, ama bu tamamen yalandır; Stoke Newington, Nelson Terrace'ta doğmuştur. Karanlık para meselelerinde sık sık adı geçer. Lüksü sever, şık restoranlara gitmekten hoşlanır, gelişmemiş vücudunda çok gülünç gözüken pahalı giysiler taşır, ama ödemek diye bir mefhumu yoktur, sayısız insana gırtlağına kadar borcu vardır. Kendisinden hiç hazzetmeyen Shaw bir gün şu hikâyeyi anlatmıştır:

"Bir gün biri salona girer ve sorar: 'Burada Aveling'i tanıyan var mı?' Bir kahkaha patlar. 'Ne kadar?' diye sorar insanlar. 'Ne kadar mı? Ne ne kadar?' diye sorar içeri giren şaşkınlık içinde. 'Para; ona ne kadar borç vermiştiniz?'"[341]

Aveling böyle biridir demek. Belki Tussy'nin de mirasının peşindedir. Gerçi miras iki yüz elli bin sterlinden fazla değildir muhtemelen, ama daha da önemlisi, tüm fikrî eserler, pek çok mektup, yayımlanmamış elyazmaları, yıllık kâr payları ve *Kapital*'in yayın hakları da Tussy'ye kalmıştır. Radford üzüntüyle eve döner ve kısa bir süre sonra *Progress*'te yayımlanacak olan şu şiiri yazar:

Erkek fısıldadı: Aşk, sonsuza kadar!
Kadın yanıtladı: Bir günlüğüne ne dersin?
Ve ben, acısı asla dinmeyen ben,
onu orada, güzel elbisesi içinde görüyor,
aşkının sonsuza kadar daim olacağını,
erkeğin sahte aşkının ise yarını bulmayacağını biliyordum.[342]

Fakat Tussy'nin yeniden âşık olmaya zamanı yoktur. 1837'ye, yani neredeyse elli yıl öncesine giden Enternasyonal'le ilgili tüm yazışmaların da içinde bulunduğu binlerce mektup arşivlenmeyi beklemektedir. *Kapital*'in ikinci cildi için, çoğunluğu kısa notlardan oluşan beş yüz sayfanın bir şekilde çözülmesi ve metin haline getirilmesi gerekmektedir, ki bu çok zor bir iştir, çünkü ne Engels, ne de Tussy, Marx'ın kargacık burgacık yazısını kolayca okuyabilir. Öte yandan, Marx'ın -Engels'in yardımıyla- *New York Tribune* için kaleme aldığı makaleleri yayımlamayı da planlamaktadır. Ayrıca, Jenny'nin en büyük oğlu Jean de hâlâ yanındadır.

"Helene ile yalnız kalmışken, çocuğun bakımını üstlenme sorumluluğunu üzerime alamam!" diye yazar Laura'ya. "Bu yüzden '*le pere*'e (babaya), ona uygun bir zamanda benim ya da Helene'nin onunla Calais'de buluşarak çocuğu teslim edebileceğimizi yazdım."[343]

Kısa bir süre sonra çocuk Fransa'ya götürülür.

Artık büyük bir enerjiyle anne ve babasının, diğer yazı ve yazışmalar gibi daha sonra Engels'in Regent's Park'taki villasında saklanacak olan yazışmalarını düzenlemeye girişebilecektir. Tussy evi bir an önce boşaltmayı ve kendine British Museum yakınlarında daha küçük ve daha ucuz bir daire bulmayı planlamaktadır. Mektupları gözden geçirirken daha evvel bu netlikte göremediği bazı şeyleri fark eder: mesela, anne ve babasının hemfikir olarak "Itzig", "Yahudicik" veya "Arap Yahudisi" şeklinde bahsettikleri Lassalle hakkındaki korkunç ifadeleri. İnanılmaz nefret tiratlarını. Zaman zaman müstehcenliğe varan küfürleri. Bunların kesinlikle ortaya çıkmaması gerekmektedir, en azından şimdilik. Çünkü, 1875'teki "Gotha Programı"ndan beri Marx ve Lassalle, Alman Sosyalist Partisi'nin babası kabul edilmektedir. Bu mektupların yayımlanması "hareket"e çok büyük zarar verecek ve Almanya'daki "Yahudi karşıtları"na sevinçten naralar attıracaktır. Kendisi saf Yahudi kökenli olan Marx, Lassalle'a "Arap Yahudisi" mi demiştir? "Antisemitist" düşünce bundan büyük bir destek bulabilir mi? Tüm tutucu gazeteler, muhtemelen sosyalist gazeteler de, bununla ilgili yazılarla dolup taşacaktır.

Laura'ya, "Aslında *bütün* özel yazışmaları kenara ayırıyorum. Onlar sadece bizi ilgilendirir, sonra bir ara düzenlenirler," diye yazar.[344]

Mektupların arasında onu üzen bir şey daha vardır: anne ve babasının Engels'den bahsederken, onun burjuva kökeni, tacirliği, alkol sevgisi ve basit, İrlandalı fabrika işçisi kadınları hakkındaki küçümseyici, hatta bazen düşmanca ifadeleri. Annesi Jenny, onun iki hayat arkadaşı Mary ve Lizzy Burns kardeşleri hiçbir zaman tam olarak kabul edememiştir. Eğitimleri, "kültürleri" yoktur, okuma-yazma bilmezler. Ayrıca Engels'le "doğru düzgün" evlenmemişlerdir. Seyahate çıktığında eşine, Engels ve "karısı"na selamını söylemesini yazar: "Karısı" tırnak içindedir.

Bu çok inciticidir. Ölenlere duyduğu bütün saygı ve sevgiye rağmen. Nitekim, Marx'ın eserini, hatta bütün ailesini desteklemek için Engels daima her şeyi yapmamış mıdır? Karlsbad seyahatleri-

ni, Laura'nın balayı gezisini, müzik ve spor öğretmenini, balo kıyafetlerini, kömürü ve kasap faturalarını, evlerin kirasını, annesinin boşuna da olsa pahalı kaplıca konaklamalarını o karşılamamış mıdır? Babası ölümünden kısa süre öncesine kadar Engels'in cebinden dünyayı dolaşmamış mıdır? Cezayir, Leman Gölü ve Monako seyahatlerini Engels finanse etmiştir. Ayrıca cenaze masraflarını da üstlenmiş ve Marx'ın vefatından sonraki ilk aylarda maddi desteğini Tussy'den sakınmamıştır.

Laura'ya yazdığı mektupta, "İyi kalpli Generalimizin onu üzecek hiçbir şey görmemesine *son derece dikkat edeceğimi* söylememe gerek yok," der.[345]

Bunun tek anlamı, bazı mektupların kenara ayrılacağı ve yok edileceği olabilir. Dolayısıyla, Jenny ve Karl Marx arasındaki yazışmaların çok büyük ihtimalle sadece son derece küçük bir kısmının bugüne ulaştığını varsayabiliriz.

Engels, Marx'ın ölümünden sonra kaleme aldığı çeşitli anma yazılarında *Kapital*'in ikinci cildinin "binin üzerinde sayfasının" - Tussy'ye göre ise bu sayı sadece beş yüzdür- yakında yayımlanmaya hazır olduğunu yazmıştır.[346] Şimdi sorumluluk Tussy'nin üzerindedir. Sosyalistler, özellikle Almanlar dört gözle kitabı beklemektedir. Fakat, daha önce söylendiği gibi, kitabın elyazması notları tam bir karmaşadan ibarettir. Yani, aslında ortada doğru düzgün bir müsvedde de yoktur; daha çok bir kâğıt yığını ve onların üzerine alınmış notlar vardır. Kitabın çıkışını hararetle duyuran Engels hayal kırıklığına uğrar, çünkü Marx 1865'ten beri kitabın birkaç düzeltme dışında hazır olduğu garantisini verip durmuştur ona. Koca bir yalan, ya da daha yumuşak bir deyişle, kitabı hazırlamakta ne kadar zorlandığını, yavaş kaldığını muhtemelen kendisinden de saklamak için uydurduğu bir kılıf.

İlk cildin ana konusunu işçiler, fabrika ve yeni çağ tarihi oluşturmuştur. Marx-biyografisi yazarı İngiliz Francis Wheen, eseri edebi açıdan olağanüstü güzel bölümler içeren "büyük bir Viktoryen melodramı" ile eşdeğer tutmuştur. İkinci ciltte ise konu

"sermayenin dolaşım sürecidir", yani hayli kuru hesaplamalar ve formüllerden oluşur:

"Sermayenin doğrudan üretim süreci, onun işletim ve değerlenme sürecidir; neticesi mal üretimi ve mevcut amacı değer arttırımı olan bir süreçtir. Sermayenin yeniden üretim süreci, bu doğrudan üretim sürecini olduğu kadar, esas dolaşım sürecinin her iki evresini de, yani, belirli sürelerde kendini tekrar eden bir periyodik süreç olarak sermayeyi döndüren dolaşımın bütününü kapsar."[347]

Eduard Bernstein daha sonra *Neue Zeit*'ta yayımlanan eleştirisinde, ikinci cildin "fabrika muhasebeciliği" gibi bir görüntü sergilediğini ve "ilginin hayli düşük" olduğunu, çünkü "toplumun çok daha küçük bir bölümünü" ilgilendirdiğini yazmıştır.[348]

Marx bu tür zorluklardan Engels'e bahsetmemiştir. "Geride kalan" dosta acı bir sürpriz...

Engels, 30 Ağustos 1883'te August Bebel'e yazdığı mektupta şöyle der: "Bu şeyin ne kadarının hazır olduğunun benden neden saklandığını mı merak ediyorsun? Çok basit: Eğer bilseydim, kitap bitip de basılıncaya kadar ona ne gündüz, ne de gece rahat verirdim. Marx bunu herkesten daha iyi biliyordu; ayrıca, müsveddenin en kötü ihtimalle, yani şimdi olacağı gibi, Tussy'nin de söylediği üzere, (eserin) benim tarafımdan onun ruhu korunarak yayımlanacağını bilmenin de rahatlığı içindeydi."[349]

Böylece Tussy ve Engels dişlerini tırnaklarına takıp çalışmaya başlar; "aşırı noksan taslak"ı bir kitap haline getirmeye çabalar, değişiklikler yapar, başlıkları değiştirir, dipnotları normal metne dönüştürür, yorum ekler, pek çok şeyi eler, bağlantılar kurar, tarzı, hatta bazen içeriği değiştirir, olguları ve yabancı dilde alıntıları düzeltirler. Müdahalenin ne boyutta olduğu ancak 1993 yazında taslağın orijinal elyazması yayımlandığında ortaya çıkacaktır.

Engels, Marx'ın "ruhuna" sadık kalmaya gayret etmiş, Tussy de elinden geldiği kadarıyla ona destek olmuştur. Yine de, *Kapital*'in ikinci kitabını "hakiki Marx eseri" olarak nitelendirmek gerçekten mümkün müdür? Yoksa, daha çok Engels-Tussy ortak yapımı mıdır? Engels, kitabın Almanca baskısına yazdığı önsözde, "özensiz

tarzı" ve "senli benli, sıkça amiyane mizahi ifadeleri" yüzünden Marx'ın özellikle diline yoğun müdahalede bulunmak zorunda kaldığını anlatmamış mıdır?

Bu önsöz, arkadaşa buruk bir sitem olarak da yorumlanabilir; Engels'in kendisini sadece hayal kırıklığına uğramış değil, aynı zamanda *aldatılmış* hissettiğine de işarettir. Yıllarca, hatta onlarca yıl boyunca hayatının en büyük eserini kaleme alabilmesini sağlamak için Marx'a büyük miktarlarda maddi destek sağlamıştır. Sonuç? Ortaya, karmakarışık bir kâğıt yığını, "büyük bölümü değil dil olarak, nesnel açıdan bile tam anlamıyla işlenmemiş, (...) açıklayıcı materyali toplanmış, ama değil üzerinde çalışmak, neredeyse gruplandırılmamış, bölüm sonlarında bir sonraki bölüme geçme baskısıyla genellikle sadece birkaç bölük pörçük cümle kurulmuş (...), neticede de ünlü yazar için bile zaman zaman okunması mümkün olmayan bir elyazması ortaya çıkmış." Engels'ten böyle öfkeli çıkışlar duymak/okumak pek sık rastlanan bir şey değildir. Wuppertal soğukkanlılığını istisnaen kaybeden Engels, bu kitabı okuyacak sosyalistlere Marx'ın bir aziz, insanüstü bir varlık olmadığını, onun da karmaşık ve disiplinsiz evrelerinin bulunduğunu açık ve net biçimde ilan eder. Ama, dostu adına olduğu kadar kendi adına da özür ihtiyacıyla, bunların hepsinin "özellikle sağlık durumu yüzünden" yaşandığını ekler; Marx 1870 yılından itibaren "sağlık durumu tümüyle düzelmediği sürece ikinci ve üçüncü kitapları tamamen kendi emeğiyle hazırlamasının mümkün olmayacağını gayet iyi biliyor olmalıydı."[350]

Marx'a bu şekilde iyilik yapıp yapmadığı tartışılır, çünkü belki tam da bu "amiyane mizahi" ve "senli benli" ifadeler kitaba yoksun olduğu tadı verebilecektir.

Marx, orijinalinde pek çok bölümü İngilizce veya Fransızca olarak kaleme almıştır. Bütünü itibariyle, özellikle kaotik temel yapısı *yüzünden*, örneğin Rusya'daki genç devrimciler ve büyük bir hayranı olan George Bernard Shaw gibi Alman olmayan sosyalistler tarafından gittikçe daha sık adlandırıldığı gibi bir "Alman doktor"un eserinden başka her şeye benzemektedir.

Kitap sert eleştiriler alır. Sadece Bernstein'dan değil; Kautsky de "Engels'in Marksist düşünceyi daima kavrayamadığı yolundaki şüphelerin iyice arttığını," yazar.[351] Kitap, konuya hâkim okuyucuları rahatsız eder. Sadece her tarafına çivi çakıldığı ve düzeltildiği belli, tamamlanmamış bir eser olmasından dolayı değil, ayrıca Marx ve Engels arasındaki ruh kardeşliği dogmasını sarstığı için de.

Tussy'nin ablası Laura da rahatsızdır, ancak bu rahatsızlığın nedenleri farklıdır. *Sozialdemokraten*'de yer alan bir notta, Engels'in Tussy'den, izni olmadan kendisinin bir Marx eseri çevirisine bile karar verme yetkisinin bulunmadığı, Marx'ın "edebi vârisi" olarak bahsettiğini okumuştur:

Kendisinden Marx metinlerinin Rusça'ya çevrilmesi konusunda izin isteyen Rus sosyalist Piotr Lavroviç Lavrov'a "Edebi yayıncılık ortağım Tussy olmadan herhangi bir şey yayımlama hakkına sahip değilim," diye yazar örneğin.[352]

Marx'ın yazılı bir mirası yoktur, dolayısıyla Tussy'yi mirasının idaresiyle sorumlu kılmış değildir. Laura bunun farkındadır. Bu da beklenebileceği gibi, eski kardeş savaşının yeniden alevlenmesine zemin hazırlar.

Haziran 1883'te Engels'e "(Marx) Enternasyonal'in hikâyesini yazmam için gerekli olan bütün bilgi ve belgeleri bana vereceğini söylemişti," diye dert yanar. "Ayrıca her zamanki lütufkârlığıyla benden *Kapital*'i İngilizceye çevirmemi rica etmişti. (...) Jenny öldükten sonra babamı görme isteğimi dile getirdiğimde, bana, gelişimin onu gereksiz yere huzursuz edeceği söylendi. Tussy'nin beni çağırdığı mektubu ise babamın ölümünden bir gün sonra elime geçti. Ertesi günü senden, Arap'ın sana edebi mirasının yetkilisinin Tussy olmasını istediğine dair herhangi bir şey söyleyip söylemediği konusunda beni bilgilendirmeni rica etmiştim. Bana cevap vermedin. Eğer bunu doğrulamış olsaydın, uzun hastalığın sevgili babamı değiştirdiğini düşünerek konuyu kapatırdım, bu yüzden ona daha az sevgi ya da saygı beslemem söz konusu dahi olmazdı! Sağlıklı günlerinde babam asla *en sevdiği kızını* diğer kızlarından

ayırarak edebi mirasının tek vârisi olarak dile getirmemiştir, adalet duygusu bunu yapmasına izin vermeyecek kadar büyüktü..."[353]

Engels birkaç gün boyunca, muhtemelen ne yapacağını bilemediğinden, sessiz kalır. Oldum olası her türlü kavgadan nefret etmiştir. Karı-koca kavgalarından, parti didişmelerinden, kardeş rekabetinden hoşlanmaz. Ayrıca Laura konuyla ilgili tamamen yanlış bir kanıya sahiptir. Miras yönetiminin güzel, coşku verici, tatmin edici bir şey olduğuna inanmaktadır; tablonun bütünü konusunda hiçbir fikri yoktur, bu da babasını ne kadar az tanıdığına delalettir.

Sonunda Engels mektubu yanıtlar: "Ölümünden sonra, yönelttiğim sorum üzerine Tussy bana, Arap'ın kendisine, onun ve benim yazılarıyla ilgilenmemizi, yayımlanacak şeyleri, özellikle de ikinci cilt ile matematik çalışmalarını yayımlamamızı söylediğini aktardı. (...) 'Edebi yetkili' ifadesinden sadece ben sorumluyum. O sırada başka bir ifade bulamamıştım; eğer bu şekilde seni rencide ettiysem çok özür dilerim. Vasiyetnamenin seni neden incittiğini anlamıyorum. Bu işlerin burada, yerinde gerçekleşmesi gerekir. İşin büyük bölümünün, bunu sen de Tussy kadar iyi bilirsin, benim tarafımdan halledilmesi şart. Londra'da yaşayan tek kızı olduğuna göre, Arap'ın bana yardımcı olması için Tussy'yi seçmesini doğal buluyorum. Eğer sen de Paris yerine burada yaşıyor olsaydın, bu işleri üçümüzün birlikte halletmesi gerekecekti, bundan hiç şüphem yok. Ama, öte yandan olayın başka bir yönü daha var: İngiliz kanunlarına göre (...) Tussy, Arap'ın İngiltere'deki tek vekili. (...) Enternasyonal'in hikâyesine gelince, (...) bu amaç için (...) tüm belgeleri vs. sana vermeye tabii ki hazırım. Yalnız, Arap'ın ayrıntılı bir biyografisini yazmaya niyetlenmiştim, eğer sen bu belgeleri alırsan, bu niyetimin gerçekleşmesi söz konusu olamaz. Enternasyonal olmadan Arap'ın hayatı taşı düşmüş yüzüğe benzer. İki kardeş arasına kesinlikle girmek istemediğimden, mektubundan Tussy'ye söz etmedim. O bakımdan, eğer Tussy'den duymak istediğin herhangi bir açıklama varsa, lütfen doğrudan ona yaz. Bana kalırsa yapabileceğin en iyi şey, hep birlikte bazı şeyleri açık-

lığa kavuşturabilmemiz için buraya gelmen olacaktır. (...) Zaten sık sık senin desteğine ihtiyacımız olacak (...) ve hiçbir şey işleri sen ve Tussy arasında yeni bir anlaşmazlık kadar zora sokamaz."[354]

Açıklık ve netlik bakımından hiçbir eksiği bulunmayan bu mektuptan sonra konu en azından yazışmalarda bir daha açılmaz. Engels hâlâ, mirasın idaresinin Laura'ya değil de Tussy'ye devredilmesinin çok başka ve akla yatkın nedenleri olduğunu açıkça söylemeyecek kadar nazik ve saygılıdır. Laura eşi Paul Lafargue ile birlikte Fransa'dayken, Tussy hayatının on yılını babasıyla birlikte geçirmiştir. Tussy onun yazışmalarını yürütmüş, onun için araştırmalar yapmış, ona seyahatlerinde eşlik etmiştir. Bu yüzden en azından son esere Laura'dan çok daha aşinadır. Laura'nın aksine yazınla iştigal eden, dergiler için araştırmalar yapan, Fransızca ve Almancadan İngilizceye ve tam tersi yöne çeviriler yapan da Tussy'dir. Laura'nın ise benzer bir faaliyeti bulunmamaktadır. Üç çocuğunun ölümünden sonra büyük bir kayıtsızlık içine düşmüş veya derin bir depresyona girmiştir. Çekmeceden çıkmayan denemelerden ibaret olan edebi çalışmalarını da bir kenara bırakmıştır. Herhangi bir mesleği yoktur, herhangi bir görev üstlenmemiştir, politika konusunda ise, eşi Paul Lafargue kitap üstüne kitap yazarken pasif gözlemcilikten ileri bir adım bile atmamıştır. Şimdi, 1883 yılında, eşi yine hapistedir. Laura izin alabildikçe onu ziyaret eder ve bağcılıkla uğraşan ailenin nazlı oğluna güzel yiyecek ve içecekler götürür. Bunların parası da tabii ki Engels'ten çıkmaktadır. Başka nereden olabilir ki? Laura güzelliğine düşkündür, kendine bakar, burjuva evinde dünyanın dört köşesinden sosyalist arkadaşlar ağırlar, ama ölen kardeşi Jenny'nin sadece birkaç kilometre ötede, Paris-Argenteuil'de yaşayan çocuklarıyla nadiren ilgilenir. Babasının cenaze törenine dahi katılmamıştır, çünkü söylediğine göre, "Kendisini iyi hissetmemektedir." Gücü sadece Tussy'ye zorluk çıkartmaya yetecek kadardır. Engels bu nahoş durumdan haklı olarak yakınır. Asıl şimdi, Marx öldükten sonra, iyice birbirlerine kenetlenmeleri gerekmektedir.

O günlerde erotik sürüngen Aveling kapıda belirir ve kendini

Marx'ın kızına takdim eder. Ona, kendisi, yani *Progress* için imzasını taşıyacak makaleler yazmak isteyip istemeyeceğini sorar. Devamlı olarak yoğun özel dersler vermek ve "précis writer" olarak kölelik işleri yapmak onun değerinin altında değil midir?

Tussy kabul eder. Aveling onu doğru tanımış, doğru yerden vurmuştur. Kendi makaleleri, hatta belki kendi kitapları! Bu onun yıllardır aradığı entelektüel hodri meydandır. Babası hayatta olmuş olsa, bu tamamen imkânsız olacaktır. Politik yazılara imza atan bir Marx kızı mı? Söz konusu bile olamaz! Hatta annesi tiyatro eleştirilerini imzasız yazmak zorunda kalmıştır.

Aveling'in ona ısmarladığı ilk iş, iki bölümlük bir Karl Marx yazısıdır. Birinci bölümde babasının hayatını, ikinci bölümde ise "artı değer teorisi" ile ilgili kısa bir özet yazacaktır. Tussy derhal işe koyulur. Muhtemelen cenazenin hemen ardından.

"Büyük bir adamın biyografisini kaleme almak için ölümünden birkaç gün sonrasından daha uygunsuz bir zaman yoktur belki, hele bu görev onu tanımış ve sevmiş birinin üzerine yüklenmişse, iki kat daha ağırdır," diye başlar yazıya. "Karl Marx 5 Mayıs 1818'de Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Trier'de dünyaya geldi."[355]

Hayret verici bir giriş, nitekim o haftalarda arkasından yazı yazan sayısız insandan bir tanesi bile Karl Marx'ın *Yahudi kökeninden* bahsetmemiştir. Tussy, Marx'ın kendi kökeniyle ilgili yarattığı tabuyu yıkmaya mı niyetlidir? Yazı bilgilendirici ve eksiksizdir. Tussy, kuru bir kronist diliyle, Marx'ın Trier'deki okul günlerini, Jenny'yle ilişkisini, Bonn ve Berlin'deki üniversite günlerini, kaleme aldığı ilk çalışmalarını, Almanya'daki Mart Devrimi öncesi politik girişimlerini, Enternasyonal'deki işlevini anlatır. Büyük eserlerinin her biri zaman sapması olmadan sıralanır. *Komünist Manifesto* ve *Kapital*'in yanı sıra tereddüt uyandıran polemik yazısı *Yahudi Meselesi* de dahildir buna. Demek ki Tussy bu yazıdan da, en kötü ihtimalle, haberdar olmak zorunda kalmıştır. Tussy abartmaz, yüceltmez, sonradan çok suçlanmasına neden olacağı gibi babasından bir idol yaratmaz. Kızı olarak değil, bir tarihçi olarak kaleme sarılır. Karl Marx üzerine o güne dek yazılmış hiçbir

biyografik özet bu kadar doğru ve aynı zamanda bir o kadar da tarafsız olamamıştır. Sadece son cümlede biraz kişiselliğe kaçar:

"Kendimi Marx hakkındaki tarihi ve biyografik konularla sıkı sıkıya kısıtladım. Büyük kişiliği, anormal bilgi birikimi, mizah anlayışı, sıcakkanlılığı ve yardımseverliği üzerine konuşmak bana düşmez."

1883 ilkbaharının aynı haftalarında British Museum'da Beatrice Potter adında, kendisiyle ayaküstü sohbete girişen kendi yaşlarında bir kadınla tanışır. Beatrice Potter, Tussy'den tamamen farklı bir tiptir: Sarışın, mavi gözlü, narin ve bakımlı, sıkı dindar, çok zengin bir aileden gelen, ama Londra East End'deki "yoksul" işçileri seven ve onlar üzerine büyük bir sosyolojik araştırma, Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*'na bir tür konservatif cevap yazmaya niyetli bir kadın.

Beatrice Potter, Tussy'nin dış görünüşünden tiksinir. Günlüğüne, saçlarını taramadığını ve "pitoresk bir savruklukla" giyindiğini yazar. "Güzel gözleri hayat dolu, onun dışında çirkin yüz hatlarına ve uyarıcılarla ayakta tutulan ve uyuşturucularla set çekilen sağlıksız, ihtiraslı bir hayat tarzının izlerini taşıyan bir benze sahip."[356]

Çok dostane bir yaklaşım. Gerçekten kadınsı! Beatrice Potter, Tussy'yi kendine rakip ve tehdit olarak görür. Ayrıca, daha sonraları Londra East End'deki Doğu Yahudileri hakkında kaleme sarıldığında ortaya çıktığı gibi, antisemitist düşünceye de soğuk değildir:

"Bu Yahudi göçmende, muhteşem özelliklerine rağmen, insani zihniyete dair en büyük ve en son kazanım eksiktir: ahlak."[357]

Belli ki Tussy'de de aynı özlemi çekmiştir. "Onunla tartışmak nafileydi," diye hatırlar. "Hıristiyan dininin güzelliğini tanımamakta direniyor, (...) İsa'yı güçlü karakterli, ama kahraman cesaretinden yoksun, hafif geri zekâlı bir adam olarak niteliyordu. 'Son anında şöyle dememiş miydi: Tanrım, beni bu acıdan kurtar?'" Tussy'nin sözlerini aktarmaya devam eder: "Biz Hıristiyanlığın ahlakdışı bir illüzyon olduğunu düşünüyoruz ve bütün insanla-

rımızı bu konuda ikna etmek istiyoruz. Bu yüzyıl ile geçen yüzyıl arasındaki en büyük fark, düşünce özgürlüğünün geçen yüzyılda yüksek sınıflara, şimdi ise işçi sınıfına özgü bir ayrıcalık olmasıdır. Biz onların mistik bir başka dünya için değil, Burada ve Şimdi için yaşamalarını, bu hayatı onlar için güzelleştirecek her şeye sahip olma konusunda ısrar etmelerini istiyoruz."[358]

Konuşmanın sonunda Beatrice Potter, Tussy'den kendisine kısaca "sosyalist ilerlemenin" nerede bulunduğunu söylemesini rica eder. Tussy bunu aptalca, safça bir soru olarak niteler. Kısaca; bunun bütün mekanik teorisinin birkaç cümlede özetlenmesi kadar imkânsız bir şey olduğunu söyler. Böylece iki kadın arasındaki konuşma sona erer. Düzeyli birer düşman olarak ayrılırlar.

Kısa bir süre sonra Tussy bu imkânsızı denemeye kalkar *Progress* için, artı değer teorisinin bir özetini yazar, *Kapital*'in ikinci cildinin tamamını beş gazete sayfasında özetlemeye çalışır.

"Varsayalım, ticaret mallarının değiş tokuşu tamamen adil bir biçimde gerçekleşiyor; varsayalım, her alıcı parasının tam değeri kadar mal ve her satıcı ürünü için harcanan işgücünün tam karşılığı kadar para alabiliyor. Bu durumda (...) her üretici sahip olmak istemediği malı satar ve karşılığında aldığı parayla sahip olmak istediği, ama kendi üretmediği şeyi satın alırsa, ekonomideki tarafların her biri için en iyi olan şeyler bir arada toplanır; fakat bu şekilde bir sermaye oluşumu (...) söz konusu olamaz. Para biriktirmek veya mal istiflemek mümkündür, ama bunlar sermaye olarak değerlendirilemez. Tek yolu vardır, o da faiz karşılığı borç para verilmesi. Bu noktada, çok düşük seviyede ve ilkel biçimde de olsa çok eski bir sermaye oluşturma yöntemiyle karşı karşıyayız. Bu şekilde kâr elde edilmesi mümkün değildir."[359]

Kısaca: Deneme başarısızlıkla sonuçlanır. Marx'ın, felsefe, matematik, ulusal iktisat, tarih ve daha pek çok "yardımcı bilim" desteğinde oluşturduğu büyük ve karmaşık düşünce yapısını birkaç gazete sayfasına indirgemek mümkün değildir. Muhtemelen Aveling onu ikna etmiştir, çünkü kendisi de Darwin'in öğretilerini

"sıradan halk için" basitleştirmiş katıksız bir popülisttir. Aynı şey Marx öğretileriyle de neden yapılamasın ki, diye düşünmüştür.

Tussy rahat bir dil kullanmayı dener, artı değer teorisini açıklamak için kurguladığı hikâyesinin iki kahramanından "bizim Kapitalist" ve "bizim pamuk iplikçisi" diye bahseder. Fakat bu sembolik, süslü hikâyesinin içinde kaybolur, kendisiyle çelişir, ikna edicilikten uzaklaşır. Sonunda okuyucu, fabrika sahibinin insan işgücünü sömürerek daha da zenginleştiğini anlar anlamasına, ama artı değer teorisi somutlaşmış olmaktan hâlâ çok uzaktır.

Teorideki bu noksanlık "tipik kadın" durumuna mı delalettir? Okul eğitimindeki, entelektüel çalışmadaki eksikliğin tipik bir belirtisini mi yansıtmaktadır? Hayır. Tussy bir teorisyen, bir milli iktisatçı değildir; canlı, hayat dolu sözcüklerin kadınıdır. İkna gücü ve dil yeteneği buradan kaynaklanmaktadır, diyalektik-materyalist analizlerden değil. Şartlar onu, dogmalar ve teoriler üzerinden dolaşarak zaman kaybetmek yerine, doğrudan politik bir aktivist olmaya zorlamıştır. Bilimsel temeli kuran babası olmuştur. O da babasının ilkelerini hayata geçirmektedir. Artı değerin başarısız özetleme denemesi Tussy'nin kaleminden çıkan ilk ve son teorik metin olacaktır.

Bu arada Aveling'le ateşli bir aşk ilişkisi yaşamaya başlamıştır, daha doğrusu Aveling onunla böyle bir ilişki yaşamaktadır. Tussy bu ilişkiyi Engels'ten, Lenchen'den, Pumps'tan ve bütün arkadaşlarından saklamaya çalışır, çünkü sonuçta Aveling sadece evli olmak bir yana, Annie Besant'la birlikte yaşayan ve onunla birlikte toplum karşısına çıkan bir erkektir. Aveling ise bu ilişkiyi duyurmak için elinden geleni yapar; birdenbire fen bilimcisinden şaire dönüşüverir ve dergisi *Progress*'i çirkin aşk dizeleriyle doldurur:

Elbisesine asıldım, ta ki göğsü fışkırıncaya kadar,
bir yandan kıs kıs gülerken biliyordum
sahte dudaklarının ona benden önce dokunduğunu,
ama sonra gerçekten öpmeye başladım onu. (...)[360]

Burada bir maço, daha güzel ama daha zayıf rakibi Ernest Radford'ı safdışı eden bir Darwinci konuşmaktadır. Aveling *Die Darwin'sche Theorie* (*Darwin Teorisi*) adlı kitabında "Hayvanlar âleminde bazı türlerin erkek sayısı dişi sayısından fazladır. Böylece dişiler daha uygun erkeği seçme ve diğerlerini eleme fırsatına sahip olur. Burada hakem genellikle kaba kuvvettir," diye yazmıştır.[361]

Ernest Radford yakışıklı, ama biraz sıkıcıdır; Lissagaray ise neredeyse insanüstü bir sabır göstermiştir. Hiç şikâyet etmeden on yıldan uzun bir süre Tussy'yi beklemiş, ağzından ne bir emir çıkmış, ne de herhangi bir ültimaton vermiştir. Hatta Tussy bir mektupla nişanı attığını haber verdiğinde de anlayışla yaklaşmış ve "en yakın ve samimi arkadaş" olarak kalmıştır. Aveling ise onun tam tersidir. İstediği şeyi şiddete başvurarak elde eder, uzun süre çekingen davranmaz, Tussy'nin ne hissettiğini sormaz. Elde etmek, sahip ve hâkim olmak isteyen odur ve anlaşılan çabucak sadede gelmektedir. Normalde akıllı, özgür, kadın hakları savunucusu, her türlü sömürünün ve baskının düşmanı olan Tussy, aklını devreden çıkartır ve tüm bunlara boyun eğer. Marx bir defasında Engels'e Tussy'nin cinselliğini yaşayamadığını ve isterik olduğunu ima etmiştir. Şimdi ilk defa yalın seksi, erotik bağımlılığı tatmaktadır. Yirmi sekiz yaşındadır. Ablaları bu yaşta çoktan anne olmuşlardır. Babasının bir tanesi Tussy, muhtemelen o zamana kadar bekâretini korumuştur.

Aveling, Tussy'yi, kendiliğinden asla atmayacağı adımlar atmaya ikna eder. Böylece, 1883 yazında onunla birlikte "Social Democratic Federation"a; babasının, kendisinden yanlış, daha doğrusu adını anmadan alıntı yapmaya cüret ettiği, daha da ötesinde Lassalle'ın destekçisi olduğu gerekçesiyle "kendini beğenmiş ve mıymıntı" olarak nitelendirdiği Henry Hyndman'ın sosyalist partisine katılır. Marx, evine gelmesini yazılı olarak yasakladığı Hyndman'dan selam bile vermeyecek denli nefret etmiştir. Tussy ise, belli ki sadece birlikte ve bir organizasyonun üyesi olarak bir şeyler elde edebilecekleri konusunda sevgilisi onu ikna etmiş olduğu için, onun partisinde aktif olarak görev alma peşindedir.

Aynı günlerde, yani 1883 yılının ikinci yarısında, Alman sosyalist gazeteciler de Tussy'ye iş teklifinde bulunurlar. Örneğin Karl Kautsky 3 Ekim'de Engels'e şöyle yazar:

"Bayan Marx'ın *Neue Zeit* için çalışmak isteyebileceğini düşünüyorsanız, bana adresini iletmenizi rica edeceğim. Şair Morris (...) Democratic Federation'a sosyalist bir şiir ithaf etmiş. Bayan Marx'ın bu adam üzerine bir yazı yazmasını isterdim."[362]

Ama Tussy bu önerileri kabul etmez, üzerlerinde düşünmez bile.

Hem kadın, hem de gazeteci olarak Aveling'e sadık kalır. Ve, en azından ilk etapta, kuru Alman "kürsü sosyalizmi" ile ilgisi olsun istemez.

Kapital'in ikinci cildinin yorucu çalışması, Engels'in redaksiyondaki Prusyalı titizliği, pek çok hesap işi ve sorunlu "artı değer" özeti vasıtasıyla kendi dünyasının bunlar olmadığını açıkça görür. Her gün yurtdışındaki devrimci büyük mücadele hareketlerine biraz daha meyleder: İrlanda, Rusya ve Amerika'daki özgürlük savaşçılarına, teröristlere ve anarşistlere. Daha küçük bir çocukken İrlandalı Fenianlara sempati duymuş, oğlan çocuğu gibi giyinerek Kızılderilileri, Polonyalıları ve köleleri kurtarmaya niyetlenmiştir. Burada, mücadelenin silaha sarıldığı yerde tarih yazılmaktadır, bir Kautsky'nin yanında, bir Alman gazete bürosunda değil. Liebknecht, Bebel ve "hareket"in diğer Alman önderleri her ne kadar asil ve fedakâr olsalar da, İrlanda'da veya Rusya'da olsa çoktan yapılmış olacak herhangi bir şeyi Alman İmparatoru Bismarck'a ve emir erlerine yapmaya cesaretleri yoktur.

Ruslar 1881'de kendi çarlarını havaya uçurmuşlardır. İrlandalılar Britanyalı memurları, büyük toprak sahiplerini öldürmektedirler. Almanya'da ise imparatora ateş etmeye sadece deliler cesaret edebilir; örneğin, 1878'de gerçekleştirdiği saldırı üzerine Sosyalist Yasası çıkartılan felsefe doktoru Karl Nobiling gibi.

Bu bakımdan "Stepniak" lakaplı Sergey Mihailoviç Kravcinski bambaşkadır. Zengin bir aileden gelir, askeri akademi mezunudur, muhteşem bir görüntüsü vardır; tam bir halk kahramanı gibi uzun

boylu, geniş omuzlu, devasa bir Slav'dır. 1878'de devrime katılmış, halkı "kökünden" tanımak için toprak işçileriyle birlikte yevmiye karşılığı çalışmıştır. Aynı yılın temmuz ayında Rus gizli servisinin Mesenzev isimli şefini öldürmeye ant içmiş ve polise bir idam fermanı yollamıştır:

"Tüm zulümler karşılığı hak eder. Karşılık verilecektir. Bizi bekleyin! Ölüme karşılık ölüm!"[363]

Bu yeminini 4 Ağustos'ta yerine getirir. St Petersburg'un şık ve kalabalık semti Nevski Prospekt'te, sokak ortasında Mesenzev'i hançerle öldürür. Ardından büyük bir rahatlıkla bir taksiye atlar ve dinamit yapımını öğrenmek üzere İsviçre'ye doğru yola çıkar.

O sırada, kendine örnek aldığı Bakunin'in de bir zamanlar yaşamış olduğu Cenevre'de yaşamaktadır. Marx'ın anarşist Bakunin'den kanının son damlasına kadar nefret etmiş, hatta onu "Enternasyonal"den ihraç ettirmiş olması Tussy'nin umurunda değildir. Bunlar eski hikâyedir. Sonsuza kadar babasının duygusal önyargılarına bağlı kalarak yaşayacak hali yoktur. Stepniak da Marx'ın yazılarına eleştirel yaklaşmaktadır:

Kaleme aldığı çağrılardan birinde "Halktan insanlar olmalıyız. Üzerindeki Alman elbisesini söküp atmalı ve sosyalizme hemen bir çiftçi ceketi giydirmeliyiz," diye seslenir. "Sancağınızın üzerine ekonomi-toprak-vergi reformu, pasaport sisteminin kaldırılması, yer değiştirme özgürlüğü yazın. (...) Bu üç parolayı arayış içindeki kitlelerin arasına atın, büyüleyici etkisini kendi gözlerinizle göreceksiniz: Özgürlüğünüz sarsılmaz olacak..."[364]

Stepniak bir filozof ve edebiyatçıdır ve belagatı çok güçlüdür; bu da Tussy'nin çok hoşuna gitmektedir. O günlerde yayımlanan kitabı *Underground Russia* (*Yeraltındaki Rusya*) kuru bir kronolojiden ziyade bir roman niteliği taşımaktadır. Birçok bakımdan Lissagaray'ın *Komünün Hikâyesi*'ni hatırlatır, yalnız, Lissagaray'dan farklı olarak, Stepniak analiz etmek, anlatmak ve tarihe tutanak tutmak dışında terörizme açıkça sempati de beslemektedir.

Tussy derhal sevgilisinin gazetesi *Progress*'te eleştirisini yazmak üzere kitaba gömülür.[365] Bu yazısı bir kitap eleştirisinden çok, kita-

bın içeriğinin yorumlu aktarımı niteliğindedir. "Précis writer" tecrübesi net bir biçimde kendisini hissettirir. Önce Rus terörizminin tarihi nedenlerini açıklar, kölelikten kaybedilen Kırım Savaşı'na, çökmüş devlet ekonomisinden polisin başına buyrukluğuna, vergi tahsildarlarının elindeki güçten devlet tarafından meyhanelere verilen çalışma izninden sağlanan çıkarlara, bastırılan Polonya'daki ayaklanmalardan sesini yükselten genç Rus beyinlerine dek pek çok şey anlatır. "Nihilizm" ve "terörizm" terimlerinin nasıl ortaya çıktığını açıklar, Vera Zasuliç vakasına değinir, devrimci hareketin çeşitli aşamalarından, entelektüel ve silahlı ayaklanmalardan bahseder, siyasi tutuklulara gösterilen tavra ve Rusya'daki temel hak ve özgürlüklerin kısıtlılığına isyan eder:

"Avrupa ülkelerinin hiçbirinde ceza gerektirmeyecek bir hareket Rusya'da ölüm cezasına çarptırılıyor. Tek bir kitabı okumanın veya ödünç almanın (...), halka açık iki ya da üç konuşma yapmanın karşılığında on, on iki veya on beş yıl çalışma kampı cezası. Ara sıra, bu canlı canlı gömülmüş insanlardan, hangi yollardan olduğunu sadece tutukluların kendilerinin bildiği, tütün veya mum içine saklanmış kâğıt parçalarına yazılmış, gardiyanlardan gördükleri (...) ve en yumuşak ve sakin beyinlerde bile kan, nefret ve intikam isteği uyandıran iğrenç ve gereksiz şiddeti anlatan mektuplar geliyordu."

Stepniak kod adlı Kravcinski'nin kitabının sonunda, iktidarda bulunan Çar III. Aleksandr'a ithafen, yürütme komitesi olarak adlandırdıkları grubun taleplerini içeren bir çağrı yer alır: Ya demokrasi gelir, ya da devrim devam eder! Ya siyasi tutuklular serbest bırakılır, ya da cinayetlere devam edilecektir! Tussy bu çağrıya geniş yer verir, hatta, artık herhangi bir çalışma masasının önünde küçük ve isimsiz kalmamanın, doğrudan tarihe ve devrime müdahale etmenin verdiği kuvvet hissinin tadını çıkartıyormuş gibi bir coşkuyla bu konuya değinir.

"Yalnızca halkların hayatını analiz etmekten tümüyle âciz bir insan bu tür olayları bir kişinin veya 'çete'nin işlediği suçlar olarak tanımlayabilir. Bütün bir on yıllık süre içerisinde gördük ki,

devrimci hareket -en sert kovuşturmalara rağmen- gelişmiştir; (...) devrimci hareket ile hükümet arasındaki umutsuz gerilla savaşı bile dolu dolu üç yıldır sürmektedir. (...) Hapishaneler (...) sanıklarla dolmuştur. (...) Onlarca sözde 'elebaşı' yakalanmış ve asılmıştır. (...) Hükümet insanları tutuklayıp asmaya devam edebilir. (...) Ama bu durum gidişatı değiştiremeyecektir. (...) Bütün bir halkı yok etmek mümkün değildir. (...) Korkunç eylemler daha da sertleşecek, devrimci oluşum (...) daha sağlam bir şekil alacaktır. (...) Korkunç bir patırtı, kanlı bir devrim, bütün Rusya'nın, bir krampa benzeyen sarsılışıyla eski düzen yerle bir edilecektir. (...) Peki ama bu kanlı savaşın üzücü mecburiyeti neden kaynaklanıyor? Çünkü Majesteleri, şu anda bizde adil bir hükümet (...) mevcut değil. Bir hükümet (...) halkın taleplerinin ifadesi olmalı ve sadece halkın isteklerini yerine getirmelidir. Bizde ise (...) hükümet mükemmel bir Camarilla'dır ve yönetim komitesinden ziyade, 'yönetimi zorla ele geçiren çete' diye nitelenmeye layıktır. (...) İmparatorluk, yönetimi soyluların kölesi haline getirerek halkın elinden özgürlüğünü zaten almıştır. Şimdi de en lanetli sınıf olan vurguncular ile tefeciler sınıfını yaratmaktadır. Yapılan bütün reformların amacı halkı daha da güçsüzleştirmektir (...) Hükümetin ayakta kalmasından (...) sadece soyguncular memnundur; soygunları cezasız kalmaktadır. (...) Sadece iki çıkış yolu vardır (...): Ya cinayetten çekinmeyen yahut bunları engellemeyen bir devrim, ya da gönüllü olarak halkın en yüksek makama, hükümete davet edilmesi. Anavatanın iyiliği için (...) Majesteleri, yürütme komitesi size, ikinci yolu tercih etmenizi öneriyor. (...) O zaman yürütme komitesi kendiliğinden (...) çalışmalarına son verecek ve organize ettiği güçleri (...) halkın iyiliğine hizmet etmeye adamak üzere dağıtacak. (...) Devrimci hareketin barışçıl bir yola girmesi için yerine getirilmesi elzem olan bu şartlar bizler tarafından değil, tarih tarafından belirlenmiştir..."[366]

Tussy eleştirmez, şüpheci yaklaşmaz, açıkça yönetim komitesinin yanında ve Rus hükümetinin karşısında yer alır. Değişmiş, radikalleşmiş, şiddeti toplumsal devrimin bir aracı olarak kabul eder olmuştur. İki yıl önce, Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesini *Die*

Freiheit adlı özgürlükçü gazetesinde "Zafer! Zafer! Avrupa'nın en berbat zorbalarından biri artık yok," sözleriyle destekleyen Alman anarşist Johann Most'a öfkelenmişken, şimdi bu cinayeti "etkili" bir tarihi eylem olarak nitelendirmektedir. Belki de bu arada, cinayetin planlanmasında Sofya Perovskaya adında, kendisiyle hemen hemen aynı yaşlarda, genç, öğrenci bir aristokratın önemli rol oynadığını öğrenmiştir. Perovskaya, 15 Nisan 1881'de davul ve ıslık sesleri arasında, yüz binden fazla insanın şaşkın bakışları altında, sarhoş bir cellat tarafından idam edilmiştir. Bu idam Avrupalı aydınlar arasında büyük şok etkisi yaratmış ve Most'un sözleri kulaklara neredeyse sakıncasız gelmeye başlamıştır.

Tussy, makalesini "Uzlaşma niyetinden uzak hükümetin tek yaptığı, aşağılamalarla halkı provoke etmeye çabalamak oldu," diyerek bağlar. "Aslında sadece bir tesadüf olan sosyalist partiyi sistemin kendisi haline getirmek, aracı amaca dönüştürmek için uğraştı. Vera Zasuliç'in serbest bırakılışı ve İsviçre'ye kaçışından beş ay sonra, terörizm, en yüksek polis şefi General Mesenzev'i ölüme mahkûm ederek (...) eldivenini diktatörün yüzüne attı. O zamandan beri terörizmin intikam kolu sık sık kalktı, en etkili şamarını 13 Mart 1881'de indirdi.* Bunun nasıl devam edeceğini kim bilebilir? Ama, askerlerinin ve ispiyoncularının arkasına saklanan korkak despot, yoksul çiftçilerinden ya da acı içindeki kurbanlarından daha mutsuz bir hayat sürüyor. (...) Bu bilgilendirici ve değerli kitap, bütün hareketin, devrimci sosyalist partinin 'teorileri' ve 'doktrinleri'ni kapsayan harika ve ilginç bir 'özetiyle' sona eriyor. Çar III. Aleksandr'a 13 Mart'ın ardından yönetim komitesi tarafından sunulan hayran olunası bildirinin de bir çevirisi ekte yer alıyor. Rus teröristlerin kana susamış canavarlar, aklını yitirmiş hayalperestler, fanatikler olduğunu düşünen herkesin bu belgeyi okuması gerek. Kitap onların hem politikalarının bir savunması, hem de ölçülü taleplerinin bir açıklaması niteliği taşıyor. Yönetim komitesi Aleksandr'a barış teklif ediyor. (...) Devrimin asgari şart-

* II. Aleksandr'ın öldürülmesi

larını garanti etmesi karşılığında ona dokunmayacağını, halkına 'basın, ifade ve toplantı özgürlüğü' vermesi karşılığında teröristlerin silah bırakmaya hazır olduğunu söylüyor. 'Ve şimdi,' diyor, 'karar size kalmış Majesteleri. Karar sizindir. Bize sadece, vicdanınızın ve adalet duygunuzun size, kendi şerefiniz ve ülkenize karşı yükümlülükleriniz doğrultusunda, Rusya'nın iyiliği anlamına gelen yegâne kararı önermesini umut etmek kalıyor.' Çar seçimini yaptı. Sofya Perovskaya ve onunla birlikte tutuklananları idam ederek, binlerce insanı tutuklatarak ve sürgüne göndererek cevabını verdi. Ancak, son henüz gelmiş değil."

Aşk, Delilik ve Dinamit 1884-1885

Engels, Tussy'nin faaliyetleri konusunda ne düşünüyordu acaba? Bilinmiyor. Ne düşündüğünü hiç açıklamıyor. En azından yazılı olarak. Eylül 1883'te, *Underground Russia*'nın yayımlanmasından kısa süre sonra, Tussy, Lenchen ve tabii ki Pumps ile birlikte dinlenmek üzere Eastbourne'a gider. Belki orada Tussy'nin yeniden sakinleşeceğini ummuştur. Kendisi, ister sürgünde, ister anavatanda yaşıyor olsun, Rus teröristlerden uzak durur; Marx'ın metinlerinin tercümesi için kendisine başvuran Lavrov'a, Vera Zasuliç'e ve diğer herkese Tussy olmadan karar veremeyeceğini, ama zaten henüz zamanının gelmediğini söyler.[367]

Tussy'nin büyük ihtimalle bu yazışmalardan haberi olmamıştır. Olsaydı, "teröristlerin" babasının eserlerine duyduğu ilgi karşısında mutluluktan muhakkak gözleri parlardı. Mayıs 1884'te sosyalist dergi *To-Day*'e tercüme etmek istediği bir makale için Stepniak'la, Stepniak 1895'te ölünceye dek sürecek bir mektup trafiğine girecektir. Ona Fransızca yazıyor ve "Cher Citoyen" (Sevgili Hemşehrim) diye hitap ediyordu:

"İsmimin size çok yabancı olmadığını umuyorum. Hatta size daha önce sevgili arkadaşım Lavrov'un yanında rastladığımı sanıyorum. Her halükârda, size bu mektubu yazan tamamen yabancı biri değil..."[368]

Temmuz 1884'te nihayet yüz yüze geldiler ve tanıştılar. Stepniak, Engels'i ziyaret etmek için Londra'ya gelmişti. Regent's Park'taki evin kapısını açan Tussy oldu.

"Daha zili çalıp kartvizitimi çıkartmamla uzun boylu, kumral,

saçları darmadağınık genç bir hanımefendinin (...) coşkuyla üzerime atlaması bir oldu," diye yazmıştı eşine. "'Siz Stepniak'sınız, değil mi?' (Fransızca olarak söyledi, ama ben, hata yapıp onun mükemmel Fransızcasına gölge düşürmemek için aynen yazmıyorum.)

Bayan Marx (...) çok canlı, hareketli, hatta yerinde duramıyor (kötü anlamda değil) ve hayat dolu. Çok güzel değil, sert yüz hatları var, ama gülüp başını salladığında çok sevimli oluyor. Zarif ve güzel vücutlu. Kadın cinsinin tüm ayırt edici özelliklerine sahip olduğunu, yani ekonomi politiğin bozamadığı kadınlardan olduğunu görmek beni rahatlattı. (...) Damat ise beni o kadar etkilemedi: Sahiden kılıksız bir yaratık, ama her ne kadar yeteneği konusunda şüpheliysem de, aptal biri değil."[369]

Gazete işlerinin verdiği heyecanla Tussy'nin ayakları yerden kesilmişti. Hatta düşman kardeş Laura'yı bile sevmeye başlamış, ona ve "zavallı tutuklu" Lafargue'a "Doktor Aveling"den selam yollayıp, *Progress*'e, "şu anda gerçekten çok okunan bu küçük dergi"ye yazı göndermelerini rica ederken, Aveling'in yazı işlerinde "tamamen yetkili olmadığını", ama "az çok" istediğini yapabildiğini söylemişti.[370]

Gerçekten de Lafargue *Progress* için hapishaneden yazılar gönderdi. Mesela, Tussy'nin Fransızcadan tercüme ettiği "Sosyalizm ve Darwincilik" üzerine kaleme aldığı yazı gibi. Tussy, şaşırtıcı biçimde, derginin içinden çıktığı özgür düşünce hareketine aşırı şüpheyle yaklaşan ve Marx gibi Henry Hyndman'ı düşmanı ilan etmiş olduğundan "Social Democratic Federation"la ruhani bir yakınlaşmaya asla yanaşmayan Engels'i bile dergiye yazı yazmaya ikna etmeyi başaracaktı.

Öte yandan, Engels'in 1883'te *Progress* için kaleme aldığı yazı politikten çok dini bir metindi: Aziz Johannes'in *Vahiyler Kitabı* üzerine yazılmış kısa ve eleştirel bir makale. Özellikle şu cümlesi ilgi çekiciydi:

"Her büyük devrimci hareketle birlikte 'cinsel özgürlük' sorununun ön plana çıkması tuhaf bir gerçekliktir."

Engels haklıdır. "Cinsel özgürlük" zamanın bir sembolü, tipik modern devrimci kadın tavrıdır. Rus direniş hareketinin kadın sembolleri Vera Zasuliç, Sofya Perovskaya ve Vera Figner de bir evlilik cüzdanına ve -ilginçtir ki- çocuğa sahip olmaksızın yıllarca "yoldaş"larıyla birlikte yaşamışlardır. Kadınlara biçilen ve Tussy'nin kız kardeşlerinin yakınmadan üstlendikleri kuluçka makinesi rolünü protesto etmektedirler. Rus taşrasında kadın hâlâ eziliyor, "Ortaçağa özgü", hatta "barbarca" bir aile yapısı içinde yaşıyor olabilir; ama devrim söz konusu olduğunda, Fransa'da olduğu kadar Rusya'da da erkeklerle yan yana savaşır.

Marx kadın sorununa pek önem vermemiştir. O da "Yahudi sorunu" gibi, kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla kendiliğinden çözülecek bir problem, sayısız toplumsal "yan sorun"dan biridir. Bu arada, Perovskaya veya Zasuliç gibi kadınları hesaba katmamıştır. Bu kadınlar yüzyıllar boyunca oyalanmak, dünya devriminin gerçekleşmesini beklemek niyetinde değildir. Doğurmak zorunluluğundan, erkeklerin üstünlüğünden, kendi "doğaları" üzerine toplumda var olan önyargılardan, kendilerine politik ve entelektüel eşitliğin kapılarını kapayan pek çok sınırlama ve yasaktan ŞİMDİ ve BURADA kurtulmak istemektedirler. Dolayısıyla, kadınların da "hareket"e kazandırılması gerekmektedir, "erkek" bir sosyalizmin geleceği yoktur. Bunu, hemen hepsi orta sınıf evlilikler yapmış, kendileri hapishane veya Meclis'te siyaset yaparken çocuk yetiştirmenin bütün külfetini eşlerinin sırtına yüklemiş ataerkil Alman yoldaşlar bile fark etmeye başlamıştır:

August Bebel, Engels'e "Bir sonraki devrimde kadınlar büyük rol oynayacak; fark ettirmeden işleyen bir etkene sahip olacağız," diye yazmıştı.[371]

O yıl, yani Karl Marx'ın ölümünden bir yıl sonra, Engels dev entelektüel arkadaşının gölgesinden sıyrılmaya başlayarak, kısa zamanda pek çok etnolojik kaynaktan beslenmiş, kalın *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabını yazar. Kitapta özellikle "anaerkillik" ve "kadın sorunu"na değinir:

"Kadının, toplumsallaşma tarihinin ilk başında erkeğin kölesi olduğu, 18. yüzyıldaki aydınlanma çağından kalma en absürd iddialardan biridir. (...) Anaerkil düzenin ortadan kaldırılması, kadın cinsinin dünya tarihinde aldığı büyük bir yenilgidir. Erkek, evde de dümeni eline almış, kadın alçaltılmış, boyunduruk altına alınmış, erkeğin zevkinin kölesi ve çocuk yapma aracına dönüşmüştür. (...) Tarihteki ilk sınıflararası çelişki, kadın ile erkeğin tek eşli evlilikteki çatışması ve bunun vasıtasıyla kadın cinsiyetinin erkek cinsiyeti tarafından ezilmesiyle aynı zamana rastlar (...) Kadın, toplumsal üretime katılmaktan alıkonularak bir numaralı hizmetçi haline getirilmiştir."

Tussy de dizginlerinden kurtulur. Artık, kadın "yan sorunu"na değindiğinde "burjuva" diye bir kenara itilmekten korkmaz, konuyu *Progress*'te işler, İsveçli Charlotte Leffler-Erdgren gibi kadın yazarlarla irtibata geçer ve yazılarının yayımlandığı bir forum oluşturur. Kendisinden altı yaş büyük olan Erdgren, dram edebiyatının tamamen erkek egemenliğinde olduğu, hiçbir yönetmen ya da büyük oyuncunun bir kadının eseriyle sanatsal açıdan yüzleşmeye yanaşmadığı o günlerde sosyal eleştirel dramlar yazmakta ve eserleri çok istisnai bir durum olarak sahneye bile konmaktadır. Erdgren başka tabuları da yıkmıştır. Büyük romanı *En Sommarsaga*'da (*Bir Yaz Hikâyesi*) açıkça kadın cinselliğine değinir, sürekli hamileliğin lanetinden, annelik ile sanatsal çalışmalar arasındaki çatışmadan, erkeğin sadakatsizliğini meşru göstermeye yarayan ve geride aldatılmış, yalnız bir kadın bırakan modern, sözde özgür cinselliğin yarattığı kuşkulardan bahseder.

1884'te Erdgren'in *Progress*'te *The Doctor's Wife*, (*Doktorun Karısı*) isimli bir kısa hikâyesi yayımlanır. Hikâyenin kahramanı, küçük bir İsveç kentinde doktorun karısı olarak yaşayan, güzel, kaprisli, hayat dolu, iyi bir aileden gelme, genç bir kadındır. Oğlunun doğumundan sonra depresyona girer. İçki içmeye başlar. Uyuşturucu alır, psikosomatik hastalıklara sığınır, bin bir entrika ve suçlamayla kocasını evden uzaklaştırır. Bunlar da tabu konulardır. Nitekim;

annelik, bir oğlan doğurmak harika bir şey değil midir? İyi bir aileden gelen bir kadın *sarhoş olabilir mi*?

Tussy, dost olduğu Erdgren'i Londra'ya davet eder, onunla yazılarının tercümesi üzerine tartışır, hatta Fransız edebiyat çevresiyle tanışması için onu ablası Laura'nın yanına, Paris'e yollar:

"Ayrıca," diye yazar 18 Haziran 1884'te, "Madam Erdgren isimli genç bir kadın ziyaretine gelecek. Lütfen ona 'iyi' davran. İsveç edebiyatının yükselen yeni değerlerinden biri (İskandinavya'nın şu sıralar iyi yazar bakımından bu kadar zengin olması ne tuhaf!) ve tiyatro eserleri büyük bir heyecan yaratıyor. Maalesef berbat çevrilmiş olmalarına rağmen, iki kısa hikâyesini harika buluyorum ben. Çok hoş bir kadın. Eğer onu Paul, Guesde, Deville gibi parlak şairlerle tanıştırabilirsen sana minnettar kalacaktır."[372]

Evli kadının yalnızlığı, güya mutlu yuva: Tussy bunları ablaları vasıtasıyla çok yakından yaşamıştır. Kızlık soyadı Marx olan Jenny Longuet, "yuva denilen hapishanede" yitip gitmiştir. Bir "tali mesele" onun ölüm fermanı olmuştur. Şimdi bütün Avrupa'da yazarlar bu konuya eğilmeye başlamıştır. Norveç'te Ibsen isimli biri "Nora" diye bir kadın hakkında yazmıştır. Tussy bu tiyatro oyununu bir oturuşta okur. Bu, *kendi* hikâyesi, *kendi* hayatıdır; "sevgi" adı altında kadının önce baba, ardından da koca tarafından kısıtlanmasını anlatmaktadır:

Nora: Bana çok haksızlık edildi, Torvald. Önce babam, şimdi de senin tarafından.

Helmer: Nasıl? Biz ikimiz, yani seni diğer bütün insanlardan daha çok seven bizim tarafımızdan, öyle mi?

Nora: Siz beni hiç sevmediniz. Bana âşık olmak sizi eğlendiriyordu, o kadar.

Helmer: Ama Nora, o nasıl söz öyle!

Nora: Evet, öyle Torvald. Henüz babaevindeyken, babam bana bütün görüşlerini aktardı, böylece ben de aynı görüşlere sahip oldum; başka türlü düşündüğüm zamanlarda saklar, söylemezdim; çünkü babam kendi fikrime sahip olmamı istemezdi.

18 Haziran 1884'te Laura'ya "Ibsen'in muhteşem eseri *Nora*'nın İngilizce çevirisine rastladın mı? Hiçbir şey söylemiyorum, çünkü büyüleneceğini biliyorum," diye yazacaktır.[373]

1883'te *Progress*'te Aveling'in kaleminden bir "noteble book"un, yani "dikkate değer bir kitabın" eleştirisi yayımlandı: daha önce Ralph Iron gibi bir erkek takma adıyla İngiltere'de piyasaya çıkan kadın yazar Olive Schreiner'in *The Story of an African Farm* (*Bir Afrika Çiftliğinin Öyküsü*).

Kitap bir çiftliğin öyküsünden çok, bir kadını anlatıyordu aslında. Daha doğrusu; yazarın hayatını. Bu yazar birkaç yıldır Londra'da yaşamaktaydı ve hemen Tussy'yle yakın arkadaş olmuştu. Sık sık yazışıyor ve buluşuyor, Londra East End'de dolaşmaya çıkıp aşk, erkekler, hatta âdet kanaması şikâyetleri üzerine sohbet ediyor, en özel duygularını birbirleriyle paylaşıyorlardı.

"Olive'im," veya "En sevdiğim Olive'im," diye yazıyordu Tussy, "umarım aptal mektuplarımla canını sıkmıyorumdur, umarım benden bıkmamışsındır. Nezaket icabı değil söylediklerim. (...) Sevgini kaybetmekten öyle korkuyorum ki. Lütfen, bari beni en azından birazcık sevdiğini söyle. Bütün varlığımla sevgin için nasıl haykırdığımı bilemezsin..."[374]

Madam Bovary veya Nora kadar hassas, sinirli ve kaprisli olan Olive, Tussy'yle aynı yaşta, yani yirmili yaşlarının sonlarındaydı. Bekâr ve çocuksuzdu, cinsel özgürlük idealinin peşindeydi. Güney Afrika'daki Basutoland'den geliyordu ve misyoner bir Alman babayla İngiliz bir annenin kızıydı. On iki çocuğun altıncısı olarak, tıpkı Tussy gibi doğru düzgün bir eğitim alamamıştı. Biraz örgü, biraz piyano; o kadar. Çocukluğunda evde bulduğu her şeyi okumuştu, Karl Marx adında birinin yazıları da bunlara dahildi. Fakat, bakıcısı olan koyu dindar Hollandalı göçmen çiftçi kadını "Annie Teyze" kitabı elinden almış ve yakmıştı. Bir Alman komünistin kitabı olduğundan değil -zira ne "Marx" ismi, ne de "komünizm" terimi ona bir şey ifade ediyordu-, İncil ve ilahi kitapları dışında bir kitap okumanın günah ve suç olduğunu zannettiğinden.

"Orada, bir kor yığının üzerinde yatıyordu, koyu renk bir duman çıkarttı, titreyerek yandı ve büyük alevlere dönüştü -böylece ulusal ekonomi bertaraf edilmiş oldu, artık yoktu- bazı zavallı, etten kemikten inkârcılar gibi."

Çevresindeki herkes sofu, piyetist ve fanatiktir. Ama öykünün kahramanı olan Lyndall, gaddar bir gardiyan gibi düşüncelerini okuyan ve her gün kulağına ne kadar işe yaramaz ve kötü olduğunu, "yaşayamayacak, ölemeyecek, Tanrı'nın bu dünyasında ve inananları arasında yer alamayacak kadar iğrenç" olduğunu fısıldayan Tanrı'dan nefret eder.

Tanrı'nın şefkati sadece beyazlara yöneliktir. Siyah hizmetliler sofu Alman ve Hollandalılar tarafından aşağılanır, sömürülür, tekmelenir, dövülür. Çiftlikten bir koyun kaybolduğunda, onu muhakkak siyahların çalmış olduğu düşünülür. Hollandalı kadın İncil okumaya başladığında siyahlar odayı terk etmek zorundadırlar, çünkü "Annie Teyze onların maymundan geldiğine ve günahtan arınmaya ihtiyaçlarının olmadığına inanır."

Lyndall onların tarafına geçmeye, siyahların ve tüm ezilenlerin hakları için savaşmaya karar verir:

Alman çiftçinin oğlu, çocukluk arkadaşı Waldo'ya, "Yeterince büyüyüp güçlendiğimde, kudretli olan her şeyden nefret edip, bütün zayıflara ise yardım edeceğim," der.

Ama ne yazık ki o "sadece" bir kızdır; bütün kalbiyle hayran olduğu Goethe veya Napolyon gibi bir erkek değil:

"Ancak biri beni uyandırırsa kendim ve dünya için iyi şeyler yapabilirim. Hâlâ uykudayım, karışık ve kendi içine hapsolmuş durumdayım. Kendimi kurtarıncaya dek kimseyi kurtaramayacağım," der Waldo'ya.

Böylece, Güney Afrika savanasında, Waldo ile birlikte çiftlik evinin önünde oturdukları uzun ve ay ışıklı gecelerde tarihin en büyük ve en feci haksızlığını fark eder: kadınların tam bir insan olarak kabul edilmedikleri, doğumdan ölüme kadar baskı altına alındıkları ve ayrımcılığa maruz kaldıkları gerçeğini.

"Üzerimizde bir lanet var, annelerimizin bizi dünyaya getirdiği

günden kefene gireceğimiz âna dek üzerimizde kalan bir lanet. (...) Sizin için geçerli olan çalışmak, bizim için geçerli olan ise dış görünüş! (...) Şu küçük çeneme bir bak Waldo, küçük çene çukuruna! Bu benim vücudumun sadece küçük bir parçası. Ama güneşin altında var olan bütün şeyler hakkında bilgi sahibi olsaydım bile (...), bunların bana hayatta bu küçük çene kadar faydası olmazdı. (...) Bilgi ne işime yarar ki? Bir kadının kafası ne kadar boşsa, yükselmesi o kadar kolay olur. (...) Küçük bir kız olduğumuz günlerden itibaren bu lanet olası amaç doğrultusunda yetiştiriliyoruz. Küçücük ayaklarımızla bağdaş kurup camdan, oğlan çocuklarının dışarıda nasıl mutlu oyunlar oynadıklarını seyrediyoruz. Dışarı çıkmak istiyoruz. O zaman sevgi dolu bir el omzumuza dokunuyor: 'Ufaklık, gidemezsin! Yoksa güneş yüzünü yakar, güzel, beyaz elbisen kirlenir!' (...) Böylece lanet etkisini göstermeye başlar, yetişkin birer genç kız olduğumuzda işini bitirmiş olur; (...) mutluyuzdur. Çinli kadının eğri büğrü ayağının ayakkabısına uyması gibi, sanki Tanrı ikisini birbiri için yaratmış gibi, biz de çevremize tam bir uyum sağlarız. (...) Kullanmamamız gereken parçalarımız ya körelmiş, ya da düşmüştür; (...) [b]andajla sıkı sıkıya sarılmışızdır, ama uzuvlarımız henüz buna uyum sağlayamamıştır: Bir kalıba sokulduğumuzu biliyoruz ve yara yapıncaya kadar kaşınıyoruz. (...) Bir zamanlar, bakıcılarımızın kucağında yeni doğmuş birer bebekken eşittik, çenemiz son uyku için bağlandığında yine eşit olacağız."[375]

Kasım 1883. Almanya'dan gelen haberler kötüdür. Kızlık soyadı Marx olan Sophie Schmalhausen, Ren bölgesinin Düren kentinde bulunan tımarhaneye kaldırılır. Teşhis: *Dementia paralytica*. Beyin yumuşaması! Tussy'yi Aachen'e davet edişinin üzerinden sadece sekiz ay geçmişken:

"Seni biraz rahatlatmak için elimden gelen çabayı göstermek isterim; ah, kendini yalnız hissetmek öyle zor ki, kendini babanın kız kardeşinin yanında kısa sürede evinde gibi hissedeceksin..."[376]

Şimdi ise delirmiştir; ya bağırır, ortalığı birbirine katar, ya da

tamamen içine kapanır. Siegburg Tımarhanesi'ne nakli düşünülür. Burası, bir dağın tepesinde, dünyayla ilişkisi tamamen kesilmiş, kaçılması mümkün olmayan, tam anlamıyla bir kaledir. Hastalara deli önlüğü giydirilir, üzerlerine buz gibi su serpilir, beyinleri oksijen alıp iyileşsin diye bayıltılmadan kafatasları açılır. Düren'de Sophie Schmalhausen'den bir form doldurması istenir:

"*Soru 1*: Baba yaşı, mesleği, vücut yapısı, fiziksel özellikleri. Babanız hasta mıydı, ruhsal rahatsızlık, sinir hastalığı geçirdi mi, alkol bağımlısı mıydı, hangi yaşta, ne kadar sürdü?"

"*Yanıt*: 46 yaşında öldü, Yargıç, uzun boylu, iriyarı, çok zeki ve hitabeti kuvvetli, muhtemelen kronik zatürree, hayır, hayır, hayır."

"*Soru 2*: Anne?"

"*Yanıt*: 73 yaşında öldü, ufak tefek ve yumuşak başlı, çok zeki, alkolik değildi, ruhsal sorunu yoktu."

"*Soru 3*: Kardeşler?"

"*Yanıt*: Öz erkek kardeşlerimden biri kısa süre önce ölen Carl Marx'tır, Enternasyonal'in kurucusu."[377]

Tıp eğitimi görmüş olan Aveling, Tussy'yi, bir gün onun da Jettchen Conradi ve Sophie Schmalhausen gibi delireceği, Marx ailesinde sadece kadınları vuran ve görüldüğü kadarıyla kaçışı olmayan bu kader oyununun kendisini bulacağı korkusu karşısında teselli edebilmiş midir?

Tam tersine, korkularını körüklediğini tahmin edebiliriz. Çünkü bir biyolog ve Darwinci olarak, akıl hastalıklarında ruhsal bir köken bulunduğuna, hatta, kişisel "ruh"un varlığına inanmıyor, bunu yalın bir "sinir sistemi fonksiyonu" olarak değerlendiriyordu.

Fakat, sinir sistemi hastalıkları hayvanlarda da, insanlarda da irsidir. *Darwin Teorisi* kitabında "Zekâ noksanlığından en korkunç delilik biçimlerine kadar akıl hastalığının her aşaması, sadece (...) maymunlarda değil, bütün hayvanlar âleminde sıkça saptanmıştır.

(...) Atın ters tavrı delilik başlangıcından başka bir şey değildir," diyordu.[378]

Engels, Aralık 1883'te Laura'ya "Tussy yine nevralji oldu," diye yazıyordu.[379]

Neyse ki, gittikçe daha aranan bir gazeteci ve çevirmen olduğundan, uzun uzun dertlenecek zamanı yoktu. "Social Democratic Federation"ın lideri Henry Hyndman'ın çıkartmaya başladığı *Justice* isimle yeni gazetede düzenli olarak makaleleri yayımlanmaktaydı; aynı partiden arkadaşı Bax'ın "bilimsel sosyalizmin organı" olarak kurduğu *To-day* adlı dergide ulusal işçi hareketi üzerine bir sütun üstlenmişti. Ayrıca, Aveling'in editörlüğünü yaptığı *Progress* için çalışmaya da devam ediyordu. Mayıs 1884'te burada, çocukluğunun en önemli ve en sevdiği konularından biri olan ve Londra'daki Victoria İstasyonu'nda İrlandalılar tarafından gerçekleştirilen terör eylemleriyle yine gündeme gelen "İrlandalı bombacılar" üzerine bir yazısı yayımlandı:

"Biz sosyalistler İrlandalı bombacıların eylemlerine sıcak bakamayız, ama bu insanları yargılamaya hakkımız var mı? Onları korkak olarak nitelemeye hakkımız var mı? Onlar, talihsiz ülkelerine yardımcı olacağına inandıkları bir şey için hayatlarını riske atıyorlar. (...) Bazı gözü pek dükkân sahiplerimizin *Freethinker*'ı bile satmaya cesaret edemezken, bu adamlara 'korkak namussuzlar' diye hakaret etmesi acayip bir durum. Eylemleri birer suç, görüşleri yanlış ve fanatik olabilir, ama bu adamlar birer korkak değil!"

Tussy ardından, "uygar İngiltere"de tabu olan bir noktaya da tüm ayrıntılarıyla değinir: İngiliz hapishanelerindeki İrlandalı özgürlük savaşçılarının içinde bulundukları korkunç koşullara. Gördükleri muamele Avrupalı aydınlar arasında geniş yankı uyandıran çarlık rejiminin siyasi tutukluları bile Sibirya'da, İngiltere'deki İrlandalılardan daha kötü durumda değiller diye yazar. Yüzlerce genç, güçlü ve eğitimli erkek, tutukluluk sürecinde aklını kaçırmış, anarşizm ve bombalı eylemlere itilmişlerdir sanki. Çoğunluğu elini silaha bile sürmemiştir, sadece *İrlanda Halkı* için eline kalem

almıştır. Bu "suç" on yıldan müebbete dek en sert çalışma kampı mahkûmiyeti için yeterlidir.

Tussy, araştırmaları kapsamında Meclis tutanaklarını, Marx'ın *Kapital*'in hazırlıklarına başlarken başvurduğu tıp ve hapishane müfettişlerinin raporlarını içeren "Blue Books"u okumuştu. Kamuoyunda "Pagan O'Leary" olarak bilinen John Murphy olayından alıntı yapar:

"Doktor Robert MacDonnell hazırladığı sağlık raporunda, (...) Murphy'yi (...) en soğuk kış günlerinden birinde hücresinde gördüğünü söyler. Bir yatak, bir şilte, vücuduyla soğuk zemin arasına girmiş hiçbir şey yoktur. Birkaç gram ağırlığında bir bez parçasıyla örtünmüştür. O korkunç soğukta deprem gibi sarsılarak titremektedir. Koleraya yakalanmış gibi göründüğünü söyler doktor. Yüzünde aynı kurşuni renk vardır. İliklerine kadar donduğundan şikâyet eder. Neredeyse yetmiş yaşına gelmiş yaşlı bir adama neden böyle eziyet edilmektedir? Ağır bir suçtan, devletin çıkarlarını zedelediğinden, gardiyanlara 'zalim bir saldırı' düzenlediğinden mi? Hayır. Yaşlı adam sadece 'dini olmadığını', 'dinsiz' olduğunu açıklamıştır! (...) İrlanda Valisi Lord Mayo 20 Mayıs Pazartesi günü Avam Kamarası'nda kendisine yöneltilen soruya verdiği yanıtla buna kanıt sunmaktadır:

"'Montjoy Hapishanesi'nde bulunan, kendisini dinsiz olarak tanımlayan bir mahkûma Anglikan, Katolik veya Presbiteryen mezheplerinden birini seçmesinin emredildiği, seçmemekte direnince de sadece ekmek ve su verilerek ölüm hücresine kapatıldığı doğru mu?'

"Bunun üzerine Lord Mayo, (...) olayın şöyle cereyan ettiğini ayrıntılarıyla anlatmak zorunda kalmıştır: (...) Tutuklu herhangi bir dini bulunmadığını ve şimdiye kadar hiçbir mabedi ziyaret etmediğini söylemiştir. Bir hapishaneden diğerine nakli sırasında dinsiz olduğunu (*gülüşmeler*) söyler ve din konusunda telkin edilmeyi reddeder. Eski bir subay olan hapishane müdürü ona bir din seçmesini emreder *(kahkahalar)*. Tutuklu, Tanrı'nın varlığına

inanmadığını ve bu yüzden de bir din seçmeyeceğini söyler *(yine gülüşmeler)*. Müdür onu üç günlük perhize sokar. *(Gülüşmeler devam eder, 'Of' diye bağırışlar yükselir.)* 4 Ağustos'ta (...) hastaneye nakledilir ve burada beş gün kalır. Sonra tekrar ekmek-su perhizine alınır *('Of! Of!')* ve sonunda Katolik olur *(alkışlar ve kahkahalar)*."

Tussy, İrlandalı bir tutuklunun "normal" yemeğinin çok az miktarda ekmek, yulaf lapası ve patatesten oluştuğunu, adamların açlık ve susuzluktan ölmemek için gizlice sabun yiyip idrar içtiklerini yazar. Bir yandan hasta, bir yandan kronik yetersiz beslenmeden mustarip halde en ağır işlere koşturulmaktadırlar: kar küremek, taş kırmak, iki tekerlekli arabalara at gibi sürülmek ve bataklık boyunca kilometrelerce ağır yük taşımak. İsyan eden ya da dermansızlıktan bayılan olursa, çırılçıplak soyunmak, kıyafetlerini denetlettirmek, helaları temizlemek ya da koleraya yakalananların çarşaflarını yıkamak zorunda kalmaktadır. Montjoy'un hapishane doktoru Robert MacDonnell, üstlerine şikâyette bulunmuş, tutukluların intihar edebileceklerinden korktuğu gerekçesiyle sorumluluk almayı reddetmiştir. Sonuç: Süresiz olarak görevden alınır.

1884'te önemli bir görev daha Tussy'yi beklemektedir: yayımlanalı neredeyse yirmi yılı geçmiş olmasına rağmen henüz İngilizceye çevrilmemiş olan *Kapital*'in tercümesi için hazırlıklara başlamak. Burada asıl sorun yayıncıdan ziyade çevirmen bulmaktır. Fransızca ve Rusça baskıları, Karl Marx'ın terminolojisinin bir yabancı dile bire bir aktarılamadığını göstermiştir. Kitap, "Abstinenztheorie", "Differentialrente", "Geldhandlungskapital" gibi ne Almanca, ne Rusça, ne de Fransızca sözlükte yer alan, kendi ürettiği terimlerle doludur, dolayısıyla çevirmenin konuya tamamen hâkim olması ve o dilde yeni bir Marksist sözlük oluşturabilecek yaratıcılığa sahip bulunması gerekir.

"Böyle bir kitabı tercüme etmek için," diye yazar Engels 1885'te *Commonweal*'e, "sadece edebi Almancaya hâkim olmak yetmez. Marx, günlük yaşamdan pek çok ifade, farklı şivelere özgü deyimler kullanmıştır; yeni kelimeler türetmiştir, bilimin her alanından yararlanmış, onlarca dilden alıntı yapmıştır. (...) Onu tam olarak

tercüme edebilmek için, Almancada olduğu kadar İngilizcede de usta olmak gerekir."

Kim o kadar iyi Almanca bilir? Kim o kadar iyi İngilizce bilir? Kim Karl Marx'ın kavramlar dünyasını her nüansı doğru biçimde yansıtacak kadar iyi tanır? Bu sorunun cevabı sadece Engels ve Tussy'dir. Fakat ilginçtir ki, çevirisi 1884'te başlayan ve 1887'de piyasaya çıkan İngilizce baskıda editör olarak ikisinin de adı geçmez; Engels'in uzun yıllardır dostu ve hukuki danışmanı olan Samuel Moore ile Tussy'nin sevgilisi Edward B. Aveling'in imzalarıyla yayımlanır.

Samuel Moore'un Almanca bilgisi hakkında pek, hatta hiç malumat bulunmuyor. Edward B. Aveling'in de 1884'ten önce Almanya'da bulunduğuna, Almanca öğrendiğine ve "merhaba" ile "güle güle"den öte Almanca bildiğine dair herhangi bir kaynaktan delil bulmak mümkün değil. Dolayısıyla, çeviriyi ağırlıkla Tussy'nin yaptığı sonucuna varıyoruz. Nitekim Engels de 26 Mayıs 1884'te Laura'ya şöyle yazar:

"Aveling elinden geleni yapıyor, ama kendine yabancı bir konuyu kendine yabancı bir dil olan Almancadan kendine yabancı bir İngilizceye çevirmek zorunda; eğer konu doğa bilimleri olsaydı böyle zorlanmazdı. Ama ekonomi politik ve sanayideki iş alanları onun en sıradan ifadelerine bile yabancı olduğu bir alan değil mi? (...) Almanca-İngilizce sözlüğün hiçbir faydası olmaz. Aranan sözcüklerin karşılığı sözlükte bulunamayacaktır."[380]

Tussy'nin en azından işin en zor, en zaman alıcı kısmını üstlendiği kesin; sayıları iki yüz on dördü bulan, Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde kullandığı tüm İngilizceden alıntıların yeniden İngilizceye çevrilmesi ve kontrolü: nüfus istatistikleri; fabrika müfettişleri ve sağlık görevlilerinin, sosyal konut inşaatı denetçilerinin, çocuk işçiler için kurulan araştırma komisyonunun raporları; onlarca gazete yazısı, John Bright, John Fortescue, Thomas Hodgskin, Mac Culloch, John Stuart Mill, David Ricardo gibi İngiliz yazar, filozof ve iktisatçılardan alıntılar. Tussy bu işlerle uğraşırken zaman zaman kızmış olmalı, çünkü babasının hiç de san-

dığı gibi titiz, dil açısından mükemmel olmadığı ortaya çıkmıştır. Bilakis, "Bazı küçük tutarsızlıklar vardı. Yanlış sayfa numarasına referanslar, (...) yanlış kullanılmış noktalama işaretleri..."[381]

Tam o sıralar bazı alıntılar konusunda hafif özensiz davrandığı için açıkça tarih ve edebiyat tahrifatı yapmakla suçlanan babasını[382] korumaya çalışmak için üstlendiği hem içten, hem zahmetli, kısaca ceza gibi bir görev yani.

British Museum'da haftalarca eski gazete ve kitaplara, "Blue Books"a gömülür. Özel ders verdiği öğrencilerini, gazete işlerini savsaklar, uzun bir süre gelirsiz kalır ve borca batar. Marksistler ve Marx araştırmacıları bu çabaları için ona minnet göstermemişlerdir. Çevirinin künyesinde Aveling'in adı geçer, Tussy'nin değil.

Tussy Aveling'e tanrı gibi tapmaktadır. Onun için her şeyi yapar, onu dünya çapında ünlü etmek, Marksizmin peygamberi yapmak için çabalar. Eski sevgilisi Annie Besant, "National Reformer"da, Aveling'in ne Marksizm, ne de sosyalizm hakkında en ufak fikri olduğunu, sadece Tussy tarafından "baştan çıkartıldığını" iddia ettiğinde vahşi bir kaplan gibi onu savunur.

"Her şeyi benimle birlikte yapardı," diye yazar terk edilen incinmiş kadın. "Bütün bu süre zarfında ağzından sosyalizm ile ilgili tek kelime çıkmamış, konu üzerine hiçbir çalışma yapmamıştı. (...) Kitaplığında tek bir sosyalist kitap yoktu, sadece doğa bilimleri ve edebiyat eserleri yer alırdı. Sosyalizmle en ufak bir bağı olmamıştı (...) ta ki 1882'de British Museum'a gitmeye başlayana ve maalesef, orada yeşerip serpilen bazı kadın ve erkek cinsinden bohem sosyalistlerle tanışana dek."[383]

Tussy sinirinden köpürür, Besant'a ve arkadaşı Charles Bradlaugh'ya "esaslı bir sopa" çekmek için yanıp tutuşur, ama kendisine bir kadın gibi hâkim olur. Bir İskoç parti üyesine şöyle yazar:

"Bayan Besant gibi, sövmenin en iyi kompliman olacağını düşündüğüm bir insana cevap vermemin gerekli olduğunu sanmıyorum. (...) Bu 'hanımın' düşmanca tavrının nedenini uzaklarda aramaya gerek yok. Laikler partisindeki popülaritesi neredeyse

Bay Bradlaugh'ya yetişen *bir* düşünür ve bilimadamı olan Doktor Edward Aveling, sosyalistlerin saflarına katılmıştır ve Bayan Besant da beni bundan sorumlu olma şerefine layık görmüştür. Doktor Aveling'le olan arkadaşlığımdan gurur duyuyorum, ancak onun sosyalizme geçişinin nedeninin ben değil, babamın eserleri olduğunu vurgulamamın gerekli olmadığını umuyorum."[384]

Tussy'nin, Marx'ı bir kez uzaktan görmüş olan Aveling'i bizzat onun fikri tahtına aday göstermesi; bu tıbbiyeciyi büyük bir Marx uzmanı, *Kapital*'in düşünce düzeyi bakımından Marx'a denk, çok dil bilen çevirmeni olarak görmesi!.. Tussy'nin burada sergilediği, kendini kullandırma ve kandırmanın muhteşem bir örneğidir. (Kutsal) Kitap'ta bahsedilen, kadının erkeğe sınırsız bağımlılığının ifşasıdır. Ibsen, Erdgren ve Olive Schreiner'den okuduğu her şeyi unutmuş gibidir. Hatta, Karl Marx'ın ilk ölüm yıldönümünde düzenlenen anma töreninde, doğal olarak kendisinin söz alması gerekirken, konuşmayı Aveling'in yapmasını ister. "Social Democratic Federation"ın önderi Hyndman bu boyuttaki bir yaltakçılık ve körlük karşısında irkilir. Tussy bunu derhal entrika olarak değerlendirir. Laura'ya, Hyndman'ın Aveling'den hoşlanmadığını, onun çekiciliğini ve başarısını kıskandığını yazar.

Peki ama Hyndman tamamen haksız mıdır? Aveling gibi birinin burada anma konuşması yapmasının gereği nedir? Eğer Tussy konuşma yapmayacaksa, konuşmayı neden Engels, Liebknecht, Bebel ya da Alman Komünist İşçi Derneği'nin bir üyesi yapmaz?

Anma planlanan konuşma gerçekleşmez. Polis uyarılmıştır ve mezarlığı kordon altına alır. Binlerce İngiliz ve Alman emekçi mezarlık kapısının önünde toplanır. Suskundurlar.

Tussy, Laura'ya, "Küçük bir topluluktan öteye gideceğini hiç tahmin etmezdim," diye yazar. "Şimdi sana 5 bin ila 6 bin arası insanın geldiğini söylersem, gerçekten de nasıl muhteşem bir şey olduğunu hayal edebilirsin. Pankart ve flamalar taşıyan yürüyüş alayı Tottenham Street'te toplandı ve Tottenham Court Road'dan (...) Highgate'e kadar yürüdük; ben de onlarla birlikteydim. Mezarlık müdürünün kilitlediği kapıların arkasında 500 polis ve 6 atlı ko-

nuşlanmıştı! Girişimize izin vermedikleri için, sokağın sonunda (...) durduk, bunun üzerine ben ve birkaç kadın çelenk bırakmak üzere içeri yalnız girme izni istedik."[385]

Hep insanların içindeki güzelliği görme gayretindeki Engels, Aveling'i zeki ve sempatik bulur, kendi kendini Marksist tayin eden biri olarak Marksizm kariyerini elinden geldiğince teşvik eder.

Laura'ya "Edward'ı çok seviyorum ve daha önce içinde bulunduğu edebi çevre dışından insanlarla bir araya gelmesinin onun için iyi olacağına inanıyorum," diye yazar. "Sağlam bir eğitim almış ve kaderin kendisini sürüklediği o en yüzeysel topluluğa bir an için bile ait olmamış."[386]

Fakat, ister İngiliz, ister Alman olsun, hiçbir arkadaşı Tussy'nin yanındaki bu yeni adama katlanamamaktadır. Onu "itici" ve "iğrenç", ilk bakışta antipatik ve zavallı Tussy'ye acımalarını gerektirecek kadar tarifsiz çirkinlikte bulur, "kötü ve şaibeli bir kişi" olarak görürler.[387] Eduard Bernstein, Aveling'in ana özelliklerini "her şeyin en iyisini elde etme tutkusu, kendi zevkleri için en zavallıyı bile sömürmekten çekinmeyerek sergilediği vicdansız ve arsız tarz, lirik-estetik yaltaklanmalar yoluyla saf yürekleri ve özellikle de, daha sonra şımarık bir çocuğun vasilerini sömürmesi gibi hiç utanmadan sömürmek üzere, kadınları büyüleme yeteneği..."[388] olarak sıralar.

Çok net sözlerdir bunlar. Maalesef çok geç; Tussy'nin ölümünden yıllar sonra dile getirilmişlerdir. Aveling'le ilişkisinin ilk aylarında, kimse bu adam hakkındaki gerçeği ona söyleme cesaretini gösterememiştir. Belki de bunun nedeni ihtiyat ve nezakettir. Hakkında söylenenlerin bazıları boş laf değil midir zaten? Yüzünün korkunç çirkinliği midir insanı hemen karakteri konusunda bir sonuca varmaya götüren? Büyük zorluklar yaşamış olan Tussy, seçimini ikinci babası Engels'ten başka anlayan veya onaylayan başka kimse olmasa bile, kendisini mutlu ettiği aşikâr olan bu aşkı hak etmemiş midir?

Çevredekiler Aveling'e ne kadar düşmanca yaklaşırsa, Tussy de onu o kadar şiddetle savunur.

O sıralarda Ernest Radford ile evlenmiş olan eski arkadaşı Dollie Maitland'a "Onun evli olduğunu ve yasal olarak karısı olamayacağımı biliyorsun," diye yazar. "Ama benim için, bir düzine nikâh memuru görevini yapmış gibi gerçek bir evlilik olacak. (...) Edward eşini çok çok uzun yıllardır, bizim tanışmamız öncesinden beri görmüyor. Babamın en eski arkadaşı Bay Engels ile bizim için anne yerinde olan Lenchen'in de benimle aynı fikirde olduğunu söylersem, onu terk etmek için iyi nedenleri olduğunu rahatlıkla anlarsın. (...) Üç hafta sonra bir seyahate çıkacağız -tek ihtiyacım olan şey dinlenmek-, sonrasında ise herkesin bunu bilmesinde sakınca yok... Döndükten sonra ortak bir ev kuracağız. Eğer ki aşk, eğilimler ve iş ile insanları mutlu etme amacına bağlılık konusunda tam bir denklik içinde olmak demekse, biz âşığız. (...) Ama, eski değerler ve önyargılarla farklı yetiştirilmiş insanların bunu çok kötü karşılamalarını anlayabiliyorum. Eğer siz de böyle düşünüyorsanız, hiç kusurunuza bakmam."[389]

1884 yazında Tussy dört bir yana, bunu bilsin ya da bilmesin herkese; ablası Laura'ya, İskoçya'daki parti üyelerine, kadın yazarlara, az sayıdaki kız arkadaşına, hatta Londra'da çalıştığı kız okulunun müdürüne bu tür mektuplar gönderir. Bu paylaşma, duyurma ihtiyacı nereden kaynaklanmaktadır? Tehlikeli bulduğu bir adım atmadan önce destek, Aveling'le ilişkisi için genel bir onay mı aramıştır? Ya da tam tersine, Viktorya İngilteresi'nin kendisini kısıtladığı, hem gazeteciliği, hem de özel hayatı açısından kendisini bir "kötü kız", bir dinamitçi sempatizanı olarak gördüğünü doğrulatmanın zevkini yaşama, toplumla karşı karşıya gelme arayışı mıdır bu?

Fakat beklenen ret gelmez. Kimse, okul müdürü bile şaşırmış gözükmez. İnsanları biraz tanıyan ve aklı olan herkes, Aveling'e değil ama, Tussy'nin "özgür birliktelik" itirafına onay verir, anlayış gösterir. Bu çelişki, Tussy'yi umutsuzluğa sürükler, hasta eder, eski şikâyetlerini yeniden diriltir; baş ağrısı, uykusuzluk, iştahsızlık ve depresyon başlar.

"Çok sık seni düşündüm ve özledim," der Dollie Radford'a.

"Çünkü çok yalnızım, kendimi hiç şimdiki kadar yalnız hissetmemiştim. (...) Son iki haftadır kendimi çok ciddi hasta hissediyorum ve tamamen çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığımdan, sadece dinleniyorum."[390]

Temmuz 1884 sonunda Aveling'le birlikte, masrafları tabii ki ikinci babası Engels tarafından karşılanan bir "balayı" seyahatine çıkar. Dağlık, yemyeşil bir cennet olan Derbyshire'a gider, Wirksworth'e bağlı Middleton'daki eski bir otelde birkaç hafta kalırlar. Fakat Tussy'nin acilen ihtiyaç duyduğu nekahet bir türlü gerçekleşmez, çünkü Aveling de kendisi gibi ne bir doğa dostudur, ne de uzun yürüyüşleri sever; onun yerine gece yarılarına kadar içip sohbet ederek barda vakit geçirir. Şans eseri, Güney Afrikalı arkadaşı Olive Schreiner yakınlardadır. Komşu köyde tatil yaparken, bir yandan da yeni romanı üzerinde çalışmaktadır. Ara sıra da iyi arkadaşlarından biri olan genç şair ve cinsiyet araştırmacısı Havelock Ellis gelir Tussy'nin ziyaretine. Ellis daha sonraları *Studies in the Psychology of Sex* (*Cinselliğin Psikolojisi üzerine Çalışmalar*)[391], *Das Kontraere Geschlechtsgefühl* (*Karşıt Cinsel Güdüler*)[392] ve *Sexual Inversion* (*Cinsel Sapmalar*)[393] adlı son derece önemli kitaplarıyla ünlü olacaktır. Cesur ve çok zeki bir adamdır, Tussy'den dört yaş küçüktür ve Viktoryen cinsel ahlakını bilimle sarsmaya kararlıdır.

Ellis, Tussy'ye hayrandır. Onu etkileyen Tussy'nin cinsel çekiciliği, idraki, Aveling'le uzun ve yorucu aşk gecelerinin sonucu olarak ortaya çıkan uykulu bakışlarının yumuşaklığıdır. Daha sonra onu "bedensel, zihinsel ve ruhsal açıdan olgunlaşmış" olarak hatırlar: belki altında "gizli bir mutsuzluk" olsa da, "büyüleyici bir karakter ve zekâ, aktif, hayat dolu."[394]

Olive Schreiner ise başka fikirdedir. "Artık kendine Bayan Aveling diyor. Onu yeniden gördüğüme sevindim. Onu severim. Fakat, gerçekten berbat görünüyordu," diye yazar arkadaşına.[395]

Ellis, Aveling'e belli bir sempati duyar. Onun şiirlerden alıntı yaparkenki tutkulu halinden hoşlanır, ama bütün yasakları "zalimce bir zevkle" çiğnemesi ve "özel mülk" uyarısını prensip olarak görmezlikten gelerek çitle çevrilmiş arazilere "saygısızca" ayak

basması onu rahatsız eder. Buna karşılık, Olive Schreiner Aveling'i itici bulur, onun kişiliğinden gerçekten "korkar." Ellis'e yazdığı mektubunda "Ondan hoşlanmadığımı söylemek hislerimi ifade etmeye kesinlikle yetmiyor," der. "Onun yanında korku ve irkilme hissediyorum. Onu her görüşümde sıkıntıya kapılıyorum. (...) Tussy'yi seviyorum, fakat o beni mutsuz ediyor. Çok bencil, ama bu benim korkumun nedenini açıklamıyor. Bayan Walters da (...) tam olarak aynı şeyi hissediyor. Onu ilk gördüğümde bu korkuyu hissetmiştim. Eleanor'un hatırına mücadele ediyorum, ama o duygu hâlâ burada, eskisinden de güçlü bir şekilde duruyor."[396]

"Balayı"nın bitişiyle birlikte Aveling hakkındaki söylentilerin o kadar da haksız olmadığını kanıtlar. Tussy ile birlikte lokantada sayısız şampanya, bira, viski ve yıllanmış kanyak içmişlerdir. Engels'in verdiği para yetmez. Aveling ne yapar? Hesabı ödemeden kaçar. Neticede konu, alt tarafı burjuvaya özgü bir banallik, Kapitalizmin ahlaksız bir icadı olan paradır. Ürkmüş, utanmış olan ve sürekli polis korkusu yaşayan Tussy Ağustos 1884'te Londra'ya döner.

Great Russell Street'te, British Museum'un karşısında bir daireye taşınırlar. Tussy sosyalist yayınlar için çalışmaya devam eder, "Social Democratic Federation"ın yürütme kuruluna seçilir; partililerin yazdıklarına bakılırsa, akşam toplantılarının başkanlığını mükemmel bir biçimde yürütür; yeniden George Bernard Shaw'la görüşmeye başlar, onunla Ibsen'in *Nora*'sı, Erdgren'in yazıları üzerine tartışır ve parti kutlamalarında sergilenen piyeslerde rol alır; aslında mutlu mesut olması beklenebilir. Fakat Aveling'le birlikte yürüttükleri yaşam tam bir kâbustur. Hizmetçileri yoktur. Ev işlerinin nasıl yapıldığını bilmezler. Parayı idare edemezler, her tarafa borçlanırlar.

Tussy, durumu hafife alarak Laura'ya "Edward tam bir pasaklılık müsveddesi ve benim de ondan aşağı kalır yanım yok," diye yazar. "Temizlik yapmak benim için ne kadar büyük bir külfetse, bıçak kullanmak onun iki katı zor, kalça kemiği eti tam bir muamma ve patatesler deli edici. (...) Ev işlerini icat eden o iyi adam kimdi

acaba? Umarım öbür dünyada icadının iki eli yakasında olur!"[397]

Henüz birkaç gün geçmişken, Edward'ın yuva paylaşımına pek sıcak bakmadığını fark eder. Sürekli yollardadır, konferanslar verir, arkadaşlarıyla, belki bu arada kadınlarla akşam yemeğine çıkar. Bradlaugh, Annie Besant'ın aşk mektuplarını geri istemeye gelir. Tussy sinir krizinin eşiğindedir. Partide de Aveling hakkında dedikodular, sövgüler dolaşmaktadır. Bir dolandırıcı olduğu, hesabı ödemeden kaçtığı, *Freethinker*'ın paralarını zimmetine geçirdiği, yoksul Alman komünist terzilere diktirdiği kadife ceketlerin parasını ödemediği doğru mudur?

Partili arkadaşlarından ünlü ressam ve yazar William Morris bir Alman arkadaşına "Eğer mümkünse Aveling'in kalmasını istiyorum," diye yazar. "En kötüsü, Aveling'in en iyi üyelerimizden çoğu tarafından hiç sevilmiyor oluşu. (...) Korkarım, Bradlaugh eski bir avukat yardımcısı olarak edindiği tecrübelerden faydalanarak Aveling'e yöneltilen suçlamanın temelsiz olmaması için elinden geleni yapmıştır."[398]

Eylül 1884'te artık zamanı gelir. Aveling, kendisine yöneltilen çok sayıdaki suçlamayı açıkça yanıtlamak zorunda kalır.

Hyndman'ın parti yayın organı *Justice*'te, "Şu sıralar çeşitli insanlara yüklü miktarda borcum var," diye yazar. "Fakat, güvenilerek ellerime teslim edilen paraların hesabını vicdan rahatlığıyla verebileceğimi belirtmek isterim. İçinde bulunduğum maddi sorunların nedeni sadece yoksulluğumdan ve iş dünyasındaki tecrübe eksikliğimden kaynaklanmaktadır."[399]

Zavallı Edward. Zavallı Tussy. Ekimdeki parti kurultayında ortalık birbirine girer. Karşıtları, Aveling'in "lanet olası bir yalancı" olduğunu haykırır. O da, parti başkanı olan Hyndman'a şovenist, kadın düşmanı ve otoriter bir kişilik olduğu, İngiliz sosyalizmini "muhafazakâr demokrasisi" çizgisine çekmeye çalıştığı iddiasıyla karşılık verir.

İpin ucu kaçmıştır. İngiltere'nin ilk sosyalist partisi böylece çöker. Tussy, Aveling, Morris ve yürütme kurulu üyelerinin çoğunluğu partiden ayrılır. Aralıkta yeni bir parti kurarlar: "Socialist

League." Kavganın, üyeler arasındaki çekişmenin, entrikaların sorumlusu kimdir? Tabii ki Hyndman. En azından Tussy buna emindir ve Ocak 1885'te Wilhelm Liebknecht'e şöyle yazar:

"Hyndman'la aramızdaki esas farklılıklardan biri, biz gerçekten uluslararası bir hareket kurarken, Bay Hyndman'ın (...) İngiliz işçileri 'yabancılara' karşı kışkırtmaya başlaması oldu. Artık düşmanın üzerine daha kararlı gitmemiz kaçınılmaz ve bunu yapabilmemiz için de Alman dostlarımızın bize yardım elini uzatmaları gerekiyor."[400]

İyi Geceler Küçük Kız! 1884-1887

Aralık 1884'te Londra'da gerçekleşen kuruluş toplantısında "Socialist League" üyeleri tarafından aşağıdaki bildirge yayımlanır:

"Yoldaşlar!

"Devrimci uluslararası sosyalizm prensiplerinin temsilcisi olarak karşınıza çıkmış bulunuyoruz. Hedefimiz, toplumu temelden değiştirecek, sınıflar ve milletler arasındaki farkları ortadan kaldıracak bir değişiklik.

"Günümüz uygar dünyasında iki sosyal sınıf mevcut: bunlardan biri refaha ve üretimin gerçekleşmesini sağlayacak araçlara sahip; diğeri ise bu araçlar yardımıyla egemen sınıfın hizmetine refah üretiyor. Bu iki sınıf haliyle birbirine düşman. Sahip olan ya da üretmeyen sınıf, üretenlerin karşılığı ödenmeyen emeği yoluyla varlığını koruyabiliyor. (...) Toprak, sermaye, makineler, fabrikalar, atölyeler, dükkânlar, taşıma araçları, madenler ve bankalar; tüm üretim araçları herkese ait ortak bir mülkiyete dönüştürülmeli. Socialist League eksiksiz bir devrimci sosyalizmin gerçekleştirilmesini amaçlıyor. Sınırlar, siyasi tarih, ırk veya dinden kaynaklanan düşmanlıkları kabul etmiyoruz. Bizim için milletler değil, dost emekçilerden oluşan bir kitle söz konusu."[401]

Kurucu üyeleri arasında Tussy Marx ve ressam, sanat eserleri tüccarı, sosyal-ütopist ve roman yazarı William Morris gibi tanınmış kişiler bulunmasına rağmen, bu basit program pek ses getirmez. Kimse, burjuva basını bile heyecan belirtisi göstermez.

Bu durum Tussy ve Aveling'i çok sinirlendirir. Öte yandan, belki Aveling'in şahsı, belki de onun basmakalıp tezleri yüzünden, başkentin entelektüel seçkinleri de bu yeni partiye yakınlık göstermemektedir. George Bernard Shaw, Beatrice Potter ve müstakbel eşi Sidney Webb çoktan kendilerine yeni bir zihni yuva bulmuşlardır: Fabian Derneği. Liberal fikirlerden yola çıkarak sosyalizmi, bazı Hıristiyan tarikatlarının hayırseverlik coşkusu kadar bağnaz ve eskimiş bulan bir topluluk.

Shaw, anılarında "Fabian Derneği 1884'te kurulmuştu; politikası o zamanlar hepsi otuz yaşın altında olan küçük bir grup erkek tarafından belirleniyordu. Aralarında tek bir 1848 tanığı veya Karl Marx'ı şahsen tanımış olan kimse yoktu. (...) Sıradan bir işçi yoktu. Komite, yüksek rütbeli devlet memurları ile kültür-sanat eleştirmeni gazetecilerden, gerçekten akıllı insanlardan kuruluydu. (...) Var olan sosyalizmden açık açık, insanın Fabiancı entelektüel olgunluğa erişmeden önce çekmesi gereken bir çeşit diş ağrısı gibi bahsediyorlardı," diye yazar.[402]

Tussy, Aveling ve Morris kısa süre sonra propaganda gezilerine çıkar, geleceğin akademisyenlerini, gençleri kazanmak için ülkenin öğrenci merkezlerini ziyaret ederler. Fakat işler planlandığı gibi yürümez. Aveling'in saf kadın ve kızlar tarafından karşı konulmaz bulunan cazibesi Oxford öğrencileri üzerinde etkili olmaz. Basit tezlerine güler, onu yuhalar, hatta üzerine koku bombası atarlar. Bu başarısız konferanstan kısa süre sonra Tussy ile Aveling'in ayrılacağı yönünde söylentiler yayılır.

Shaw'un sahne sırası gelmiştir. Kendisini artık "Bayan Aveling" olarak tanıtan ve Edward'dan yazılı ve sözlü olarak "Kocam" diye bahseden Tussy'yi British Museum'daki ilk karşılaşmalarından beri unutamamıştır ve hâlâ bir gün duygularına karşılık bulmayı ummaktadır.

"Bayan Aveling beni öğleden sonra sohbet etmeye davet etti," diye yazar 25 Şubat'ta günlüğüne gururla. "Saat beşte gittim ve neredeyse saat sekize kadar kaldım. Aveling, Kristal Saray'a konsere

gitmişti. [Tussy'ye] sahneye çıkmayı önerdim. Tiyatro, ölüm, seks ve daha birçok şey üzerine muhabbet ettik."[403]

Tussy ondan çok hoşlanır. Buna şüphe yoktur. Shaw'u sürekli davet eden *odur*. *Shaw* ise sabırla çağrılmayı bekler. Fakat, Tussy henüz Aveling'i terk edecek kadar derinden incinmemiştir. Hâlâ babasının hayat gayesini devam ettirmeye yönelik ortak politik misyonlara inanmaktadır. Aveling'i George Bernard Shaw için terk etmek, Marx'a ihanet etmek anlamına gelir. Çünkü Shaw, Marx tarzı klasik sosyalizmi ziyadesiyle "yıllanmış" bulduğunu açık açık dile getirmektedir.

Tussy siyasi görüşleri uğruna çalışmaya yılmadan devam eder, üye toplar, Kautsky ve Stepniak'ı partinin yayın organı *Commonweal*'e yazar olarak kazandırır, hatta uzak Almanya'daki Liebknecht'in parti için bir selamlama kaleme almasını sağlar:

"Şu anda mücadele etmek zorunda olduğunuz zorlukları kimse benim kadar iyi bilemez, ama aynı zamanda, hızlı ekonomik gelişmesinin sonucu olarak İngiltere'nin uygar devletler arasında merkezî bir rol üstlendiğini ve sosyalizmin İngiltere'deki zaferinin sosyalizmin dünyadaki zaferi anlamına geleceğini de."[404]

Tussy'nin partisi henüz birkaç haftalıkken parti üyeleri arasında anlaşmazlıklar baş gösterir. Partinin pek çok üyesi, özellikle de önde gelenleri, "anarşizm"e kaygı verecek denli meyillidir. Anarşizm, Tussy'nin, ne ifade ettiğini tam olarak açıklayamamakla birlikte temelden nefret ettiği bir anlayıştır.

Laura'ya "Buradaki anarşistler ana sorunumuz olacak," diye yazar. "Kurulda çok sayıda anarşist var ve gitgide de durumu abartıyorlar."[405]

Tussy'nin kısaca "anarşizm" olarak nitelediği şey -babasının Bakunin ve Enternasyonal bünyesindeki anarşist akımlarla ilgili tiratları hâlâ kulağındadır-, Alman damgalı dogmatik sosyalizme karşı büyüyen direniştir büyük ihtimalle. Partide sürekli *Komünist Manifesto*'ya gönderme yapılmakta, Engels ve Liebknecht "doğumdaki yardımcı ebeler" olarak anılmaktadır. Ve bu parti, Tussy'nin de söylediği gibi, "uluslararası" bir parti mi olacaktır? İngiltere'deki

kavga, dostlarının gittikçe daha soğuk baktığı Alman modellere köle gibi bir bağlılık değil midir? Tussy ortadaki bu yanlış anlama üzerine kafa yormaya başlar. Bir zamanlar Stepniak'ın da söylemiş olduğu üzere "sosyalizmin üzerindeki Alman elbisesini söküp atmalı"dır. Eğer partisinin başarıya ulaşmasını istiyorsa, daha ziyade İngilizlere ve İngiltere şartlarına konsantre olmalıdır:

Laura'ya "Bu Alman sosyalist kulübünün Engels'in söylediği gibi korkunç bir dar görüşlüler topluluğu olması çok büyük bir sorun," diye yazar. "Ve onların bu 'tutuculuğu' anarşistlerin bize saldırmasına fırsat yaratıyor."[406]

Mart 1885. Etkin bir biçimde kamu huzuruna çıkmak için "Socialist League"in eline geçen ilk fırsatlardan biri. 1881'den beri Mısır'ı işgal altında tutan İngiltere, buradaki yabancı egemenliğine karşı ayaklanması için evvelce İslam taraftarı El-Mehdi'ye destek vermiş olan Sudan'ı istila etmek istemektedir. Fakat El-Mehdi artık çok güçlenmiştir. Hartum'u işgal etmiş, ülkeden Mısırlıları atmış, İslamcı bir hükümdarlık, bir şeriat yönetimi kurmuştur. İngiltere, Avustralyalı keşif kolları eşliğindeki birliklerini Sudan'a yollar. Çıkartmanın adı, uygar dünyayı ve Batılı değerleri kurtarmak olur. Aslında amaç Süveyş Kanalı'nın kontrolünü ele geçirmektir ve yoğun ekonomik çıkarlar söz konusudur. Tussy ve Aveling bu konuda binlerce el ilanı hazırlayıp Londra'da dağıtırlar:

"Vatandaşlar! Bu ülkede mülkiyeti ve yönetimi elinde bulunduran sınıflar vahşi ve haksız bir savaş sürdürüyor; medeniyetin kaynaklarını kullanarak, tek suçu yabancı egemenliğine karşı direniş göstermek olan, kötü silahlanmış, yarı barbar bir halka karşı savaşıyor. (...) Bu ülkenin emekçileri üzerinden kazanılan milyonlar Arapları öldürmek amacıyla harcanıyor. Neden? Doğu Afrika menşeli tapon malların ucuza ithalatına, ideolojilere, cinsel yolla bulaşan hastalıklara, ucuz İncillere ve misyonerlere açılsın, başka bir deyişle; İngiliz ticareti çöl insanlarının eski, basit ve mutlu hayatının yıkıntıları üzerine kendi egemenliğini kurabilsin diye.

Yüksek sınıf çocuklarına rahat memuriyet imkânı sağlansın diye. (...) Ev hayatını sıkıcı bulan militan sporcular, fırsat buldukça birkaç Arap da vurabilecekleri yeni av sahalarına kavuşsun diye. (...) Yurttaşlar, bir komplonun kurbanısınız!"[407]

Fakat İngiltere bu savaşı birkaç ay içinde kaybeder; sıcak, susuzluk ve kendini tamamen dini bir göreve adamış İslamcı direnişçilerin atalardan kalma stratejileri karşısında boyun eğer. İngiliz ordu komutanı General Gordon İslam taraftarları tarafından öldürülür. Sayısız genç asker geri dönmez. El-Mehdi köktendinci egemenliğini daha da sağlamlaştırır. Ancak on üç yıl sonra General Kitchener tarafından iktidarına son verilebilecektir.

Tussy, o yılın şubat ayında otuz yaşını doldurur. İki yıldır Aveling'le birlikte yaşamaktadır. Ama hamile kalmaz. Biyografisini yazan İngiliz Yvonne Kapp da kendi kendine, ablalarının çocuklarına o kadar düşkün olan Tussy'nin neden hiç anne olmadığını sormuştur. Acaba kısır mıdır? Jenny Marx'ın kızının kısır olması hayli düşük bir ihtimal. Bilinçli bir şekilde korunmuş mudur? O da düşük bir ihtimal, çünkü Tussy on beş yaşından beri, Laura'nın en büyük oğlunun doğumundan beri, hep bir gün anne olmak istemiştir. Yvonne Kapp, ilk evliliğinde de çocuk sahibi olmayan Aveling'in kısır olduğunu varsayar. Başka bir teori de, doktor ve Darwinci olan Aveling'in Marx'ın aksine korunma yöntemlerinden haberdar olduğu, benmerkezci hayat tarzında çocuklara yer olmadığı için çocuk yapmamaya karar verdiği yönündedir.

Çocuklara deli olan Tussy hep bunun ezikliğini hisseder. Sürekli Jenny'nin çocuklarını arar sorar; yeğeni Jean'ı, aksi babası izin verdiği sıklıkta Londra'da ağırlar; sanki kırk değil de dört yaşındaymış gibi davranan hayat arkadaşı Edward'ın tüm küçük sızlanmalarını kendine dert eder, abartılı kaygıları ve "aşırı korumacı" hali arkadaşlarını rahatsız etmektedir.

Nisan 1885'te Stepniak'a "Edward çok hastaydı," diye yazar. "Şu anda yolculukta, ama yarın döndüğünde de kendini daha iyi

hissediyor olmayacak korkarım. Size *ne kadar* endişeli olduğumu söylememe gerek yok. Nasıl olsa beni anlarsınız. Umarım vaktiniz olur da onu ziyarete gelirsiniz. Sizinle konuşmayı öyle çok istiyor ki! Umarım siz de aynı hissiyattasınızdır."[408]

Çocukları olmadığı için, ortak kaleme aldıkları kitaplar ve polemikler onlara evlat olur. 1885'ten itibaren Tussy'nin kaleminden çıkan hemen her şey Aveling'le ortak yazılmıştır. Bu, her zaman yazılara olumlu katkı sağlayan bir durum olmamıştır, çünkü iki insanın karşılıklı birbirini beslediği bir yaşam ortaklığı söz konusu değildir. Zira ikisi de tarz ve yaklaşım bakımından birbirinden çok farklıdır.

Nisan 1885'te *The Factory Hell*, Tussy'nin British Museum'da üzerinde çalıştığı, memur olarak atanan fabrika müfettişlerinin 1884 raporlarını içeren *Fabrika Cehennemi* broşürü yayımlanır.

Yazı, İngiltere'nin, büyüyen ekonomisi, gelişen ticareti ve modern endüstrisiyle gurur duyduğunu söyleyerek başlar. Burjuva yazarlar ülkede ne sınıflararası çatışma, ne de sosyalizm ve komünizm için herhangi bir neden olduğunu savunmaktadır, zira İngiliz işçilerin durumu hiç bugünkü kadar iyi olmamıştır. Yazarların, diğer pek çok Avrupa ülkesinden farklı olarak, İngiltere'de fabrika faaliyetlerinin devlet denetimi altına alındığını, ilk Fabrika Yasaları'nın 1802 yılına dayandığını söylediklerini yazar. Fakat endüstrinin bütün kolları bu denetçilerin yetki alanına dahil değildir. Örneğin gemi inşasının tamamı, değirmencilik ve konfeksiyonların büyük bölümü bu alanın dışında kalmaktadır. Ayrıca, fabrika yasalarını çıkartan aynı parlamento, denetçi ataması için bütçe ayırmadığından, müfettişlerin sayısı hayli yetersizdir. Sonuç olarak da bugün, 1885'te, kırk yıl önceki iş kazalarına ve meslek hastalıklarına rastlanmaktadır.

Tussy ve Aveling ilk olarak, İngiltere'de çok yeni olan bir endüstri alanını mercek altına alırlar: "Sweater" denen, çoğunluğu Doğu Avrupa'dan Londra East End'e göç etmiş, biraz refaha kovuştuktan sonra büyük konfeksiyonlar için üretim yapmak üzere kendi atölyelerini açmış, insanlık dışı şartlarda ücretli ve ev işçileri çalıştı-

ran terziler. Sorun şudur ki, "Sweater"lar Yahudidir; Kirchenwitz, Goldstein, Herzberg, Freedman gibi soyadları taşırlar, Rusya Çarı II. Aleksandr'ın öldürülmesinden sonra başlayan Yahudi kıyımları sonucu göç ettikleri İngiltere'de en fazla 1882'den beri, yani üç yıldır yaşamaktadırlar. Bu "Sweater"lar; Marx, Dostoyevski ve diğer pek çoğunun sık sık sözlü ve yazılı olarak dile getirdiği sömürgeci Yahudi klişesini doğrular gibidir. Fakat ikinci bir sorun vardır: Çalıştırdıkları işçiler de Yahudidir; Polonya, Rusya, Almanya ve Hollanda'dan göç eden, kendileri de antisemitizm kurbanı olan küçük zanaatkârlar veya vasıfsız işçilerdir. Farklı olarak, daha talihsizdirler; İngiliz işletmelerine entegre olmalarını sağlayacak her türlü eğitimden ve dilden mahrumdurlar.

Tussy ve Aveling daha derine inmez, müfettişlerin bu Yahudi Sweater atölyelerinden bazıları hakkındaki tutanaklarını aktararak devam ederler:

"Havalandırma yok. İçme suyu sarnıçtan ve üstü açık kaplarda alınıyor. Büyük çöp dağı. Çöp kutusu yok. Tuvaletin sifonu çalışmıyor. Bir evde üç aile kalıyor."

"Çok pis. Odalar kirli bez ve kemiklerle dolu. Su akışı yok. Klozet çöp kutusu görevi görüyor."

"Tuvalet atölyede. Hane halkına kapalı olan bodrum dışında hiçbir yerde su yok. Çöp kutusu yok. İçme suyu hakkında şikâyetler var. Sokağın bu tarafındaki bütün evler tek sarnıçtan faydalanıyor."

Evden çalışan Yahudilerin çalışma şartları daha da kötüdür. Kalabalık aileleriyle tek bir odada yaşar; masa, ocak ve tuvalet arasında dikiş diker; diktikleri kıyafetleri, içinde çiçek, tifo veya koleradan ölmek üzere olan küçük çocukların yattığı yataklarda hazırlarlar. Hiçbir şey steril değildir, yıkanmaz. Çünkü zaman, iş gücü ve para kaybı demektir; bu da "Sweater"ın ve işçisinin kârını düşürür.

Uzun yazıda değinilen başka bir konu da, iş kazaları ve meslek hastalıklarıdır. Tussy ile Aveling'in aktardığına göre, 1884'te İngiltere'deki fabrikalarda, çoğunluğu makinelerin çevresindeki ye-

tersiz güvenlik önlemleri nedeniyle 1337 amputasyon, 830 kemik kırılması ve 981 baş ve yüz yaralanması yaşanmıştır. İşçiler normalde parça başı ücret almakta ve on üç saatlik çalışmanın sonunda o kadar bitkin düşmektedirler ki, yaralanma riski olağanüstü derecede yükselmektedir. Küçük kızlar değirmenlere kaptırılmakta ve parça parça olmaktadır. Fabrika bölmelerinin içinde uçuşan dokuma mekikleri çalışanların yüzüne ve gözüne isabet etmektedir. Üretim bir an için bile olsa kesilemeyeceğinden, makineleri işler durumdayken temizlemesi için, özellikle küçük ve becerikli parmaklara sahip olan çocuklar kullanılmaktadır.

Bu yazının neresi Tussy'ye, neresi Aveling'e aittir, kestirmek zor. Belgesel nitelik taşıyan özenli araştırmalar içeren çalışma Tussy'nin işi gibi görünüyor: *Kapital*'in İngilizceye çevirisi için yaptığı çalışmalar sırasında da incelemek zorunda kaldığı fabrika müfettişlerinin raporlarının bir meyvesi. Konuya sıkı sıkıya bağlılık ve sistematiklik açısındansa, konuyla ilgili sorular karşısında kendini bilinçli ifade edebilmeyi öğrenen tipik bir fen bilimcisi işi olduğundan, Aveling'in katkısını taşıyor olabilir. Fakat Aveling bilimsel birikimini sergilerken abartıya kaçar, metinde işi olmayan bir bilimsel jargon kullanıp durur:

"Bol oksijen ve minimum karbondioksit ve organik partikül içeriğiyle gece gerçekleşen temiz hava üretimi en fazla ertesi günün ilk saati için yeterli düzeydedir."

Bu tür bölümler kime yöneliktir? İşçilere mi? Potansiyel "Socialist League" üyelerine mi? Aveling'in ukalaca ifade ettiği biçimiyle "sosyalistlerin yeni çağın Kassandraları olmaları ve her şeyi önceden bilmeleri", bir Yahudi göçmenini, Sweater atölyesinden ücretli bir işçiyi hangi bağlamda ilgilendirebilir?

"Kehanetlerinin gerçekleştiğini görmek Kassandra'yı pek mutlu etmemişti. Bizim söylediklerimiz de Kassandra'nın kehanetleri gibi doğru çıktı, ama bizde, Priamus'un kızında eksik olan kendine güven mevcut."[409]

İlk ortak çalışmaları da gösteriyor ki, Aveling bir türlü uygun dili yakalayamaz. Kendini ya fazla basit, ya da çok karmaşık ifade

eder. Ne aydınlara, ne de işçilere hitap edebilir. Kimsenin beklentisine yanıt veremez. Ama her şeyden önce, Tussy'nin yazıları ve konuşmalarında kendini çok belli eden coşkulu ve duygusal tarz eksiktir onda. Onun yerine, en fazla, gerçekten etkili bir anlatım biçimine sahiptir:

"Radikal politikacıların 'İngiltere'nin İhtişamı' olarak adlandırdığı fabrika bacalarımız aslında İngiltere'nin lanetidir. Ve, Kapitalist üretim sistemi sürdüğü sürece bu lanet, bu cehennem, emekçilerin hayatını mahvetmeye devam edecektir."

Neyse ki Tussy, sadece Aveling'in aksesuarı olarak değil, arada sırada tek başına da kendini gösterir. 22 Mart 1885'te Paris Komünü için anma toplantısı düzenlenir. Bugünkü adı Bloomsbury Way olan Neumeyer-Hall'da Marx'ın kızının konuşmasını dinlemek için büyük bir kalabalık toplanır: anarşistler ve sosyalistler; İngilizler, Almanlar ve Fransızlar; Engels, Bernstein, Kautsky, Morris ve Hyndman gibi eski dostlar ve düşmanlar.

O sıralar Tussy'yle ciddi biçimde kavgalı olan Henry M. Hyndman "Şimdiye kadar dinlediğim en iyi konuşmalardan biriydi," der. "Kadın, insanlık için savaşan ve ölen herkesin sonsuz hayatı hak ettiğinden bahsederken, soyunun peygamberinin sahip olduğu hitabet yeteneğinden ilham almış gibiydi. Çok soğuk ve karlı bir akşamdı, ama salonda kendimizi, benim hiçbir ihtilal merasiminde şahit olmadığım kadar sıcak ve dostane bir ortamda hissediyorduk. O gece hepimiz kendimizi bir bütün gibi hissettik."[410]

Konuşmanın metni günümüze aktarılmamıştır. Tussy muhtemelen, tutkulu, kişisel, doğrudan hatıralardan yola çıkarak, konuşma taslağı hazırlamadan söz almıştır. İki ay sonra, 30 Mayıs 1885'te, Paris'teki Père Lachaise Mezarlığı'nda da bir gösteri düzenlenir. Tussy kalabalığın arasında yoktur. Ama Laura aracılığıyla ve gazetelerden Lissagaray'ın gösteriye katıldığı bilgisini alır; çökmüş ve hayal kırıklığı içinde gözüken Lissagaray, siyaset ve gazetecilikle ilgili planlarının gerçekleşmemesi nedeniyle yorgun düşmüştür. 1882'de Tussy nişanı attığından beri başka bir kadınla

ciddi bir ilişkisi olmamıştır. Yeni gazetesi *La bataille politique et sociale* birkaç ay geçmeden kapanmıştır. *Komünün Hikâyesi* en büyük başarısı, en büyük eseri olarak kalmıştır. Sanki Tussy'yle birlikte talihi de onu terk etmiş gibidir. Yine de ciddi ve başı dik bir biçimde en önde yürür, diğer binlerce insan gibi kırmızı bayrak sallar; etkileyici bir görüntü... Derken, yakalanır, konuşma yapması engellenir, karakola götürülür. "Hiçbir neden olmaksızın," diye yazar Tussy *Commonweal*'de hafif elemli bir tonda, "bu silahsız ve barışçıl insanlar –bizzat gerici basının değerlendirmesi bu-, erkek, kadın ve çocukları keyfi bir biçimde tutuklayan silahlı polis ve askerler tarafından saldırıya uğradılar."[411]

Eskiye döner... Dayanılmaz. Yıl 1871. Babaevindeki şiddetli tartışmalar. Sürekli gelip giden komün kaçakları. Lissagaray ile tanışma. İlk öpücük. Aveling'le kıyaslama. Lissagaray *ve* Aveling'i tanıyan herkesin aklından geçen soru: Neden? Great Russell Street'teki dairesinde yazarak ve düşüncelere dalarak uzun akşamlar geçirir. Eski dostu depresyon geri döner. Güya ağır böbrek hastası olan Aveling hemen hiç evde değildir. Acaba Shaw yardım edebilir mi? Ya da Olive Schreiner? Her ikisi de ondan, kulağa bir yardım çağrısı, bir sevgi yalvarışı gibi gelen umutsuz mektuplar alırlar.

Shaw'a "Rica ediyorum gelin ve beni upuzun gündüz ve gece boyunca kendimle, en nahoş bulduğum insanla baş başa olmaktan kurtarın," diye yazar.[412] Olive Schreiner'e yazdıkları daha da açık ve dramatiktir:

"Annemle babamın ölümünden bu yana gerçek, saf, karşılıksız sevgiyi o kadar az yaşayabildim ki... Eğer evimize gelmiş, babam ve annemle tanışmış olsaydın, babamın benim için nasıl bir anlama sahip olduğunu fark eder, sevgiye olan hasretimi, (...) yoğun sevilme ihtiyacımı daha iyi anlardın. (...) Edward (...) orada bir dolu kadın olacağı için büyük bir keyifle evden çıktı (...) ve ben yalnızım, bir taraftan rahatlamış olmakla birlikte yine de korkunç bir şey bu. (...) Edward gibi mizaçların (...) bir saat içinde her şeyi unutabilmesine nasıl da imreniyorum. Bugün onu kaygısız, günah-

sız, mutlu bir çocuk gibi görseydin (...), ben tamamen umutsuzluk içindeyken, o harika bir haldeydi! Bir türlü alışamıyorum, ondaki herhangi bir şey hissetme becerisi yoksunluğu beni her defasında şaşkınlığa sürüklüyor. (...) Ama bütün acı ve kedere rağmen (ve sen bile sevgili Olive, *ne kadar* mutsuz olduğumu tam olarak bilmiyorsun), güçlü hislere sahip olmak duygusuz olmaktan daha iyidir. (...) Sana yazarken, tatlı yüzün gözümün önünde canlanıyor, bana cesaret ve güç veriyor. Bana bir satır yaz, tek bir satır, beni sevdiğini söyle. Bu beni öyle mutlu eder ki, uzun ve kederli günlere ve daha da uzun, kederli gecelere tahammül etmeme yardım eder. (...) İnsanların sevebileceği ya da hoşlanabileceği o kadar az özelliğim var ki! (...) Senin benden hoşlanman, bir türlü açıklama getiremediğim sırlardan biri. İyi geceler, küçük kız."[413]

Tussy yanılıyordur. Kimsenin ondan hoşlanmadığı veya onu sempatik bulmadığı doğru değildir. George Bernard Shaw ona iliklerine kadar, sırılsıklam âşıktır. Politik hasmı Hyndman ondaki içsel güce ve retorik yeteneğe hayrandır. Doktor, psikolog ve yazar Havelock Ellis'ın hatıralarında "onun hakkında olumsuz söz duymanın imkânsız olduğu" yazar.[414] Olive Schreiner aceleyle yardımına koşar; maddi anlamda da, nitekim Tussy bu mektupların hepsinde mali sorunlardan dert yanmaktadır. Yine de, tüm depresifler gibi, dünya ve kendisiyle ilgili olumsuz fikirlerden vazgeçmez. Her şey gri, her şey kederli, her şey umutsuzdur. Uğruna yaşamaya devam etmeye değecek hiçbir şey yoktur.

Ruh hali çok sık değişir. Bazen arkadaşlarının ayak uyduramayacağı kadar hızlanır. 2 Haziran tarihli mektubunda Shaw'a kendi kendisini hiç sevmediğini söylerken, hemen arkasından ikna edici bir tonla ona, kendisini yeni edebiyat idolü Ibsen'e hazırlaması ve Krogstadt'ta bir hobi performansında rol alması için yalvarır:

"Kesinlikle normal olmak gerekmiyor bunun için. Tam tersine, ne kadar deli isen o kadar iyi. (...) Keşke gerçekten büyük birkaç oyuncu Ibsen oynasaydı. İnsanların, oyunlarının sonu olmamasından, değindiği soruna hiçbir çözüm sunmadan, insanı yine başla-

dığı yerde bırakmasından yakınmaları ne tuhaf! Hayatta her şey iyi ya da kötü 'bitiyor' mu? Kendi küçük dram ve komedilerimizi oynuyoruz (...) ve sonra her şeye baştan başlıyoruz. Eğer hayatımızdaki sorunlara çözüm bulabiliyor olsaydık, bu zor dünyada her şey daha basit olurdu."[415]

Ya sosyalizm? O bir "çözüm" değil midir? "Hayatın bütün sorunları"nın ortadan kalkması, sürekli parasızlık, depresyon, kendinden duyulan şüphe ve hatta Edward Aveling gibi bir partnerle ilgili umutsuzluğun ortadan kalkması için sadece Marx'ın öğretilerinin eyleme dönüştürülmesi gerekmez mi? Tussy bütün varlığıyla buna inanmaya çalışır; Laura'ya bütün hayatını "işçilere" adamak istediğini söyler;[416] Aveling'le birlikte Shakespeare okunan, Schumann oynanan, politik telkin uygulanan "Halka Açık Akşamlar" düzenler. Engels de büyük bir gururla Alman dostlarına şöyle yazar:

"Bayan Aveling burada yoğun propaganda çalışmaları yürütüyor, ama tabii kitlesel başarı ancak sonradan kendini gösterecektir."[417]

Temmuz 1885. Londra'nın yüksek sosyetesi bir dizi skandalla çalkalanır. Pek çok asilzade beyefendi hapishaneye düşme kâbusu yaşamaktadır. Şehrin dört bir yanında, özellikle de West End'de, gizli, zevkle döşenmiş, içinde pek çoğu henüz on bir yaşında bile olmayan "gece leydileri"nin hizmet sunduğu çocuk genelevleri vardır. Yetimhaneden kaçmış, yoksul işçi ailelerden gelen ya da sokakta yürürken kaçırılıveren kızlar. Mary Jeffries isimli bir "bayan" özellikle güzel ve masum görünüşlü tipleri kaçırma konusunda uzmanlaşmıştır. Bunu herkes bilir, kimse bir şey yapmaz. Josephine Elizabeth Butler gibi feministler "isterik kaçık" denilerek bir kenara atılır ve politik açıdan umutsuzca bu "beyaz kadın ticareti"ne karşı savaşır.

Özellikle, henüz buluğ çağına girmemiş bakireler yüksek fiyattan müşteri bulmaktadır. Londra'da gerçek bir bekâret bozma isterisi baş göstermiştir. Soylu bir Viktoryen aileden gelen Henry

Spencer Ashbee, otobiyografisi *My Secret Life*'ta (*Gizli Hayatım*) zevk ve kendine hayranlık içinde, küçük kızları nasıl da acımasızca yatağa attığını ve gecelerce acı çektirerek bekâretlerini bozduğunu anlatır. Çocuk vajinasında *kendi* spermleri; ne enfes bir düşünce!

Haberi patlatan erkek bir gazeteci olur: önde gelen gazetelerden *Pall Mall Gazette*'nin yayıncısı William Thomas Stead. Tuzak kurarak geneleve kız satar, karşılığında büyük teklifler alır, müşterilerle ve aracılarla tanışır ve "zenginlerin kötü alışkanlıkları için halk çocuklarının sürekli kurban edilmesi" üzerine bir sürü baş makale yazar. İftira suçundan mahkûm edilip hapse atıldığında, Tussy görünüşte kararlılıkla onun tarafında yer alır.

"Biz kadınlar (...) harekete geçmeliyiz," diye yazar *Commonweal*'e. "Dünya günahlarını ve kötülüklerini üzerimizden yıkayıp atmak için, -evet, isterse kandan olsun!- bir tufana ihtiyacımız var. Biz kadınlar, toplumu baştan aşağı değiştirmeye çabalayanlarla el ele vermeliyiz. (...) Bireyin kendi sorumluluğunu üstlenebileceği bir seviyeye eriştirilmesi gerekir. Ama, on ya da on üç yaşındaki çocuklar nasıl 'sorumlu' tutulabilirler? Bugün de kurbanların çoğunu onlar oluşturuyor. Ama yineliyorum; davranışları her ne kadar korkunç olsa da, bu durumdan erkekler de (...) çocuklardan fazla sorumlu tutulamaz. (...) Hakikat, kadınların fahişelik yapmak zorunda bırakılmasıdır; sadece işçi sınıfı kadınlarının da değil. (...) Kendi hayatını kazanmak zorunda kalan kadın, açlık ile fahişelik arasında bir seçim yapmak zorunda. Bu durum, bir sınıf diğerlerinin bedenini, ister iş, ister cinsel sömürü aleti olarak olsun, satın alabildiği sürece devam edecektir."[418]

Konuyu sınıf çatışmasına indirger, sadece kendi işine gelen şekilde yorumlar. Çocuklara yönelik şiddetin sorumlusu erkekler ve onların arzuları değil, toplumdaki ekonomik adaletsizliktir; cinsel olarak faydalanılan çocukların çektiklerini görmezden gelen ve basit politik formüllere bağlayan çok şüpheli, hatta tehlikeli bir bakıştır bu.

"Socialist League" aldığı bir kararda, "Bu topluluk, Kapitalist sınıfın iğrenç cinsel kokuşmuşluğunu ve işçi sınıfının çocuklarına

yaptıklarını kınar. Kapitalist bir sistemde, bu suçların kaçınılmaz olduğu ve sistem var olduğu sürece, değil ortadan kaldırmanın, bu suçlarla mücadele etmenin dahi mümkün olmayacağı kanaatindedir," denir.[419]

Tussy, Sudan Savaşı'na karşı el ilanları ve pankartlarla tavrını koymuştur, çocuk fahişeliğine karşı ise hiçbir girişimde bulunmaz, genelevlerin önünde protesto gösterileri yapmaz, faillerin olaydan sıyrılmasına izin verir, onları politik ve ahlaki açılardan aklar. Boyutları kinizme varan bir vurdumduymazlık; Tussy gibi, çocukları bu kadar seven bir insanın çocuk tecavüzlerini bir sınıf fenomeni olarak görmek gibi hayli absürd bir yaklaşımdan çok daha derin sebeplere sahip olması gerekir. Muhtemelen korkmuştur. Ölümden. Nitekim, Aveling'in de bir çocuk tecavüzcüsü olduğunu çoktan fark etmiş olmalı. Sosyalist çevreden hemen tüm arkadaşları bunu bilmekte, ama hiçbiri dile getirmeye, en azından şimdilik, cesaret edememektedir. Bernstein ancak Tussy'nin ölümünden sonra Victor Adler'e Aveling'in "kadın veya çocuklara yaptığı alçaklıkları örtbas etmek için" sus payı olarak inanılmaz paralar akıttığını yazar öfkeyle. Ve, "bastırılmaya çalışılan bir öfke ve infialin" hâkim olduğunu...[420]

Ağustos 1885. Avusturyalı gazeteci ve sosyalist Karl Kautsky'nin annesi Minna Kautsky birkaç haftalığına Londra'ya gelir, Engels'le buluşur ve uzun uzun tartışır. Kendisi zamanının en popüler Almanca roman ve tiyatro oyunu yazarı, Grazlı bir sahne dekoratörü babanın kızı, eski bir oyuncu ve dört çocuk annesidir. Marx ve eşi Jenny de onun, kendisine "Kızıl Marlitt" lakabını kazandıran, çok özenli araştırılmış, sosyal köy destanı niteliğindeki eserlerini, *Moderne Frauen*'i (*Modern Kadınlar*), *Stefan vom Grillenhof*'u hayranlıkla okumuşlardır. Engels ona kendisini edebi yönden kendini geliştirmesini, Fransız gerçekçileri Zola, Balzac ve Flaubert'i okumasını, eserlerinde şimdiye kadar kullandığı tamamen Avusturya'ya özgü ortamı terk etmesini salık verir. Fakat

onun Londra'da bulunuşunun asıl nedeni konu arayışıdır ve yeni trajik kahramanını Tussy'de bulur.

Kısa süre sonra, sosyal devrimci bir baba ile, yaptığı "sınıfsal uygunsuz evlilik" yüzünden ailesi tarafından reddedilen Falkenau'lu bir kontesin kızı olan bahtsız Elsa Marr'ın hayatını anlatan *Die Alten und die Neuen* (*Eskiler ve Yeniler*) romanı yayımlanır. Tanrı gibi taptığı babasının ölümünden sonra Elsa, Viyana'ya, zengin akrabalarının yanına yerleşir. Fakat kendini tuz madenlerinde çalışan işçilere daha yakın hisseder, onları politik olarak aydınlatmaya çalışır ve berbat hayatlarını günlüğüne aktarır.

"Ve o anda bölmeyi kokulu bir toz bulutu kaplar, adama havadaki azıcık oksijeni de çok görerek, tüten yandaki lambanın koyu dumanına ve donuk maden havasına karışır. Adam bir an olduğu yerde (...), elini zonklayan şakaklarına bastırarak durur. (...) Kendini, biraz yiyecek elde edebilmek için yaşadığı mağaranın duvarlarını eşeleyen bir hayvan gibi hisseder. (...) Asla karnını doyuracak kadar yemeğe ulaşamayan bir hayvan! Bu en temel ihtiyacı bile karşılık bulmayan bir hayvan!"[421]

Bu kahramanının tüm özellikleri "Eleanor Marx"a bire bir uymaktadır: adının yarattığı çağrışım, yarı-aristokrat kökeni, merhum babanın fikirlerine sıkı sıkıya bağlılık, hafif patetik hitap tarzı. Alay mı söz konusudur, yoksa ciddi bir yaklaşım mı, söylemek zor. Tussy'nin bu kitabı hiç dikkate almamış, ne beğenisini, ne de kötü eleştirisini dile getirmiş olması ilginç. O daha ziyade İngiliz ve Fransız edebiyatları üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca, başka sorunlarla, onu ikinci kez terk etmeyi düşünmesine neden olacak kadar çok incitmiş olan Edward'ıyla meşguldür. Shaw, günlüğüne "*Rumour of split between the Avelings* (Avelingler arasında ayrılık dedikoduları)," diye yazar.[422]

Hemen arkasından yeni bir polemik yazısı, ilişkiyi kurtarma denemesi anlamında yeni bir bebek dünyaya getirilir. *The Woman Question*'ın (*Kadın Sorunu*)[423] iki yazarı önsözde, August Bebel'in kısa bir süre önce kötü bir çeviriyle İngilizcede yayımlanan,

Almanya'da yasaklı kitabı *Kadın ve Sosyalizm*'e[424] dikkat çekmek istediklerini yazarlar.

Bebel'in, günümüz kadın hareketinin haklı olarak eleştirel yaklaştığı kitabı yine klasik savla başlar: "Kadınların ve işçilerin ortak noktası, her ikisinin de ezilen taraf olmasıdır."[425] Büyük ölçüde Engels'ten aldığı, anaerkil düzen, eski Hıristiyan ve Yahudilerde kadının konumu, ortaçağda kadının durumu ve isteriye yatkınlığı ile ilgili bir inceleme olarak devam eder:

"Kadın cinsinde görülen deliliğin göz ardı edilemeyecek bir nedeni (...) toplumdaki konumudur. (...) Daha güçlü olan erkek (...) fazla zorlanmadan cinsel doyumu bulabiliyor ya da çalıştığı işte eşit muameleye kolaylıkla kavuşuyorken, bu olanaklar daha iyi sınıflardan gelen kadına kapalı. Bu da (...) kendisinden ve dünyadan memnun olamamasına, hastalıklı bunalımlara neden oluyor. Bir süre (...) din ile boşluk doldurulmaya çalışır, ama nafiledir. Aşırı din tutkusu, sonunda mastürbasyon olsun ya da olmasın, aralarında isteri ve deliliğin hiç de nadir görülmediği bir alay sinir hastalığına zemin oluşturur..."[426]

Bebel, kadınlar için en uygun yaşam biçiminin, kendisini dövmeyen ve onur kırıcı işler yapmasını engelleyecek kadar para kazanan bir erkekle sevgiye dayalı, cinsel yönden tatmin edici bir beraberlik, medeni bir evlilik olduğuna emindir. Çünkü, hiçbir şey evliliği ve aileyi çalışan bir kadın kadar; "çoğunlukla berbat bir yemeğin (...) uçarcasına bir aceleyle (...) mideye indirilmesi" ve erkeğin akşam eve döndüğünde "sevgi dolu bir yuva hissi"[427] bulamaması kadar yıpratamaz. "Gittikçe artan sayıda evli kadının sanayide çalışmaya başlaması, özellikle hamilelik, doğum ve çocukların ilk yaşları sırasında (...) vahim sonuçlar doğuruyor."[428] Burada, eğer çocuk bereketine "gebeliğin çeşitli şekillerde engellenmesi" yoluyla bilinçli set çekilmesi değilse bile, en azından bir "emzikli bebek ihmali", bir "soy dejenerasyonu" söz konusu olmaktadır.[429] Öte yandan Bebel, "kadına doğa tarafından yüklenen görev konusundaki safsatalara" inanmadığını iddia edip, "eğitim ve gelişim için fırsat" verilmesi gereken kadın dehalar da olduğunu

söylemekle birlikte,[430] "müzik, edebiyat, sanat ve şiirin" genç kızların eğitim planından çıkartılmasını şiddetle savunur. "Bu, olması gerekenin tam tersidir. Kadının hayal gücü ve duygu dünyasının daha fazla geliştirilmemesi gerekir, yoksa asabiyete meyli artar."[431]

Peki, içinde, örneğin kadınların aynı iş karşılığında daha az ücret almaları gibi birkaç doğru gözlem yer alsa bile, aslında kadın ve erkeğin eşitliğine, kadınların çalışmasına ve eğitim görmesine, doğum kontrol yöntemlerine tamamen karşı olan bu kitapla ne yapar Tussy ve Aveling?

Yazara methiye düzerek başlarlar işe:

"(...) Karl Marx'ın ekonomik öğretilerinin en büyük temsilcilerinden biri ve belki de (...) ülkesinin en iyi hatibi."[432] Arkasından, kadının İngiltere'deki durumunu iyileştirmeye yönelik öneri ve taleplerin kısa bir listesi gelir.

Kadına seçme hakkı: Evet. Üniversitelerin kadınlara açılması: Evet. "Gezici temsilcilikten öğretmenliğe" bütün meslek kapılarının kadınlara açılması: Şartlı evet. Bu tür talepler genelde "işçi sınıfından" değil orta sınıftan gelmekte ve "ekonomik nedenlere" dayanmamaktadır.[433]

Onlara göre evlilik, başta Almanya'da olmak üzere reforma muhtaçtır. Bebel bu noktada hayli çekimser kalmıştır. Tussy ve Aveling, Alman erkeğin karısını dövebilme hakkının bulunmasını; ne zaman emzirileceğine kadar çocuk üzerinde tek söz sahibi olmasını; kadının servetini yönetme ve fikirlerini denetleme yetkisine sahip olmasını kınarlar. Hatta kadın, kocasının izni olmadan bir siyasi partiye bile katılamamaktadır!

Birlikteliğin en iyi şeklinin "tek eşlilik", "sevgi, saygı ve entelektüel uyum" temeline dayanan "iki insan hayatının mükemmel uyumu ve sürekli bağlantısı"[434] olduğunu düşünseler de, medeni nikahın kaldırılmasını savunurlar:

"Kadın ve erkek arasındaki anlaşma tamamen özel olacak, işin içine hiçbir kamu görevlisi girmeyecektir. (...) Böylece boşanmak da gerekmeyecektir."[435]

Eğitim sayesinde, "ebeveynler ve çocuklar (...) cinsel organlar hakkında da (...) sindirim organları hakkında olduğu gibi serbestçe konuşabildiklerinde", isterinin tüm çeşitlerinin ve intihar eğiliminin önü alınabilecektir. Cinsellik aile içinde tabu olmaktan çıkmalıdır. "Çocuk yapılmasıyla ilgili tüm güdülerin bastırılması" anlamında bekâreti koruma bir "suç", bir "rezillik"tir: "Ve tüm suçlarda olduğu gibi burada da suçlu acıyı çeken birey değil, toplumdur..."[436]

Sonuç bölümünde ise yeni sosyalist kadın imajı yansıtılır:

"Kadın (...), zihinsel ve fiziksel olarak sağlıklı olduğu sürece (...), günde bir, iki veya üç saatini toplumsal işlerle geçirecek. (...) Böylece sanat veya bilim için, dersler ve edebiyat veya sohbet için vakti kalacak. (...) Oluşan yeni ekonomik şartlarla birlikte fahişelik kendiliğinden ortadan kalkacak."[437]

The Woman Question hemen hiç ses getirmez, kazanımlara dahi değinmez. Şaşmamak gerek; nitekim kitap, evlilik ve aile ile ilgili Alman yasalarına getirdiği sert eleştiri dışında yeni hiçbir fikir sunmamaktadır. Kitapta ana hatları itibariyle, Alman sosyalizminin babalarından biri olan, fakat *her açıdan* ataerkil bir yaklaşım sergileyen Bebel'e karşı abartılı bir saygı; öyle olmadığı halde "burjuva" hareketi gibi gösterilen kadın hareketine karşı düşmanca bir yaklaşım; sosyalizm ile biyolojizmi birbirine bağlama çabaları; kendi ilişkisini güzel göstermeye çalışmak ve sindirim sistemiyle karşılaştırmak suretiyle tuhaf bir cinsellik yaklaşımı hâkimdir. Burada Darwinci, insanları hayvan ve cinselliği akıl ve duygulardan yoksun saf bir organik olay olarak gören Aveling'in sesi işitilir. Her çeşit sadakatsizliğe, çocuk tecavüzüne kadar her tür ahlaksızlığa izin belgesi. Güvenilebilecek bir sevgi ve sadakat arayan zavallı Tussy. Aveling ona, bu yazıyla âdeta iyiden iyiye tecavüz etmiştir. Sonuç utanç vericidir.

1885 sonbaharında Tussy, işçi çocuklarına yönelik bir Noel kutlaması düzenlemeyi düşünür ve "Socialist League" yönetim kuruluna şöyle yazar:

"Çocuklara sosyalizmin mutlu olmak demek olduğunu ne kadar erken öğretebilirsek o kadar iyi. (...) Sosyalizm gerçek bir 'yeniden doğuş' değil midir, onun ışığıyla dünya üzerindeki karanlık uçup gitmeyecek midir?"

Fransa'daki yeğeni Johnny'yi davet eder, görünüşte mutlu aile fotoğrafını korumaya çabalar. Özellikle Noel zamanı, dostane ama bağlayıcı olmayan bir ilişki kurduğu Laura hariç ailesinden kimsenin hayatta kalmadığını, "çocuksuz Noel'in büyük bir hata"[438] olduğunu daha derinden hisseder.

Great Russell Street'teki daireye bir sürü insanı davet eder, Dogberry-Club'ın babaevinde toplandığı eski güzel günlere dönmeyi dener: Marian Skinner, Clara Collett, Ernest Radford, Edward Rose Shakespeare'i okurken, Marx bir köşede oturmuş bir yandan içip, bir yandan güler, yanında mükemmel giyimli beyefendi Engels dikilir... Şimdi, Ocak 1886'da "Nora"yı okumaktadırlar. Fakat eski ekipten kimse yoktur. Ya yitip gitmişlerdir, ya da Aveling'le kavgalıdırlar. Tussy, "felsefenin din ile ilişkisi" üzerine yazdığı bir makaleyi acımasızca yerden yere vurarak Radford'ı bizzat kendi diliyle kaçırmıştır. Onu, "gülünç bir cehalet", "mükemmel bir saflık" ve tamamıyla edebi bilgiden yoksunlukla suçlamış, onun "eğitim ve özel eğilim yoluyla yetişmiş bir bağnaz" olduğunu söylemiştir.[439] Bu düpedüz küstahlıktır. İnsanın arkadaşlıklarını bu şekilde koruması mümkün değildir. Arkadaşlarından biri kendisinin ya da Aveling'in inandığı doğrulardan bir milim sapsa, hemen tıpkı babası gibi tepki göstermektedir: derhal bir darbe indirmek, sorunu kişisel yollardan çözmeyi denemek yerine, gazetelere yazılar ve uzun okur mektupları göndermek.

Tussy, Nora rolünü okur; Aveling, Helmer'i; Shaw, Tussy'nin isteği üzerine Krogstad'ı; May Morris, William Forris'in kızı Bayan Linde'yi.

"Borç yok!" diye ikna edici tok bir tonda rolünü okur Aveling. "Asla borç alma! Borçlar ve krediler üzerine inşa edilen yuvaya bağımlılık ve bu suretle çirkinlik hasıl olur!"

Okumaya zar zor ikna edilmiş olan Shaw, tüm bu yaşananları utanç verici bulur.

"Seksenli yıllarda *Bir Bebek Evi*'nin Bayan Lord tarafından yapılan çevirisi yayımlandığında," diye yazacaktır daha sonra, "sosyalist arkadaşlarımdan bazıları o kadar heyecanlandılar ki, bu oyunun özel bir okumasını yapmaya karar verdiler, beni de Krogstadt rolüne uygun gördüler. Bir evliliğin ahlaki sorgulaması niteliğindeki bu eserdeki yenilikler beni, Avrupa'nın geri kalanını sarstığı kadar sarsmadı. (...) Nora rolündeki Eleanor Marx, Helmer'in körüklü kapının diğer tarafına bakmasını sağlamaya çalışırken, ben arkadaki oturma odasında eğleniyor ve karamelli bonbonlar yiyordum (...)."[440]

Aveling'in parayla kurduğu rahat ilişki, Tussy'yi, verdiği özel dersler ve yazdığı makaleler dışında önüne gelen her türlü iş teklifini kabul etmek zorunda bırakır. *A Modern Lover*" (*Modern Âşık*) ve *Mummer's Life* (*Pandomimcinin Hayatı*) gibi sosyal eleştirel eserlerin yazarı İrlandalı romancı George Moore, Gustave Flaubert'in *Madam Bovary*'sini İngilizceye tercüme etmesi önerisinde bulunduğunda da hemen kabul eder. Halbuki bu tip ağır bir çalışma için yeterli zamanı yoktur. Daha sonra Laura'ya yazdığı bir mektupta, Flaubert'in başka bir dile çevrilmesinin neredeyse imkânsız bir şey olduğunu anlatacaktır. Yine de büyük bir heyecanla çalışmaya başlar. Hem bu paraya ihtiyacı vardır, hem de kitabı seviyordur. Takıldığı yerlerde Paul Lafargue'a danışır, fakat enişteşinin edebi İngilizcesi yeterli olmadığından, pek çok sözcük "Fransızca" olarak kalır.

Bu kitap neden Tussy'yi bu kadar etkilemiştir? Öncelikle, tabii ki Emma Bovary karakteri yüzünden. Kitabın İngilizce baskısı için kaleme aldığı önsözde şöyle yazar:

"Hayatı boş, yararsızdır. Ve bu güçlü kadın bir şeyler yapması gerektiğini hisseder... Ve hayal kurar. Hayat ona o kadar gerçekdışı gelir ki, Bovary'yle evlenir ve onu sevdiğine inanır...

Zavallı bir sevgi kırıntısının aşka dönüşmesi için elinden gele-

ni yapar. Tüm bir edebiyat tarihinde, âşık olabilmek için onların gösterdiği umutsuz çabadan daha kışkırtıcı bir şey yoktur belki de. Ve hatta bu evliliği bitirdikten sonra bile, yaşamış olduğu sevgiden daha gerçek, daha sağlıklı, daha iyi bir sevgi yerine yine onu ister."

Tussy bu kitapta pek çok yönden kendini bulur. "Birkaç saatliğine" kolayca kandırılan, tek meziyeti güzellik olan, ne duygu, ne de para talep eden Emma'nın sevgilileri tarafından kullanılması gibi, kendisinin de Aveling'e olan sevgisini "sağlıksız" bulur. Doğru düzgün sevilmediğinin, Aveling'in gözüne muhtemelen sadece Marx ismi ve mirası sayesinde çekici geldiğinin çoktandır farkındadır. Ama buna rağmen kendisini ondan kurtaramaz. Bu bağlamda Shaw, "dipsomani"den, "bağımlılık"tan, "ilişki bağımlılığı"ndan bahsetmiştir.[441]

Emma, yetiştiği sosyal seviyenin klasik bir kurbanıdır. Piyano çalmak, örgü örmek, dans etmek, resim yapmak ve okumak dışında herhangi bir şey öğrenmesinin gerekli olmadığı zengin bir aileden gelmektedir. Henüz rahibe okuluna giderken bu kadarının kendisine yetmediğini hisseder. Bir şeyler yapmak, bir şeyler yaşamak, dünyayı değiştirmek ister, ama nasıl? Gittikçe daha çok rüya ve hayaller âlemine gömülür, dünyası zamanla isterik bir hal almaya başlar. Bovary onu babasının evinde ziyaret ettiğinde, deniz kıyısında dinlenmenin iyi gelebileceği nedensiz "baş dönmelerinden" yakınır. Küçük Tussy gibi günlerce hiçbir şey yemeyerek nefsini köreltmeye çalışır. Tussy bu duyguyu, bu korkuları gayet iyi tanır. Babasının hastabakıcısı ve seyahat refakatçisi olduğu yirmili yaşlarının ortalarında bu ruhsal halleri aynen yaşamıştır. O günlerde ablası Jenny'ye "Bu arada belki son treni kaçırıyorken burada böyle oturmak beni deli ediyor. Hayatımı daha iyi değerlendirebilmek için kendimi bütün gücümle işe adamaya karar verdim. (...) Tamamen entelektüel bir hayat sürebilecek kadar zeki değilim, ama (...) hiçbir şey yapmamakla yetinecek kadar aptal da değilim. Yarın benim doğum günüm. Önümüzdeki yıllarda yaptığım plan-

ların yarısını bile gerçekleştirebilirsem, başarmış olacağım," diye yazmıştı.

Romanın yorumcuları, Emma'yı bu kadar aşırı ve baştan çıkarılması bu kadar kolay hale getiren şeyin, şövalyeli romantik eserler, aziz efsaneleri ve aşk hikâyeleri okuması olduğunu yazarlar. Ama Emma Bovary aynı zamanda, hikâyelerin Maria Stuart, Jeanne d'Arc, Agnes Sorel gibi kadın kahramanlarına da sempatiyle yaklaşmamış mıdır? Onun, bu lüks içindeki varlığın içinde bir savaşçı, bir devrimci yatmıyor mudur? Burada, okumanın kadınların karakterlerini bozacağından korkan August Bebel'in kulaklarını çınlatmak gerek. Tussy *The Woman Question*'da bu noktanın üzerine gitmemiştir. Muhtemelen çok aptalca ve gülünç bulmuştur. Ama şimdi, üzerinden aylar geçtikten sonra, bu konu hakkında ne düşündüğünü açıkça Emma Bovary'nin tarafında yer alarak gösterir: Kadınları çıldırtan kitap ya da öğrenim değil, hayatlarını anlamlandırabilmekten yoksun olmalarıdır. Tek kızının eğitimi bile Emma Bovary'ye bırakılmaz; doğar doğmaz hemen bir dadıya teslim edilir.

Kitabın önsözünde Tussy, Flaubert'in bu kitabı yüzünden mahkeme önüne çıkartılması konusuna ayrıntılı olarak değinir. Zinayı, evlilik dışı cinsel kaçamakları yücelttiği gerekçesiyle ahlaksız ve rezil olarak nitelenmiştir.

Flaubert'e karşı açılan "ahlak davası" görülürken savcı, "Bize, romanın özünde ahlakçı olduğu söylenecek, zina cezasız kalmıyor diye itiraz edilecek," der. "Ama size söyleyeyim, kitaba ahlaki yönden düzgün bir son vererek içindeki müstehcen bölümleri dengelemeyi başaramazsınız. Bir fahişeyi, bütün sefahat âlemlerini, bütün utanmazlıklarını tasvir ettikten sonra bir hastanenin sefil döşeğinde ölüme terk edemezsiniz," diye açıklamalarda bulunur.

Flaubert, şartlı da olsa serbest bırakılır. Bazı bölümleri kitaptan çıkartması gerekecektir. Mahkeme, edebiyatın aşmaması gereken sınırlar olduğunu söyler. Tussy açısından yazara destek vermesi için bir sebep daha ortaya çıkar.

Büyük bir hızla çalışır. Çevirinin tamamını dört ay içinde tamamlar.

23 Nisan 1886'da Laura'ya "Tanrı'ya şükür, Madam Bovary'nin çevirisini bitirdim," diye yazar. "Sana şu kadarını söyleyebilirim; çok zordu! Yakında yayımlanacak, ben şu anda önsöz üzerinde çalışıyorum."[442]

Çevirinin mükemmel olmadığının o da farkındadır.

Önsözünde, "Zayıflıklarım, yetersizliklerim ve hatalarım hiçbir eleştirmene benim kadar acı veremez," diye yazar. "Fakat en azından (...) ne bir satır ya da sözcük ekledim, ne de attım. (...) Çalışmada hatalarım olduğunu biliyorum. Orijinalinin yanında solgun ve zayıf kalıyor. (...) Ama (...) bu çeviriyi yaptığım için pişman değilim; elimden gelenin en iyisi buydu."

Madam Bovary'nin Tussy Marx tarafından gerçekleştirilen çevirisi uzun yıllar boyunca kitabın tek İngilizce baskısı olarak piyasada kalacaktır, ancak 1973'te yeniden basılacaktır.

Metni henüz tamamlamıştır ki, Almanya'dan şaşırtıcı haberler gelir. Tussy'nin tüm benliğiyle nefret ettiği Bismarck, 31 Mart 1886 tarihli Kraliyet Meclisi toplantısında şöyle demiştir:

"Yani, Marx'ın gerçekten katiller yetiştirip yetiştirmediğini bilmiyorum; ama kurşununun yarasını hâlâ üzerimde taşıdığım adam duyduğuma göre Marx'ın öğrencisiymiş." Bunun üzerine Bebel: "Tanrı aşkına, hayır!" diye haykırır. Bismarck devam eder: "Öyle değil mi? Yani, siz daha iyi bilirsiniz, benim o taraklarda pek bezim olmadı da." Gülüşmeler. "Suç istatistiklerini öyle pek incelemedim; beyefendiler bu konuya daha hâkimdir."[443]

Neler olmaktadır? Bunların altında neler yatmaktadır? Olay 1866'ya, Prusya ve Avusturya arasındaki, Avusturya'nın Schleswig-Holstein'ı kaybettiği, Venetien'in Prusyalılarla işbirliği yapan İtalyanlara kaldığı ve Hannover, Kurhessen, Nassau ve Frankfurt'un Prusyalılar tarafından ilhak edildiği "iç savaş" zamanına dayanmaktadır. Alman birliğinin sonu, Bismarck'ın Batı Avrupa'da tehdit edici güçlenişinin başlangıcı olmuştur bu savaş.

Königgraetz'deki muharebede 50 binin üzerinde insan hayatını yitirmiştir. Marx ve Engels'in bu kırım, "toprak ağası"nın böylesi bir egemenliği karşısında tüyleri diken diken olmuştur. Halkın Bismarck'a karşı ayaklanmasını ummuşlardır.

Engels, Marx'a "Eğer bu fırsat kaçırılırsa, eğer insanlar kendilerine böyle davranılmasına ses çıkarmazlarsa, o zaman devrimcilik adına sahip olduğumuz tüm pılı pırtıyı toplar, kendimizi daha yüksek teorilere adarız,"[444] diye yazmıştır.

Ne mektuplaşmalarında, ne de gazete yazılarında Birmarck'ın öldürülmesi yönünde kışkırtıcılıkta bulunmuşlardır. Yani, 48' devrimcilerinden Karl Blind'in Stuttgart-Hohenheim'da ziraat meslek okulunu bitirmiş üvey oğlu, Ferdinand Cohen-Blind isimli yirmi iki yaşındaki bir üniversite öğrencisinin 7 Mayıs 1866'da gayet şık giyinmiş biçimde Berlin'in gösterişli caddesi Unter den Linden'de ortaya çıkıp Bismarck'a revolver ile beş el ateş etmesinden sorumlu tutulmaları mümkün değildir. Suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır; Bismarck, çelik yeleği sayesinde ölümden kurtulmuştur. Ferdinand Cohen-Blind tutuklanırken herhangi bir direniş göstermemiş, ardından bir çakıyla boğazındaki atardamarı kesmiş, birkaç saat içinde de ölmüştür.

Suikast girişiminden birkaç gün sonra Engels Marx'a şöyle yazmıştır:

"Upuzun Bismarck'a beş atışta da isabet ettiremeyen ve kendini tutuklamalarına izin veren bu kör Cohen ne tuhaf iştir. Bismarck'a daha büyük bir iyilik yapılamazdı."[445]

Bunun üzerine Marx üzüntüsünü belli ederek:

"Cohen, benim Musch'umun eski arkadaşı olduğu için özellikle yakınlık duyduğum (her ne kadar çok zeki olmasa da) çok iyi bir çocuktu. (...) İşin tuhaf tarafı, Blind'in kendi oğlunu değil de, saçmasapan hükümdar cinayeti laflarıyla yaşlı Cohen'in Isaak'ını özgürlüğün sunağında kurban vermiş olması" diye yazmıştır. [446]

Gerçek şu ki; Marx, Ferdinand Cohen-Blind'i tanımaktaydı. Üvey babası Karl Blind, Marx'ın birlikte, burada tüm detaylarıyla anlatması çok uzun sürecek karmaşık entrika ve olaylara karıştığı

Badenli bir siyasi mülteciydi. Sürgünde sürekli öfkeli dolaşan eski dava arkadaşlarının bilindik hikâyesi, Londra göçmen çevresinin tipik "patırtı"larından biriydi. Zengin bir Yahudi tacirin öz oğlu Ferdinand, Karl Marx'ın en sevdiği oğlu "Musch" lakaplı Edgar'dan üç yaş büyüktü. Engels'e yazdığı bu mektuptan anladığımız kadarıyla, iki çocuk oyun arkadaşıydı. Edgar'ın ölümünden sonra -o zaman Ferdinand on bir yaşındaydı- Marx çocuğu bir daha görmemişti. Tam bir Alman vatanseveri olan Ferdinand'ı zehirleyen belki de üvey babasının "hükümdar cinayeti lafları" olmuştur, ki kendisi ne Marksist, ne de sosyalisttir. İlk cildi 1867'de yayımlanan *Kapital*'i okumuş olması mümkün değildir. Eyleminden bir gün önce yazdığı mektubuna bakılırsa; tamamen vatanperver amaçlar gütmüştür, ülkenin kasabalarına yaptığı yolculuk sırasında "Almanya'nın bugünkü karışıklığına tek çözümün Bismarck'ı ortadan kaldırmak" olduğunu anlamıştır ve her ne kadar kendisi Londra'da büyüdüyse de, "Almanya'da haini ortadan kaldıracak kimse bulunmamasından" bizzat utanç duymuştur.[447]

Her şey açıktır. Marx'ın eylemle ilgisi yoktur. Fakat Bismarck 31 Mart 1886'daki Kraliyet Meclisi toplantısında böyle bir şüphe yaratarak vekillerin Sosyalist Yasası'nın süresinin uzatılmasını onaylamalarını sağlamaya çalışır: üç yıl önce ölmüş olsa da, Marx hâlâ aramızda. Katiller yetiştirdi o. Devamı gelecek. Cohen-Blind babalığı gibi o da Yahudiydi. Antisemitizm çığırtkanı gazeteler şöyle yazmıştı:

"Bismarck bir Alman erkeği,
Yahudi ona tetiği çekti."

Tussy, babasının Alman Şansölyesi tarafından hakarete uğramasına seyirci kalamaz. Hemen bir "açık mektup" kaleme alır ve onlarca İngiliz ve Alman gazetesine yollar:

"Öncelikle; Ferdinand Blind on iki ya da on üç yaşından beri Marx'la ne görüşmüş, ne de konuşmuştur.

"İkinci olarak; eğer Ferdinand Blind, Bay von Bismarck'a ateş edip, sonra bu uğurda cesurca ölüme gidiyorsa, bunun altında sadece Alman vatanseverliği yatabilir; Almanya'yı bir iç savaştan

korumak ve Almanya'daki özgür (...) düşünceyi, kısaca Alman halkını Bismarck'ın tecavüzünden kurtarmak. Her ikisi de babamızın hiç umurunda olmayan şeylerdi.

"Üçüncüsü; Bay von Bismarck'ın hocası, örnek aldığı Louis Bonapart ve çökmekte olan kapitalizmin diğer tüm 'büyük adamları' gibi Bay von Bismarck da Marx için sadece eğlendirici bir figür, en iyi ihtimalle istemeden işçi devrimine hizmet ederek yer yer işe yarayan bir yardımcıydı. Bu tip insanların erken ölümle mutlak iç ve dış kıyımlardan kurtulması Marx'ın kesinlikle işine gelmezdi.

"Dördüncüsü; Marx gibi bir insanı sanki 'katil yetiştirmekle' ilgisi olabilirmiş gibi gerilim hikâyesi tarzında tanıtmaya çalışması, Marx'ın Bay von Bismarck'ı sinsi, anlayışı kıt, herhangi büyük bir tarihî hareketi anlamaktan tamamen uzak Prusyalı toprak ağası olarak görmekte ne kadar haklı olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır."[448]

Tussy mektubu Laura adına da imzalar. Olaydan hiç haberi olmayan Laura, bu kez haklı olarak, dikkate alınmadığını hisseder. Tussy'nin, belli ki bir yanıt alıp onunla bizzat kavga edebileceği umuduyla mektubun bir kopyasını da Bismarck'a yollamış olmasını gereksiz ve abartılı bulur.

Engels'e yazdığı mektubunda "Ben (...) Bismarck'ın acayip sözlerini hiç dikkate almamayı tercih ederdim," der. "Marx gibi bir adamı o gruptan gelen bir saldırıya karşı savunmak bana saçma geliyor. Bence, Marx'ın asla cinayet çağrısı yapmadığını veya işlemediğini ne bir burjuvaya, ne de bir işçiye söylemeye gerek var. (...) Hadi Bismarck'a açık bir mektup yazmaya da tamam diyelim, adama bunun bir kopyasını göndermeye hiçbir anlam yükleyemediğimi söylemeliyim. (...) Neden kâğıt çöpüne bizim de bir katkıda bulunmamız gerektiğini anlamıyorum."[449]

Tussy'nin başına buyruk hareketi iki kız kardeşin arasının yeniden açılmasına neden olur. Buna karşılık Baba Engels, ufaklığının gözü pekliği ve cesareti karşısında büyülenmiştir:

"Bismarck'a yazdığın *billet-doux* (aşk mektubu) Almanya'da büyük yankı uyandırdı. (...) Otto çok kızacak, bu tür saldırılara karşı çok hassastır."[450]

Aşağı yukarı aynı dönemde, Nisan 1886'da *Commonweal*'in yazı işlerinde bir anlaşmazlık yaşanır. Aveling yazı işleri müdürü yardımcılığı görevinden istifa eder ve yerini, Tussy'ye göre "anarşistlerin" etkisi altında bulunan Belfort Bax'a bırakır. Tussy de dergiye yazmayı keser ve "uluslararası işçi hareketi" üzerine büyük bir coşkuyla yazdığı sütunundan böylece kopar. Bu ayrılığın nedenleri üzerine hiçbir bilgi bulunmuyor. Muhtemelen Edward Aveling'in kişiliğiyle ilgilidir. Tussy ve Aveling'i aniden Londra'dan ayrılma telaşı sarar ve Wilhelm Liebknecht'le birlikte Amerika'da gerçekleştirmek istedikleri büyük bir propaganda seyahati için hazırlığa koyulurlar.

Böyle bir gezi için zaman inanılmaz uygundur. Çünkü o zamana dek siyasi açıdan pek hareketlilik arz etmeyen, aristokrasinin, işçi sınıfı geleneğinin, kayda değer işçi hareketlerinin bulunmadığı Amerika'da sınıf çatışmaları baş göstermiştir. O yıldan itibaren bütün dünyada kutlanacak olan 1886 1 Mayıs'ında 300 binden fazla işçi genel greve gider. New York, Philadelphia, Chicago, Louisville, Saint Louis, Milwaukee ve Baltimore'daki makinelerin çoğu durur. Grevin sebebi, yasalarla düzenlenmiş olan günlük çalışma saatinin insani bir seviyeye, günde sekiz saate, yani Marx'ın yirmi yıl önce *Kapital*'de talep ettiği düzeye çekilmesi talebidir:

"İşçileri daha fazla çalıştırmaya karşı duyduğu sınırsız körlükteki şehveti ve kurtlar gibi açlığıyla sermaye, sadece ahlaki değil, aynı zamanda günlük çalışmanın normal fiziki sınırlarını da aşıyor. Büyüme, gelişme ve vücut sağlığı için gerekli zamanı da gaspediyor. (...) Yemek zamanından çalınıyor ve bu süre mümkünse üretim sürecine ekleniyor, buhar kazanına kömür ve makineye yağ verir gibi işçiye de (...) yemek veriliyor. Toparlanabilmek, yenilenebilmek ve yeniden yaşama gücü depolayabilmek için gerekli olan sağlıklı

bir uyku, bütünüyle bitkin bir vücudun yeniden canlanabilmesini sağlaması mümkün olmayacak kadar kısa bir uyuşma süresine indirgeniyor."[451]

Sadece Chicago'da iş bırakanların sayısı 40 bindir ve bu işçilerin çoğu Almanyalı göçmenlerden oluşmaktadır. İşverenler acımasız bir savaş başlatır, silahlı grev kırıcılar ve polis gücüyle karşılık verirler. Şehrin yakınlarındaki biçerdöver fabrikasında ölümler meydana gelmiştir. Chicago'daki *Arbeiter-Zeitung* adlı işçi gazetesinin Hessen kökenli editörü August Spies protesto çağrısında bulunur:

"Ölümüne çalıştınız; açlık ve yoksunluğun acısına katlandınız; fabrika sahiplerine çocuklarınızı kurban verdiniz, kısacası, bunca yıl boyunca zavallı birer köle oldunuz. Neden? Tembel ve hırsız efendilerinizin sandıklarını doldurmak ve doymak bilmez para hırslarını tatmin etmek için. Şimdi, üzerinizdeki yükün biraz azaltılmasını istediğinizde ise, sizi vursunlar diye kana susamış adamlarını üzerinize salıyorlar..."[452]

4 Mayıs'ta protestoya katılan işçiler -Haymarket'ta toplanır. Hava kötüdür. Beklenildiği kadar katılımcı yoktur. Birden yüzlerce polis ortaya çıkıp işçileri dağıtınca, katılanların çoğu da evlerine döner. Konuşmacılardan biri kürsüden aşağı çekilirken itiraz etmeye çalışır: "Ama biz barış yanlısıyız!" Aniden bir bomba patlar. Bombayı kimin attığı bugüne kadar ortaya çıkartılamamıştır. Polisler paniğe kapılıp etrafa ateş açarlar. Dört işçi ile yedi polis hayatını kaybeder, pek çok gösterici ağır yaralanır. Ertesi gün sekiz işçi lideri tutuklanır ve cinayet suçlamasıyla hapishaneye gönderilir. Gazeteler "anarşistlerin" yargılanmadan asılması çağrısı yapar. İngiltere de dahil olmak üzere "uygar dünya"nın her yanından protestolar yükselir. Sanıklardan biri esrarengiz biçimde hücresinde ölü bulunur. Üçü serbest bırakılır. Aralarında August Spies ve iki Alman yoldaşın da bulunduğu diğer dördü, elde hiçbir delil olmamasına rağmen cinayetle suçlanır. Tussy ve Aveling'in partideki yoldaşlarından William Morris davayı siyasi bir dava olarak niteler, Amerikan adaletinin "köküne kadar kokuşmuş" olduğunu ve "(...)

Rus Çarı'nın başvurduğu acımasız vahşet ve kör cehaletin aynısıyla özgürlüklerin canhıraş bir biçimde bastırılmaya çalışıldığını,"[453] söyler. Avelingler için bunun anlamı şudur: Hemen Amerika'ya, batıya gidin! Haklı olarak, bu tarihi gelişmeler içinde Karl Marx'ın kızının can kulağıyla dinleneceğini hesaplarlar.

"Lissagaray'ın *Komünün Hikâyesi* bu çağın en düşündürücü hareketlerinden biri hakkında yazılmış tek otantik ve güvenilir tarih çalışmasıdır," diye yazar Tussy. "Lissagaray'ın komünün askerlerinden olduğu doğru, ama o gerçekleri dile getirebilme cesaret ve dürüstlüğünü gösterdi. Partisinin hatalarını saklamaya veya devrimin hayati zaaflarını sessizce geçiştirmeye kalkışmadı; (...) ve bu tarafsızlık, her türlü şüpheli iddiadan itinayla kaçınma özelliği, bu eseri İngiliz okuruna tavsiye edilmeye layık kılıyor. (...) İngilizlerin büyük çoğunluğu için 'Komün', yağma, korku ve hırs demek, ve ihtilalcilerin 'dehşet verici eylemleri' dediklerinde, vahşi devrimciler tarafından alçakça katledilen rehineleri ve kudurmuş petrolün yakıp kül ettiği evleri kastediyorlar. İngilizlerin artık gerçeği öğrenme vakti gelmedi mi? Ya da 65 rehinenin komüncüler tarafından değil de, yasal Versaille birliklerinin çatışmalar sona erdikten çok sonra 30 bin erkek, kadın ve çocuğu kurşuna dizmesi üzerine çıldıran birkaç kişi tarafından öldürüldüğünü hatırlatmanın?

Zaman, sadece komünün sözde 'vahşetini' gün ışığına kavuşturma zamanı değil. İnsanların ihtilalin gerçek anlamını kavramalarının da zamanı geldi. Ve bu anlamı birkaç sözcükle özetlemek mümkün: halkın halk tarafından yönetilmesi. Proletaryanın kendi kendisini yönetmesi için ilk girişim.

Komün yönetiminin kurulması, bir sınıf egemenliğini başka bir sınıfın egemenliğiyle değiştirmek değil, sınıf egemenliğini yıkmak demekti; kapitalist üretimin kooperatif, yani komünist üretimle değiştirilmesiydi. Ve çeşitli ülkelerden işçilerin bu devrimde yer almaları da şu anlamı ifade ediyordu: toprak ve özel mülkiyetin (...) uluslararasılaştırılması.

Şimdi şiddet kullanılmasına çok karşı olan bu adamlar, o za-

man halkı Paris'ten çıkartmak için şiddete başvurdular, hem de ne şiddete! Sosyalistlere kundakçı ve bombacı diye iftira eden bu adamlar, o zaman halkı bastırmak için ateş ve kılıç kullandılar.

Bu katliam; binlerce erkek, kadın ve çocuğun öldürülmesi neye yaradı? Sosyalizm öldü mü? Parisli insanların kanlarında mı boğuldu? Hayır! Sosyalizm bugün her zamankinden daha güçlü bir şekilde yaşıyor! Burjuva Fransız Cumhuriyeti onu silmek için Rus hükümdarının elini sıkabilir. Bismarck baskıcı yasalar çıkartabilir, 'demokratik' Amerika da onun dümen suyundan gidebilir. Ama o yaşıyor! Sosyalizm bugün bir güç haline dönüştüğü için, hatta İngiltere'de bile 'tehlike oluşturduğu' için, Paris Komünü'ne karşı artık adil olmanın zamanı geldi; hatta sosyalizm düşmanlarının bile, her ne kadar katılmasalar da, yüzyılın şimdiye kadarki en büyük sosyalist başkaldırısının bu değerli ve doğru kroniğini sabırla okumalarının zamanı geldi."

Yankilerle Birlikte ve Londra Cehenneminde 1886-1888

31 Ağustos 1886. Nihayet gemidedirler. "Amerika Sosyalist İşçi Partisi"nden resmî bir davetiye gelmiştir, fakat sadece Aveling ve Liebknecht adına. Tussy de onlarla birlikte gidebilecektir. "Beyefendiler" Tussy'nin yolculuk masraflarını üstlenirlerse de, diğer giderlere karışmazlar.

Geminin adı "City of Chicago"dur ve Liverpool'dan hareket eder. Atlantik yolculuğu tam on gün sürecektir. Tussy ve Aveling, yirmi dört sterlinlik, çift kişilik lüks bir kamarada kalırlar. Alışık olmadıkları bu hiçbir-şey-yapmama durumunun tadını çıkarır, güzelce yer içer, yankilerle ilk deneyimlerini yaşarlar. O günlerde altmış yaşına basmış olan Liebknecht başka bir gemidedir. Chicago ve Washington'da Berlin Emniyet Müdürü tarafından görevlendirilen ajanlar onu beklemektedir.

İlk durak New York'tur. Tussy âdeta büyülenmiştir.

"Limana girerken karşılaştığın manzara bir harika," diye yazar Laura'ya, "belki de hayatımda gördüğüm en güzel manzara."[454]

Öte dünyadaki sosyalizm Almandır, çok Almandır, Londra'dakinden yüz kat daha Almandır. Düğme iliğine kırmızı kurdele iliştirilmiş birkaç Alman beyefendi onları karşılar, eller sıkışılır. Alman muhabirler kurtlar gibi üstlerine üşüşürler. Akşamları Alman karşılama şarkısı, Alman üflemeli çalgılar müziği dinlenir. Arkasından, başka türlüsü düşünülemez zaten, Alman birası içilir. Neden böylesine bir Almanlık hâkimdir burada? Politik gelişmelerin ve devrimlerin olduğu kadar "Go West!" parolasının

da bir sonucudur bu. Bazıları 1848'den, bazıları Sosyalistler Yasası yüzünden 1878'den sonra; çoğunluğu oluşturan grup para kazanmak üzere, işsizler ve çiftçiler biraz macera arayışıyla, zanaatkârlar ise Amerika'da yeni pazar bulmak umuduyla göç etmiştir.

Koşuşturmaca ve faaliyetler ilk günden başlar. Sosyalist İşçi Partisi'nin kalesi Bridgeport-Connecticut'ta büyük mitingler, New Haven ve Yale'de öğrenci ve profesörlere yönelik konferanslar, New York'ta polisin müdahale ettiği devasa bir gösteri. "Sosyalist içerikli beyanatlar. Bir kadın tarafından teşvik ediliyor," diye yazar gazeteler. "Alman görünüşlü, gözlüklü bir hanım."[455]

2 Ekim 1886'da büyük turne başlar. Tussy ve Aveling, on iki haftada Amerika'da otuz beş şehir -Yankilerin deyişiyle- "yaparlar"; "New York'tan, New England eyaletleri üzerinden, büyük göller etrafındaki şehirlerden, batıda Kansas City'ye kadar",[456] fabrikaları, cezaevlerini, çiftlikleri, hastaneleri, yoksul mahallelerini, sendika merkezlerini ve birinci sınıf otelleri gezerler. Aslında onlarla birlikte seyahat etmesi planlanan Liebknecht ayrı bir turneye çıkar. Üçlü arasında bir uyuşmazlık yaşanmaktadır. Zira Almanya'dan gelen İngilizcesi berbat bu yaşlı adam, Amerikalı işçiler tarafından ne kabul görmekte, ne de anlaşılabilmektedir. Ana tema olarak Alman yoldaşlardan bahseder, sanki bir Almanya turnesine çıkmış gibi davranır. Buna karşılık Tussy Amerikalıları yakalamayı çok iyi bilir, dekoltesinde çiçeklerle podyuma çıkıp "Agitation! Education! Organisation!" (Heyecan! Eğitim! Örgütlenme!) sloganlarıyla kitlelere seslendiğinde, bu büyük turnenin yıldızı olduğunu ispatlar.

5 Kasım 1886'da vardıkları Chicago turnenin doruk noktası olur. Hüküm giymiş anarşistlerin tutulduğu Cook Country'deki cezaevini ziyaret ederler. Basın, onları bombacı oldukları iddia edilen kişilerle aynı kefeye koyar, "Aveling ve zehirli gelininin"[457] oyununa gelinmemesi konusunda halkı uyarır, ayaklanma tehlikesine karşı polisi göreve davet eder. Buna rağmen Avelinglerin konuşma yapacağı bütün salonlar hıncahınç dolar. Seyircilerin ağırlığından balkonlar çöktü çökecek hale gelir. Önce Aveling söz alır. Her za-

manki gibi yine sözlerini bağlayamaz. Amerika'da yaptığı konuşmaların hiçbiri bir saatten kısa sürmemiştir zaten. Aslında hayli saçma konuşur. Mesela, şuradaki zırvalığı Marx'ın *Kapital*'inden yapılma ılık ve sulandırılmış bir çorbadır: "İşçileri hak ettiklerinin altında ücretlendirme modern uygarlığımızın bir lanetidir; bu, ceviz kabuğu içindeki sorunun çekirdeğidir."[458] Ardından Tussy çıkar sahneye. Güzel, heyecanlı, coşkulu. Aveling'den çok daha kısa konuşur, ama çok daha fazla insanı ikna etmeyi başarır.

Önce, Chicago'nun "anarşistlerine" değinir:

"Eğer bu adamlar idam edilirse, bu cinayet olur, tam bir cinayet. Ben anarşist değilim, ama tam da bu yüzden kendimi bunu söylemek zorunda hissediyorum. (...) Bu sabah, mesela *Chicago Tribune*'de 'Chicago anarşistlerinin asılması gerektiği' ifadesi yer aldı. Demek ki, bu adamları *cani bombacılar* oldukları için değil, *anarşist* oldukları için asmak istiyorlar. İşlerin bu yöne çekilmesini bekliyorduk. (...) Eğer bu adamlar öldürülecek olursa, yargıçları hakkında, babam Karl Marx'ın 1871'de Paris'te halkı katledenler üzerine söylediği şeyi söyleyebiliriz: 'Şimdiden, papazlarının hiçbir duasının kurtaramayacağı sonsuz bir prangaya vuruldular.'"

Büyük tezahürat. Kadın haklıdır. Birçoğu, aralarındaki orta sınıfa mensup kişiler dahi meseleye hiç bu yönden bakmamışlardır. Sonra küçük bir mola verir, dağınık saçlarının orasını burasını çekiştirir, iç yeleğine sıkıştırdığı çiçekleri düzeltir, sigara içer. Şimdi, sosyalizmin ne olduğunu açıklayacaktır. Basit, ama etkileyici sözlerle. Zira yankiler pek eğitimli değillerdir. Pek çoğu "sosyalizm" ile "anarşizm"i birbirine karıştırmaktadır; yani durum tam bir faciadır! "Sosyalizm"in Alman akademisyenlerin icadı olduğuna, Amerikalılar için uygun olmadığına inanmaktadırlar.

"İlk olarak, size hep biz sosyalistlerin özel mülkiyeti kaldırmak istediğimiz, özel mülkiyet 'hakkının kutsallığını' tanımadığımız söylenecektir. Oysa gerçek bunun tam aksi. Kapitalistler sizin sahip olduklarınıza el koyuyor ve biz de mülkiyet 'hakkının kutsallığına' inandığımız için, sizden çalınanı size geri vermek istiyoruz.

Doktor Aveling'in konuşmasında, refah gibi bugün *kapital* olarak adlandırdığımız her şeyin aslında sizin alın terinizle oluşturulduğunu, halkın emeğine hak ettiğinin altında ücret ödenerek ayrıcalıklı bir sınıf yaratıldığını ve bizim, toprak, makineler, fabrikalar, madenler, demiryolları vb. üzerindeki özel mülkiyeti kaldırarak buna bir son vermek istediğimizi dinledik. (...) Sonra, size sosyalistlerin kanun tanımadığı, düzen istemediği anlatılacaktır. Bu doğru değil. Biz bugün adına 'düzen' denen şeyi aslında bir düzensizlik olduğu için istemiyoruz. Bir yanda milyoner, diğer yanda aç erkekler. (...) Bir yanda binlerce, on binlerce şeye sahip, diğer yanda açlık ile fahişelik arasında seçim yapmak zorunda kalan kadınlar. Biz bunu düzen olarak kabul etmiyoruz. Günde on, on iki, on dört saat, hatta daha fazla çalışan insanların sonunun yine de fakirhane olmasının normal olmadığına inanıyoruz. (...) 'Kanunlara' gelince: Biz 'kanun' istiyoruz. Ama tüm erkekler ve kadınlar için adalet anlamına gelecek bir kanun. (...) Zaman zaman bize, sosyalistler olarak bütün insanları aşağı görüp görmediğimiz ve birbirine benzetmeye çalışıp çalışmadığımız soruluyor. Bütün insanları nasıl aynılaştırabiliriz ki? Ama konu, erkeklere *ve* kadınlara kendilerini geliştirme şansı vermek, onları olabilecekleri en mükemmel düzeye getirmekse ve eğer bu onları aşağılamak anlamına geliyorsa o zaman suçumuzu kabul ediyoruz.

"Bize hakkında çok sık soru yöneltildiği için değinmek ihtiyacı hissettiğim başka bir nokta daha var: (...) 'Sosyalistlerin kadınları kendi aralarında paylaşmak isteyip istemedikleri'. Böyle bir fikir sadece kadınların birer nesne olarak görüldüğü toplumlarda mümkündür. Gerçekten de, kadına bugün maalesef eskisinden daha çok değer verilmiyor. Kadınlar, ekmek ve para için sık sık kadınlıklarını satmak zorunda kalıyorlar. Ama sosyalistler için kadın bir insandır ve sosyalist bir toplum tarafından 'kölelik' ne kadar 'kabul edilebilir' ise, kadının ortak mal 'muamelesi görmesi' de o kadar 'kabul edilebilirdir'. (...) Biz sosyalistler üretim ve dağıtımın kamulaştırılmasını istiyoruz; kadın da bir makine değil insan olduğuna göre,

tıpkı erkek gibi haklara ve yükümlülüklere sahip olmalı ve kimse tarafından bir parça mal 'muamelesi' görmemelidir."[459]

19 Aralık 1886'da, kısa süre kaldıktan sonra İngiltere'ye dönmek üzere yeniden New York'a geçerler. Fakat, her ne kadar turne olağanüstü başarılı olmuş, Tussy harekete sayısız işçi, kadın, öğrenci, avukat ve doktor kazandırmış ve hatta sonunda basın tarafından bile sevilip övülmüşse de, Alman parti yönetimi soğuk bir tavır takınır. Yolunda gitmeyen bir şey vardır. Sanki yanlış bir şey yapmışlardır. Ama ne?

Başlarında parti sekreteri Bay Rosenberg'in* bulunduğu Almanlar rahatsızdır. Bu turneye binlerce dolar yatırmışlardır, buna karşılık Avelingler her tarafta hareketin Almanlığına karşı polemik yaratmışlardır. Aveling "*New Yorker Volkszeitung*'da yayımlanan bir röportajında "Hareket, eğer başarılı olmak istiyorsa Amerikanlaştırılmalı ve Almanca konuşanların hâkimiyetinden alınarak İngilizce konuşan halka teslim edilmelidir," der.

Rezalet! Alman sosyalistler bunu o iki İngiliz'in yanına bırakacak değildir. Avelinglerin bütün bu geziyi yapma amacı aslında işçi hareketinin Amerika'daki yansıması olan Knights of Labour'ın (Emeğin Şövalyeleri) reklamını yapmak değil miydi? Neyse ki Almanya'dan gelen beyefendiler çorbada yeni bir kıl buluverirler: Aveling'in ölçüsüz harcamaları.

Yataklı vagonlarda seyahat etmiş, sadece en iyi otellerde konaklamış, inanılmaz şarap faturaları çıkarmış ve birinci sınıf şampanya içmişlerdir. İngiliz edebiyat gazetelerinin kesesinden tiyatroya gitmişlerdir ve şimdi parti yönetiminden bilet paralarının ödenmesini istemektedirler. Hatta Tussy'nin göğsüne sıkıştırdığı çiçeklerin ve içtiği sigaraların bile parasını isterler. Özellikle bu son nokta Almanları çok sinirlendirir.

"'Bunları gerekli harcama olarak mı görüyorsunuz?' diye sordu Bay Walther öfkeyle ve Bayan Aveling'i güzelleştirmek için ihtiyaç duyulan 25 dolarlık çiçek faturasını gösterdi." Bir New York ga-

---

* Wilhelm Ludwig Rosenberg, Alman yazar ve pedagog.

zetesi tartışmayı işte böyle aktarır. "Kocası, 'seyirciyi yakalamak' için çiçekli bir görüntünün ne kadar önemli olduğuna dair felsefi açıklamalar yapmaya girişti, ama Bay Rosenberg (...) onun makineli tüfek gibi hızlı konuşmasını şu ifadeyle kesti: 'Bizi ilgilendirmiyor!'"[460]

Gerçekten de Aveling fazla ileri gitmiş, ev sahiplerinin cömertliğini utanmadan kötüye kullanmıştır. Aslında, o karakterdeki birisi için bunun sürpriz sayılmaması gerekir. İncelik ve öz disiplinden nasibini almamıştır. Tevazu ve alçakgönüllülük ona yabancı sözlerdir. Fakat birkaç şişe şampanya ve birkaç çiçek skandal yaratacak kadar önemli midir? Parti yönetimi sadece eşine para ödemek yerine Tussy'ye de konuşmaları için belli bir ücret ödemiş olsaydı; ancak o zaman sorun edilecek bir şey olmaz mıydı bu? Temelde sorun paradan çok başka bir şey, iki konferansçının sözde Alman düşmanlığı değil midir? Bu feryatla, ahlaki açıdan ikiyüzlü bu hesaplaşmayla, tabii ki zafer naraları atarak haberin üstüne atlayan gerici basının ekmeğine yağ sürülmemiş midir? Şu satırlar basından:

"Merkez yürütme kurulu, sadece yoksulların ve yasa mağdurlarının iyiliği için çalıştığını iddia eden bir sosyalist profesörün ücreti için çok fazla bulunsa da (...) on üç haftalık işe karşılık 1300 dolar tutan borcunu ödedi. Eğlence düşkünü sosyalist konferans gezginleri, yoksulluk fenomenini Baltimore'un birinci sınıf bir otelinde inceleme yapma ve şarap mahzenine iki günde kırk iki dolar fatura çıkartacak cömertlikte destek verme fırsatlarını kaçırmadılar."

Tussy susar. Olanlar onun için inanılmaz utanç vericidir. Buna karşılık Aveling ağız kalabalığıyla kendini savunur, bağnazların kurduğu bir tuzağa düştüğünü söyler. Üyelere yazdığı bir mektupta, partinin kendisine karşı mahkeme yöntemlerine başvurduğunu iddia eder. Bay Rosenberg'in fatura komisyonundansa, sözde anarşistlerle yan yana Chicago jüri mahkemesinin karşısına çıkmayı tercih ettiğini söyler.[461] Fakat Rosenberg bu dokunaklı karşılaştırmalardan etkilenmez ve sonunda yüz dolarlık bir banknotu suratına fırlatır.

"Alın bunu, değerli yoldaş! Dönüş yolculuğunuza yeter! Sizi bir daha görmeyeceğimiz için seviniyoruz!"[462]

Daha Avelingler Atlantik'i aşmadan hikâye İngiltere'ye yayılmıştır. Zavallı Engels partililerin öfkeli sorularına muhatap olmak zorunda kalmıştır. Londra'da çıkan *Evening Standart*'ta uzun ve neşeli bir haber çıkar:

Amerika'daki sosyalistlerin yaşanan bu berbat tecrübeden sonra "Bir daha asla Avrupa'nın yıpranmış monarşilerinden profesyonel ajitatör ithal etmemeye" kararlı olduklarını yazar. Lüks, çok pahalıya mal olmuştur. Hayal kırıklığı içindeki merkez yürütme kurulunun suçlamalarına Aveling aymazca şu cevabı vermiştir: İngiliz tarzı böyledir, tam İngiliz tarzı![463]

Basın, oklarını pek Tussy'ye yöneltmez. Öyle görünüyor ki tek suçlu olarak Aveling görülmüştür.

Buna rağmen Tussy bu seyahatten sonra, özellikle sessiz kalışıyla belli ettiği derin bir depresyona girer. Kendisini savunmak için hiçbir şey yapmaz, mektuplar yazmaz, genelgeler yayımlamaz. Sadece, Almanya'dan gelen kadın hakları savunucusu ve işçi lideri Kontes Guillauma-Schack'a, Engels'e Aveling'in skandallarıyla yalnızca sosyalizmi değil Tussy'yi de lekelediğini söylediği için Kautsky ailesinin önünde sert tepki gösterir.[464]

Engels kanının son damlasına kadar Aveling'i savunur, aylarca başka hiçbir şey yapmaz, Schack'ı bir kadın toprak ağası olarak çok yetenekli ve tipik bir Alman dedikoducusu olarak niteler,[465] hareket için kendi bilimadamı kariyerini kurban eden Aveling'in bir sosyalizm şehidi olduğunu söyler. Onu eleştiren herkesle bağlantısını keser, en başta da emaneti, *Tussy'si* için savaşır:

İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu kitabının Amerikalı çevirmeni Florence Kelley-Wischnewetzky'ye, "Eğer Aveling partiyi dolandırmaya çalışsaydı, bunu bütün yolculuk boyunca karısına belli etmemeyi başarabilir miydi? Bu durumda Tussy de suçlu duruma düşüyor. Böylece bu suçlama, en azından benim gözümde tamamen tutarsızlaşıyor. Tussy'yi çocukluğundan beri tanırım ve son yedi yıldır da sürekli gözümün önünde oldu. Ayrıca Marx

bana çocuklarına sahip çıkmamı ve haksızlığa kurban gitmemeleri için (...) göz kulak olmamı vasiyet etmişti. Ben de bu vasiyeti yerine getireceğim. (...) Marx'ın kızı işçi sınıfını dolandıracakmış; bu gerçekten biraz fazla!" der.[466]

1886'da Tussy'nin elinden *Madam Bovary* ve *Komünün Hikâyesi* çevirileri yayımlanır, Ocak 1887'de *Kapital*'in İngilizce baskısı piyasaya çıkar ve beklenenin aksine, özellikle orta sınıfın orta ve üst gruplarına çok satılır. Her ne kadar bir sürü başarıya imza attığı bir dönem olsa da, Aveling hakkındaki söylentiler Tussy üzerinde öyle büyük sıkıntı yaratır ki, hayata veda etmeye karar verir.

"Kendi iradesiyle aşırı dozda opium almıştı," diye yazar, doktor ve yazar Havelock Ellis. "Ama bol miktarda koyu kahvenin ve odada bir aşağı bir yukarı yürümenin etkisiyle zehir kuvvetini kaybetmiş. Özel hayatında yaşadığı ne gibi olayların buna meydan verdiğini asla öğrenemedim. Arkadaşları endişeliydi; ama şaşırmamışlardı."[467]

Ellis ona, elyazmaları Oxford'un Bodleian Kütüphanesi'nde saklanan, Elisabeth döneminden kalma tanınmamış bazı oyunların editörlüğünü vererek yardım etmeye çalışır. Tussy işi sevinerek üstlenir, hemen coşkuyla dolar.

"Bana verilen ve yapabildiğim her iş beni mutlu ediyor. 'Dürüst' insanlar bana iş vermeye yanaşmıyor," diye yazar Ellis'e.[468]

Aveling artık gerçekten Tussy'nin ve hatta Engels'in adını lekeleme yolunda olsa da -Gertrud Guillaume-Schack nazik bir mektupla Engels'e, Aveling sürekli konuk olduğu sürece evine ayak basmayacağını bildirir-[469], Tussy onunla yeniden politik faaliyetlere girişir. Amerika deneyimi ona, halka inmenin ne kadar önemli olduğunu, sosyalizmin sadece yazılar ve eleştirilerle yayılamayacağını, işçilerin arasına girip ikna etmeye çalışmak gerektiğini göstermiştir. Kendilerine seçtikleri yeni bölge, uzun yıllardan, Doğu Avrupa'dan gelen yoğun göç öncesinden beri tarifsiz bir sefilliğin hüküm sürdüğü Londra East End olur. 1805'te buraya doklar, devasa ambarlar inşa edilmiştir. Thames kıyılarından içeriye doğ-

ru koca şehirler gibi sonsuz bina yığınları uzanmaktadır; devasa hangarlar, vinçler, kocaman bodrumlar, rıhtımlar, platformlar; Britanya sömürgelerinden gelen malların yüklenip boşaltılması için gerekli olan her şey. Burada, neredeyse her renkten insan karın tokluğuna çalışmakta; fıçılar, toplar ve sandıklar taşımakta; çay, kahve, şeker, tütün, şarap, yağ, deri ve değerli tahta yüklemekte; şansları varsa haftada bir, çift şilinlik komik bir ücrete kendilerini paralamaktadır. Çalışanların neredeyse hiçbiri sözleşmeli değildir. Hemen herkes yevmiyeyle çalışır. Sadece güçlü, dayanıklı ve acımasız olanların burada şansı vardır.[470]

Tussy, derin etki bırakan resim gibi anlatımıyla "Gündüzleri dokların girişi kıyamet gibi," diye yazar. "O ya da bu nedenle düzenli işçi ordularından kovulan, her türlü umuttan yoksun insanlar buraya üşüşüyor. Bütün insaniyetini dokların girişinde bırakan kadersizler, vahşi birer hayvan gibi birbirinin üstüne yürüyor. İlerlemek için nasıl saldırdıklarını, birbirlerini nasıl itip kaktıklarını gördüm. Vay dayak yiyenin haline! Kendisini yenen mutlu rakibi kapıdan içeri adımını atarken, o üstü başı kan içinde, hırpalanmış bir şekilde geride kalıyor. Hepsi, en iyi ihtimalle birkaç kuruş kazanmak için!"[471]

Dev gibi doklara yer açabilmek için, yayılan yerleşim bölgeleri kaldırılmış, yerine yeni yaşam alanları açılmamıştır; sadece pis, sefil yatakhaneler; alçak evlerin dizili olduğu dar, pisliğe bulanmış sokaklar; kanalizasyonsuzluk, gökyüzünde baca gibi gemi direkleri, bir sürü ayyaş, fahişe ve yankesici; aç, yarı yarıya kendi haline terk edilmiş çocuklar; içinde iliği çekilmiş kadın ve erkeklerin yattığı sıra sıra dizili yataklar olan, evsizlerin kaldığı sığınaklar vardır. İnsanlar tütün, ucuz şnaps, çay, ekmek ve sünger yatakların arasına sıkıştırınca çürümüş gibi kokan kurutulmuş morina balığıyla beslenir.[472] Edward dışarıda, sokaklarda ve siyasi kulüplerde ateşli konuşmalar yapar. Ama Tussy, ya tek başına ya da bir kız arkadaşıyla birlikte cehennemin ortasına dalar, yoksul ve itilmişleri ziyaret eder, onlarla konuşmaya, onlara yardım etmeye çalışır.

"Minnettar" olup "Socialist League"e girip girmemeleri umurunda bile değildir.

"Bazen, etrafımı saran bütün bu acıya rağmen nasıl olup da hayatımı sürdürebildiğime hayret ediyorum," diye yazar Laura'ya. "Sürekli gözümün önüne o aynı bölme geliyor. Ama 'bölme' dediğim ne ki? Karanlık bir bodrum; içeride, bir miktar samanın üzerinde yatan, göğsü kanser tarafından kemirilmiş bir kadın. Göğsündeki eski, kırmızı bez ve bacaklarının üzerine serili bir parça eski yelken kumaşı hariç çırılçıplak. Yanında üç yaşında bir çocuk, ve dört tane daha. En büyükleri dokuz yaşında. Kocası umutsuzların son çaresi doklarda çalışarak birkaç kuruş kazanmaya çabalıyor, bir yandan da çocuklar ekmek için dileniyor. (...) İçinde bulunduğu ölüm korkusuna rağmen çocuklarıyla ilgilenmeye çalışan bu zavallı kadınınki nasıl bir yüreklilik böyle! Onu hastaneye kaldırdık. '*Little one*'ları (ufaklıklar) yüzünden istemedi önce. Sonra kadın öldü. Çocuklara ise kim bilir ne oldu? Ama bu yüz binlerce arasından sadece tek bir vakaydı. Dokları ziyaret etmek insanı gerçekten çıldırtabilir."[473]

Birkaç sokak ötedeki Whitechapel'da yoğunlukla 1882 Yahudi kıyımlarından kaçan Doğu Avrupalı Yahudiler yaşamaktadır. Pek çoğu koyu Yahudilere özgü kıyafet ve saçlarla dolaşırlar. İbranice dükkân isimleri, küçük Talmut okulları, Yahudi geleneklerine uygun çalışan fırınlar vardır, neredeyse sadece Yidiş konuşulur. Tussy'nin hiç görmediği ve yemediği geleneksel Yahudi yemeklerinin kokusu yayılır. Londra'nın ortasında bir Yahudi şehri, büyüleyici ve aynı zamanda zavallı. Tussy burada da araştırmalarına cesurca devam eder. Yanında ya bu konuyla aynı heyecanla ilgilenen Olive Schreiner vardır, ya da 1854 doğumlu, "John Law" takma adıyla romanlar ve hikâyeler yazan toplumsal gerçekçi yazar Margaret Harkness.

"Cehennemin dibine kadar yolları var!" der İngiliz bir kapıcının karısı Doğu Yahudileri hakkında. "Zaten burada ne işleri var ki? İngilizce konuşmuyorlar, İngiliz yemekleri yemiyorlar, bizim domuzlarımıza bile vermeyeceğimiz artıklarla besleniyorlar."[474]

Doğu Yahudilerinin pek çoğu, büyük tekstil fabrikaları adına ucuz konfeksiyon işi yapan terzi veya çizmecilerdir. *The Factory Hell*'de bu "Sweater"lar hakkında biraz aşağılayıcı ifadeler kullanan Tussy, ilk kez onların atölyelerine girer, ustalar ve işçilerle konuşur. Karşılaştığı şeyin klasik "sömürü" ile ilgisi yoktur. *Hepsi* büyük bir yoksulluk içindedir; işçiler de, sweater'lar da. Hepsinin üstünde aynı pis, yırtık kıyafetler vardır; günde on dört saate kadar dikiş dikip ütü yapıp sürgünde aynı varoluş savaşını vermektedirler. Manto başına sweater'ın eline iki kuruş geçer. Evden çalışan işçilerine haftada on şilin vermek zorundadır. Kendine ait küçük bir dükkânı olan Yahudi çizmeci günde on altı, on yedi saat çalışırsa, en fazla on iki şilin kazanabilir. Fabrika müfettişlerinin hükümete sunduğu raporlarda talep ettikleri düzgün tuvaletler, temiz içme suyu, güzel konutlar için para yoktur. Ücretli terzi sweater'ın kölesi olabilir, fakat sweater'ın kendisi de firmaların kölesidir.

Aynı dini, aynı geleneği, aynı kaderi paylaşan işçiler ile sweater'lar birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmişlerdir. Sweater'ların pek çoğu, sefil oturma odasını atölyeye dönüştüren, dikiş ve ütü makineleri ödünç alan eski işçilerdir; Rusya'dan akraba ve dostlarını yanına çağırmıştır, şimdi numuneler hazırlayan, ilik açan, elbise biçenler onlardır. Bu insanlar son derece becerikli ve çalışkandırlar. Yoksulluğa yadırganacak bir sükûnetle tahammül ederler. Whitechapel'da ünlü "Karındeşen Jack" cinayetleri yaşandığında, İngiliz ayaktakımı üzerlerine yürür. Bu kesinlikle Hıristiyan İngilizlerin işi olamaz, mutlaka *Yahudidir*! Dükkânlar yağmalanır, dindar Yahudilerin sakalları kesilir, kadın ve çocuklar sokaklarda dövülür. Polis olaya el koymak zorunda kalır. Londra basını bu hoşgörüsüzlük, bu antisemitizm karşısında isyan eder. Fakat İngiltere Ticaret Bakanlığı bünyesinde de genel kanı, Whitechapel ve East End'deki sefaletten özellikle Yahudilerin sorumlu olduğu yönündedir:

"Bu yabancılar özellikle Alman ve Rus Yahudileriydi; Londra East End pazarına öyle çok ucuz işgücü aktı ki, bunun binlerce yerli işçinin korkunç bir yoksulluğa sürüklenmesi sonucunu do-

ğurduğuna hiç şüphe yok," diye yazar bir uzman. "Kovalanan veya kendi isteğiyle buraya gelen talihsiz yabancıların kendi ülkelerindeki yaşam şartları öyle kötüydü ki, burada İngiliz işçilerimizden çok daha az olanağa boyun eğerek yaşayabiliyorlar."[475]

Yahudi olsun veya olmasın, Londra'nın sefil bölgelerinde yaşayanların en büyük eksikliği sınıf bilincinden yoksun olmalarıdır. Tussy, Aveling ve Engels bunu tekrar tekrar tespit ederler.

Tussy, Laura'ya, "Bu insanların bir araya gelip gereksinim duydukları şeyleri *almaktansa*, alçıktan ölmeyi tercih etmeleri tuhaf değil mi?" yazar. [476]

Artık ciddi biçimde radikal bir işçi partisi kurmayı düşünmektedir. Parti toplantıları, merkez yürütme kurulları, manifestoları ve genelgeleri ile "Socialist League"in işleyiş düzeni aslında hâlâ fazla yukarıda, fazla bürokratik ve fazla teoriktir. Kimseye faydası yoktur. Toplumu değiştirmekten uzaktır. East End'deki insanların açlığı "Socialist League" olsun veya olmasın devam edecektir. Hiyerarşik düzende kurulan her türlü parti ve sendikayı kökten reddeden Chicagolu "anarşistleri" yavaş yavaş anlamaya başlar. Çünkü, bu sefalete karşı hiçbir tüzük, hiçbir manifesto fayda getirmez. Çok başka yöntemlere ihtiyaç vardır. Peki ama neye?

Bu tip esaslı sorulara o denli gömülmüştür ki, George Bernard Shaw babasını temelden devirmeye çalıştığında gayet rahat, neredeyse umursamaz davranır. Shaw, saygın *Pall Mall Gazette*'ye artı değer teorisinin tamamen yanlış olduğunu yazar.[477] Ona göre bu bir yanılgı, korkunç bir mantık hatasından başka bir şey değildir. Her şeyden önce sosyalizmin artı değer teorisiyle ilgisi yoktur. Ama Shaw konuyu layığıyla saygı göstererek işler. Marx her şeye rağmen onun için, kendisine yeni bir kapı açmış, bilincini değiştirmiş en büyük düşünürlerden biri olarak kalacaktır. Burjuva eleştirmenlere karşı onu "dişiyle, tırnağıyla" savunur. Aveling'e yolladığı bir mektupta şöyle yazar:

"Tanrı'ya küfrüm üzerine bütün dünya çalkalanırken sizden arkadaşça bir mektup almak içime su serpti. Eğer Bayan Aveling'in yüzüne nasıl bakacağım konusunda bana yol gösterirseniz, size

sonsuza dek minnettar kalırım. (...) Newton'ın ışık konusunda yanıldığını, Goethe'nin renkler üzerine yanlış bir teori kurduğunu, Darwin'in "doğal seleksiyon" prensibini fazla zorladığını hatırlayın ve lütfen, Marx'ın artı değer teorisinde yanılmış olmasının en azından *ihtimal* dahilinde olup olmayacağını kendinize sorun. Zamanında ben de ara sıra yanıldım!"[478]

Tussy bu bilimsel tartışmayla ilgilenmek istemez görünür. Dikkat çekici biçimde sessiz kalır, ünlü mektuplarından birini yazmaz, aksine, hiç yorumda bulunmayarak daha çok babasının teorileri hakkındaki bitmek tükenmek bilmez tartışmalardan bıkmış, kendi işine yoğunlaşmak ister izlenimi uyandırır. 1887 yazını Aveling'le birlikte sevgili Shakespeare'inin memleketi Stratford-upon-Avon yakınlarında küçük bir köy olan Dodwell'de geçirir. Bir yolculuk sırasında tesadüfen keşfettikleri bir hasat işçisi evini kiralarlar. Kaba taşlarla örülmüş, büyük bahçeli harika bir ev. Tussy burada kendisini iyi hisseder, toparlanır. Babasının ölümünden sonra Laura'ya yazdığı mektuplar ilk defa mutlu bir tını yaymaktadır:

"Aşağıda büyük bir mutfağımız var -yerler tabii ki taş döşeme-, çünkü bulaşık ve çamaşır yıkama yerleri bir arada, bir de yemek odası var. Yukarıda üç oda; ikisi elbette çok küçük. Ayrıca iki buçuk dönümlük bir bahçemiz var, ihtiyacımızdan daha çok sebze yetiştirebiliriz. Edward çıkıp patateslerimizi topluyor, (...) akla gelebilecek her şeye doyduk. (...) Londra'daki bütün o yarışma, kaçışma ve koşuşturmacadan sonra köy hayatının insana ne kadar çekici geldiğini sana anlatamam. Scott'ın söylediği gibi 'güzel kır' - Shakespeare'in memleketine yakışır biçimde baştan sona İngiliz. Düşünsene Laura, *Shakespeare'in memleketi*! Haftada iki ya da üç gün onun 'doğduğu evde' çalışıyoruz (oradaki kitaplık yöneticisinin izniyle); yaşadığı evi ve küçük lonca kilisesini (...) ve 'istemeye istemeye gittiği' okulu -hiç değişmemiş- ve Trinity Church'teki mezarını ve Ann Hathaway'in kulübesini gezdik. (...) Bu miskin, küçük Stratford'a geldiğimden ve Stratfordluları tanıdığımdan beri, bütün o Dogberries'in (...) nereden geldiğini biliyorum. Bugün

de burada onlarla karşılaşılabiliyor. (...) Daha önce Shakespeare'in ne kadar Stratford koktuğundan haberim yoktu. Bütün çiçekler Stratford çiçekleri. (...) *Mutlaka* buraya gelmeli ve etrafı gezmelisin, bizim gibi sen de buraya âşık olacaksın. Bolca yürüyüşe çıkmamıza ve tembellik yapmamıza rağmen eşek gibi de çalışıyoruz. Edward yazıyor da yazıyor. *Dregs*'inden (tek perdelik bir oyun) bir parçanın ünlü (...) oyuncu Rose Norreys tarafından kabul edildiğini ve yakında sahneleneceğini duymuş muydun? Muhtemelen iki oyunu daha (...) yakında satın alınacak. *Time* makalelerimizi bizi mutlu edecek bir kitapta toplama çalışmalarını yeni bitirdik. Birçok (...) faydalı bilgi de ekledik içine. 'Shakespeare'in Stratford'u' üzerine de bir dizi yazı yazmak istiyoruz ('doğduğu ev'de onun için çalışıyoruz), ben de Kielland'ın* muhteşem hikâyelerinden bazılarını Norveççeden çeviriyorum."[479]

Avelinglerin Dodwell'de üzerinde çalıştıkları kitabın adı *The Working-Class-Movement in America* (*Amerika'da İşçi Sınıfı Hareketi*)'dir. Fakat tıpkı Engels'in 1840'lardaki İngiltere'ye yönelik çalışması gibi, daha ziyade işçi sınıfının içinde bulunduğu durumun tasviri niteliğindedir. İşçi *hareketi* üzerine fazla bilgi içermez.

Hemen söylemek gerekir ki, bu kitap Avelinglerin en iyi ortak çalışmalarından biri, hatta belki de en iyisidir. İngilizcesi Sonnenschein etiketiyle, Almancası da sosyalist yayın organı *Neue Zeit*'ta[480] yayımlanır. Her iki ülkede de çok büyük ses getirir, hak ettiği ilgiyi görür.

Kitaba, sınıf çatışması geçmişi olmadığı için Amerika'da işçi sorunu bulunmadığı yönündeki önyargının yanlış olduğunu söyleyerek başlarlar. Bilakis, sınıflar arasındaki fark Amerika'da Avrupa'nın herhangi bir yerinde olduğundan çok daha fazladır:

"Orası her türlü geçiş dönemi ve ara sınıftan mahrum. Eğitim açısından da bir orta sınıf yok. Gerçekten eğitimli ve aydın

* Alexander Kielland (1849-1907), Fontande ve Mann'ın da ilham aldığı Norveçli yazar.

Amerikalılar belki de dünyanın en sevilesi insanları. Buna karşılık, ortalama Amerikalıların gelenek ve görenekleri inanılmaz nahoşlukta. Sıradan ama hoş, insanda bütün hayatını birlikte geçirme isteği uyandırmayacak olsa bile rahatça bir akşamı paylaşabileceğiniz insanların sınıfı; işte bu sınıf görünen o ki Amerika'da yok. (...) Ekonomik bakımdan sınıf ayrılığı da aynı şekilde orta noktasız. (...) Bir tarafta önüne çıkan her türlü varlığı acımadan yok eden milyonerler. (...) Diğer tarafta ise, biçare, aç işçiler. (...) Amerika'da kapitalist üretim tarzı feodal sistemden ortaya çıkarak gelişmiş değildir; bu tarz pişmiş olarak buraya gelmiştir ve sokaklarda bütün kabalığıyla, Amerikan toplumunda sadece iki sınıf bulunduğunu ve bunların da birbirlerine düşman olduğunu bağırır."

Gerçi Amerikalı işçiler ortalamada İngilizlerden hayli fazla kazanırlar, fakat buna karşılık çok daha fazla çalışmaktadırlar; yılda aşağı yukarı 312 saat ya da diğer deyişle 35 gün daha fazla. Bu "iş yoğunluğu" ve buna bağlı baskının sonucu olarak, bir Amerikalı döküm işçisinin ortalama yaşam süresi 40 yılken, İngiliz döküm işçisinin ortalama 50'dir. İşten atmayı zorlaştırıcı herhangi bir önlem mevcut değildir. Giderler hayli yüksektir, özellikle kiralar; buna rağmen New York'taki pek çok işçi Londra'daki dok işçileri veya ücretli terzilerden daha iyi mekânlarda yaşarlar.

Grev pek çok fabrikada yasaktır. Grev yapan, işveren tarafından kara bir listeye alınır ve bir daha iş bulamaz. Birçok fabrikatör, işçilerden hiçbir sendikaya katılmayacağına ve asla grev yapmayacağına dair garanti talep eder. Kurşun işçileri 1884'te "demir yemin"i etmeye başlamışlardır:

"Hiçbir sendikaya üye olmadığımı ve mevcut sendikalardan hiçbirine gelecekte katılmayacağımı burada beyan ediyorum. Bu beyanatımın doğruluğuna namusum üzerine yemin ederim."

Pek çok kuruluş, işçisini, firmaya ait dükkânlardan veresiye giysi ve yiyecek alışverişi imkânı sunarak çift yönlü sömürmektedir. Borçlar ücretten kesilmektedir. Bazı yerlerde, genellikle de inanılmaz yüksek fiyatlara bira ve şnaps satılmaktadır. Alkolizm

oranı, alkol kullanımının yasak olduğu eyaletlerde bile anormal yüksektir.

Amerika'da çalışan kadın nüfusu hayli yüksektir ve güçlü bir kadın hareketi mevcuttur. İlk bakışta bu bir ilerleme gibi görünse de, aslında kadınlar daha az sorun çıkardıkları için işe alınmaktadır.

"İşi aynı kalitede yapacak kadınlar bulduğumuzda asla erkek çalıştırmıyoruz," diyen Fall Riverlı bir ustabaşının sözlerini aktarırlar kitapta. "Tek nedeni daha ucuza mal olması değil. Kadınlar grev veya şikâyet yoluna da daha az başvurduklarından daha az sorun çıkartıyorlar..."

Connecticutlı kadın ipek dokumacıları iş sırasında ellerini yıkarlarsa yirmi beş sent, bir dilim ekmek yerlerse bir dolar ceza ödemek zorundadırlar. Pek çok Amerikalı kadın işçi ağır hastadır. Bilhassa düşüğe, ruhsal şikâyetlere ve göğüs kanserine sıkça rastlanır.

New York'taki tütün fabrikalarında çalışanların yüzde yirmi beşinden fazlası, yaşları sekiz ile on dört arasında değişen, tabii ki hiç okula gitmemiş veya gitmeyecek olan çocuklardır.

New Yorklu bir müfettişin raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

"Küçükler için merhamet istiyorum! Devletin büyükbaş hayvanı çobanın kırbacından koruduğu, aşırı zorlandığını düşünüp acıdığı atı çektiği acıdan kurtardığı bu yasal müdahaleler döneminde, (...) vücudun dinlenmesini ve eğitim yoluyla zekânın geliştirilmesini gerektiren çocukluk dönemi ihtiyaçlarına kulak asılmaması rezalet olur. (...) Çocukların, devletin sahip çıkmakla yükümlü olduğu hakları var. Fabrikalarda saçını süpürge ederek çalışmak yerine, oyun oynamak ve eğlenmek, okula ve oyun parkına gitmek onların hakkı."

Ne ilginçtir ki, Amerika'da işçi sınıfı üzerine hemen hiç kurgu edebiyat mevcut değildir. Charles Dickens'ın, Margaret Harkness'ın, John Mackay'in belgesel niteliğindeki romanları eksiktir. Dünyaya Amerikalı işçilerin çektiklerini anlatmak için

"Kapitalizm Üzerine Tom Amca'nın Kulübesi" mi yazmak gerekir?

O haftalarda "Amerika" Avelinglerin peşini bırakmaz. Nitekim, tüm uluslararası protestolara rağmen "Chicago anarşistleri"nin ölüm cezasına çarptırılacağı neredeyse kesinleşmiştir. Londra'ya döndükten sonra Avelingler protesto gösterilerine katılır, Londra'daki pek çok işçi derneğini kendi yanlarına çeker, William Morris, Stepniak, Annie Besant ve diğerleriyle bir karar bildirgesi hazırlar ve şöyle derler:

"Bu yedi adamın kaderi (...) biz İngiliz işçilerini derinden etkiliyor, çünkü onların kaderi bizim İrlandalı dostlarımızla aynıdır, ve eğer Atlantik'in iki yanındaki bütün işçiler olarak hep bir ağızdan, özgürce toplantı düzenleme ve konuşma haklarımızı gaspeden herkesin yasaları çiğnediğini ve kendi davranışının sonuçlarından sorumlu olduğunu ilan etmezsek yarın bizim de kaderimiz böyle olacaktır."[481]

Tussy *To-Day* dergisine uzun bir makale yazar;[482] beklenen idamı bir "sınıf idamı" olarak adlandırır; açık ve net biçimde, Chicago'daki işçi gösterilerinin esas olarak sadece günde sekiz saat mesai mücadelesine dayandığını ve "anarşist" teriminin bu mahkûmları nitelediğinden şüphe duyduğunu söyler. Karara ABD'nin en yüksek mahkemesinde, Amerikan Başkanı nezdinde itiraz edilir, ama nafile. Yedi sanıktan, aralarında August Spies'ın da bulunduğu dördünün cezası 11 Kasım 1887'de infaz edilir. Ne itiraz eder, ne ağlarlar. Ölüme doğru öyle dik, öyle gururlu giderler ki, burjuva basını bile durumdan etkilenir. Mahkûmlardan biri asılmadan hemen önce Marseillaise'i söyler. August Spies kusursuz İngilizcesi ile son sözünü söylediğinde celladı tarafından gözü bağlanmıştır:

"Zaman gelecek, bizim mezardaki suskunluğumuz sözlerimizden daha kudretli olacak."[483]

Canavarca bir yavaşlıkla boğmak suretiyle gerçekleştirilen idamdan sonra cesetler ailelere teslim edilir. Ertesi gün Chicago'da düzenlenen cenaze merasimine yirmi binden fazla kişi katılır. Hiçbir gösteri ve konuşmaya izin verilmemesine rağmen Londra'da da yo-

ğun bir kargaşa yaşanır. Chicago idamlarının yarattığı öfke, işsizlerin protestosu ve İrlandalı köylü birliklerinin gösterilerine karışır. Olayı şiddet kullanarak bastıran polis yaklaşık üç yüz insanı tutuklar, yüzden fazla kişi çalışma kamplarına gönderilir. Tussy tabii ki gösterilerin tam ortasında yerini almıştır.

"Böyle bir polis şiddetine daha önce hiç rastlamamıştım," diye yazar ertesi günkü *Pall Mall Gazette*'de. "Polisin ne kadar acımasız olabildiğini bilen Almanlar ve Avusturyalılar bile bana aynı şeyi söylediler. Parliament Street'teki çatışmanın tam ortasında olduğumu ve daha sonra (...) bir güzel cendereye alındığımı anlatmama gerek yok. Mantom ve şapkam tamamen parçalandı, (...) bir polis copu koluma fena vurdu ve kafama inen bir darbeyle yere düştüm; yüzü kan revan içindeki yaşlı ama kuvvetli bir İrlandalı (...) olmasaydı polis atının altında ezilecektim."[484]

Fakat, Engels'in Natalie Liebknecht'e yazdığına göre, polisle kavgayı Tussy başlatmıştır. "Saldırıya uğrayan değil, saldıran" olmuştur.[485]

1887 yılının sonlarına doğru Tussy ve Aveling yeniden edebi çalışmalara yönelirler. Aveling'in bir oyunu -bir Fransızca taslağın geliştirilmiş hali- Londra'da küçük bir tiyatroda sahnelenir. Tussy baş kadın rolünü oynar; Jeannie adında bir karakteri canlandırır. Sevgilisinin sözde ölümünden sonra yaşlı bir adamla evlenen bir denizci gelininin melodramatik hikâyesi. Yıllar sonra denizci aniden geri döner. Jeannie için aşk ile sadakat arasında sarsıcı bir bocalama başlar. Sonunda sadakat kazanır. Jeannie sevmediği, ama iyi yürekli kocasıyla kalır. Denizciye ise, kaderine boyun eğip kırık kalbiyle okyanuslara açılmaktan başka seçenek kalmaz.

Tussy yeniden sahnenin tozunu yutma imkânı yakaladığı için muhtemelen mutludur, ama Edward'ının oyununun beş para etmediğini fark etmiş olmalı. Oyun sahte ve inandırıcılıktan uzak bir klişeler yığınıdır. Hiçbir cinsel macera fırsatını kaçırmayan Aveling mi evlilikte sadakate methiyeler düzmektedir! Tussy kendini karakterle özdeşleştiremez, ama yine de rolü oynar; şaşkın ve

tereddütlüdür, yeni dedikodulardan, yeni skandallardan korkar. Haksız da değildir. Aveling'e duyulan genel öfke o yıl içinde daha da büyümüştür. Ressam, yazar ve parti dostları Morris, kısa süre önce Aveling'i hareketin şanını zedeleyen bir "köpek" olarak nitelemiştir.[486] Engels bile Amerika'daki Alman sosyalistlere şöyle yazar:

"Çocuk, şanssızlığını dünyadan, insanlardan ve işlerden tümüyle bihaber oluşuna da borçlu. (...) Ama kulağını çektim, gerisini Tussy halledecek. Çocuk çok yetenekli ve işe yarar, aynı zamanda da liseli kız gibi *gushing* (aşırı heyecanlı, coşkulu) ve saçmalık yapmak için sürekli elleri kaşınıyor. Bu arada, benim de benzer bir eşek olduğum günleri unutmuş değilim."[487]

Oyunun aldığı eleştiriler tahmin edileceği üzere berbattır. Tussy, Jeannie rolüyle beğenilmemiştir. Korkusu ve sıkıntısı gözle görülür, sesinden anlaşılır. *Dramatic Review*'un eleştirmeni "Tiyatro o kadar küçük olmasına rağmen sesi sahne yakınındakilere bile gitmiyordu ve kendisinden birkaç metre ötede oturan herkesin kendisini duyması gerektiğinin bir an için bile farkındaymış gibi gözükmedi," diye yazar. "Repliklerinden bazılarını iyi okudu, ama ne pişman, (...) ne de sadık eş rolünde inandırıcı olabildi."[488]

Aralık 1887'de Aveling, 1822'de otuz yaşında ölen, Marx ve Engels tarafından sosyalizmin altyapısını hazırlayan kişi olarak nitelendirilen, "dâhi ve benzersiz" İngiliz şair ve filozof Percy B. Shelley hakkında büyük, dokunaklı bir konferans verir. Seyirciler arasında bulunan Shaw konferansı berbat bulur ve hakkında acımasız eleştiriler yazar. Tussy bu kez kırılmıştır. Hem de gerçekten kırılmıştır. Babasına saldırılarına ses çıkartmamıştır, ama Aveling'e yönelik bu eleştiriyi affetmez.

"Evet, bu toplumsal isim karalama bildirisi gerçekten kabaydı," diye yazar Shaw'a 16 Aralık 1887'de. "Ama boykot edilmeye o kadar alışığım ki, benim için sürpriz olmuyor. Boykot *edilmeyince* daha çok şaşırıyorum. Bundan böyle bizi ziyaret etmeyin; kendi kendime sizin de bizi boykot edip etmediğinizi sorduğum zamanlar oldu."[489]

Yeniden hüzünlenir, yaşama sevincini kaybeder. Özellikle Amerika'dan döndüğünden beri daha bir üzgün gözükmesinde belki de, sonsuzmuş gibi görünen Londra kışının da etkisi vardır. Sonbahar başında New England'ı, ışık seli gibi ovaları, Indian Summer'ı görmüştür. Şimdi ise yine Londra'nın pis havası kaplamıştır ortalığı ve ruhu da tıpkı hava gibi kararmaktadır.

Bir kız arkadaşının intiharı üzerine Dollie Radford'a "Yaşaması gereken insanlardan biriydi," diye yazar. "Ama her şey tersine işliyor ve böyle zamanlarda hayatın kederi öyle ağır çöker ki üzerimize, neredeyse onu taşıyamaz hale geliriz."[490]

1888'in ilkbahar ve yazında Aveling'le yine Stratford'daki köy evinde vakit geçirir. Keyfi biraz yerine gelmiştir. Yeniden çalışmaya başlamıştır; Ibsen'in şehir sularındaki bir çevre skandalını ortaya çıkartan ve sermayeye, kokuşmuşluğa savaş açan bir kaplıca doktorunu anlattığı, söz ve kişi bakımından zengin dramı *Bir Halk Düşmanı*'nı birkaç hafta içinde İngilizceye çevirir. Daha geçen yıl Norveççe öğrenmiş olmasına rağmen çeviriyi kolayca yapıverir. Tıpkı Engels gibi, dile karşı anormal bir yeteneği vardır. Ibsen ve eleştirel sosyal-dramları onu o kadar etkiliyordur ki, kendisine tümüyle yabancı İskandinav dili bile onu caydıramaz. Çeviri için sayfa başına beş kuruş, toplamda ise beş sterlin kazanır, yani neredeyse hiçbir şey. Metin, Havelock Ellis'in önsözüyle yayımlanır. Bir kısım, Ibsen'i nihayet İngilizce okuyabileceklerine sevinirken, aralarında George Bernard Shaw'un da bulunduğu bir kısım, metnin dilini sahneye uyarlanmak için fazla ağır, fazla süslü bulur. Tussy'nin düzeltiyi okumaya fırsatı olmamıştır. Hatalar vardır. Aceleyle yapıldığı hissedilmektedir. Sömürülen işçilerin sorunlarını yazan Tussy, Yahudi bir terziden, Londra East End'deki bir ev işçisinden fazla kazanmamıştır. Bütün bir dramın çevirisi için aldığı azıcık paraya bir sweater beş manto bile dikmez. Buna rağmen yazarların, çevirmenlerin halini asla konu etmez, onun yerine, oturup yine Aveling'le birlikte "Shelley'nin Sosyalizmi" üzerine bir yazı kaleme alır. Yazı 1888'de *Neue Zeit*'ta çıkar ve çok yadırganır.

Fazla kaba bir basite indirgemecilikle "Hedefi aslında bugünkü sosyal demokrasiydi" demektedir yazıda.[491]

Ağustos 1888'de Avelingler yeniden, bu kez keyfine diyecek olmayan Engels'le birlikte Amerika turuna çıkarlar.

"Dünden beri küçük bir ikna turu için Amerika'ya doğru yollardayım," diye yazar Engels bir akrabasına. "Neşeli bir grubuz. (...) Güzel bir kamaramız var, yemekler harika, yanında hiç de fena olmayan hafif Amerikan birası, dolaşmak için uzun bir üst güverte, az yolcu."[492]

Yolculuğun asıl amacı politik ajitasyon değildir; New York'tan Kanada'ya kadar uzanacak, esasen turistik merak üzerine kurulmuş keyfî bir seyahattir. Aveling Amerika'da oyunlarının tanıtımını yapmak niyetindedir. Ama planı gerçekleşmez. Tek bir önemli gala, tek bir büyük, güzel eleştiri yakalayamaz. Avelinglerin Amerikalı işçi sınıfı hakkındaki kitaplarında öve öve bitiremedikleri ABD'nin entelektüel aydınları, İngiltere'den gelen bu önemsiz oyun yazarına ilgi göstermezler. Politikacılar veya işçi liderleriyle de görüşülmez. 1886'da yaşanan skandallardan sonra, ne olur ne olmaz denilerek Alman asıllı işçi hareketi üyeleriyle görüşülmekten itinayla kaçınılmıştır.

Faydasız bir seyahat mi olur? Politik ve edebi açıdan kesinlikle öyle. Edward Aveling'in büyük bir hayranı olan Engels bile yavaş yavaş, onun dehasının yetenekleri konusunda yanıldığını; Londra, Amerika ve Avustralya'da kazanacağını iddia ettiği büyük başarıların gerçekleşmeyeceğini; Tussy'nin bir göz boyama ustasıyla birlikte yaşadığını; aslında tüm meselenin Tussy'yi ve her şeyden önce Marx'ın şanını bu adamın başka aptallıklarından korumak olduğunu anlamaya başlar.

Tussy ise yolculuğun, her türlü sorumluluktan uzak olmanın ve temiz havanın tadını çıkarır. Yetişkinliğe eriştiğinden beri neredeyse ilk defa bir yolculukta siyaset ve sosyal sorunlar dışında bir şey algılayabilmektedir. Doğayı, şehirleri ve insanları gözlemler ve Laura'ya yazdığı etkileyici mektuplarda bunları anlatır.

"General," diye yazar 11 Eylül 1888'de Slattsburgh-Kanada'dan,

"her tarafta, özellikle de Niagara Şelalesi çevresindeki o güzel şehirlerde, nasıl da (Yankilerin deyişiyle) *lovely time* (muhteşem zaman) geçirdiğimizi sana mutlaka yazmıştır. Niagara'dan Ontario Gölü'ne kadar gemiyle yolculuk ettik, oradan da Toronto'ya geçtik. Göllerdeki havanın 'sert' olduğunu duymuştum. Ama bu kadar *sert* olabileceğini hayal edememiştim. Kanalı geçerken soğuktan titriyorduk ve hepimizi deniz tuttu. Toronto'dan -bütün insanların İngiliz görünüşlü olduğu, Amerikan şehirlerindeki hareketlilik ve hıza sahip olmayan tuhaf bir yer- geçip St. Lawrence üzerinden (...) Montreal'e devam ettik. St. Lawrence muhteşem, Avrupa'da hayal edemeyeceğimiz türden, her tarafında bazıları çok büyük, bazıları ise minicik bir yuvarlaktan ibaret, üzeri ağaçlı adalar olan bir nehir. 'Bin adalı' olarak adlandırılan bu yerde en çok zengin Kaliforniyalıların, ama bunun yanı sıra ülkenin her tarafından milyonerlerin yazlık evleri var ve geceleri bu evler yüzlerce Çin lambasıyla aydınlatılıyor; çok tuhaf ve çok güzel bir görüntü yaratıyor. Hemen hemen herkes Fransızca konuşuyor, hemen hemen bütün dükkân isimleri Fransızca, İngiliz olan tek büyük alışveriş caddesi ile Westend hariç, hayatımda gördüğüm en düzensiz ve pis şehir. Tek boya darbesi bile görmemiş tümü ahşap evler sanki hemencecik yıkılmak üzere inşa edilmiş gibiler. (...) Ama şehrin St. Lawrence'taki konumu nefis ve ufukta Montreal Sıradağları'nın yeşilli, beyazlı zirvelerini görüyorsun."[493]

Londra'yla dönüşle birlikte her şey eskiye döner. Edward yine kendi yoluna gider, Tussy yine gecelerini yazarak ve düşüncelere dalarak tek başına geçirir. 1888 yılının son akşamı Laura'ya şunları yazar:

"Sana, yeni yılın sen ve Paul için mutlu geçmesini dilediğimizi yazmadan eski yılı göndermem ve yeninin başlamasına izin vermem mümkün değil. Yazacak dünya kadar mektup vardı, şimdi de yeni yıl kutlaması için Pumps'a gitme vakti geldi. (...) Burada her şey her zamanki gibi. Engels Amerika gezimizden bu yana anormal gençleşti. (...) Bütün Alman mülteciler onun evinde. (...) Pumps durumdan hiç hoşnut değil. Yarın Edward, Cornwall'a,

illaki beni de görmek isteyen bazı arkadaşlarını ziyarete gidiyor. Zengin insanlardan pek hazzetmiyorum gerçi, ama korkarım ki gitmek zorunda kalacağım. Gelecek Çarşamba, yayıma hazırladığım Elisabeth dönemi oyunlarının yegâne kopyalarını görmek için Oxford'a gitmek istediğimden mazeretim var. Eğer Cornwall'a gidersem, sana burada neler olup bittiğini daha ayrıntılı yazmaya vaktim olacak. Bir şeyler oluyor, ama yavaş! İkinize de sevgilerimiz ve en içten dileklerimizle - Seni seven Tussy."[494]

Ben Bir Yahudiyim! 1889-1891

1889 yılı İngiliz işçi hareketine damgasını vuran bir yıl olur. Eski "Sendikalar" ne kadar apolitik, teorik tartışmalara karşı ne kadar ilgisiz ve "kendi kendine yardım" prensibiyle nasıl da işyerlerinde sadece somut iyileştirmeyi kast ediyorlarsa, işçiler de şimdi o denli politize olmaya başlamıştır. Ağustos 1888'de İskoç İşçi Partisi kurulmuştu. Bundan üç ay sonra Londra'da uluslararası bir sendikalar buluşması gerçekleşmişti. Bu buluşmada, Bastille'in saldırıyla ele geçirilmesinin 100. yıldönümü olan 14 Temmuz 1889 tarihinde Paris'te "İkinci Sosyalist Enternasyonal Kuruluş Kongresi"ni düzenleme kararı çıkar.

Bu ani politikleşmenin nedeni kişilerden çok şartlardır muhakkak: Chicago'daki idamların yarattığı ve etkisini halen sürdüren şok, İngiliz köylülerin yoksulluğu, İrlanda'da süregiden ve bitmek bilmeyen huzursuzluk ve Londra gecekondu bölgelerinde hüküm süren işsizlik. Bu şartlar altında, bu denli acı çeken ve derinden hayal kırıklığına uğramış insanlara verilen sosyalist sözler, kimin tarafından veya nasıl verildiğinin önemi olmaksızın, meyve vermektedir. Hatta, sefil Yahudi mahallesinin aşırı dindar işçileri bile yeni fikirlerden etkilenmeye başlarlar.

Israel Zangwill'in *Children of the Ghetto* (*Gettonun Çocukları*) romanında Yahudi şair Pinkas "Sürgündeki kardeşlerim," diye çağrıda bulunur, "kan emicileri yere çalmanın vakti geldi. (...) Büyük kılavuzumuz Musa ilk sosyalistti. Eski Lahit'teki yasalar, toprak yasası (...), yoksullara karşı şefkatli ilgi, mal sahiplerinin haklarının işçilerin çıkarlarından sonra gelmesi; bunların hepsi sosyalizmin ta

kendisidir. (...) Tam olarak, sosyalizm Yahudilik ve Yahudilik sosyalizmdir. Sosyalizmin kurucuları Karl Marx ile Lassalle Yahudilerdi. Yahudilik bu dünyayla ilgilenmez, der ki: 'Ye, iç ve kanaat getir ve seni Mısır'dan, esaretinin ülkesinden kurtaran Tanrı'na şükret.' Ama yiyecek hiçbir şeyimiz yok, içecek hiçbir şeyimiz yok ve hâlâ esaretimizin ülkesindeyiz. Kardeşlerim, sosyalizmin mevcut olmadığı bir ülkede Yahudiliği nasıl koruyabiliriz? (...) Zenginliğinizi sadece kendinize saklamayın, dağıtın! Yoksulların işgücünü kullanarak semirmeyin, bölüşün! Başkalarının hak ettiği ekmeği yemeyin, ekmeğinizi kendiniz kazanın! Evet kardeşlerim, İngiltere'nin tek gerçek Yahudileri sosyalistlerdir; ilahiler, dua kitapları, hepsi saçmalıktan ibaret. Sosyalizm için çalışmanız Tanrı'yı daha mutlu eder. Mesih sosyalistlerin arasından çıkacak. (...) Böylece, ama sadece böylece esaretten kurtulabilirsiniz, yük hayvanlığından insanlığa, kölelikten özgür vatandaşlığa dönün, sahte Yahudilikten çıkıp gerçek birer Yahudi olun! (...) Böylece, ama sadece böylece, suyun deniz dibini kaplaması gibi Yahudilik de dünyayı kaplayacaktır!"[495]

Tussy, 1864 doğumlu East End Yahudisi, Rus göçmen çocuğu, Yahudi okulu mezunu, oyun, deneme ve roman yazarı, siyonist, anadili onu derinden etkilemiş Yidiş olan Israel Zangwill ile tanışır. O da kendisi gibi tutkulu bir Ibsen hayranıdır. Onunla ilk kez bir tiyatro dostları kulübünde karşılaşır. Eğer East End'de bir şeyler yapmak istiyorsa, mutlaka Yidiş konuşması gerektiğini söyler kendisine. Yidiş, tüm Yahudi mahallesinin *lingua franca*'sı, Rusya, Polonya, Litvanya, Hollanda ve Almanya'dan gelen göçmenlerin birbiriyle anlaştığı, yakınlaştırıcı ve gelenekler arasında köprü işlevini gören dildir. Yidiş, seksenli yılların ortalarından bu yana East End'de çıkan sosyalist gazeteler *Arbaitar Fraint*, *Fraye Welt*, *Poilishe Yidel* ve *Die Tsukunft*'un da kullandığı dildir. Bu gazetelerin tümünde hafif bir anarşizm eğilimi vardır, çünkü Doğu Avrupa'dan gelen zanaatkârlar aşırı bireycidirler, Yahudi geleneğiyle ilgisi olmayan her türlü örgüte, en başta da İngiliz okul sistemine şüpheyle yaklaşırlar.

Zangwill'in büyük getto romanında, Malka, "Ödevler!" diye öfkesinden köpürür. "Ne işe yarıyor bu ödevler? Allahsız okulda sadece İngilizce öğreniyorlar, Yidiş değil. Ben hayatım boyunca sadece İbranice okumayı ve yazmayı bildim. (...) Öğretmenler yasak şeyler yiyen bir dönekler çetesi; güzel Yahudilik yok oluyor..."[496]

Tussy, Zangwill ve diğerlerinin tavsiyesine uyar. Eski, yabancı, ama yine de kendisine yakın gelen dili, atalarının dilini, Marx'ın annesinin hayatı boyunca vazgeçmediği şiveyi öğrenir:

"Son öğrendiğim dil Yidiş," diye anlatır Rusya'dan gelen bir misafirine. "Hatta Yidiş konferanslar veriyorum ve konferans sırasında dinleyiciler beni daha iyi anlayabilsinler diye Alman gramerini kullanıyorum."[497]

Öte yandan, bu tamamen siyasi bir karardır. Çünkü, Alman asıllı Başhaham Hermann Adler'e bağlı Londra Yahudi burjuvazisi, zengin bankacı, tüccar ve borsacılar Yidişten nefret etmektedir. Yidiş, asimile olmak istemeyen "geri kalmışların", "cahillerin", proletaryanın dilidir. Bu dili iyice öğrenmek için Tussy'ye iyi bir neden... "Kanımda var," der Rus ziyaretçisine. Nisan 1889'da kendisini ablası Laura'ya karşı ilk defa bir "Yahudi" olarak niteler.[498]

7 Temmuz 1889'da, uluslararası kongreden önceki hafta Avelingler Paris'e ulaşır. Aveling, bir sosyalist gazetenin muhabiri ve bir "radikaller kulübünün" temsilcisi, Tussy ise İngilizce ve Fransızcadan Almancaya ve tersine resmî tercüman olarak. Aynı zamanda bir daimi kongre komisyonunun üyesidir ve davetiye yazmaktan parmakları yara olmuştur. İngiltere, İrlanda ve İskoçya'daki sendikalara ilk kez bir "yazı klavyesi", yani, uzun süre tereddüt ettikten sonra, yoldaşları kötü yazısıyla daha fazla oyalamamak için edindiği bir daktilo yardımıyla 500'ün üstünde mektup yazmıştır.

Kongreden önce büyük kavga patlak verir, çünkü sadece Marksistler ve sosyalistler değil, Fransız İşçi Partisi'nden ayrılan bir grup olan "olanakçılar" da 14 Temmuz'da kongre planlamaktadır. Ayrıca bitip tükenmek bilmeyen, "anarşistler" alınmalı mı alınmamalı mı tartışması da vardır. Gerçekten de iki rakip kongre

aynı gün gerçekleşir: daha küçük grup "olanakçılar" Rue Lancry'de, daha büyük grup "Marksistler" ise, o gün kıpkırmızı bir bezle kaplanmış ve kırmızı bayraklarla süslenmiş Pétrelle Salonu'nda. Konuşma kürsüsünün arkasındaki duvarda devasa bir pankart asılıdır. Pankartta yaldızlı harflerle *Komünist Manifesto*'nun son cümlesi yazılıdır:

"Dünyanın bütün işçileri, birleşin!"

Tussy için çok güzel günlerdir. Herkes onu tanır. Hemen herkes önünde reverans yapar. ABD ve yirmi dört Avrupa ülkesinden 400'ün üzerinde delege, ülkelerinde hareketin ne durumda olduğunu anlatmak için gelmiştir; sadece her zamanki gibi en güçlü fraksiyon olan Almanya'dan seksen bir temsilci vardır. Hepsi Bebel, Liebknecht, Bernstein gibi Tussy'nin eskiden beri tanıdığı adamlardır, ama aralarında bir de ufak tefek, zarif, kızıl saçlı, daha önce hiç görmediği bir kadın vardır: Clara Zetkin.

Zetkin Berlinli kadın emekçilerin temsilcisi olarak katılmıştır, ama şu sıralar Paris'te yaşamaktadır. Solgun ve hastalıklı bir görüntüsü vardır, ama konuşmaya başladığı anda bu etki uçup gider. Veremden yeni kalktığı söylenir. Soyadını aldığı sevgilisi kısa süre önce ağır bir hastalık sonucu ölmüştür. Adı Ossip Zetkin'dir; ünlü bir Rus devrimci, iki küçük oğlu Maksim ve Kostya'nın babası.

Olanakçıların rakip kongresi hakkındaki uzun tartışmalardan sonra, nihayet sayısız öneri görüşmeye açılır. Kavgayla çok zaman kaybedilmiştir. Öfke patlak verir. Yine de kongre büyük bir çoğunluğun oyuyla aşağıdaki amaçlara yönelik politik çalışmalar yürütme kararı alır:

Sürekli ordulara ve genel halk silahlanmasına son verilmesi; on dört yaşın altındaki çocukların çalıştırılmasının yasaklanması; kadınlara ve reşit olmayanlara gece mesaisi yaptırılmasının yasaklanması; haftada bir zorunlu tatil günü; günlük mesai süresinin sekiz saat olarak yasalaştırılması ve Chicago Haymarket'taki katliamın yıldönümü olan 1 Mayıs'ta uluslararası gösteriler düzenlenmesi.[499]

New York'taki Yahudi Sendikaları Birliği, Miller adındaki tem-

silcisini göndermiştir. Miller Avrupalılara çok şaşırtıcı şeyler anlatır. Yahudi işçi hareketi New York'ta Londra'da olduğundan çok daha önce başlamıştır, yani Rusya'dan kitlesel göçlerin başladığı altı veya yedi yıl öncesinden beri mevcuttur. Yahudi gömlekçiler, dizgiciler, terziler ve golf pantoloncuları, şilte üreticileri, ipek el dokumacıları vs. birlikleri vardır. Hatta bir de, "sanatın (...) seçkin yerini kaybettiğini; bugünkü kapitalist toplumda sanatçıların da diğer tüm işçiler gibi ücretli köle olduklarını; düşmanlarını sadece proletaryanın saflarına katılarak yenebileceklerini" fark eden bir Yahudi koro sanatçıları ve oyuncuları birliği.[500]

Delegelerin çoğu "Bravo!" diye bağırır. Muhtemelen Tussy de melankolik, düşünceli, zayıf bir sesle de olsa bu "Bravo!"ya katılır. Bu konuşma sırasında babasının "Yahudi Meselesi" isimli makalesini düşünmediğine ihtimal vermek zor. Belki, *Daily Telegraph*'ın yazı işleri müdürü Moses Joseph Levy'ye karşı terbiyesizce saldırılar içeren yergi yazısı "Bay Vogt" da aklından geçmiştir.

"Yahudi Meselesi"nde iki tip Yahudiden söz edilir: Geri kalmış, "aldatıcı" bir dine bağlı olan "Şabat Yahudisi" entegrasyona gönüllü değildir, kendi seçimi doğrultusunda Yahudi mahallesinde yaşar, bütün vatandaşların eşit haklara sahip olmasından yakınır. İnsanları sömüren, kapitalist Yahudi için ise Tanrı; sermaye ve bezirgânlıktır. Marx'ın yazıyı kaleme aldığı günlerde de varolan Yahudi zanaatkârları, evinden çalışanları, işçileri görmezden gelirler. Halbuki Almanya'da da mevcutturlar: Eduard Bernstein'ın babası Berlin'de çalışan Yahudi bir kondüktördür. Ama Heine, Börne, Offenback gibi Marx'ın Paris sürgünü sırasında her gün görüştüğü Yahudi sanatçı, aydın ve filozofların da bu yazıda bahsi geçmez.

Heine'yi gerçekten sevdiği ve saydığı ayrı bir konu. Özel yazışmalarındaki birçok ifadesinden anlaşılıyor. "Yahudi Meselesi" makalesinde ise Yahudi sanatçılarını ve Yahudi entelektüellerini reddeder, onun yerine şunu iddia eder:

"Yahudi dininde dikkat çeken bir nokta da, teorinin, sanatın,

tarihin küçümsenmesidir, (...) bu da paraya tutsak insanların *gerçek ve bilinçli* tavrı, meziyetidir. (...)

Böylece Yahudilikte bugün varlığını koruyan, *genel, asosyal* bir unsur tespit ediyoruz; bu unsur tarihi gelişimle birlikte (...) bugünkü seviyesine, kendi kendini yok etmesi kaçınılmaz yükseklikte bir seviyeye ulaşmıştır."[501]

Bu açıkça şu anlama gelmektedir: Yahudilik, hiçbir sanatçı, hiçbir tarihçi, hiçbir teorisyen ve aslında tek bir gerçek sosyalist bile yetiştiremez. Bunun tek istisnası vardır: Karl Marx. Ama o da Yahudi olduğunu ve köklerini reddetmektedir.

Bu yazıyı "antisemitist" olarak nitelemeyen ve hatta "ilerici" olarak yorumlayan pek çok kişi mevcut. "Sözde" Marksist antisemitizmin aslında *ateizm* ve *antikapitalizm* olduğu üzerine kitaplar dolusu literatür var. Fakat bizim buradaki amacımız bu görüşleri takdir etmek veya bunlardan alıntı yapmak değil. Burada önemli olan, bu makalenin Tussy üzerinde nasıl bir *etki* yarattığı. Daha sonraki bütün teoriler bir yana, bu yazı Tussy için çok sarsıcı olmuş, onun açısından ağır bir iç çatışma ve berbat bir kafa karışıklığı yaratmış olmalı. Bu karışıklığın üstesinden nasıl gelmiştir? Yahudi kökeniyle gurur duyarken, bir yandan da babasını sevebilmeyi nasıl başarmıştır? Yahudileri sosyalizme döndürerek, onları babasının "dini" konusunda ikna ederek, ne "bağnaz", ne de "bezirgân" tanımına uyan Yahudi işçilerle, Yahudi sanatçılarla dost olarak. Yani tam da babasının "unuttuklarıyla", belki de "çok iyi tanımadıklarıyla" ilişkiye geçerek; ne de olsa Doğu Avrupa'dan gelen kitlesel Yahudi göçleri seksenli yıllarda, yani babasının ölümünden sonra başlamıştı. Yoksa o da kesinlikle *bu* sefalete karşı sessiz kalamazdı. O da onların tarafında yer alırdı. Tussy bunu bir mazeret olarak kabul etmek *zorundaydı*, yoksa onu sevmeye devam etmesi mümkün değildir. Aksi takdirde çıldırırdı.

19 Temmuz 1889'da, büyük kongrenin bitiminden bir gün önce sözü, "coşkulu alkışlar eşliğinde kadın işçiler sorunu üzerine konuşacak olan Yoldaş Zetkin alır." Biraz utangaç ve kendine güvensizmiş hissi uyandırır, nitekim daha önce hiç bu kadar çok

önemli insan, erkek önünde konuşma yapmamıştır. Dünyanın dört bir yanından gelen dört yüzden fazla delege arasında on tane bile kadın yoktur, korkunç bir orantısızlık. Yine de, beyler kendisine kulak kesildikçe onun da kendine güveni yerine gelir.

"Tepkisel unsurların kadın işçilerde tepkisel görüşlere neden olmasında şaşılacak bir şey yok," der net bir tonla. "Ama, sosyalistler arasında bile tamamen yanlış bir görüşe, kadınların iş hayatından uzaklaştırılması talebine rastlanıyor olması son derece hayret verici." Makinelerle üretilen hazır eşyalar çıktığından beri kadının evdeki üretimde üstlendiği rol neredeyse önemini tamamen yitirdiğinden, kadın işgücünün ekonomik bir ihtiyaç haline geldiğini söyler. "Kas gücü ve nitelikli işgücü gerekliliğini ortadan kaldıran mekanik üretim sayesinde, geniş bir alanda kadınların işe yerleştirilebilmesi imkânı doğmuştur." Erkek işçinin ücretini aşağıya çeken şey kadının çalışması değil, kadının kapitalist düzen tarafından sömürülüyor olmasıdır. "Eğer kadınların özgür birer varlık, toplumun eşit haklara sahip birer üyesi olması isteniyorsa (...), o halde, belirli birkaç istisna dışında, kadın işgücünün ne kaldırılmasına, ne de kısıtlanmasına gerek vardır. (...) Eğer kadın işgücünün büyüyen bir rakip olarak görüldüğü için yasaklanması veya sınırlandırılması isteniyorsa, bu, makinelerin kaldırılması ve ortaçağdaki esnaf birliği haklarının geri verilmesini talep etmek kadar mantıksız bir nedendir." "Orta sınıf kadın hareketinden" herhangi bir beklentisi yoktur. "Bu bina kuma inşa edilmiştir, sağlam bir temeli yoktur." "Kadın ve eşitlik" hareketine varoluş hakkı tanımaz. Hatta, her ne kadar kendi konuşması da bunun üzerine kuruluysa da, "kadın sorununun" varlığını kabul etmez. "Ne kadının serbest meslek denen şeye girişine izin verilmesinde, ne erkeklere verilen eğitimin aynısının kadınlara da verilmesinde (...), ne de siyasi hakların tesliminde tam serbesti bekliyoruz. (...) Ekonomik özgürlük olmadan seçme hakkına kavuşmak, az ya da çok, karşılığı olmayan bir çeke benzer. (...) Kadının bağımsızlığı, tıpkı bütün insanların bağımsızlığı gibi, işin sermayeden kurtarılmasıyla sağlanacaktır."

"Yoldaş Aveling bu konuşmayı İngilizce ve Fransızcaya çevirdikten sonra" yeniden bir alkış kopar.[502]

Clara Zetkin'in konuşması açık ve iyi kurgulanmış bir metindir; kısa, öz ve bu kadarıyla inandırıcı. Avelinglerin karmakarışık *Woman Question* makalesinden çok daha iyi. Buna rağmen kibirli ve bir o kadar da yanlıştır, ya da en azından yoğun bir kendi kendini kandırma ve duyguları başarıyla bastırma ürünüdür. Nitekim, "sınıf sorunu" ile hiç ama hiçbir ilgisi olmayan bir "kadın sorununun" varlığını kim Clara Zetkin'den daha iyi bilebilir? Ya, sosyalistler arasından da korkunç maçolar çıkabileceğini? Ölen sevgilisi Ossip Zetkin, kendisini dünya devrimine adayabilmek için bütün para kazanma, çocuk yetiştirme ve ev işleri sorumluluğunu onun üzerine yıkmıştı.

"En azından benim üzerimden ev ve çocuk işlerini alacak birini tutmaya yetecek kadar para kazanamadığımız sürece, bütün zamanımı ve gücümü çocuklara harcamak zorundayım," diye yazar Clara, Kautsky'ye. "Gündüzleri bir dakika bile dinlenecek zamanım olmuyor, akşamları ise hep sütçü beygiri gibi yorgun ve bitkinim."[503] Ya da; "Çiftliğin terzisi, aşçısı, çamaşırcısı, falanı filanı, kısacası 'her işi gören hizmetçiyim' ben. Üstüne bana bir dakika bile rahat vermeyen iki velet var. Louise Michel'in* karakterlerine gömülmek isterim, 1 numaranın burnu akar; bir şeyler yazmaya otururum, 2 numaranın karnı acıkır. Onun üstüne bir de bohem hayatın berbatlığı..."[504]

Clara'nın vereme yakalanması sınıf sorunundan mı kaynaklanmıştır? Yoksa, erkek düşüncesizliğinin, sadece kendisinin zihinsel gelişmeye hakkı olduğuna ve kadının kendisine hizmet etmekle, kendisi için acı çekmekle yükümlü olduğuna bütün benliğiyle inanan bir erkek devrimcinin ürünü müdür? Ossip Zetkin, ancak kendisi hastalandıktan sonra Clara'nın gazetelere yazmasına "izin vermiştir." Clara, kazandığı bu parayla aileyi perişan olmaktan kurtarmış, hatta ev işlerine yardımcı olması için eski bir yoldaşı işe

---

* Paris Komünü'nün önde gelen kadın kahramanlarından.

almıştır. Fakat burada bir bağımsızlık, eşitlik söz konusu değildir. Aciliyetin yarattığı bir zorunluluktur bu. Ağır hasta Zetkin'in yanına Clara'dan başkasının girmesi yasaktır. Clara, gece onun başında nöbet tutar, hastabakıcılığını üstlenir. Ancak Ossip'in ölümünden sonra canlanmaya, kendisini geliştirmeye başlar... Şimdi bu kadın mı kongre temsilcilerini "kadın sorununun" bir "sınıf sorunu" olduğuna inandırmaya çalışacaktır?

Tussy konuşmayı coşku içerisinde tercüme eder. Ortodoks Marksizmin bakış açısı, kendi inanışının da tıpatıp aynısıdır bu. İskenderiyeli "Demir ve Ateş" grubundan İtalyan delege Saverio Merlino tam aksi fikirdedir. Merlino, mükemmel Fransızcasıyla kongrede eski ekol Marksizmin neden vadesini doldurduğunu ve *anarşizm* döneminin nasıl başladığını anlatır:

"Gerçek anarşistler," diye başlar, "prensipte olduğu kadar uygulamada da anarşisttirler. (...) Anarşistlerin uygunsuz davranışlarda bulunan kimseler (malfattori) olduğu söylenir ve onlar da bu iftirayı reddetmezler, çünkü iktidarı elinde bulunduran ve ülkeyi harap eden büyük hırsızlardansa küçük hırsızların elini sıkmayı tercih ederler. Bunun sonucu olarak kötü muameleye maruz kalır, takip edilir ve uygunsuz davranışlarda bulunan kişiler gibi cezalandırılırlar; (...) buna karşılık parlamenter sosyalistler söz konusu olduğunda hükümet çok daha yumuşak davranır." Anarşistler, parlamenter sosyalistlerin aksine, siyasi iktidarın ve üretim araçlarının işçi sınıfına geçmesiyle bir toplumsal devrim gerçekleşeceğine inanmaz. "(Anarşistler) bu tür bir tarihi gelişimin başka bir sınıf egemenliğini ortaya çıkartacağı görüşündedir. Ağırlık bugün egemen olan sınıftan işçi sınıfına geçecek. Fakat hükümet herkesin isteğini karşılayamaz. Yarın devrim, iktidarı işçi sınıfının eline verdiğinde, bütün değişim, şeflerin burjuvaziden değil işçilerin içinden çıkmasıyla sınırlı kalacak."

Burada Merlino, konuşmasına defalarca kez gülüşler ve laf atmalarla müdahale edildikten sonra, oturum başkanı tarafından uyarılır, sözü kesilir. Fakat yakışıklı, zayıf, sporcu vücutlu, kapkara bıyıklı ve çakmak bakışlı bu adam kendisini etkilemelerine izin

vermez, kongrenin esas konusu olan günde sekiz saat mesai ve işçilerin yasalarla koruma altına alınması meselesine geçer:

"Hükümetler *de* reform yapmak istiyor, ama sosyalistler onların izinden gitmemeli. İşçileri koruyacak yasal düzenlemeler için ön saflarda savaşmak bir antisosyalist burjuva çalışması olur. (...) Reform yoluna girerseniz, zaten kokuşmuşluk ve harabiyet mikrobunu kapmış olan meselenizi ateşe atmış olursunuz. Sosyalizm, insanın bağımsızlığını sağlamaktan aciz olduğunu gittikçe daha çok gözler önüne serecektir; o yüzden ölümü de kimseyi üzmeyecektir."[505]

Rezalet! Tanrı'ya küfür! Alman delegasyonun kalbine hançer! Sadece birkaç Fransız ve İngiliz alkışlamaya cesaret gösterirken, İtalyanlar arasındaki anarşistler Tussy'den konuşmayı derhal ve aynen çevirmesini ister, aksi takdirde olay çıkacağını söylerler. Bunun üzerine "Yoldaş Aveling" kibirle "Merlino'nun gayet iyi İngilizce ve Almanca konuştuğunu, o bakımdan en iyisinin kendi konuşmasını kendisinin çevirmesi olduğunu," söyler. Öyle de olur.[506]

Son oturumlardan sonra temsilciler birbirleriyle barışık biçimde Père Lachaise Mezarlığı'na gider ve ihtilalcilerin toplu mezarına kocaman bir çelenk bırakırlar. Siyah atlas kumaştan kurdelelerle süslü, çiçek açmış altınotlarından* yapılma. Wilhelm Liebknecht; Heine ve Börne'nin mezarları başında bu "özgürlük ve kozmopolitizm şehitleri" hakkında küçük bir anma konuşması yapar.

Temmuz 1889 sonunda Avelingler yine Londra'dadır. Gaz işçilerinin Hyde Park'ta düzenlenen büyük gösterisini birkaç günle kaçırmışlardır. Heybetli, barışçıl, protesto gösterisinden ziyade bir bayram gibi geçmiştir. Zira, Londra'daki birbirine rakip gaz şirketlerinin 80 bin çalışanı, uzun bir grevin sonunda günde sekiz saatlik mesaiyi kabul ettirmeyi başarmıştır. Artık ocakların başında, taş kömürünün kok kömürüne dönüştürülmesi sırasında çıkan

* Bu bitkinin Almanca adı Latince kökenli "immortelle", "ölümsüz" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

zehirli buhar, duman ve toz içinde 85 derece sıcaklıkta sabahtan gece yarılarına kadar çalışmaları gerekmeyecektir. Fabrika sahipleri ücretlerde kesinti yapmayacaklarına, hatta ufak bir miktar zam yapacaklarına da söz vermişlerdir. Nitekim ikinci bir grev, büyük caddelerde, meydanlarda ve köprülerde elektriğin kesilmesi, tiyatroların karanlığa gömülmesi, kısa bir süredir gaz ocağına ve gazlı banyo ısıtıcısına sahip zengin evlerindeki gazın tamamen kesilmesi anlamına gelecektir; yani bir nevi ortaçağa dönüş, Londra East End'deki gecekondu şartlarına düşüş.

Tussy, bu grev kendisinin yokluğunda gerçekleştiği için çok üzülür. Dolayısıyla kendisini dok işçilerinin 15 Ağustos 1889'da başlayan isyanına daha büyük bir şevkle adar. Ayaklanma dört bin kişiyle başlar, birkaç gün sonra katılımcı sayısı 100 bini bulur.

3 Eylül'de 180 bin dok çalışanı işi bırakır ve liman tam bir kaosun içine sürüklenir. Yüzlerce gemi işlem görmeyi bekler, yiyecek maddeleri bozulur, kokuşur, Londra limanlarından mal akışı kesildiğinden bütün ülkede ticaret durma noktasına gelir. Tussy ve Aveling etrafında örgütlenen grubun üyelerinden John Burns ve Tom Man grev liderliğini üstlenirler. Tussy büroda oturur, organizasyon işlerini halleder, dünyanın dört bir yanındaki sosyalistlerden, hatta Avustralya'dan bile 30 bin sterlinlik bağış toplar, isyancıların eşleri için yiyecek fişleri ayarlar; onları teselli eder, cesaretlendirir, talimatlar verir.

Yoksulların en yoksulu dok işçilerinin talepleri saatte iki kuruştan günde iki şilinlik ücret artışı; daha yüksek iş malzemesi güvenliği; süregiden "işgücü kiralama" sisteminin kaldırılması; sürekli işçi statüsüne alınmak, gerçek birer iş sözleşmesi imzalamak, her sabah depo kapılarında bekleşip bir gıdım para için kavga etmek zorunda kalmamaktır. Kimsenin beklemediği bir gelişmedir bu. Zira dok işçileri eğitimsizdir, çoğu okuma yazma bilmez. Bir gün birleşecekleri ve örgütleneceklerine, bir "New Union", yani yeni bir sendika kuracaklarına dok işletmecileri asla ihtimal vermemiştir.

Çeşitli teklifler gelir, John Burns bunları nazikçe reddeder. İstedikleri sadaka değil, altı kuruştur! Diretir. Tussy defalarca

Hyde Park'ta konuşma yapar, özellikle de kadınlara seslenir. Bu sefil durumdaki insanları kalbinden vuran konuşmaları büyük etki yaratır.

"Dok işçilerinin evlerindeki sefaletten bahsederken kadınların ona sabitlenmiş gözleri görülmeye değer. Siyah eldivenli parmağını zalimlere doğru salladığında sevilmeye değer. Ve muhteşem konuşmasına gelen içten tezahürat duyulmaya değer," diye yazar *Labour Elector*.[507]

Londra'daki gerginlik genel greve doğru tırmandığında, büyükşehir belediye başkanı ile kardinal arabuluculuk yapmak üzere grevcileri ziyarete gelirler. En sonunda 180 bin dok işçisinden 30 bini istenen ücret artışını, fazla mesai hakkını ve günlük ortalama iş süresi güvencesini elde edebilir. Dünyayı yerinden oynatacak bir başarı olmasa da, yine de bir ilerlemedir.

Engels, Amerika'ya göç eden sosyalist Sorge'ye "Dok grevi muhteşemdi," diye yazar. "Tussy var gücüyle didindi; ortaya çıkarttığı iş şimdiden çeşitli köşelerden kıskanç bakışları üzerine çekiyor. (...) Keşke Marx yaşasaydı da bugünleri görseydi!"[508]

Tussy artık neredeyse East End'den çıkmaz olmuştur. Yazı çalışmaları bir kenarda bekler. O yıl hiçbir önemli makale kaleme almaz, büyük çeviriler yapmaz; kendini tabandan politikaya adamış görünür.

Engels Laura'ya, "Dok grevinden bu yana Tussy tam bir East Endli oldu," diye gururla anlatır. "Sendikalar örgütlüyor ve grevlere destek veriyor -geçen pazar günü sabah ve akşam birer konuşması olduğu için onu hiç göremedik. Eğitimsiz kadın ve erkek işçilerin bu yeni sendikaları, işçi aristokrasisinin eski örgütlerinden tamamen farklı ve onlarla aynı muhafazakâr yolları izlemesi mümkün değil; çok yoksullar, çok muallaktalar ve çok istikrarsız unsurlardan oluşuyorlar, çünkü bu eğitimsiz insanların her birinin işi her gün değişebiliyor. Örgütlenme şartları da çok farklı; lider pozisyondaki erkek ve kadınların her biri sosyalist, hatta sosyalist ajitatör. Onlarda hareketin asıl başlangıcını görüyorum."[509]

Natalie Liebknecht "Tussy'nin ortaya koyduğu şey inanılmaz,

erkeklere meydan okuyor," der Engels'e yazdığı mektupta.[510] Sendika lideri olarak kazandığı bu parlak başarıdan sonra Tussy için artık dur durak yoktur, hatta nazik "kadın sorunu" konusuna da el atar. Doğu Londra'nın iyice dışında kalan Silvertown'daki bir lastik fabrikasında çalışan kadın işçiler; anneler ve çocuklar, özellikle genç kadın ve kızlar başkaldırır. Artık erkeklerle aynı ücreti almayı, parça başı işler için daha iyi bir fiyat belirlenmesini, tatil günlerinin artırılmasını ve hatta, o sırada tam bir ütopya olarak, hamile ve emziren kadınlar için yasal izin hakkı düzenlenmesini talep ederler. Bu çok yeni bir durumdur. İngiliz işçi hareketinde dönüm noktasıdır. Gerçi daha önce birkaç küçük kadın sendikası kurulmuştur, ama bu kadar çok sayıda kadın daha önce hiç örgütlenmemiştir. Klasik sendikalara üye olmaları mümkün değildir zaten. Bu katı kural o yıla, 1889'da Dundee'deki sendikalar kongresinde değiştirilinceye kadar uygulanmıştır. Tussy Silvertown'a gider, kadınlarla konuşur, liderliklerini üstlenir.

Ziyaretine gelen Clara Zetkin şaşakalır. Acaba yanılmış mıdır? Acaba kadın dayanışması bir şeyleri harekete geçirebilecek güçte midir? Acaba kadınların gerektiğinde aynı partili de olsalar erkeklere karşı birleşmeleri mi *gerekir*?

Laura, Engels'e "Madam Zetkin dün iki oğluyla birlikte bana geldi," diye yazar. "Bana, ajitasyon çalışmalarına hayran kaldığı Tussy'yle ilgili son haberleri verdi, özellikle de Silvertown kadınlarını yüreklendirmek için nasıl da masalara, iskemlelere çıktığını anlattı."[511]

Fakat grev uzar; sonbahar geride kalır, kışa girilir. On hafta geçmiştir. Tussy her sabah Silvertown'a gider, hava şartları nasıl olursa olsun konuşur da konuşur ve yavaş yavaş yorulmaya başlar. Bu kez dünyanın dört bir yanındaki sosyalistlerden yardımlar, diğer sendikalardan destek mektupları yağmaz. Grevdekiler alt tarafı kadınlardır. Gerçekten de işten uzaklaştırılmaları, eve, ocak başına yollanmaları gerekmektedir: Binlerce erkeğin işsiz kalmasına, ücretlerin düşmesine neden olan onlar değil midir?

Sonunda Engels devreye girmek zorunda kalır. Hâlâ Tussy'nin

koruyucu melekliğini yapmaktadır. Lastik fabrikasının yöneticileri Fransa'daki bir kardeş firmadan kadın işçi "ithal etmek" tehdidini savurduğunda Engels çaresizlik içinde Fransız sosyalistlere mektuplar yollar:

"Fransız işçilerin grevdeki Silvertown işçilerinin yerine işe başlamalarını engellemek (...) ve kadın işçilerinizin sınıf bilincine seslenmek için elinizden geleni yapmanızı rica ediyoruz. Fransız *blackleg*'leri (grev kırıcıları) geldiği için grevin kırılması korkunç olur. Bu, eski ulusal nefretin hortlamasını da beraberinde getirir. (...) Dört aydır Doğu Londra'daki işçiler bütün varlıklarını ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda dünyanın her yerindeki yoldaşlarına bir disiplin, fedakârlık, yiğitlik ve dayanıklılık örneği oluşturuyor, benzerine sadece Prusyalılar tarafından kuşatılmış Parislilerde rastlanan bir tutum sergiliyorlar. Bu kavganın tam ortasında Fransız işçi kadınlarının İngiliz burjuvazisinin bayrağı altında savaşması nasıl bir etki yaratırdı, düşünsenize!"[512]

Fakat çağrı yavaş yavaş etkisini kaybeder. Kimseden destek göremeyen kadınlar ağırlıklarını koyamazlar. Pek çoğu işini kaybeder, kışı nasıl geçireceğini bilemez. Tussy onları bir kadın sendikası oluşturmaları için teşvik eder. Aslında kadın hareketinde yer almayı istemez, ama bu kadınların kendisinden medet ummalarını, kendisini sevmelerini ve sevgiyle "anamız" diye anmalarını da engelleyemez. Aralık 1889'da "Gaz İşçileri Kadın Kolu ve Silvertown Kadın Lastik İşçileri Sekreteri"[513] olarak İngiliz kadın sendikaları hareketinin önemli bir unsuru haline gelen Tussy istemeyerek de olsa feminist bir lider olur.

O dönem özel hayatında bir türlü huzur bulamaz. Kontes Schack'tan sonra Londra East End kronisti Margaret Harkness da Aveling gibi bir adamla karşılaşmak istemediği gerekçesiyle Tussy'le arasına mesafe koymuştur. Üstelik aynen Kontes Schack'ın yaptığı gibi o da bunu Tussy'ye değil Engels'e yazmıştır:

"Benzer bir mektup da," diye hatırlar Eduard Bernstein, "iyi eğitimli, John Law takma adıyla Manchester'da gömlek diken ka-

dınların yaşam şartlarını, Londra'nın Eastend'indeki hayır kurumlarının çabalarını ve benzeri toplumsal durumlar ile olayları hikâye biçiminde somut bir şekilde yansıtan İngiliz kadın sosyalistten (...) almıştı. Bayan Harkness da, tıpkı Bayan Schack gibi, Engels'e, neden Aveling'den uzak durmak istediği konusunda daha ayrıntılı bilgi vermekten itinayla kaçınıyordu."[514]

Engels, Margaret Harkness'ın bu ani adımı atmasına neyin neden olmuş olabileceği üzerinde hiç düşünmez, arkasından dar kafalı ve dedikoducu moruk diye konuşur. Laura'ya şöyle yazar:

"Bayan Harkness'ta yeni bir Schack Ana vücut buldu. Ama bu kez onu köşeye sıkıştırdık. Kiminle uğraştığını anlayacak."[515]

Engels'in kadın lafazanlığı diye yorumladığı şey, Tussy için hayli ağır bir darbedir. Çünkü Margaret Harkness iyi bir dost, iyi bir sohbet arkadaşı, Londra gecekondu mahallelerinde yürüttüğü çalışmalardaki yoldaşıdır. Ayrıca, o yıllarda romanları çok ses getiren önemli bir gerçekçi yazardır.

1887'de büyük başarı kazanan ilk romanı *A City Girl*'den (*Şehir Kızı*) sonra, arka arkaya *Out of Work* (*Aylak*), *Captain Lobe* (*Kaptan Lobe*) ve *A Manchester Shirtmaker* (*Manchesterli Terzi*) kitapları çıkmıştır. Dördü de Londra East End'de geçen, kurgusal karakterlerden ziyade belgesel niteliği taşıyan kitaplardır. "Out of Work", Londra'ya göçen, işsizliğin kısırdöngüsüne kapıldıktan sonra şansını doklarda arayan, çalışma kamplarına ve hapishanelere düşen ve salıverildikten sonra sokaklarda açlıktan ölen bir marangozu konu edinmektedir. *Captain Lobe*, hayır kurumu "Salvation Army"nin yardım çalışmalarını anlatmaktadır. *A Manchester Shirtmaker* ise, kocası öldükten sonra bir sweater'ın yanında terzi olarak çalışmaya başlayan, açlıktan ağlayan çocuğunu afyonlu ilaç vererek susturan ve böylece istemeden çocuğun ölümüne yol açan genç bir kadının hayatını yansıtmaktadır. Aklını kaçıran kadın, tımarhanede intihar eder.[516] Korkunç ama gerçekçi, iyi kalpli Engels'i çok kızdıran hikâyeler. Kinizmdir bu! Proletaryaya atılmış çamurdur! Yoksulların içinde bulundukları sefalete karşı bu kadar zayıf olmaları mümkün değildir!

Margaret Harkness'a yazdığı ünlü "gerçekçilik" mektubunda "*City Girl*'de işçi sınıfı kendini kurtarmaktan aciz, hatta kendini kurtarmayı denemeye bile çalışmayan pasif bir kitle olarak yansıtılıyor. Onu büyük sefaletinden kurtarmaya yönelik bütün çabalar dışarıdan, yukarıdan geliyor. Bu 1800 veya 1810 yılları için geçerli bir durum olsa da (...), 1887'de neredeyse elli yıl boyunca savaşçı proletaryanın birçok mücadelesinde saf tutma şerefine nail olmuş bir adam tarafından böyle görülmesi mümkün değildir."[517]

Bu "adam" Friedrich Engels, "kadın" Margaret Harness'a, Minna Kautsky'ye vermiş olduğu öğüdü vererek, kendisini "adam" Honoré de Balzac okuyarak geliştirmesini tavsiye eder. Mektupta, kadınların derin analiz yapmaktan aciz olduğunu ima eder. Tam bir kadın gibi sadece dış görünüşe bakıyor, sosyal sorunların kökenine inmeden sadece cepheyi görüyordur. Ayrıca Margaret Harkness'ın kitaplarını, haklı olarak, dağılmasını yazarın komik bulduğu Londra East End'deki sosyalist ajitasyon çalışmalarına eleştiri olarak almaktadır. Harkness, bütün alçakgönüllülüğü ve dindarlığıyla sadece yardım etmeye çabalayan hayırseverleri daha üstün tutmaktadır.

Dolayısıyla Engels, Margaret Harkness'tan nihayet kurtulduğu için memnundur. Buna karşılık Tussy en iyi ve en akıllı dostlarından birini daha kaybetmiştir.

Bismarck'ın genç İmparator II. Wilhelm tarafından düşürülmesi Avrupa'daki bütün sosyalistler arasında sevinçle karşılanır. Alman sosyal demokratlar Şubat 1890'da çok büyük seçim başarıları kazanırlar. "Sosyalist Yasası" tamamen yürürlükten kaldırılır. İltica etmiş pek çok yazar ve gazeteci ülkeye dönebilir ya da en azından tehdit altında olmaksızın Almanya'da seyahat edebilir. Artık yasal statü kazanan "Sosyal Demokrat Parti" sonbaharda Halle'de ilk büyük kurultayını gerçekleştirir. Kurultaya Tussy de Marx'ın kızı ve Londra'daki gaz çalışanlarının temsilcisi olarak davet edilir. Fakat, parti meclisi protokollerinden anlaşıldığı kadarıyla, Tussy ağzını açıp bir şey söylemez, konuşma yapmaz, tartışmalara katılmaz.

Ne olmuştur? Cesaretini mi kaybetmiştir? Hayır. Sadece orada kendini rahat hissedemez. Paris'te bağırılıp çağırılmış, kahkahalar atılmıştır. İnfilak yaşanmış, yumruklar havada savrulmuştur. Ama burada o ünlü Alman ciddiyeti ve düzeni hâkimdir.

Engels, "Tussy (...) delegelere hayran oldu, ama aralarında bir sürü geri kafalının da bulunduğu fraksiyon hariç," diye yazar Sorge'ye.[518]

Sendika sekreteri olarak üstlendiği yeni görev, tüm seneyi yollarda geçirmesine neden olur: Nisanda Northhampton'daki gaz işçilerini ziyaret eder, eylülde Liverpool'daki Sendikalar Kongresi'ne, ekimde Fransız İşçi Partisi "Parti Ouvrier"nin Lille'deki kurultayına katılır.

Yılın en büyük siyasi olayı ise, Rusya'dan Arjantin'e kadar milyonlarca kişinin katıldığı 1 Mayıs işçi gösterileri olur. Londra'da da Tussy'nin önderlik ettiği devasa bir gösteri düzenlenir. Kadınlı erkekli yaklaşık 300 bin işçi Thames kıyısından Hyde Park'a yürür. Tussy'nin yanı sıra Aveling, Bernstein, Stepniak ve Lafargue da konuşmacı olarak katılır. Chicago'da ölenlerden, günde sekiz saat mesaiden ve işçi sınıfının zaferinden bahsederler. Engels için artık inanmaktan vazgeçtiği bir rüya gerçekleşmiştir:

Laura'ya "Kırk yıldan beri ilk kez İngiliz işçisinin yanlış anlaşılması mümkün olmayan sesini tekrar işitip tribün görevi gören eski ve sallantılı yük vagonundan indiğimde birkaç santim daha uzun göründüğüme seni temin ederim,"diye yazar.[519]

Göstericiler arasında, nihayet Yahudi olmayan sosyalistlerle el ele vermeye ve berbat çalışma koşullarını protesto etmeye karar veren East End'li Yahudi zanaatkârlar da vardır. Zangwill'in kitaplarından birinde canlı biçimde gözler önüne serdiği çalışma koşullarıdır protesto ettikleri:

"Pencerenin önünde (...) kadın erkek işçilerin ve çırağın oturup dikiş diktiği çıplak, tahta bir masa duruyordu. Biten işler -darmadağınık bir yığın halinde kürklü şapkalar, kürkten şallar, yakalar ve aksesuarlar- kapı ile niş arasındaki pis kaplamada asılıydı. (...) Her yere kürkün izi sinmişti. Hava ince bir tüy perdesiyle kaplıydı

-milyonlarca tüy odada süzülüyor, her şeyin üzerini kaplıyor, sinsice her şeyin içine giriyor, işçilerin elbiselerine (...), akciğerlerine (...), yiyecek ve içeceklerine sızıyor ve onları hasta ediyor, (...) hatta tahta kapaklı kalay kovadaki içme suyuna bile giriyor, evin kedisi Rebbezin'i yabancı bir kürkle sarıyordu. Bu odada, böyle bir havayı soluyarak, göz alıcı genç hanımların kayak yaparken giyecekleri kürk şalların başına eğilmiş oturuyorlardı: Sekizden ikiye ve üçten sekize kadar iğne iğne ilerliyorlardı (...), ta ki gözkapaklarının açık durmaya mecali kalmayana ve (...) arkalarında bir bitmiş işler yığını oluşana kadar; sabahları saat dokuzda bir tüylü/yağlı ekmek yutarak yaz-kış iğne iğne ilerliyorlardı. (...) Günbatımı çıkageldiğinde tıklım tıklım odada gaz yakılıyor, (...) zaten yoğun olan hava biraz daha ağırlaşıyor, bazen de dışarının sarı sisi nemli buğusunu etrafa dağıtmak için içeri süzülüyordu."[520]

Nisanda Yahudi çizmeci ve ayakkabıcılar, kısa süre sonra da Yahudi terziler sokağa dökülür.

Israel Zangwill, "Bu zavallı kalfaların (günün yirmi dört saatinden sadece altısı kendilerine aitti ve ancak karıları ve küçük çocuklarının yardımıyla haftada bir sterlin kazanabiliyorlardı) talepleri yeterince mütevazıydı," diye yazar. "Sabah sekizden akşam altıya kadar sürecek bir mesai, öğlen yemeği için bir saat ve ikindi kahvaltısı için yarım saat mola istiyorlardı; ayrıca devlet işletmeleri de bir manto için bir şilin dokuz kuruş yerine iki şilin ödeyecekti. (...) Tamamen barışçıldılar. Hepsinin yüzünden zekâ ve hastalık okunuyordu: Kirli solgunluk, pırıl pırıl gözler ve dişlerle hayat buluyordu. Sırtları kambur, göğüsleri dar, kolları uyuşuktu. O akşam yüzlercesi dernek salonuna aktı."[521]

1890 sonbaharında Rusya'da antisemitizm hortlar, iş şiddete dökülür ve neticesinde bu kez İsrail'e kadar uzanan ikinci büyük göç seli yaşanır. Zaten çaresiz bir nüfus kalabalığının bulunduğu Londra East End'de yine binlerce Doğu Avrupalı yoksul Yahudi sığınacak yer arar, feci durumdaki sosyal şartlar daha da kötüleşir. Birçok sosyalist Yahudi lideri konuyu kamuoyuna taşımaya ve büyük bir gösteriyle protesto etmeye karar verir: Rusya'daki Yahudi

kıyımlarına, East End'deki yaşam şartlarına, İngiliz hükümetinin, basının ve kiliselerin açıklanamaz suskunluğuna karşı.

1 Kasım'da düzenlenmesi planlanan gösteri için Mile End Road'da bir toplantı salonu kiralanır. Polis ve asayiş haberdar edilmiştir, her şey kurallara uygundur. Kendisine burada bir konuşma yapma önerisi getirildiğinde Tussy çok mutlu olur:

"Sevgili yoldaşlar, 1 Kasım'daki toplantıda konuşma yapmama imkân tanındığı için çok mutluyum, özellikle, babam da bir Yahudi olduğundan daha da mutluyum."[522]

Fakat toplantı mukavemetle karşılaşır; kilise veya hükümetten değil, en az beklenecek bir taraftan gelir bu itiraz: Londra'nın Başhahamı Doktor Hermann Adler'den.

Yoğunlukla zengin, asimile olmuş Yahudilerin gittiği Princess Caddesi'ndeki sinagogda "Ne yazık ki," diye başlar konuşmasına, "East End'deki gecekondu sakinleri arasında yoksulluk, cehalet ve zorlu kadere karşı memnuniyetsizlik yüzünden kötü karakterlerin baştan çıkarma oyununa gelerek kutsal dininden sapan, anarşik ve devrimci kulüplere girip çıkan ve orada veba nevi doktrinlerle zehirlenen bazı insanlar var. Çalışanlarınızı bu kötü etkilerden sakınmayı görev bilmeli ve yoldan çıkmadan önce onları kurtarmak için çabalamalısınız."[523]

Bu sözler etkili olur. Toplantı salonunun sahibi organizasyona bir telgraf çekerek şöyle der: "Toplantı iptal. Doktor Adler faaliyetinizi kınıyor."[524]

Bu durum gerçekten isyana yol açar. Binden fazla Yahudi gösterici kilitli kapının önünde toplanır, gösterinin açık havada yapılması uygun görülür. Konuşmacılar arasında Aveling, Tussy, Morris, Kropotkin ve Stepniak vardır. Kropotkin ve Stepniak konuşmalarını Rusça yaparlar. Mitingin yıldızı, Aveling'le el ele derme çatma platforma çıkan ve Hermann Adler'in anlayışsızlığını protesto eden Tussy olur. Bu adam kendi halkının düşmanıdır![525]

1890'da, Tussy'nin tükenmek bilmeyen ikna çalışmaları sonucunda, o zamana dek tasavvur edilemez bir şey gerçekleşir: Marx gibi hayatı boyunca Yahudi karşıtı olan ve Yahudiler ile sözde

Yahudi özellikleriyle alay etme fırsatını hiç kaçırmayan Engels, Yahudiliğe karşı tavrını değiştirir ve şu açıklamayı yapar:

"Antisemitizm geri kalmış bir kültür alametidir ve bu yüzden sadece Prusya'da ve Avusturya'da yahut Rusya'da görülmektedir. Burada, İngiltere'de veya Amerika'da Yahudi düşmanlığı yapmaya kalkışan çıkarsa, gülünç duruma düşer. (...) Antisemitizm (...) aşağıladığı Yahudileri tanımaz bile. Aksi takdirde, Doğu Avrupalı antisemitistler yüzünden İngiltere ve Amerika'da binlerce ama binlerce *Yahudi işçi* yaşadığını ve bunların en çok sömürülen ve en sefil durumdaki işçiler olduğunu *bilirdi*. Burada, İngiltere'de, geçen on iki ay içinde üç Yahudi grevine şahit olmuşken, sermayeye karşı savaş diye nasıl Yahudi düşmanlığı yapabiliriz? Öte yandan, Yahudilere büyük şükran borcumuz var. Heine ve Börne bir yana, Marx koyu Yahudi kanı taşıyordu; Lassalle Yahudiydi. En iyi adamlarımızın pek çoğu Yahudi. İşçi sorununa hayatını adamasının cezasını şu anda hapiste (...) çeken dostum Victor Adler, Londra'da çıkan *Sozialdemokrat*'ın editörü Eduard Bernstein, en iyi kraliyet meclisi adamlarımızdan Paul Singer; dostluklarıyla gurur duyduğum bütün bu insanlar Yahudi! Ben de bizzat bir 'çardakta' Yahudi yapıldım, zaten seçmem gerekseydi, bir 'Herr von'* olmaktansa Yahudi olmayı tercih ederdim!"[526]

Söyleyeceğini söylemiştir. O andan itibaren, can düşmanı Ferdinand Lassalle'a karşı bile Yahudi düşmanlığını kışkırtıcı tiratlar, Marx'ın Yahudi olduğu gerçeğinin tabulaştırılması, "sermaye" ile "Yahudilik"in toptancı bir anlayışla aynı kefeye konulması, Marx'ın, Rus devrimciden Alman milliyetçisi katedral vaizine kadar her politik renkten antisemitistin ekmeğine bol yağ süren "Yahudi Meselesi" makalesinin lanetli mirası geçmişte kalmıştır.

Yoksullar için çabalayan, kongreden kongreye, grevden greve koşuşturan Tussy'nin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak parası yoktur. Aralık 1890'da, Edward'ın halen büyük bir oyun yazarı olma

* Soylu soyadlarına gönderme. (Ç. N.)

ümidini koruduğunu, "iyi, kötü ve önemsiz şeyler" yazdığını, ama umudun karın doyuramadığını yazar Laura'ya. Kendisi yeni bir dergi için "yevmiye usulü çeviri" yapmakta, başkalarının kitap müsveddelerini, örneğin Olive Schreiner'in yeni romanını, para karşılığı daktiloya çekmektedir. Bu karın doyurma savaşı içinde "hayatın yaşamaya değer mi, yoksa saçmalığın dik âlâsı mı olduğu üzerine düşünmeye vakti" gerçekten yoktur.[527]

4 Kasım 1890'da Lenchen Demuth yetmiş yaşında bağırsak kanserinden ölür. Yaklaşık kırk yıl boyunca Tussy'nin babaevinde hizmetçi olarak çalışmış, Karl Marx'ın ölümünden sonraki yıllarını Engels'in yanında geçirmiştir. Tussy, Hunsrück'lü bir köylü kızı olan bu kadını deliler gibi severdi. Aristokrat annesinin kendisine veremediği her şeyi ona Lenchen vermiştir: şefkat, sıcaklık, güven, pratik bilgiler. Annesi dağınıklıkla, karmaşayla başa çıkamaz olduğunda, o her defasında yeniden düzeni tesis etmiştir. Yemek yapmış, çocukları idare etmiş, sebze toplamış, hatta sosyalistlerle hararetli tartışmalara girerek keskin zekâsı ve esprileriyle onları şaşırtmıştır.

Tussy, Lenchen'in ölümünden sonra Wilhelm Liebknecht'e, "Arap hep, daha doğru düzgün bir düzen var olsaydı, Helena'nın toplum için, bu küçük dünyamızda bizim için olduğu kadar değer katacağını söylerdi. Organizasyon ve ekonomik idarede büyük bir yetenekti ve (Marx), ondaki 'hüzün, alçakgönüllülük, azamet' bütün bir evreni değiştirebilirdi derdi," diye yazar.[528]

Lenchen bütün mirasını -ki fazla bir şey olamaz- o sırada otuz dokuz yaşında bir adam olan tek çocuğuna, Tussy'den dört yaş büyük oğlu Frederick Demuth'a bırakır.

Ölümünden birkaç saat önce vasiyetine "Bütün paramı, değerli kâğıtlarımı ve diğer malvarlığımı Frederick Lewis Demuth'a bırakıyorum (...) ve fiziksel olarak adımı yazarak imzalayamayacak kadar güçsüz durumda olduğumdan, buraya parmağımı basıyorum," diye yazar.[529]

Frederick'e haber verilir. Frederick, sözde babası Engels'le el sıkışır, ona taziyelerini bildirir, ithamlarda bulunmaz, kendisini te-

selli etmelerini beklemez, tamamen umutsuz durumdaki Tussy'ye, hiçbir şey söylemesine gerek olmadan, sarılır. Fakat, normalde o kadar iyi, sıcak, doğrucu biri olan Engels, Frederick'in yüzüne bakmaz. Ona soğuk davranır, annesini kaybetmiş olan bu adamı teselli edecek tek bir söz çıkmaz ağzından.

"Freddy her bakımdan hayran olunacak bir tavır sergiledi," diye yazar Tussy Laura'ya. "Engels ise ona karşı insafsızdı. Aslında anlaşılabilir bir şey bu; hiçbirimizin geçmişini et ve kemikten karşısında görmek isteyeceğini tahmin etmiyorum. Freddy'yi her görüşümde suçluluk duygusuna veya yanlış bir şey yapmış olduğum hissine kapıldığım bir gerçek. Ne kadar zor bir hayatı oldu bu adamın! Hayatını anlattığını duyduğumda kendimi feci sefil hissediyorum ve utanıyorum."[530]

Henüz gerçeği bilmiyordur. Mirasın düzenlenmesi sırasında da böyle bir bilgiyle karşılaşmaz. Muhtemelen bütün belgeler Engels, Marx ve annesi Jenny tarafından yok edilmiştir. Frederick'e yapılan haksızlıktır; buna dair sadece bir his vardır Tussy'nin içinde. Onu, bakıcı bir ailenin yanında şans eseri hayatta kaldığı karanlık East End'e yollamak şart mıydı? Marx ailesinin o büyük, misafir canlısı evinde ona da bir yer bulunamaz mıydı? Kendisi çok ilgi ve sevgi gören Tussy, bu eski kabahati bağışlatmak zorunda hisseder kendini. Oysa kabahati işleyen kendisi değildir.

Frederick konserve kutusu yapmayı öğrenmiş, kendi kendine ders çalışarak teknisyen, hatta sonunda mühendis olmuştur. Düzenli, çalışkan, iyi üne sahip biridir; politikayla ilgilidir ve pek çok işçi derneği için çalışmalar yürütmektedir. Tuhaf bir görüntüsü vardır. Burjuva ile işçi karışımı bir görüntü. Uzun boylu, zayıf, iri iskelet yapılı, yüz hatları Tussy'ye inanılmaz tanıdık gelen, yoksul, ama son derece temiz giyimli. Davranışlarında, duruşunda ve East End'den geldiğini hemen ele veren konuşmasında bir kendine güvensizlik sezilir. Saçları Tussy gibi dağınık ve kuzguni siyahtır. Basit işçi tulumunun üstüne melon şapka takar. Tussy'nin tanımadığı eşinin tam bir hilkat garibesi olduğu söylenir. Kocasını aldatır, ev işleriyle ilgilenmez, adamın parasını yer. Frederick'in felaketler

üzerinde olağanüstü bir cazibesi var gibidir. Annesinin ölümünden sonra onu "Freddy" diye çağırmaya başlayan Tussy, onu, bilhassa bir anda başka bir gözle gördüğü Engels'e karşı himayesi altına alma zorunluluğu hisseder.

Engels, daha zavallı Lenchen'in üstü toprakla kapanmadan - Marxların Highgate'teki aile kabristanına gömülür-, evi idare edecek, ama bu kez entelektüel yeteneklere de sahip yeni bir gözde aramaya başlar. Nitekim yakında yetmiş yaşını dolduracaktır ve sağ kolu olacak birine, bir sekretere ihtiyacı vardır.

Viyana'daki dostları onun için kimin "doğru" seçim olacağını fısıldarlar kulağına: Louise Kautsky. Karl Kautsky'nin karısı, o sırada ebelik eğitimi alan feminist görüşlü bir gazetecidir. Karl uzun süre önce onu terk etmiş ve başka bir Louise'le, Viyanalı bir pasta ustasının kızıyla oynaşmaya başlamıştır. Kadına yardım etmek gerekmektedir. Engels'e onu önerirler. Ancak kadın da buna karşılık bu yardımsever sosyalistler için *bir şey* yapacaktır: yönetimi maalesef Tussy'nin elinde bulunan Marx'ın mirasını partinin üzerine geçirmek. Böylece her baskı, her türlü araştırma için partinin izni gerekecek, Marx'ın biyografisini bile yazmak mümkün olmayacaktır. Bu entrikanın arkasında öncelikle, Louise Kautsky'ye onu bir çeşit ajan olarak kullanmak istediklerini gayet açık ve net bir biçimde söyleyen Bebel ve Adler vardır. Kautsky bu şaşırtıcı teklifi kabul eder.

Bebel "Louise'e, her şeyden önce birkaç ay orada kalmasını, etrafa bakınmasını ve ondan sonra Engels'le açıkça konuşup anlaşmasını tavsiye ettim," diye yazar Adler'e. "Louise'in orada kalmasından Tussy'nin fazla hoşlanmayacağı (...) kanaatindeyim..."[531]

Ama önce Louise'in Londra'ya gönderilmesi gerekir. Bunun için de yol parası lazımdır. Engels yol parasını çeke çevirip Louise'e yollaması için nakit olarak Aveling'in eline verir; ki bu, kediye ciğer emanet etmektir. Nitekim para ortadan kaybolur, çek karşılıksız çıkar. Bu durum Engels'i çok eğlendirir; hikâyeyi komik bulur.

"Aveling'te edebi bir bohem savrukluğu vardır, ki bu, o bohem banka hesabına sahip olma tutkusuna kapıldığında da aynı sonucu

doğurmuştur. 'Bu yaşta bu kadar bohemlik,' de denilebilir. Ayrıca, şimdi ikisi bize yemeğe geleceklerini haber verdiler, bu serseriliği üzerine ben onun aklını başına getirmeyi bilirim."532

Louise sonunda Londra'ya gelebildiğinde, Engels onun becerikliliği hakkında duyduğu memnuniyeti sözlerle ifade edemez.

"Çok üstün özelliklere sahip bir kadın, Kautsky onu terk ederken aklı yerinde değildi herhalde."[533]

Üstleneceği işler konusunda gerçekten sosyalist bir yaklaşım sergiler:

"Gerçek ev işlerini üstlenmesine gerek yok, zaten hizmetçiler yönünden bakınca yapmaması daha iyi, yoksa onu tam bir leydi olarak görmezler. Sadece idareyi ve kontrolü üstlenmesi gerek. Bunun yanında sekreterliğimi yürütecek; gözlerimi dinlendirebilmek için ya ona dikte ettireceğim, ya da yazması için bir şeyler vereceğim. Ayrıca onunla birlikte birçok şey yapacağım; önce kimya, sonra Fransızca. Latince de istiyor, onun da çaresine bakabiliriz."[534]

Tussy bu duruma şüpheyle yaklaşır, tedirgindir ve aslında haklıdır da. Her şey inanılmaz bir hızla, akşamdan sabaha dek gerçekleşivermiştir. Henüz net olarak göremediği ama hissettiği entrikanın, kötü niyetin kokusu havada asılı durmaktadır. Engels'i etkilemek, özellikle kadınlar açısından oldukça kolaydır. Yıllarca Pumps'ı dünyanın en iyisi gibi görmüştür, arkasından Lenchen'i, şimdi de Louise'i. Yetmiş yaşında bir erkekle otuz yaşında bir kadınla aynı çatı altında. Utanç verici. Kararlı Lenchen Demuth yaşasaydı, böyle bir şey mümkün olmazdı. Tussy, Bebel ve Adler'in sandığı gibi kıskançlık duymaz, en azından şimdilik. Viyanalı kadını sempatik ve ilginç bulur ve erkek yoldaşların onu istedikleri gibi kullanmaları karşısında öfke duyar.

Laura'ya, "Bebel ve diğerleri ona Viyana'dan ayrılmasının partiye karşı görevi olduğunu söylemişler," diye yazar. "Bunu adil olarak nitelemek mümkün değil. Viyana'da işleri yolundaymış. Bütün kariyerini feda etmek hiç de küçümsenecek şey değil. Kimse bir erkekten böyle bir şey istemezdi. Daha çok genç, otuz yaşında.

Onu bir yere kapatmak, daha dolu ve mutlu bir hayat için her türlü şansı elinden almak bir şekilde doğru değil."[535]

Engels'in 70. doğum günü için Tussy'den, Viyana'da Victor Adler tarafından yayıma hazırlanan *Sozialdemokratische Monatsschrift*'e bir yazı yazması istenir. Tussy bu teklifi kabul eder. Ve intikamını alır. Yazı aslında tam bir skandaldır. Engels'ten büyük edebi ve politik çalışmalar sahibi müstakil bir insan olarak değil, daha çok bir yama, fırsattan istifade övdüğü Marx'ın bir gölgesi gibi bahseder. Engels'in kitapları ve yayıma hazırladığı Marx makaleleri üzerine tek söz sarf etmez; sadece olağanüstü dil yeteneğinden ve genç görüntüsünden takdirle bahseder:

"Marx ve Engels'in biyografisini yazmak için –ki bu iki adamın hayatı ve hayatlarının eseri öyle birbirine bağlı ki, ayırmak mümkün değil-, sadece sosyalizmin 'ütopiden bilime' geçiş hikâyesini değil, neredeyse yarım yüzyıllık işçi hareketinin de tarihini yazmak gerekir. Zira bu iki adam, çalışma hayatından ve günlük hayattan izole yaşayan birer ruhani önder, teori öğretmeni, filozof değildi. Hep savaşçı olmuş, mücadeleye ön saflardan katılmış, devrimin yöneticiliği kadar askerliğini de yapmışlardır. (...) İlk hatıralarım arasında Manchester'dan gelen mektuplar var. Her ikisi neredeyse her gün yazışırdı; Arap'ın, sanki yazarı karşısındaymış gibi sık sık mektuplarla konuştuğunu hatırlıyorum: 'Hayır, hiç de öyle değil,'; 'İşte orada haklısın,' vs. Ama en çok da Arap'ın Engels'in mektuplarına gözünden yaşlar gelinceye kadar güldüğünü anımsıyorum. (...) Son on yıl boyunca Engels her gün babama geldi, sık sık birlikte yürüyüşe çıktılar, bir o kadar da babamın odasında bir aşağı bir yukarı dolaştılar; her biri odanın kendine ait tarafında ve tuhaf bir hareketle topukları üzerinde dönerek, kendi tarafında kendine özgü oyuklarını açtı. Burada pek çok insan felsefesinin rüyasını dahi göremeyeceği şeyler üzerine tartışırlardı; uzun süre suskun volta atmışlıkları da az değildir. Veyahut da, o sıralar kafaları neyle meşgulse onu anlatırlardı birbirlerine. Ta ki karşı karşıya durup, kahkahayla gülerek, son yarım saattir birbirine tamamen zıt planlar üzerine düşündüklerini birbirlerine itiraf edinceye kadar...

Engels şimdi yetmiş yaşında, ama üç çarpı yirmi yılını ve onun üstüne on seneyi büyük bir hafiflikle taşıyor üzerinde. Bedensel açıdan da, zihinsel açıdan da dimdik. Altı ayağı ile küçük katmasını öyle rahat taşıyor ki, o kadar büyük olduğunu tahmin etmek mümkün değil. Tuhaf biçimde yana kaykılan top sakalı artık yavaş yavaş beyazlamaya başladı. Buna karşılık saçlarının kahverengisinde tek bir beyaz bile yok; en azından detaylı inceleme sırasında tek bir beyaz saça rastlanamadı. Sadece saçları bakımından bile çoğumuzdan daha genç. (...) O gerçekten de benim tanıdığım en genç adam. Ve hatırlayabildiğim kadarıyla da, son yirmi yılda hiç yaşlanmadı. (...)

Babam tekrar tekrar, bir çeşit zehirli, alaycı, yıldırım saçan çekicini her an dostuna da, düşmanına da yöneltmeye hazır bir Jüpiter gibi yansıtılıyor. Ama her kim (...) onun keskin ve bir o kadar yumuşak, öylesine espri ve iyilik dolu, güzel, kahverengi gözlerine baktıysa; her kim onun bulaşıcı ve iç ısıtıcı kahkahasını duyduysa, o alaycı, soğuk Jüpiter'in bir hayal ürününden ibaret olduğunu bilir."[536]

İşçi Mücadeleleri 1891-1893

Sene 1891. İngiltere'de işçi mücadeleleri sürmekte, kitlesel bir harekete dönüşmektedir. Ocak başında İskoç demiryolu çalışanları, haziran ortasında İngiliz briket işçileri greve gider. Gaz işçileri mayısta Dublin'deki konferansta toplanır ve Sosyalist Enternasyonal'in ağustosta Brüksel'de gerçekleşecek ikinci kongresinde kendilerini temsil etmek üzere Tussy'yi seçerler.

Engels yine gururla, Natalie Liebknecht'e "Tussy, gaz işçileri ile yevmiyeli işçilerin birliğini yönetme konusunda haklı bir üne ulaştı, iki hafta önce de sekiz günlük ajitasyon için İngiltere'nin kuzeyindeydi," diye yazar. "Ama bu gaz işçileri de harika adamlar ve hepsinin içinde en gelişmiş birlik onlarınki; aynı zamanda yasal yollardan ajitasyon yapmayı öyle iyi biliyorlar ki, bir buçuk yıl önce Leeds'te biri polisle, diğeri polis artı hafif süvarilerle olmak üzere resmen iki muharebe yaptılar, kazandılar ve gaz kuruluşunun ait olduğu şehir meclisini teslim olmak zorunda bıraktılar. Bir asker olarak, bu muharebeleri komuta eden birlik genel sekreteri Will Thorne'a, ne stratejik, ne de taktik planlarında bir tek kusur bulabildiğime dair şahitlik edebilirim."[537]

Tussy'sinin, manevi kızının her bakımdan mutlu olduğu kanaatindedir. Marx'ın eski arkadaşı olan ve Tussy'yi Marx'la birlikte Karlsbad'dan Prag'a gittiği 1876 yılından aşırı zayıf bir sinir yumağı olarak tanıyan Max Oppenheim'ı, şimdi "evliliğinin çok mutlu gittiği ve yusyuvarlak olduğu" konusunda temin eder.[538] Ne kadar da güzel! Nasıl da hoş bir mutlu son! Oysa Tussy kongreden kongreye koşuşturarak kendini uyuşturuyor gibidir aslında. Tabii her

kongrede, Aveling'in aylarca basının gündeminden düşmeyecek yeni skandallara, dedikodulara geçit vermesinden korkarak.

Örneğin, Londra'daki "Social Democratic Federation"ın üyesi Alman kökenli yazar Ferdinand Gilles, Brüksel'de gazeteci ve temsilcilere Aveling'in "Karl Marx'ın damadı olmadığını", sadece bu isim üzerinden kendisini "kutsal ailenin" bir üyesi, hakiki sosyalizmin uluslararası alanda saygıyı hak eden koruyucusu ve sorumlusu gibi satmaya çalıştığını söyler. Eğer tanıma fırsatı olsaydı, Marx'ın bu adama değil kızını, elini bile vermeyeceğini iddia eder. Aveling, karısını ve üç küçük çocuğunu terk eden ve bir daha da onlarla ilgilenmeyen çift eşli bir hilekârın tekidir.[539]

Uydurma bir tarih yazımı. En azından büyük oranda. Aveling'in Tussy'yle gerçekten "evli" olmadığı doğrudur, ama üç küçük çocuğunu terk etmiş değildir. Hiç çocuğu olmamış, ilk eşini de sefalete terk etmemiştir; Isabell Frank taşrada bir yerlerde küçük bir servetle hayatını sürdürmektedir, üstelik daha sonra da Aveling'i tek vârisi yapacaktır.

Yine de dedikodu etkisini gösterir. Çünkü Aveling, siyasi yandaşlarının bile hemfikir olduğu üzere, antipatik bir adamdır. Ona bir kez bakmak, konuşmasını bir kez duymak yeterlidir. O yağlı coşku, o yapmacık melankoli... Tussy ve Aveling kongreyi meşgul eden bir numaralı konu haline gelirler; Brüksel'deki toplantının ana konuları olan militarizm, antisemitizm ve kadın işçilerden çok, gizliden gizliye hararetle tartışılan mevzu onlar olacaktır.

Yüz bin gaz işçisi ve yevmiyeli işçinin temsilcisi olan Tussy, İngiliz delegasyonundaki tek kadındır. Hazırladığı uzun raporu İngilizce, Almanca ve Fransızca sunar.[540]

Gaz işçilerinin 1889'dan beri örgütlü olduklarını söyleyerek başlar konuşmasına. Mücadeleyle günde sekiz saat mesai hakkını kazanan ilk İngiliz sendikası onlarınkidir. Kendi tecrübesine dayandırdığı yorumla, eğitim ve ilgi eksikliğinin yanı sıra ev ile fabrika arasında mekik dokuyor olmalarından dolayı politik olarak örgütlenmeleri erkeklerden daha zor olan kadınları bünyesine kabul eden ilk sendikalardan biridir. Açık açık "İşçilerin bile büyük

bir kısmı kadınları bir ev hayvanı, kendilerine ait bir meta olarak görüyor," der. Bunlar yeni sözlerdir, zira, Zetkin ve Bebel'e göre kadın ve erkek arasında bir sorun yoktur, sorun sadece kadın işçilerle kapitalistler arasındadır.

Sonra sosyalizmin İngiltere'deki durumuna değinir. "Burada Britanya işçi partisi adına konuşma küstahlığını göstermek istemezdik. Ancak maalesef böyle bir parti şimdiye dek kurulmadı." Ama sosyalizm yayılmakta, çiftçiler arasından bile kendine destekçi bulmaktadır. "Bu insanların yoksulluğuna, cahilliğine, bir de dış dünyayla kopuklukları ve köy papazı ile toprak sahibine aşırı bağımlılıkları ekleniyor." Bazıları katı, tarikatımsı pek çok küçük fraksiyon türemiştir. Hakkında tek kötü söz sarf etmeksizin "Social Democratic Federation"ın bunların en büyüğü olduğunu, onu, entelektüel orta tabakayı temsil eden Fabiancıların izlediğini söyler.

Ardından teoriye boğulur: federasyon fikirleri, İngilizce grev ve özgürlük kavramları, sendikaların dünü ve bugünü, İngiltere'de ve Kıta Avrupası'nda sosyalizmin durumu. Rapor akademikleşip sıkıcılaşmaya başlar ve amacından uzaklaşır. Gaz işçilerinin somut çalışma şartlarına, kronik akciğer zehirlenmelerine, felçlere, akciğer ve beyin kanamalarına, amonyak yüzünden meydana gelen ağır göz rahatsızlıklarına, buhar kazanı kazalarına, kömür yığınları altında kalma tehlikesine hiç değinmez. Rapor fazla soyuttur, yeterli etkiyi yaratamaz. Eğer gaz işçilerinin gerçeklerini somut biçimde ve örnekler vererek sunarsa, bunca erkek teorisyen ve dogmacı arasında tek kadın olarak ciddiye alınmayacağından korkmuş olmalıdır.

Bu şekilde kendisine kötülük eder, yeteneğini kendi elleriyle bastırır. Nitekim, o dönemde yaptığı yazışmalara bir göz atmak, gaz işçileri sendikası için üstlendiği işleri ne kadar *pratiğe yönelik* gerçekleştirdiğini, bazı işçilerin hayatlarıyla nasıl da teker teker, *somut* bir biçimde ilgilendiğini görmek için yeterlidir. Ocakta Amerika'daki "Federation of Labor"a, ülkelerin, "kötü koşullu işin bir ülkeden başka bir ülkeye aktarılmasını, yani, ücretleri düşürmek veya mesai saatini artırmak için kapitalistlerin belli bir ülkedeki

işçi mücadelesinin arka planını tanımayan işçiler ithal edilmesini" engelleyecek "uluslararası sekreterler" atamanın acilen gerekli olduğunu yazar.[541] Haziranda aynı örgüte sekiz haftadır grevde bulunan İngiliz briket işçilerinin durumunu rapor eder. Fabrika sahipleri briket fiyatları artar artmaz ücret artışı yapmayı kabul etmiş, ancak şimdi fiyatlar yükseldiği halde ücretler on yıl öncesinin bile gerisinde kalmıştır. Tussy Amerikalı yoldaşlardan yardım ve bağış ister. Grev kasalarına yurt dışından giren bağışlar, İngiltere gibi bir adada, hatta "yoldaşlar" arasında bile hâlâ var olan milliyetçi dar görüşlülüğe ve yabancı düşmanlığına karşı bir işaret, uluslararası bir dayanışma simgesidir.[542]

Brüksel'deki kongrede bu eylemlerden hiç bahsetmez maalesef. Çünkü, istemeyerek veya fark etmeden de olsa, kendisini yavaş ama emin adımlarla, duvarda bir mesihi andıran portresi asılı duran babasının tezlerinin tekrarlayıcısına indirgemektedir.

Tussy ve Aveling'in Londra'ya döner dönmez hallettikleri ilk iş, iftiracı Ferdinand Gilles'i ziyaret etmek ve ona "iki sıkı yumruk" patlatmak olur. Engels bu girişim karşısında büyülenir ve Liebknecht, Kautsky ve Bebel'den konuya gazetelerinde yer vermelerini ister. Ricası kabul görmeyince sinirlenir.543

Brüksel'deki kongrede kayda değer başka neler olmuştur? Aslında fazla bir şey değil. 1882'de Vilna'dan Amerika'ya göç eden yazar, gazeteci ve New Yorklu Yahudi işçilerin temsilcisi Abraham Cahan, "işçilerin Yahudi sorunu karşısındaki tavrının" tartışılması teklifini sunmuştur. Kongre raporlarında, "bir Yahudi değil, bir işçi olarak" orada bulunduğunu söylediği yazıyor. "Biz sosyalistler için tıpkı ordu sorunu gibi Yahudi sorunu da yoktur, ama günümüz şartları öyle ya da böyle bir tavır belirlenmesini gerektirir. Londra'da grev yapan marangozlara dün desteğini ilan eden kongre, bugün aynı şeyi, sürekli grev yapan, ezilen ve kışkırtmalara maruz kalan Yahudi kardeşleri için de yapabilir. Yahudiler ayrı bir sınıfa dönüştürülmüşlerdir ve şimdi bu sınıfın kavgasını vermek gerekmektedir. Bu amaçla Yahudi işçiler, insanlığın bağımsızlığı

uğruna verilen büyük kavgada yer almak için kendilerine sosyal demokraside bir yer açılmasını istiyorlar."

Konuşma bittiğinde delegeler sessiz kalır. Rahatsız edici bir sessizliktir bu. İki yıl önce Paris'teki kongrede Miller Amerika'daki Yahudiler arasındaki sendikalaşma hareketinden bahsettiğinde yükselen bravo sesleri bu kez duyulmaz. On yıl önce Doğu Avrupa ve Almanya'dan yola çıkan antisemitizm, Brüksel'e, buradaki sosyalist temsilcilere de ulaşmış görünür.

Belçikalı Başkan Volders sonunda tepeden bir açıklama getirerek, "Daha önce, baskı altına alınan Rus devrimcilere nasıl yakınlık sunduysak, bugün de baskı altındaki Rus Yahudilerine sunuyoruz. Antisemitizm, sadece orta sınıf partilerde kök salmış ve sebebi, başka şeylerin yanı sıra Yahudi sömürücülerin daha açıkgöz olmalarında yatan bir fenomendir. Ezilen Yahudiler için tek bir özgürlük yolu vardır: sosyalizm saflarına katılmak," der. Terminolojik bir rötuş yapılmasını, bundan böyle "dünyanın bütün işçileri" yerine, "dünyanın ve *tüm ırkların* işçileri" denilmesini önerir. Öneri oylamaya sunulur; kongre oyçokluğuyla "Kapitalist sınıfın işçilerin arasını açmak amacıyla yaptığı bir manevra olan antisemitist (...) kışkırtmaların kınanması kaydıyla (...) Yahudi şiveli Amerikalı yoldaşın sunduğu noktanın görüşülmesinin (...) lüzumsuz" olduğuna karar verir ve "gündem maddelerine geri döner."[544]

En azından kongre protokolünden anlaşıldığı kadarıyla Tussy bu kararı protesto etmez, kısa bir süre önce "İşçi sınıfı için çalışmak özellikle biz Yahudiler için bir görevdir," diyerek kucakladığı Cahan'a destek olmaz.[545] Muhtemelen erkek çoğunluktan; sosyalistlerin de antisemitist olabileceği, Amerika'daki Yahudi kardeşlerine yardım etmeye hazır olmadıkları, her ne kadar Engels resmî olarak karşı tavır almış olsa da babasının düşünce biçiminin bol meyve verdiği gibi korkunç ama aşikâr olan gerçeklerden sakınmıştır.

Benzer bir olay, hatta neredeyse aynısı ertesi gün az sayıdaki kadın delege şu öneriyi sunduğunda da yaşanır:

"Kongre tarafından, dünyanın bütün sosyalist partilerine, prog-

ramlarına her iki cinsiyetin de tamamen eşit görülmesi talebine yer verme ve öncelikli olarak özellikle (...), kadının medeni kanunda da; politik alanda da erkekle aynı haklara sahip olmasını destekleme çağrısı yapılması..."

Bunun üzerine Tussy'nin en yakın dostlarından Alman sosyal demokrat Paul Singer, "Bir avuç burjuva kadının tıp, avukatlık gibi birkaç meslek alanına girebilmesini sağlamaya çalışmakla yetinen kadın hakları savunucularının sınırlı bakış açısını benimsemediğimizi burada vurgulamaya gerek yok," der. Bunun dışında -her ne kadar dişlerini gıcırdatarak da olsa- öneriyi desteklediğini söyler. Kadınların eğitim ve iş hayatında eşit haklara kavuşması gibi konular böylece bir kez daha hasır altı edilip "küçük burjuva" diye karalanır. Hatta Vandervelden isimli bir Belçikalı "kadının öncelikli görevinin evi için yaşamak" olduğunu belirtme ihtiyacı duyar. Alçak sesli bir homurtu, tek tük itirazlar duyulur. Ardından da kadın delegelerin önerisi benimsenir.[546]

O yıl, 1891'de, Tussy "kadın sorunu" ve "Yahudi sorunu" hakkındaki görüşlerini açıklamak için eline geçen hiçbir fırsatı kaçırmaz ve böylece Brüksel'de ilan edilen doktrinlerle arasına açıkça mesafe koyar. Martta Yahudi romancı Israel Zangwill ile yeniden birlikte çalışmaya başlar ve Ibsen'in kinik bir versiyonu olan *Onarılmış Oyuncak Ev*'i kaleme alır. Ona göre bu, Ibsen'e tavır almak şöyle dursun, tam tersi bir tavrı sergilemektedir. Londra'da aşırı yoğun bir Ibsen tartışması başlamıştır. Archer isminde bir tiyatro eleştirmeni "Nora"yı bir kahraman, bir kadın bağımsızlık savaşçısı ilan eder. Buna karşılık *Daily Telegraph*'ın bir yazarı "Nora" gibi bir oyun yüzünden "ahlak" ve "aile" gibi ideallerin tehlikeye girdiğini söyler. Özgür düşünceci Annie'nin eski eşi Walter Besant ise *Nora*'ya bir devam yazmaya girişir: Nora "Oyuncak Ev"i kötü niyeti sonucu terk ettikten sonra, kocası üzüntüsünden içmeye başlar, oğlu annesinin izinden giderek evrakta sahteciliğe başlar, kızı ise intihar eder.[547]

Tussy ve Zangwill ise *Nora*'nın başka, sözde ironik bir versiyonunu kaleme alırlar: Helmer, Nora ile konuşup, yaptığının neden

ahlaksızlık olduğunu ona açıkladıktan sonra büyük bir cömertlik gösterir ve onun evde kalmaya devam etmesine izin verir. Ne de olsa kadın, Brüksel'de de ifade edildiği gibi, evine ve çocuklarına aittir. Fakat tabii ki ilişkileri artık eskisi gibi değildir. Nora'nın, söylendiğine göre eşine yardım etmek için bile olsa, girdiği borçlar ve işlediği evrakta sahtekârlık suçlarından sonra yakın bir ilişkinin sürdürülmesi artık mümkün değildir. Yaygın kanı savunulur, kutsal aile oynanır. Aralarında cinsellik tamamen bitmiştir.[548]

Tussy konuyu komik bulur, yazarken çok eğlenir. Fakat, öyle görünüyor ki, Zangwill ciddidir. Ibsen'i "yeni fikirler yaratıcısı" bir "idealist" olarak görür, sever ve sayar, fakat öte yandan İngiltere sahnelerindeki ahlaksızlığa, güzel genç kızların dar bluzlarla sahne aldığı kaba komedilere, komik opera ve revülere sövüp sayar. "Cinsel şeyler hakkında alenen şakalar yapılması" hoş değildir. Onun tiyatroda görmek istediği, "müstehcen senfoniler" değil, "hayata yönelik (...) sağlıklı ve erkeksi bir bakış"tır.[549]

Tussy'nin şüpheyle yaklaştığı -"Kadın Sorunu" adlı makalesi düşünülecek olursa- evlilik kurumu da bu aşırı dindar Yahudi için kutsal ve dokunulmazdır, üzerine edebi şakalar yapılacak bir konu değildir. Evliliğin "ırkı korumaya yönelik" bir kurum olduğunu açıkça ifade eder. Aşk evliliklerine, hatta aşka inanmaz. Aşk evliliği yapanların mantık evliliği yapanlardan daha mutlu olacağına da inanmaz. Yidiş çöpçatanın, Yahudi olmayan insanlara da hizmet etmesi durumunda insanlığı pek çok uğursuzluktan koruyacak bir bilge olduğunu söyler:

Önyargısız adlı denemeler derlemesinde, "Belki eskiler daha bilgeydi: O zamanlar kadının seçme hakkı yoktu, kendi iradesi olmaksızın babasının ellerinden kocasının ellerine giderdi. Romalılar babayla damat arasındaki anlaşma yerine, kadınla erkek arasında bir anlaşma olarak evlilik kavramını geliştirdikten sonra hoşnutsuzluk başladı. Özgürleşen kadının ruhu ve hisleri gelişti, ve Roma hukuku dünyayı fethettiğinde her tarafa romantizm tohumları ekildi. (...) Aşksız evlilik, içinde hayranlık, aşırı tutku gibi

duygular olmasa da mutluluk getirebilir; diğer taraftan, aşk evliliği ne şahısların, ne de ırkların çıkarınadır. Yine de, sanata malzeme olmak gibi bir hizmet görüyor," der.[550]

Neler olmuştur? Tussy kendini bu ultra muhafazakâr tavırla nasıl özdeşleştirebilmiştir? Acaba bir yanlış anlama mı söz konusudur? Zangwill'le evlilik ve aşk kavramlarıyla ilgili düşüncelerini, "terbiyeli" ve "erkek" tiyatro idealini hiç mi konuşmamıştır?

Muhtemelen konuşmamıştır. Muhtemelen anlık bir heyecanla bu dâhinin, gerçekçi romancının, Londra East End'li kronistin, sosyalistin, Yahudinin çekimine kapılmıştır. "Biz Yahudiler birlik olmalıyız!" Dolayısıyla, karşılaştığı her Yahudiyle, Yahudi geçmişleriyle barışamayan Adler ve Singer'le, uzun zamandır dinini uygulamayan Eduard Bernstein'la, kendilerini "Yahudi şiveli sosyalistler" olarak gören Cahan ve Miller'la; dolayısıyla Zangwill'le de dayanışma içine girer.

Kendisiyle Haziran 1894'te röportaj yapan Yahudi gazeteci Max Beer'e göre,[551] Tussy Yahudilerde, ezilen, toplumda saygı görmeyen, babasının kendi içindeki mirasını söküp atmaya çalıştığı bir halkın temsilcilerini görmektedir. Tussy'nin "Ben ailemin, kendisini Yahudilere, özellikle de toplumsal zulüm gören kesimine yakın hisseden tek üyesiyim," sözlerini aynen aktarır. "En mutlu anlarımı East End'deki Yahudi işçilerle birlikteyken geçiriyorum." Yahudi dini üzerine neredeyse hiçbir bilgisi yoktur; Doğu Avrupa Yahudilerinin "Hasidizm" geleneği hakkında da. Yahudiliğin bu yönü, tam bir ateist olan Tussy için o kadar yabancı ve uzaktır ki, muhtemelen Zangwill'in aşka ve evliliğe bakışını ironiden başka bir anlama yormak, altında aşırı uç Yahudi yetiştiriliş biçiminin yattığını düşünmek aklına bile gelmemiştir.

Yahudilere karşı kinik bir tavır takınan Brüksel'deki kongreden bir ay sonra, Eylül 1891'de, Kautsky'nin yayımladığı *Neue Zeit*'ta Londralı genç bir kadın Yahudi yazarın romanına yer verilir. Romanın adı *Ruben Sachs*'tır. Çeviri Tussy'nin imzasını taşır.[552] Yazarı iki yıl önce, yirmi sekiz yaşında intihar etmiş olan Amy Levy'dir.

Amy Levy kimdir? Tussy'nin onunla bağlantısı nedir? Beer, bu konuda da Tussy'yi epey sorgular:

"Orta sınıf bir ailedendi ve British Museum yakınlarındaki Bloomsbury'de yaşardı," diye anlatır Tussy. "Sık sık orada karşılaşırdık. Ben Ibsen çevirileri üzerinde çalışıyordum, o da Almancadan şiir çevirileri; Lenau, Heine ve diğerleri üzerinde. Melankolinin ve insan özgürlüğünün şairi Lenau'ya özel bir ilgisi vardı, ama Yahudi dehasının soylu özü Heine'yi daha çok severdi. Heine'nin şiirlerini çevirmeye çalışmış pek çok İngiliz yazar vardır. Ama Amy en iyileriydi. Bana, aralarından sadece bir tanesinin basıldığı pek çok çevirisini göstermişti."

Amy Levy, Tussy'ye ikiz kardeşi gibi benziyordu. Aynı kara, karışık, söz dinlemez saçlar, aynı sert profil, aynı büyük ve anlamlı gözler. Birbirlerini çok sevmişlerdi. Ortaya bir ruh ikizliği çıkmıştı. Amy'nin Heinrich Heine'ye karşı hissettiği büyük tutku sayesinde Tussy de, Heine'nin en büyüklerden biri olduğuna inanan babasının bir parçasını yeniden keşfediyordu. Amy, Cambridge'de edebiyat eğitimi görmüş ve yirmi yaşındayken, Sokrates'in karısı Xanthippe'yi savunan bir şiir kitabı yayımlamıştı. Bunu başka şiir kitapları ve Yahudi bir mürebbiyeyi anlatan *Miss Meredith*'in de aralarında bulunduğu toplumsal gerçekçi kısa romanları takip etmişti. Bütün bu eserlerinde yoğun bir melankoli hâkimdi:

Dünya ilk kez karanlığa gömüldüğünde,
Tanrı'yı çağırdım. Ama gelmedi.
Sefalet beni ezip tükettiğinde,
sevgiyi çağırdım. Ama gelmedi.
Mutsuzluğum gitgide büyüyüp derinleştiğinde,
işte o zaman seni ölüm, sadece seni çağırdım![553]

Romanın kahramanı Ruben Sachs, Lancaster Gate'te bir villada yaşayan zengin Yahudi ailesinin gururudur. Londra'nın seçkin sosyal tabakasındandır, bir East End çocuğu değildir. Seçkinlerin git-

tiği üniversitelerden birinde hukuk eğitimi görmüş, pek çok burs ve ödül kazanmıştır.

"Yahudi olması bu süreçte ona hiçbir şekilde engel teşkil etmemişti," diye çevirir Tussy. "Pek çok yararlı arkadaşlar edinmiş, Yahudi çevresinde doğmuş ve yetişmiş herkesin üzerine sinen tuhaflığı belli bir yere kadar üzerinden atmayı başarabilmişti." Ruben, yirmi beş yaşındayken muhafazakârlar adına Avam Kamarası'na adaylığını koyar. Politikada kariyer yapmak, bir zamanların Benjamin Disraeli'si gibi büyük politikaya girmek ister. Annesi onu değerli bir kâğıt, bir yatırım gibi görür.

"'Asla aç kalmaz,' der annesi, güvenli bir yatırım sahası bulduğunun bilincinde olmanın huzuruyla omuzlarını silkerek. 'Parayla evlenecek, ama Ruben'e güvenilir, düşünmeden hareket etmez o.'"

Sağlık açısından narin ve aşırı sinirli olduğu için, diplomasını aldıktan sonra önce bir deniz seyahatine gönderilir.

"Bana gelen sinir hastalarının yarısından fazlası Yahudi," der tedavisini üstlenen doktor. "Aşırı yüksek bir uygarlığın acısını çekiyorlar."

Roman, Londra'nın yer yer Woody Allen senaryolarını andıran Yahudi burjuvazisine içeriden birinin sevgi dolu ve eleştirel bakışını yansıtır. Zengin Yahudi kadınların pahalı mücevher sevdasıyla, salonların "filister şatafatı"yla, yaşlı Yahudi kadınlardaki şişmanlama eğilimiyle, zorla bastırılmaya çalışıldığında Yidiş'in geride bıraktığı çirkin şiveyle dalga geçilir.

Ruben ise çok sempatik, dil konusunda yetenekli, şiirsel, gözü işinden başka bir şey görmeyen, meraklı, pek çok değişik konuyla ilgilenen ve Yahudi kökeniyle gurur duyan biridir.

"Şık giyinirdi, ama kıyafetleri onun iyi gelişmemiş vücudunu ve hareketlerindeki beceriksizliği saklamaya yetmezdi; bunun bir Yahudinin bedeni ve hareketleri olduğunu anlamamak mümkün değildi. (...) Yüzünde dalgın, hayalperest (...) bir ifade, bir tür Doğu'ya özgülük vardı ve melankoliden izler taşıyordu."

Ruben, uzak bir akrabasına, kökü Portekizli tüccarlara daya-

nan ve "Yahudi toplumunun eski soylularından" sayılan, belli ki yazarın kendisini yansıttığı Judith'e âşıktır. Babası maddi sıkıntıya düştüğünde, emlakçı Leuninger Ailesi onu yanına almış ve tipik bir İngiliz yüksek sınıf eğitiminden geçirmiştir: "Fransız ve Alman mürebbiyeler", "adına büyük tantana kopartılan, ama aslında hiçbir işe yaramayan (...) pahalı müzik dersleri."

Judith kendini tatmin olmuş hissetmez, bir meslek edinmek ister. Ama Leuningerler onun evlenmesi, üstelik bir Yahudiyle evlenmesi için ısrar ederler. Geniş ailenin bir kısmı, geldikleri yere ve inanışlarına göre Upper Berkeley'deki reformist sinagoga, bir kısmı Bayswater'daki tutucu olana, diğer bir kısmı ise Bryanston Caddesi'ndeki Sefarat sinagoguna gitmektedir. Gençlerde "ataların küçük ördek havuzunu gerçek toplumun büyük ve derin sularına değişme" isteği görülür.

Amy Levy, hiç çekinmeden, erkeklerin işletme yöntemleriyle; "kanuni dürüstlüğün sınırını asla aşmayan", ama eline geçen kendi çıkarına kullanma şansını da asla kaçırmayan bankerle; "büyük bir başarıyla ağrısız diş çekme sanatını" uygulayan ve "damak hastalıkları" üzerine önemli bir kitap yazan doktorla dalga geçer. Ailenin müzisyen ve eleştirel ruhunu yansıtan Leo'ya, bu materyalizmi, Marx'ın ağzından çıkmış olsa şaşırtmayacak sözlerle eleştirtir:

"Tahıl, şarap ve yağ, gelecek neslin çoğalması ve düşman boyların boyunduruk altına alınması... Bunlar bizim her zaman için arptan ve ruhani varoluşun tacından daha çekici oldular."

Hikâyeye adını veren karakter olan Ruben'in hayat görüşü farklıdır. Kendisini Yahudi kökeniyle özdeşleştirebilir, halkının maruz kaldığı zulümlerden; kanaatkârlığı, kendine saygısı ve çalışkanlığı ile diğer halkların saygısını hak ettiğinden söz eder. Leo, yine Marx ağzıyla konuşarak, Yahudiliğin modern dünyada kendi kendini çözmek dışında hiçbir şansının kalmadığı fikrini savunurken, Ruben ısrar eder:

"Eğer gerçekten ırk olarak ortadan kalkmamız gerekiyorsa, inan ki bu sandığından daha zor olacaktır. (...) Bizi bu kadar uzun süre bir arada tutan tuhaf ve kuvvetli içgüdüyü yok etmek o kadar

kolay değil. Hiç beklenmediği yerde esas gücünü gösterecektir. Bir Yahudi, hangi ismi taşırsa taşısın, kendini hep Yahudiliğe ait hissedecektir. Bütün önyargılar ortadan kalksa, bütün fikir ayrılıkları sona erse, hatta bütün dünya aynı şekilde düşünüyor ve aynı dili konuşuyor olsa bile, birtakım açıklanamaz sırlar varlığını koruyacaktır: iradi hısımlık ve sevgi."

Ruben, Judith ile evlenmeyi göze alamaz, çünkü onun için zengin bir eş arayan kabile buna karşı çıkmaktadır. Ruben'i seven Judith bu durum karşısında umutsuzluğa kapılır, kendinden nefret ettiği, depresif, yazarın kendisini, aynı zamanda Tussy'nin de ilk gençliğini yansıtan bir ruh hali içerisine girer:

"Sakin mi? Uyuşturucu ilaçların verdiği bu yalancı sakinliğin haricinde hiç sakin olmuş muydu? Kendinden, (...) kendisini ele geçirmeye çalışan yabancı ve yabani düşünce ve hislerden korktu. Bir kadının kendi doğasını, gücünü ve tutkularını tanımamasından daha korkunç ve trajik bir şey yoktur. Küçük bir kızken 'Beni kadın yapacak kadar acımasız olan Tanrım, sana lanet olsun!' diye beddua etmişti. Ve hayatı boyunca bu bedduayı, sadece ve sadece bu duayı etmekten hiç vazgeçmedi."

Sakinleştiricilerin etkisi altında uyuşmuşken, tekrar tekrar Goethe'nin *Wilhelm Meister*'inden Mignon'un şarkısını okudu. Son kıtasında şöyle diyen şarkıyı:

Her bir insan dost kollarda huzuru arar
Yürek orada bütün derdini kusar
Tek bir yemin dudaklarımı mühürler
Ve ancak bir Tanrı kilidi söker.

Judith sevmediği zengin bir adamla, ona olan aşkından Yahudiliğe geçen ve dünyanın bütün servetini ayakları altına seren bir gayriYahudi ile evlenir. Fakat depresyonlu ve yılgın ruh halinden kurtulamaz, politikada hızlı bir kariyer yapan ve otuzuna varmadan kalp krizinden ölen Ruben'i unutamaz.

Kitap bir yandan büyük övgüler alır, bir yandan da yerden yere

vurulur. İngiliz eleştirmenler, yazarın deyişiyle İngiliz toplumunun bir parçası olan ve bu yüzden ne aşağılanan, ne de romantik biçimde ele alınmayı gerektiren Yahudi gelenek ve karakterlerinin gerçekçi yansıtılış biçimini takdir ederken, Yahudi eleştirmenler romanı kendi halklarını karalayıcı nitelikte bulur, hatta antisemitist olarak değerlendirirler.

American Hebrew'da yayımlanan yazıda, "Kitaptaki pek çok insan, yazar onlar hakkında kötü şeyler anlatabilsin diye 'Yahudi' olarak adlandırılmıştır," denir.[554]

Amy Levy'nin kendi ailesinden nasıl bir tepki aldığı bilinmiyor. Muhtemelen pek hoş ve destek verici sözler duymamıştır. İngiliz gazetelerinde artık sokağa çıkamadığı, sinagoga gidemediği yazılır. Londra'daki yüksek Yahudi sosyetesinin tüm öfkesi ona yönelmiştir. Kitabın yayımlanmasından sonra Levy'yi gören Tussy'ye göre abartılıdır bu yazılanlar. Ve kesinlikle intiharının nedeni değildir.

"Amy hep çok hassastı, sık sık da depresif bir ruh haline girerdi," der Max Beer'e, "ve sevgili Lenau'su gibi sinir zayıflığının şaşmaz belirtisi olarak umutsuz bir melankolinin içine düştü. Romanı yazmak (...) son gücüne mal olmuş olmalı; ruhunu boşaltılmış gibi geride bıraktı. Son eseri oldu bu kitap. Bizi terk ettiğinde henüz yirmi sekiz yaşındaydı."[555]

Neue Zeit'ta maalesef herhangi bir yorum veya tanıtım yer almaksızın yayımlanan roman hakkında ise Tussy şöyle der:

"*Ruben Sachs*, (Amy Levy'yi) tanıdığına inananlar için bile bir sürpriz, yeni bir bilgi niteliğindeydi. Hepimiz onun çok bilgili, iyi gözlemci, akıllı ve inanılmaz bir dil ustası olduğunu biliyorduk, ama, *Ruben Sachs*'ta hepten çiçekler açan olgun İngiliz romanına özgü ince espri anlayışı, doğal canlılık ve sürükleyicilik özelliklerini sergilemesini beklemiyorduk. Başarılı bir banker olan yaşlı Sachs, genç muhafazakâr Ruben ve başarı vaat eden sanatçılar, sosyalistler ve siyonistler olarak Leuninger ailesiyle tasvir ettiği Londra'daki Yahudi burjuva ailesinin hayatı, onun kalemine yakışan konulardı. Hele o yan karakterler! (...) Aydın, parmak uçlarına kadar asil, ama yoksul Sefarat Yahudileri ve sonra diğer aşırı uç; Dalstone veya

Hackney'de çamaşırhane sahibi küçük işadamlarından oluşan ve kendilerini Sachsların ve Leuningerlerin yanında yabancı hisseden isimsiz Yahudiler... Biz Yahudiler nasıl bir soy karışımıyız böyle!"

Bu roman günümüz İngiltere'sinde unutulmuştur. Tussy'nin sevgiyle yaptığı çevirisine, yazarının ölümünün ardından gerçekleştirdiği bu bir nevi dostluk hizmetine rağmen Almanya'da da pek ses getirmemiştir. Romanı şöyle bir karıştıran insanlar tarafından "sosyalist antisemitizm"e onay, Yahudiliği "sömürge" ve *Kapital* ile eşdeğer tutan Karl Marx tezlerine yeni bir dayanak gibi görüldüğünden bile şüphelenilebilir.

Bu arada İngiltere'de işçi mücadelesi devam etmektedir. 29 Şubat 1892'de 320 bin maden işçisi greve gider. Eski bir kömür ocağı bölgesi olan Durham'daki işçiler de şimdiye kadar sadece görüntüde var olan, fakat aslında karşılığı çocuklara ödettirilen, günde sekiz saat mesai için savaşmaktadırlar:

Berlin'de yayımlanan *Sozialpolitischer Centralblatt*'a, "Sadece altı saat çalıştıklarını söylüyorlardı, (...) ama çocukların on bir saat çalışmak zorunda bırakılması onların gözünde bunun değerini yerle bir ediyordu," diye yazar Tussy.[556]

Kuzey İngiltere'de pamuk ve sanayi işçileri grevdedir. Grev nedeni, konuya uzak olanlara hayli tuhaf, sanki ortaçağ esnaf loncasının dirilişi gibi gelir. Tussy, bu işçilerin fabrikatörlerin sendikaya üye olmayan işçi almasını engellemeye çalıştıklarını yazar. Son derece anlayışsız ve tarikatvari bir hava yaratmaktadır bu. Almanya'da da bu grevlere pek destek verilmez. Fakat esasen burada da amaç "haksız rekabeti", sendika üyesi olmayan işçiler almak yoluyla ücret ve mesai süresi üzerinde manipülasyon yapılmasını engellemektir, diye açıklar Tussy Alman okurlarına. Sendikasız işçilerin haftada 70-80 saat çalışarak kazandıkları ücreti, organize işçiler 15 saat işe karşılık talep etmektedir. Bu, basının karşısında suskun kaldığı, boyutları korkunç bir adaletsizliktir.[557]

Mayıs 1892'de Tussy, Alman sosyal demokratların isteği üzerine Comnock'taki Alman maden işçilerine yönelik bir konuşma yap-

mak üzere İskoçya'ya gider. Sendikasız Alman işçiler de, İskoçyalı maden işçilerinin ücretlerini düşürmek için maden sahipleri tarafından "ithal" edilmişlerdir. Tussy Alman "vatandaş"ları ikna eder. Ya ülkelerine döneceklerine ya da İskoç işçilerle dayanışacaklarına söz verirler.

Fakat bütün bunlar yorucu ve yıldırıcı işlerdir. Tussy bir sürü de başarısızlık yaşar. Mart 1892'de Avam Kamarası günde sekiz saatlik mesainin madenlerde de uygulanması teklifini reddeder. Gerekçe olarak; "genel bir talebin söz konusu olmaması" gösterilir. Ekim 1892'de Durhamlı maden işçileri öneriyi yeniden gündeme getirip getirmeme konusunda oylama yaptıklarında, 28 bin ret ve sadece 12 bin kabul oyu çıkar. Tussy, işçilerin içinde bulundukları yoksulluk nedeniyle bu kararı verdiklerine inanır; acınacak derecede az geçim parasını, isli evini, sefil bahçesini, çocukların eve getirdiği küçük katığı ve kırkında veremden ölme ihtimalini kaybetmenin paniğinden.

"Sahip olduğu tek inanç Hıristiyanlık inanışı olan birinin bütün bu sefalete nasıl dayanabildiğini ve nasıl olup da çıldırmadığını bilmiyorum," diye yazar Dollie Radford'a. "Eğer ben insanlara ve dünyevi hayata inanmıyor olsaydım, yaşayamazdım."[558]

Freddy Demuth da hep darbe yiyen, sömürülen ve ezilen, hayatın daima gölge tarafında kalan zavallı, küçük adamlardan biridir. Tussy, Helene'nin ölümünden sonra ona canı gönülden bağlanmıştır. Alçakgönüllü, hiçbir şeyden asla şikâyet etmeyen, asla memnuniyetsizlik göstermeyen, arada sırada dairesinde ziyaretine gelerek ona küçük ama aslında büyük endişelerini anlatan bu işçiyi sever. Freddy eğitimli biri değildir, hayatında hiç Shakespeare okumamıştır, muhtemelen *Kapital*'in de kapağını bile çevirmemiştir. Fakat yine de aralarında içten gelen bir güven, derin bir anlayış vardır. Kardeş olduklarını sanki çoktandır hissediyor, hatta biliyorlarmış gibidir. Uzun süre sonra yeniden birbirlerine kavuşmuş kardeşler gibi mutludurlar.

Şubat 1892'de karısı Freddy'yi kesin olarak terk eder. Artık

küçük oğluyla yalnız yaşamaktadır. Tussy, Laura'ya "(Kadın) Freddy'nin sahip olduğu her şeyi almakla kalmamış (...), daha da kötüsü, iş arkadaşlarının emaneti olan yirmi dört sterlini de almış," diye yazar. "Kurdukları küçük bir yardım fonuna aitti para ve cumartesi günü hesabını vermesi gerekiyor."[559]

Freddy korkmuştur. Arkadaşlarının tepkisinden, dolandırıcı zannedilme utancından, hatta belki polisten ve mahkemeden. Laura ve Tussy'den yardım ister. Fakat onlar da sürekli para sıkıntısı yaşadıklarından yardım edemezler. Bu parayı kolayca temin edebilecek durumdaki Engels'in yardımına başvurmaya da, anlaşılabilir nedenlerden dolayı cesaret edemezler. Tussy'ye göre tek bir çözüm vardır: Freddy kendisini Marx'ın oğlu olarak tanıtacak ve pek büyük değeri olmamakla birlikte, yayın hakları ve yıllık net kâr payları dolayısıyla bankadan kredi almasını sağlamaya yetecek miktardaki miras payını talep edecektir. Laura ve eşi Paul'ün anlaşıldığı kadarıyla bu çözüme herhangi bir itirazı olmaz. Fakat, ölen Jenny'nin eşi Longuet buna karşı çıkar. En azından, Tussy'nin Temmuz 1892'de Laura'ya yazdığı mektuptan çıkartılabilecek tek sonuç budur:

"Freddy tekrar tekrar yazdı, ama Longuet mektuplarına yanıt vermiyor. Bunun üzerine Freddy benden, Paul'ü, konuyu mahkemeye götürmeye ikna etmeyi denememi rica etti. Longuet'ye tabii ki bütün gerçekleri anlatmadım, zira Freddy, başta Engels olmak üzere bazı kişilerin haberdar olmasını istemiyor."[560]

İlginçtir ki, bu mektup hiçbir zaman tam olarak dikkate alınmamıştır. Daha sonra Louise Kautsky tarafından yayılan ve Tussy'nin (dolayısıyla Laura'nın da), Freddy'nin Engels'in değil de Marx'ın oğlu olduğunu ilk kez Engels'in ölümünden sonra, yani 1895'te öğrendiğini iddia eden görüş kesin "doğru" kabul edilmiştir; buna göre Tussy, "babasını putlaştırmak istediği için" bu gerçeğe inanmayı şiddetle reddetmiş ve sonunda Louise Kautsky'nin kollarında ağlayarak kendinden geçmiştir.[561]

Hiçbir tanığı olmayan bu hikâyenin doğru olmadığını anlamak hiç zor değil. Şayet Freddy Engels'in oğlu olsaydı, maddi sıkıntı-

ya düştüğünde Tussy ve Laura'ya değil, babasına yönelirdi. Oysa Tussy, Laura ve Freddy, onun Marx'ın oğlu olduğunu çoktandır bilmektedirler, hatta bundan o kadar emindirler ki, vesayetle ilgili olarak mahkemeye gitmeye bile niyetlenirler. Sadece dış görünüşteki benzerlik bu tavrı açıklamaya yetmez. Ellerinde bir kanıt olmuş olmalı. Ama ne tür bir kanıt? Tussy mirasla ilgilendiği sıralarda konuyla ilgili mektup ya da belgelere mi rastlamıştır? Yoksa, yürekten sevdiği Helene ona ölümünden önce mi bu sırrı açmıştır?

Her nasılsa, fark etmez: Tussy, bir an önce bu işi yoluna koyma ihtiyacı hisseder. Burada da yine, Freddy'yi hiçbir zaman istemeyen, asla tanımayan babasının vekilliğini üstlenir. "Acaba çok mu duygusalım?" diye sorar Laura'ya. "Ama Freddy'nin hayatı boyunca bir sürü haksızlığa uğradığını görmezden gelemiyorum. Gerçeklerle karşı karşıya kaldığımızda, başkalarına vaaz verdiğimiz güzel şeyleri nadiren bizzat uygulayabiliyor olmamız ne garip değil mi?"[562]

Bu, babayı adres gösteren açık bir ayıplama, onun inandırıcılığına ve mükemmelliğine karşı sessiz bir şüphedir; yani, Louise Kautsky'nin onun üzerine yıkmaya çalıştığı "put kültü"nün tam tersidir.

Bu arada Louise, entrikacılık ve ajanlık görevlerini layığıyla yerine getirir ve Engels'e var gücüyle yaltaklanır. Aşçılara emirler vererek sadece özel yemeklerin masaya gelmesini sağlar (Engels'in en sevdiği yemek "Galler usulü kızartılmış yaban eti"dir), çok miktarda alkollü içecek stoklar ve Engels'i bir çeşit sürekli sarhoşluk halinde tutar. Engels büyülenmiş, tamamen kendinden geçmiştir ve kendini yeniden yirmi yaşında hissetmektedir.

Julie Bebel'e "Bu genç kadının nasıl bir haylaz yarattığını hayal bile edemezsiniz," diye yazar Engels. "Pazarları Pilsener biralarımızın kökünü kuruttuğumuzda, burada nasıl bir saçmalama ve gülüşme yaşandığını görmelisiniz. Bu gençliğe özgü budalalıkları bir kez daha yapabildiğim için mutluyum. (...) Benim eski Ren neşemin kaybolmaması için elinden geleni yapan Louise'e nasıl teşekkür etsem azdır."[563]

Aslında Louise sekreterlik ve asistanlık görevlerini yerine getirmekte çok yetersizdir. İki yıldır İngiltere'de olmasına rağmen İngilizcesi bir faciadır; cümle yapıları çok basit, imlası bozuk, ifadesi takır tukur ve tamamen Almanca kökenlidir. Engels adına İngilizce mektup yazımı işini üstlenemez. En iyi ihtimalle kasaba veya kömürcüye *yazabilir*. Engels'in, yoldaşlarına en azından bu konuda inanılmaz dert yanması gerekirdi. Ayrıca Almancası da akıcı bir zihnin emaresini gösterir nitelikte değildir. Eski bir ebenin Almancasıdır bu; kendini yansıtmaya çalıştığı gibi bir feministin ve gazetecinin değil. Laura ve Tussy'nin de yazar olarak canla başla çalıştıkları Louise'in gazete projesi *Wiener Arbeiterinnen-Zeitung*'un (Viyanalı Kadın İşçiler Gazetesi) fazla uzun yaşamamış olmasına şaşmamak gerek. 1891'de birkaç sayı çıkmış, sonra da kaybolup gitmiştir.

Engels, Louise'in kendisini nasıl kafeslediğinin farkında değildir, çünkü aslında kadınlar konusunda deneyimi çok azdır. Paris'te birkaç fahişe; iki İrlandalı fabrika kızı Mary ve Lizzy; ve etine dolgun ve sürekli çakırkeyif Pumps: hepsi bu kadar. Aynı çatı altında yaşadığı bütün kadınlar bir eşten çok ev kâhyası olmuşlardır. Muhtemelen Louise Kautsky aralarında tek okuma yazma bilendir.

Mayıs 1892'de Alman sosyal demokratların iki şefi Bebel ve Singer, Regent's Park'taki villaya, miras konusuyla şahsen ilgilenmeye gelirler. Marx'ın elyazmalarını partinin üzerine geçirmek niyetindedirler. Marx'ın ölümünden sonra Engels'e geçen, içinde kişisel atıflar içeren Heine şiirleri ile pek çok ilk ve orijinal baskının bulunduğu büyük ve inanılmaz çeşitlilikteki özel kitaplığa Tussy'nin girmesini zaten yasaklamışlardır; Tussy artık kitaplara British Museum'da bile el süremektedir:

Bebel, Aralık 1890'da Engels'e "Londra'dan dönerken kütüphaneni ölümün halinde British Museum'a bağışladığını öğrendim," diye yazmıştır. "Kütüphanenin sahipsiz kalacağı ânın çok uzun bir süre sonra gelmesini dileriz tabii ki; ama aklı başında bir insanın böyle olasılıkları göz önünde bulundurması doğal (...) ve ben de

sana bir soru yöneltmek istiyorum: Bu kararından vazgeçip kütüphaneni Alman hareketine devretmek istemez misin? (...) Bu emsalsiz kütüphane British Museum'da sadece bazı özel şahıslara açık olacakken, Almanya'ya daha büyük fayda sağlayabilir."[564]

Engels, Bebel'e, kutsal emanetini, evinde kilit altında tuttuğundan beri Tussy'nin dahi doğrudan ulaşamadığı Marx elyazmalarını gösterir.

Bebel daha sonra Tussy'ye, "Londra'ya son gelişimde vaktimin çoğunu partinin tarihi için malzeme aramak üzere General'in ve babanın kâğıtlarına göz atmakla geçirdiğimi, ama pek çoğu kamuoyuna açıklanmaya uygun olmadığından pek az miktarda malzeme bulabildiğimi senden saklayacak değilim," diye yazar. "Bugün bütün bu materyallere düzenli bir halde ulaşabiliyorsak, bunu büyük bir beceriyle bu işin üstesinden gelen Louise'e borçluyuz."[565]

Tussy, Louise'in elyazmalarına erişmesine izin verildiğinden o âna dek kuşkulanmamıştır bile. Ona karşı büyük güven beslemektedir. Onu sever, onunla candan bir dostluk kurar, gittiği kongre ve konferans seyahatlerinden ona uzun mektuplar yazar.[566] Onun varlığından çok memnun olan ve onun idaresi altında yeniden yüzünde güller açan Engels için sevinir.

"General'in (...) durumu mükemmel," diye yazar Laura'ya. "Louise ona nasıl davranması gerektiğini çok iyi biliyor, o da yeni mektepli bir çocuk gibi mutlu oluyor."[567]

O sıralar elli iki yaşındaki, dal gibi zayıf, keçi sakallı, şık bir beyefendi olan Bebel, kareli dar pantolonu, uzun pardösüsü ve parlak çizmeleriyle Londra'ya varır varmaz Louise'le tutkulu bir ilişki içine girer. Geniş, birçok hizmetçi ve konuk odası bulunan villa böyle bir ilişkiye yeterince olanak tanımaktadır. Engels olan biteni fark edemez, çünkü sürekli sarhoştur.

Tussy "General iyice kilo aldı," diye yazar Laura'ya. "Bebel'in burada olmasından duyduğu mutluluktan, biradan ve mayıs şarabından kaynaklanıyor bu kilolar. Ama bütün bu kutlama havası sona erdiğinde, mutlaka kötü etkileri ortaya çıkacaktır."[568]

Tussy haklı çıkar. Ağustosta, yani üç ay sonra Engels'in sağlığı

uzun zamandır hiç olmadığı kadar bozulur. Nefes darlığı ve karaciğer ağrısı çeker, yürüyemez hale gelir. Bebel'e yazdığı mektupta bu durum için "Geçen sonbahardan itibaren, yıllardan sonra ilk kez alkole bu kadar büyük özgürlük tanımış olmamdan başka bir sebep bulamıyorum," der.[569]

Değerli erkeklik gücünü Louise'e saklayabilmek için içkiden uzak duran Bebel de aynı fikirdedir ve cevap olarak şöyle yazar:

"Ama artık alkole bir dur demenin zamanı geldi; bunu sadece kendine değil, başta parti olmak üzere hepimize borçlusun."[570]

Temmuzda Louise sekreterlik görevinden "izin" alır ve Viyana'daki annesi ile kız kardeşlerinin yanına gider. Hasretine daha fazla dayanamayan Bebel hemen ağustosta ziyaretine gider. Bebel, Engels'e yazdığı mektuplarda Louise'den hep "cadı", "küçük hanım" ya da "bizim Louise" diye bahseder:

"Yaşlılık günlerinde etrafında böyle mükemmel bir kadın olduğu için çok şanslısın."[571]

Bebel sözde maddi sıkıntıya düşen Victor Adler'e yardımcı olmak için Viyana'ya gitmiştir. Ama aslında her boş ânını Louise'le geçirmektedir:

"'Kadın'ın yazarından başka türlüsü beklenemeyeceği gibi, görev bilinciyle 'dişi insanlara' bakındım, ama büyük bir üzüntüyle söylüyorum ki, bizim cadının eline su dökecek birini göremedim. Viyana'da ona daha da âşık oldum, elimde olsa gitmesine izin vermezdim. (...) Onu toplantıda (...) konuşurken dinlemek bana özel bir keyif verdi; hiç hazırlık yapmadan konuşmak zorunda kaldığını düşününce, zihin gücünü şaşırtıcı olarak nitelemek gerek. Konuşmanın sonunda toplanmış kalabalığın önünde onun boynuna sarılıp öpmeyi çok isterdim. Sonradan acısını çıkarttım tabii. Bu da yine *entre nous* (aramızda)."[572]

Bebel, Viyana'daki aşk dolu yazdan sonra Cadısı'nı valizlere katar ve onunla birlikte Berlin'e gider. Louise sarışın, etine dolgun, otuz iki yaşında ve çocuklara deli divane olan bir kadındır.

Bebel Engels'e "Keşke bir çocuk yapmasına yardım edilebilse," diye yazar, pek çok yöne çekilebilecek biçimde.[573]

Berlin'de eşi Julie bu sevimli çifti karşılar. İlişkinin farkına varmaz, Louise'e ve eşi August'a güveni tamdır. Londra gezisinden önce Louise'e gönderdiği mektupta "Kendisini orada bekleyen eğlencelerin yıpratıcılığını kaldırabilmesi için ona iyi bakın," diye yazar. "Özellikle tatlılardan uzak tutun, en tehlikelisi onlar ve ağır içeceklerden de uzak durması lazım, sert kahve ve çay da dahil. Onun dışında onu kaderine teslim etmek zorundayım."[574]

O günlerde kırk dokuz yaşında olan Julie Bebel, Leipzigli bir işçinin kızı, yürekli, neşeli, pratik zekâlı, Tussy'nin Laura'ya yazdığı mektuplardan birindeki deyişiyle "harekete" Bebel'den daha çok emeği geçmiş bir kadındır.[575] 1869'da kızları, tek çocukları Frieda dünyaya gelmiştir. Frieda, babasına rağmen liseyi bitirmiş ve üniversite kapılarının kadınlara açık olduğu Zürih'te tıp öğrenimine başlamıştır. Ardından sosyalist doktor Ferdinand Simon ile evlenmiş ve evlendikten sonra eğitimini sürdürmemiştir.

Frieda'nın çocukluğu sırasında Bebel, "devleti tehlikeye sokan fikirler yaymak", "imparatoru rencide etmek", "vatana ihanet" gibi suçlardan tutuklanacak, Frieda liseyi bitirinceye kadar toplam beş yılını hapiste geçirecektir. Annesi, istemeyerek de olsa, onu yalnız büyütecektir. Politik rakipler bile aynı şeyi söylemektedir: Julie Bebel üzerine düşeni büyük başarıyla yerine getirmiş, tornacı dükkânını idare etmiş, kraliyet meclis oturumlarına dinleyici olarak katılmış, yazışmaları yürütmüş, gizli siyasi bilgilere aracılık yapmış ve uzun süre Sosyalist Yasası mağdurları için toplanan yardım paralarının idaresini yürütmüştür.[576]

Bebel, kitabı *Aus Meinem Leben*'de (*Hayatımdan*) "Daha sevgi dolu, daha verici, daha fedakâr bir kadın bulamazdım," diye yazar ikiyüzlülükle. "Eğer bir şeyler başarabildiysem, bu sadece onun yorulmak bilmeden üstlendiği bakım ve yardımseverliği sayesinde mümkün olmuştur."

Julie Bebel bir anne olarak da hayli zor günler geçirmiştir. Babasının sürekli tutukluluğu yüzünden ağır travmalar geçiren Frieda, çocukluktan beri depresif ve kaygılı bir tip olagelmiştir. On dokuz yaşındayken Kara Ormanlar'daki bir ruh hastalıkları klini-

ğinde uzun süre tedavi görmüştür. Şizofrenik eğilimler daha sonra da tekrar tekrar ortaya çıkmış ve ailenin üzerinde Demokles'in kılıcı gibi asılı kalmıştır.[577]

Bebel'in kendisine hep destek olan eşini utanmadan aldatması, bir kadın ruhu uzmanından, *Kadın ve Sosyalizm* yazarından; kendi kızı Frieda gibi acı çekmemeleri için kızların edebiyattan ve yüksek eğitimden uzak tutulması gerektiğini savunan, Alman evlilik ve aile ideallerine bağlı birinden beklenmeyecek bir tavırdır.

Bebel'in biyografisini yazan gerek kadın, gerek erkek yazarların, büyük parti liderinin şanına leke sürmemek için eşine ender rastlanır biçimde birlik etmişçesine değinmekten zinhar kaçındıkları bu konu,[578] şayet Marx'ın mirası bundan payını almamış olsaydı; şayet Engels, Marx'ın kızlarının yasal haklarını dikkate almadan elyazmalarının, mektupların, makalelerin ve konferans notlarının muazzam bir bölümünü, geriye ufak tefek birkaç artık kalıncaya dek Bebel ve Louise'e devretmeseydi, nihayetinde özel bir konu kabul edilebilirdi. Tussy olayı fark edip çevrilen dolabı anlayana kadar aradan birkaç ay geçecekti. Ama ondan sonra Bebel, Louise ve hatta Engels'e karşı savaş ilan edecekti. Her ne kadar üçlü onu sık sık paranoyak gibi göstermeye çabalamışsa da, özünde haklı nedenleri olan bir savaştı bu. Neticede, kendisini kişisel ve siyasi olarak sorumlu hissettiği babasının mirası ve hatırasıydı söz konusu olan.

General'in Yavaş Ölümü 1893-1895

13 Ocak 1893; ilk büyük İngiliz işçi partisi "Independent Labour Party"nin doğum tarihi. George Bernard Shaw ve Edward Aveling kuruluş kutlamalarına katılır. Tussy aralarında yoktur. O esnada, işverenlerin lokavt ilan ettiği fabrikalarda çalışan binlerce İngiliz cam işçisine destek olmaktadır.

"Bu bütün bir cam sanayiinin ölüm kalım savaşı," diye yazar Laura'ya. "Uzayıp aylar süreceği kesin. Sonunun nereye varacağını Tanrı bilir ve Edward'ın da dediği gibi; Tanrı da hiç konuşkan değil."[579]

Her ne kadar Aveling "tuhaf Marksizmi"[580] ile partiye pek yakın durmuyorsa da, belli bir mevki kapmayı başarır. Çok parlak bir ajitatördür. Uzun yıllardır İngiliz işçi hareketinin pek çok sürecini bilfiil yaşamıştır. Parti yönetimi bu özelliklerinden yararlanmak niyetindedir. Kuruluş konferansından hemen sonra, İngiltere'nin ağır sanayi bölgesi Black Country'ye konferanslar vermeye gönderirler onu. Aveling oradaki işçileri "kömürden ve demirden (...) daha kara" bir "kayıtsızlık" içerisinde bulur.

Tussy partiye üye olmaz, Edward'ın çalışmalarını belli bir kuşkuyla dışarıdan izler. Önce bu yeni oluşumun biraz olgunlaşmasını beklemek istemiştir belki. Belki de, anarşist eğilimler nedeniyle kendi kendini fesheden partisi "Socialist League" gibi kısa ömürlü olmasından endişelidir. O sıralarda parti değil, sendika işlerinde faal olarak yer almaktadır; yılda yüzlerce konferans veren ve ses telleri bazen isyan eden bağımsız ve aranan bir sosyalist konuşmacıdır.

17 Mart 1893'te, İskoçya, Aberdeen'de Socialist Society karşısında en sevdiği konulardan biri olan Paris komününü anlatır. Fakat bu kez Fransa'daki olayların ayrıntısına girmez, konuyu, İngiltere'ye sığınan komün mültecilerinin olayların bire bir tanığı olarak gayet iyi bildiği kaderine getirir:

"O günlerde tüm orta sınıfın komüncülere yönelen umutsuz öfkesini bazılarınız mutlaka hatırlayacaktır. Şimdi, hafızanıza seslenip, İngiltere'ye kaçan komüncülerin üzerlerinde deneyler yapılsın diye doktor ve hastanelere teslim edilmesinin ciddi olarak önerildiğini söylediğimde, tuhafınıza gidecektir. Rezil vahşiliğiyle bu öneri 'daha iyi toplum'un gerçek hislerini ortaya dökmektedir. Fakat en üzücüsü, İngiltere'de birkaç istisna dışında işçilerin de tıpkı sömürücüleri gibi komünün yaman düşmanları olduğu gerçeğidir."[581]

Böylece Tussy zor bir konuya, o dönemde gittikçe daha çok ilgisini çeken İngiliz sosyalist hareketindeki bu kara sayfaya değinir: uluslararası dayanışma eksikliği, Fransız ve Alman olan her şeye karşı güvensizlik, ucuz Yahudi işgücü tarafından ezilmekten duyulan ve kendini sadece gizli bir antisemitizm olarak göstermekle yetinmeyen korku. Tussy uzun zamandır İngiliz işçi hareketinin tarihi üzerine çalışmaktadır ve bu çalışması ancak 1895'te ve Almanca olarak yayımlanacaktır. Derin tarihî araştırmalar yapar, proletaryadaki yabancı düşmanlığı fenomenini sadece anlatmakla kalmaz, analiz ederek anlamaya da çalışır. İngiltere'de yayıncı bulamayınca, araştırmalarının ön çalışmalarını Karl Kautsky tarafından Stuttgart'ta yayımlanan sosyalist dergi *Neue Zeit*'a gönderir. 1893'te bu dergide en ilginç, yazın açısından en başarılı makalelerinden biri olan, 1517'deki "Habis 1 Mayıs"ı anlattığı, tarihsel açıdan mükemmel bir araştırmaya dayanan yazısı yayımlanır:

"Nisan sonlarıydı ve Londra şehri alışılmışın dışında bir heyecan içindeydi. Nitekim, gençleri eğlendirirken, ağırbaşlı ve barışçıl yurttaşlar için birtakım rahatsızlıklar yaratan 1 Mayıs yaklaşıyordu, bir yandan da şehirde türlü söylentiler, acayip önseziler, sessiz tehditler dolaşıyordu. Hep tehdidi dile getirilen (...) ayaklanma-

nın; beraberinde büyük zararlar getiren, şehirdeki, hatta bütün Britanya Krallığı'ndaki (...) has İngilizlerin 'ağır zulmüne' neden olan denizaşırı yabancılara karşı o kadar sık denenen, ama bir türlü başarıyla tamamına erdirilemeyen o başkaldırının bu kez hakikaten gerçekleşeceği söyleniyordu. Artık, diyordu söylentiler, (...) bütün bu yabancılardan kurtulacağız; hepsi öldürülecek, bu hızlı infazdan kurtulanlar da gemilere konup geldikleri ülkelere gönderilecek."

Burada Tussy'nin "yabancı" olarak adlandırdığı Yahudiler değildir; yüzlerce yıl önce İngiliz kralları tarafından asker yapılmaya çalışılmış veya savaşlardan ve dini fanatizmden kaçmış Flaman dokumacıları, Fransız madencileri, Fransız Protestan teknisyenleri ve İtalyan tüccarları kastetmektedir. İngiliz esnaf birliklerinin bütün nefreti bu yabancılara yönelmiştir. Muhatapları zengin bir yabancı olmadığı sürece, kümes hayvanları ticareti yapmaları veya peynir satmaları yasaktır. Geç ortaçağ yasalarından; "Hiçbir yabancının (...) bu zanaatın özgürlüklerinden yararlanmasına izin vermeyeceksiniz," diye alıntı yapar.

Fakat bu nefretin temelinde yoksulluk ve varoluş kaygıları yatmaktadır:

"Her şeyin bozulduğu, zıvanadan çıktığı günlerdi. Halkın yoksulluğu artıyordu; şehirlerde ustalar, kalfalar ve çıraklar işten çıkartılıyor, yerlerine 'labourers', yani yevmiyeli işçiler alınıyordu, bu arada kırsalda da koyunlar insanları yutmak, hatta daha da beteri şehirlere kovalamaktaydı. Hayata neredeyse tamamen pahalılık ve hastalık egemen olmuştu. Bazı şehirler çoktan terk edilmişti (...), anacaddeler pislikten geçilmiyor; işsiz serseriler ile gücü kuvveti yerinde dilencilerin sayısı hızla artıyor ve dünya zenginliği bağlamında parlayan yıldız Londra'da bile yoksullar kapı kapı dolaşıp veya alenen sokak ortasına oturup dileniyordu. Böyle bir sefalete alışık olmayan halk homurdanmaya başlamıştı; birkaçı zenginlerin yoksullara gösterdiği berbat muameleden bahsederken, çoğunluğu oluşturan yığınlar tamamen el yordamıyla bu sefalete bir açıklama

bulmuşlardı: Her şey; İngiliz kadın ve erkeklerin giyeceksiz ve yiyeceksiz kalmaları, yabancıların suçuydu."

1 Mayıs 1517 gecesi iki binden fazla Londralı çırak ve işsiz, Flaman ve Fransız zanaatkârların yaşadığı mahalleleri basar, evleri ateşe verir, dükkânları, atölyeleri ve kiliseleri yağmalar. İtalyan tüccarların evlerinin önünde toplanıp "Yabancılara ölüm!" diye bağırır, camları kırar, bütün Londra'yı dehşete sürüklerler. Bu "habis mayıs gecesi" ölenlerin sayısı hiçbir zaman hesaplanmamıştır. Yine de, en azından çete liderleri polis tarafından yakalanıp mahkeme önüne çıkartılırlar. Aralarından yaklaşık yirmi tanesi ölüm cezasına çarptırılır, fakat aralarında masumların da olması yabancı düşmanlığına yeni bir zemin hazırlar.

Bu yazı bugün hâlâ geçerliliğini koruyan etkili bir yazı olabilirdi, şayet kendisine uymayan, patetik bir sonu olmasaydı: basit bir sosyalist parti propagandası etkisi yaratan, Londra Hyde Park'taki sosyalist 1 Mayıs kutlamalarına düzülen bir methiye.

"'Yabancılara' savaş ilan etmek için toplanmıyor onlar, bilakis, işçiler için 'yabancı' diye bir kavram olmadığını, bütün dünya işçilerinin kardeş ve tek düşmanlarının da bütün dünya kapitalistleri olduğunu ilan etmek için toplanıyorlar."

Tussy burada vicdanının sesini bastırır, İngiliz işçilerin yabancı düşmanlığı konusundaki kendi acı tecrübelerini göz ardı eder, anlatımının elinden dramatiği ve inandırıcılığı alır. Ona böyle bir kapanışı öneren Aveling midir? Yoksa, Marksizmin önyargıya ve öfkeye, yabancı düşmanlığına, antisemitizme ve rekabete karşı bir ilaç olmadığı yolunda sık sık yaşadığı kendi tecrübelerini itiraf edemediği için, "hareket" ve "işçiler" konusunda kendi kendini ikna etmeye mi çalışmıştır?

Japon biyografi yazarı Chushuchi Tsuzuki, Tussy'nin kendisini bir sosyalist yazar olarak kabul ettiremediğini, çünkü "araştırmalarının sonuçlarını toparlayıp bir bütün haline getirmeye yeterli yeti"yi geliştirebilmek için "düşüncelerinin fazla oynak," olduğunu söylemiştir.[582] Temelde, kadın aklında biçimlendiricilik gücünün

yeterli olmadığını iddia eden eski klişeyi hatırlatan, kadın düşmanı bir yaklaşımdır bu.

Tsuzuki, Bernstein ve Kautsky'nin aksine Tussy'nin hiç okul eğitimi almadığını ve üniversite öğrenimi görmediğini; kimsenin ona bir yazının, bir makalenin inandırıcı olması için nasıl kurulması gerektiğini öğretmediğini; bilgisinin temelinin babası ve Engels tarafından önüne az ya da çok keyfî seçimlerle konan karışık eserlerden oluştuğunu; kimsenin onun yazdığı metinleri yapıcı biçimde eleştirerek ele almadığını unutmuştur. Bu olayda, yani yazı işleri müdürlüğü yapan Karl Kautsky örneğinde olduğu gibi; metinleri ya olduğu gibi basılmakta ya da yazı işleri kendi inisiyatifini kullanarak bazı bölümlerini çıkartmakta, değişiklik veya eklemeler yapmaktadır, bu yüzden de asla yapıcı bir diyalog başlatma şansı doğmaz. Üzücü aslında; nitekim "Habis 1 Mayıs" yazısı doğru tarihsel bilgilerin yanı sıra öyle sağlam bir tarz ve öyle derin bir gerilim ve dramaturji hissi sunuyor ki, keşke daha sık böyle metinler kaleme alsaydı dedirtiyor insana.

3 Mayıs 1893'te Avam Kamarası İngiliz madencilere günde sekiz saat mesai hakkı veren yasayı onaylar. Tussy açısından sevinilecek bir yanı yoktur bunun, zira hükümet geçen sonbahar sekiz saat mesaiyi çoğunluk oyuyla reddeden maden işçilerinden daha ilerici davranmış, bu şekilde kesin dost ve düşman ayrılığı sarsılmaya başlamıştır. Kendi cephesinden eleştiriler yükselmesine şaşmamak gerek. Özellikle de Eduard Bernstein, pek çok teorik makalesinde eski, mücadeleci Marksizmin yeniden gözden geçirilmesinin vaktinin gelip gelmediği sorusunu yöneltir.

Daha sonra "Revizyonizm" genel terimi altında toplanacak metinlerinden birinde, "Genel şartlar 'Manifesto'da anlatıldığı gibi tehlikeli bir hal almadı," diye yazar. "Bunu saklamaya çalışmak faydasız olduğu kadar büyük bir aptallık da olur. (...) Politik açıdan, kapitalist burjuvanın elindeki imtiyazın (...) adım adım demokratik kurumlara kaydığını görüyoruz. (...) Fabrika yasal düzenlemeleri, köy yönetimlerinin demokratikleştirilmesi (...), sendika ve

kooperatiflerin tüm yasal engellerden arındırılması, (...) gelişimin bu aşamasının simgelerini oluşturuyor."[583] Çok benimsenen eski antagonizmi artık bir yana bırakmak gerekir. Burjuva ile sosyalist kamplar birbirine yakınlaşmalıdır. Sadece bir "katastrofa", burjuvazinin elindekilerin proletarya tarafından şiddet kullanılarak kamulaştırılmasının toplumda devrim yaratacağına inanmak çocukluk olacaktır.

Bu arada Engels, Bebel ve Louise Kautsky eşliğinde vasiyetnamesini hazırlamaktadır. Hemen her gün gördüğü Tussy'ye ise hiç danışmaz, Laura'ya yazdığı mektuplarda da kesinlikle bu konudan bahsetmez. Mirasının idareciliğine Bernstein'ı, Louise Kautsky'yi ve Samuel Moore'u atar. SPD'ye (Alman Sosyal Demokrat Partisi) bin sterlin bağışlar. Pumps'a üç bin sterlin bırakır. Kütüphanesinin tümünü, Marx'ın kitaplarıyla birlikte, parti arşivine devreder; ki bu açık bir hak ihlali teşkil etmektedir. "Bütün kitaplar (...) ve bana ait tüm telif hakları için (...) August Bebel ve Paul Singer'i yetkili kılıyorum," der kelimesi kelimesine. Elyazmaları da, Bebel'in eline, parti arşivine devredilecektir. Ev, bütün eşyalarıyla birlikte "Cadı"ya, Louise Kautsky'ye gidecektir. Louise kalan mirasın dörtte birini de alır; diğer dörtte üçlük bölüm Tussy'ye, Laura'ya ve Jenny'nin çocuklarına verilecektir.

Mirasın en can alıcı bölümünde Engels, babasının ölümünden sonra Tussy'nin saklaması için ona emanet ettiği Marx elyazmaları üzerine şöyle demektedir:

"Ölüm ânımda; zilyetliğine sahip olduğum, merhum arkadaşım Karl Marx'ın tüm edebi elyazmalarının ve onun tarafından veya ona hitaben yazılmış tüm aile mektuplarının (...), miras yetkililerim tarafından Eleanor Marx-Aveling'e (...) verilmesi kararımı açıklıyorum."[584] Bir yıl kadar sonra, Kasım 1894'te bu kararına bir ekleme yapar: "Bana yazdığı mektuplar, Karl Marx'ın elyazısını taşıyan bütün kâğıtlar ile benim ona yazdığım mektuplar hariç, ona yazılan tüm mektuplar Eleanor Marx-Aveling'e iade edilecektir." Fakat aynı zamanda, bunların "sadece kendi arzusu" olduğu

ve "miras yetkililerini yasal olarak kesinlikle bağlamadığı" yolunda ilginç bir sınırlandırmada da bulunur.[585]

1885'te Eduard Bernstein'la birlikte *Felsefenin Sefaleti*'nin Almanca baskısını yayımlayan Karl Kautsky, daha sonra, Marx ve Engels'in eserlerinin sağlam bir düşünsel bütünlük arz ettikleri, onları birbirinden ayırmanın büyük bir hata olduğu konusunda haklı olarak şikâyetlerini dile getirir:

"Hiçbir şey bu mirasın bölünmeden saklanmasından daha kolay olamazdı. Bunun için Marx'ın vârisleriyle; kızları Laura ve [Eleonore] ile bir anlaşma yapmak yeterli olurdu. (...) Tüm edebî miras Tussy ve iki tecrübeli Marksistten oluşan bir üçlü kurula devredilseydi, vârisleri buna kesinlikle itiraz etmezdi. (...) Bernstein ve birlikte Marksizm üzerinde yoğun olarak çalışmıştık ve konuya o zamanlar bizim neslin, anadili Almanca olan tüm Marksistlerinden daha hâkimdik. Birbirimizi çok iyi tamamlıyorduk. Engels, Bernstein'ı politika yazarı olarak daha çok beğeniyordu, belki de bunda haklıydı. Öte yandan ben kendimi tarih ve doğal bilimler açısından olduğu kadar teorik bakımdan da Bernstein'dan daha iyi buluyordum. (...) Arada kıskançlık olmadan, uyum içinde birlikte çalışmıştık. Tussy'yle de çok iyi anlaşıyorduk. Bu yüzden, toplu mirasın yayını konusunda Tussy ile biz ikimizin yetkili atanmasını beklerdim."[586]

Edebî mirasın bölünmesi kararının arkasında kim vardı? Tam bir düşüncesizlik sonucu muydu, yoksa derin bir içten pazarlık mı söz konusuydu? Engels böyle önemli bir konuda Tussy'ye veya Kautsky ve Bernstein gibi uzmanlara neden danışmamıştı? Gizliden gizliye, Engels'in mirasının isim verilerek atanmış yetkilileri olarak, Marx elyazmalarını Tussy'ye iade etmemeyi, mirasa yapılan tuhaf eklemeden yararlanarak parti arşivine aktarmayı tasarlayan Bebel ile Louise Kautsky'nin bu kararda yarattıkları psikolojik etki aşikâr. Bu süreçte dışarıdan birilerinin, özellikle de farklı nedenlerden dolayı şüpheyle yaklaştıkları Kautsky ve Bernstein'ın işlerine karışmasını istemezler: Kautsky, Louise'in eski eşi; Bernstein ise kendi saflarına iftira eden bir "revizyonist"tir. Editör ve miras yet-

kilisi olarak devre dışı bırakmaya çalıştıkları Tussy'nin yanında yer almaları onlar için ekstra bir eksi puan oluşturmaktadır. Böylece, Marksizm tarihinin en vahim kararlarından biri verilmiştir. Nitekim, yayımlama görevi Tussy, Bernstein ve Kautsky'ye verilmiş olsaydı, dünya hâlâ Marx ve Engels'in tüm eserlerinin güvenilir bir toplu basımını bekliyor olmazdı.[587] Çalışkanlıkları ve konuya duydukları hayranlık sayesinde mirası, savaş yüzünden Berlin*, Moskova** ve Amsterdam'a*** dağılmadan ve hareket "komünist" ve "sosyal demokrat" olarak daha da küçük parçalara bölünmeden önce, editöryal açıdan yayına hazır hale getirmeyi başarırlardı mutlaka. Bu bölünme araştırmacılar önünde büyük bir engel teşkil etmenin yanında, Marx'ı tanıma çalışmalarında da büyük hata ve boşluklara yol açmıştır. Hangi önemli metnin kimin tarafından yazıldığı sorusuna güvenilir bir açıklama getirmek onlarca yıl almıştır. Bu yüzden, Engels'in kaleme aldığı *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim* makalesi tarihe önce Marx makalesi olarak geçmiştir. Aynı zamanda, Kırım Savaşı ya da pan-Slavizm üzerine eleştirel makaleler yazan Marx'ın aşırı Rus karşıtı tavrı, yirminci yüzyılın altmışlı yıllarına kadar su yüzüne çıkmamıştır. Bu yazıların zamanında İngilizceden Rusçaya ve Almancaya çevirileri yapılmış olsaydı, tarihin gidişatını değiştirecek sonuçlar doğurma ihtimalini bir yana bırakalım, en azından Rusya'daki Marx coşkusu bundan nasibini alabilirdi belki, kimbilir?

Ağustos 1893'te, İkinci Enternasyonal'in, her zamanki gibi çok konuşulan, ama pek bir sonuca ulaşılamayan üçüncü kongresi Zürih'te düzenlenir. İlk önce, her kongre öncesi tartışılan konu gündeme gelir: Anarşistler kabul edilmeli mi, dışlanmalı mı? Ardından, çok taze bir siyasi konu hakkında, bir savaş durumunda sosyal demokrasinin nasıl tavır alacağı üzerine hararetli tartışmalar gerçekleşir. Zira, Alman ordusundaki asker sayısı 60 bine çıkmıştır,

---

* Parti arşivi
** Marksizm-Leninizm Enstitüsü
*** Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü

Rusya ile Fransa askeri ittifak kurmuştur, Çin ve Japonya arasında ağır çatışmaların eli kulağındadır ve İngiltere Güney Afrika'daki bir Boer cumhuriyeti olan Transvaal üzerine ellerini ovuşturmaktadır. Fakat, kutsal öğreti sayesinde konu kısa sürede sonuca bağlanır: Sınıf egemenliğine son verildikten sonra savaş da kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Kapitalizmin alaşağı edilmesiyle dünya barışı sağlanacaktır. Amin.

En azından kadınlar açısından, George Bernard Shaw'un da sayesinde birkaç kazanım söz konusu olmuştur. Shaw, İngiliz Fabiancıların temsilcisi olarak, kadın delegelerin önerilerini destekler ve hatta taleplerini daha da genişletir: Yetişkin kadınlar için günlük azami sekiz saatlik, on sekiz yaşın altındaki kızlar içinse altı saatlik mesai süresi, sağlığa zararlı işyerlerinde çalıştırılma yasağı, kadın fabrika müfettişlerinin atanması, doğum öncesi ve sonrasında toplam altı haftalık annelik izni. Bunlar tabii ki sadece, daha sonra politik hayata geçirilmesi gerekecek birer dilek niteliğindedir. "Eşit işe eşit ücret" talebinin de programa katılma önerisi erkek çoğunluk tarafından reddedilir.

Toplantılar dışındaki zaman, özellikle de İngiltere ve Amerika'dan gelen Yahudi yoldaşlar arasından pek çok dost edinen Tussy için çok eğlenceli geçer. Şarkılar söylenip şiirler okunarak şehirde dolaşılır, muhteşem havada Leman Gölü gezmelerine çıkılır. *Neue Zürcher Zeitung*, "Güneş parlıyor, su göz alıyor, bayraklar dalgalanıyor, mantarlar patlıyordu," diye yazar. "Ufenau'da bayanlar ve baylar tıpkı 'sömürücüler' gibi davranıyordu (...): Olgunlaşmamış fındıkları kopartıyor, şapkalarını üvez dallarıyla süslüyorlardı. (...) Keşiş manastırının şarabından içiyor (...) ve mert lokantacı Peter Beck'in ekmek ve İsviçre peynirinden yiyorlardı."[588]

Tussy kongreye her zamanki gibi mütercim tercüman olarak, Louise Kautsky ise Viyanalı kadın işçileri temsilen katılır. Eski kocası Karl kızlık soyadı Ronsperger olan yeni Louise'iyle birlikte gelmiştir; o da güzel ve çekici bir kadın, Tussy'nin deyimiyle "Pumps'ın Alman versiyonu"dur. Göründüğünden daha akıllıdır, politik tartışmalara katılır ve hemen Clara Zetkin'le yakın arkadaş-

lık kurar. Adaşı rakibesine çok bozulan birinci Louise, utanmadan öpücükler vererek, elini tutarak, baygın bakışlar yollayarak, duymuş duymamış herkese August Bebel'in sevgilisi olduğunu gösterir. Üstelik karısı ve üç aylık hamile kızı da kongrededir. Tussy bundan hiç hoşlanmaz, çünkü her ikisini de; Frieda'yı da, Julie Bebel'i de çok sevmektedir. Hiç de geri kafalı olmayan Clara Zetkin de duruma bozulmuştur. Böylece, bu kongrenin dedikodu malzemesi Tussy ile Aveling değil, Bebel ile Louise olur.

Son gün birdenbire Friedrich Engels belirerek bütün delegeleri şaşkına uğratır ve büyük bir tezahüratla karşılanır. Tabii ki kendisini ölümle daha da yoğunlaşan bölünemez bir zihinsel ortaklığın parçalarından biri olarak yine Marx'ın yamağı gibi sunmak zorundadır. Sosyalistlerin ondan beklediği budur. Bazen çok ayak diremesine rağmen, ölene kadar bu rolü oynamak zorunda kalır.

Büyük lisan dehası "Bana hazırladığınız bu beklenmedik güzellikteki karşılama," diye dikkat çekici biçimde duraksayarak, İngilizce, Fransızca ve Almanca konuşmasına başlar, "(...) öyle tahmin ediyorum ki benim şahsıma değil, yukarıda resmi asılı o büyük adamın çalışma arkadaşına yapılmıştır. Marx ile birlikte harekete katılışımız bundan tam elli yıl önceydi. (...) O zaman küçük gruplar halindeki sosyalizm, bugün bütün resmî dünyanın karşısında titrediği devasa bir partiye dönüştü. Marx öldü, ama eğer yaşasaydı, geriye dönüp de Avrupa ve Amerika'ya, hayatını adadığı işe gururlanarak bakan bir adam olmazdı. (...) Bu bakımdan daha çok ilerlemeliyiz. (...) Bir tarikata dönüşmemek için tartışmalara açık olmalıyız, ama ortak bir temeli de korumalıyız. (...) Yönetimin isteği üzerine kongrenin burada bittiğini ilan ediyorum. Yaşasın uluslararası proletarya!"[589]

Yine alkışlar, tezahüratlar. Sadece Tussy sessiz kalır. Engels'in konuşması gözlerini yaşartmıştır. Kongre sonunda tüm katılımcılar ayakta Marseillaise'i söyler.

Oturumlar arasında Tussy ve Kautsky uzun uzun Marx'ın mirasını tartışmışlardır. Tussy'ye göre, aralarında en azından bir

Heinrich Heine mektubu olmalıdır. Heine ve babası Paris sürgünü sırasında iyi arkadaş olmuş ve pek çok kez yazışmışlardır.

Stuttgart'a döndükten sonra Kautsky yeniden konuyu açar ve Tussy'den Heine mektubunu *Neue Zeit*'ta yayımlanmasına izin vermesini ister. Fakat Tussy, mirası denetimleri altında tutan Engels ve Louise Kautsky'den izin almak zorundadır artık. Bir tartışma yaşanır. Mektubu iade etmez, okuması için bile Tussy'ye vermezler.

Kautsky, Engels'e, "(Tussy) cevap olarak, mektubu bana iletmeye hazır olduğunu, ancak maalesef (...) senin onayın olmadan veremeyeceğini yazdı," der.[590] Buna Engels'ten tamamen gerçekdışı bir yanıt gelir: "Heine'nin mektubu konusuna gelince, Tussy bana, sana karşı Laura'nın da onayını elinde saklı tuttuğunu söylüyor. Son zamanlarda Tussy'yi (...) hemen hiç (...) görmedim, her ikisi de muazzam meşgul ve toplantılar yüzünden kaç pazardır gelemediler."[591]

En azından Lassalle'ın Marx'a yazdığı mektupları Tussy'ye teslim ederler, ancak vasiyete erken bir müdahale kapsamında değil de, sonra geri almak üzere. Mektupları daktiloya çekecektir; Louise'in Lassalle'ın elyazısını okuyamadığı ve muhtemelen sosyalist terminolojiyi tanımadığı için altından kalkamadığı bir görev. Daktiloya çekme masraflarını Berlin'deki parti üstlenir. Mektupların bir kısmının yayımlanması planlanmaktadır. Yayın ancak yıllar sonra, 1902'de gerçekleşecek,[592] Tussy'nin ömrü bunu görmeye yetmeyecektir.

Tussy nihayet, küçük bir çocukken gördüğü, sık sık arkasından sövüldüğünü ve dalga geçildiğini duyduğu Ferdinand Lassalle'ın kişiliğini yakından inceleme fırsatı yakalamıştır. Okudukları heyecan verici ve derinden etkileyicidir; daha sonra bir yayıncının deyişiyle "Alman sosyalizminin en önemli beyinlerinin görüş teatisi"ni yansıtmaktadır.[593] Mektuptan ziyade, Marx-Engels yazışmalarında hâkim olan hafif küfürlü, erkek erkeğe tarzdan tamamen uzak, ekonomik ve politik içerikli uzun birer makaledirler.

Ekim 1849'da Lassalle Düsseldorf'taki cezaevinden "Sevgili

Marx," diye yazar, "Almanya'da yaşayan her kızıl demokrat, kızıl olmanın ne demek olduğunu en az bir kez tecrübe ediyor. Ya işten çıkartılıyor, ya tutuklanıyor, ya ekmeği elinden alınıyor ya da öldürülüyorlar. Bizse kelimenin tam anlamıyla doğranıyoruz. Bugün burnumuz, yarın kulağımız, ertesi gün bacağımız (...) ve hepsinden önemlisi de, sayın hakimler tarafından (...) yaşamsal besinden elimiz kesiliyor! (...) Acının şiirini yazan bir şair için çok ilginç bir malzeme, yeni bir İsa yazgısı bu, çok şerefli bir şey, (...) ama aynı zamanda çok da zor."[594]

Ancak mektupların tek konusu politika; Alman devrimi, Rus çarlık rejimi ve Kırım Savaşı değildir. Lassalle büyük bir ilgiyle Marx'ın eşi Jenny'nin, çocukların ve bizzat Tussy'nin hatırını sormakta, küçük Edgar'ın ölümü dolayısıyla başsağlığı dilemekte, uzak Londra'daki eski dostları anmaktadır:

"Ah, sürgünde olan siz değilsiniz, benim! Çünkü siz pek çok eski mücadele ve inanç dostu aynı şehirde bir aradasınız! Ama ben bütün bu yılları tek başıma, eski silah arkadaşlarımdan, son Mohikanlar'dan uzakta geçiriyorum (...)"595

Sık sık olduğu gibi yine incinmiş olan Marx "Yahudicik"i yanıtsız bıraktığında, Lassalle Londra'ya şöyle yazar:

"(...) Bu hassaslığın nedenini anlamamış olmakla birlikte çok üzüldüğümü söylemek zorundayım, çünkü ben (...) sana karşı hâlâ eski sevgi ve saygıyı besliyorum. Ama sen beni unutmuş gözüküyorsun, ki bu hiç de adil değil."[596]

1893 sonbaharında Engels'in evine Ludwig Freyberger adında, Tussy'nin ilk bakışta antipatik bulduğu, sosyalist idealler besleyen genç bir doktor gelir. Louise'le arasında bir şeyler olması için görevlendirildiği bellidir. Nitekim, bütün sosyalist camianın Bebel ilişkisinden haberdar olduğu o günlerde derhal bir çözüm bulunması gerekmektedir. Engels, Bebel ve Louise'in babasının mirası konusunda dolandırmak için Tussy'ye komplo düzenledikleri izleniminin uyanmasına kesinlikle izin verilmemelidir.

Freyberger Londra'ya geleli üç ay olmadan evlilik ilanı verilir.

Önceden duyurmaksızın, hiçbir kutlama düzenlemeksizin. O ana kadar Louise'in dostu olduğuna inanan Tussy, kendini atlanmış hisseder. Louise'e bunun fazla hızlı bir karar olduğunu yazar. Daha damadı tanımıyordur bile. Kendisinden beş yaş daha genç, hayat tecrübesi olmayan bir adamdır. Ayrıca Zürih meselesi ne olacaktır? Açıkça sergilediği, Bebel'le büyük aşkı?

Bunun üzerine Louise, hatalarla dolu, katur kutur, zar zor anlaşılan İngilizcesi ile şöyle yazar:

"Zürih'le ilgili yazdıkların beni güldürdü. Arkadaşlarımın nasıl da benim hayatıma karışmaya çalıştıklarını çok iyi biliyorum. (...) Sürekli hakkımda konuşulduğunu duydum. (...) Bütün bu 'dedikodular' sonucu bu adımı atmak zorunda kaldım. (...) Ludwig'e (...) geçmişimle ilgili her şeyi anlattım. (...) Şu anda mutluyum ve umarım böyle de kalır. Eskisi gibi bağımsızım."[597]

Tussy bir şeyler sezer. "İnce zekâsı ve parlak espri yeteneğinden" pek hazzetmediği "yeni damada" karşı güvensizliğinin yanı sıra,[598] bundan böyle dörtlüye dönüşecek üçlünün kendisiyle ilgili planlarını da yavaş yavaş anlamaya başlar:

"Eğer General'e bir şey olursa," diye yazar Laura'ya, "Freyberger'in alabileceği her şeyi toplayıp satabilecek pozisyonda olduğunu söylüyor Bernsteinlar! Bu arada, her ne kadar kendisinin de bir Yahudi olduğuna Yahudi kafam üzerine iddiaya girersem de, Freyberger'in bir antisemitist olduğunu ve hareketle hiçbir ilgisi bulunmadığını bilmen gerek. (...) Sam Moore (...) da endişeli görünüyor. (...) Bana, (...) bütün elyazmalarının sağlama alınması konusunda General'le konuşma fırsatı bulmaya çalışacağını söyledi. (...) Arap'ın elyazmaları bizim üzerine titrememiz gereken bir şey."[599]

Genç kadın düğünden hemen sonra hamile kaldığında -Bebel, doğrudan olmasa da, bebek yapma konusunda ona gerçekten yardım etmiştir!-, kocasıyla ayrı bir ev kurmaz, Regent's Park'taki villada yaşamaya devam eder. Hatta "General"e taşınmaları gerektiğini söyler. Eski ev bir aile için yeterince geniş değildir. Tussy sinirlenir. Ev yirmi yıl boyunca yeterli olmuş, pek çok konuk ağırlamıştır;

şimdiyse aniden bir taşınma telaşı sarmıştır etrafı. Neden? Yeni mobilya da ister Louise. Yaşlı "General"in parasını mı kullanmaktır sadece niyeti? Yoksa, değerleri konusunda genç kocanın piyasada şüphe uyandıracak kadar detaylı araştırma yaptığı Marx elyazmalarına daha iyi göz atabilmek için fırsat mı kolluyordur?600

Tussy Laura'ya, "Tek bildiğim General'i bizden uzaklaştırdıkları," diye yazar. "Kesin kanıtlar ortaya sürebileceğimden değil, ama bilirsin, hani insan bazen tanımlayamadığı binlerce ayrıntı hisseder ya."[601]

Freyberger, Louise ve Bebel'in amaçlarına ulaşmasına az kalmıştır. Engels, çok fazla alkol alan, felç geçirmiş ve kronik boğaz ağrısından mustarip, şüpheci bir yaşlı adama dönüşmüştür. Eskisi gibi sürekli eve girip çıkan konuklar yoktur artık. Yılışık Freyberger ile baskın Louise, onu etkileyebilecek herkesi evden uzak tutarlar. Esas vâris olacağı kesinleşen Louise, o tatlı, aşırı dostane tavrını tamamen bir kenara bırakmıştır. Engels'e talimatlar verir, ne yapıp ne yapmayacağını söyler, her fırsatta yaşından bahis açar ve onu eve hapseder. Tussy Engels'i birkaç saniye yalnız yakaladığında, arı sokmuş gibi can havliyle koşar, Engels'e bağırır, "tamamen hafızasını kaybettiğini, beş dakika öncesini bile hatırlayamadığını, çıldırmanın işten bile olmadığını", zira "daha yeni yukarıda olduğunu tembihlediğini," söyler.[602] Belli ki Tussy'nin o hassas konuyu; mirasın kaderi mevzusunu açabileceğinden korkmaktadır. Olay bu noktaya gelmeden Tussy'yle ilişkisini tamamen koparır ve onu Bebel'le ilişkisindeki özel hususları etrafa yaymakla suçlar.

15 Eylül 1894'te, "Sevgili Tussy," diye yazar bu kez Almanca olarak, "çok güvenilir bir kaynaktan güvenimi kötüye kullandığını öğrendiğimi haber vermek istiyorum sana. Liebknecht, senin selamını söyleyerek Singer'a, ne olduğunu senin de bildiğin, Bebel ile ilgili konuyu anlatmış. Konuya hiç girmek istemiyorum, tek söylemek istediğim; yakın bir arkadaşlık konusunda bütün güvenimi kaybettiğim. Selamlar, Louise Freyberger."[603]

Suçlamalar tamamen uydurmadır, çünkü Adler'den Zetkin'e kadar herkesin bu ilişkiden zaten haberi vardır ve bizzat Louise bunu

duyurmak için elinden geleni yapmıştır zaten. Tussy buna rağmen kendini savunma ihtiyacı hisseder ve Liebknecht ile Singer'dan bir çeşit yalanlama belgesi ister. Belge postayla gelir: Dedikodu yapmamış, hiçbir şey anlatmamıştır diye onaylar ikisi de ve olayın zaten "maalesef yeterince bilindiğini," yazarlar.[604]

Ardından, bu arada dede olan Bebel de kaleme sarılır. Eski bir tornacıya yakışan mektubu alıntı yapılmayı hak ediyor:

"Louise'e, bizim önceki konuşmalarımızı senin Liebknecht'e aktardığını yazdığım doğru. Temmuz ortasında benimle birlikte Stuttgart'a yolculuk ederken Singer bana, Liebknecht'in kendisine iki gün önce, benim Louise'le olan eski ilişkimi bildiğini söylediğini ve senin Freyberger hakkındaki görüşlerin konusunda bir dizi ifadeni aktardığını anlattığında, ben öyle anlamıştım. Benim bildiğim kadarıyla Londra'da senden başka bu ilişkiyi bilen olmadığından ve hepsi seninle bağlantılı olarak anlatıldığından, doğal olarak Liebknecht'in bu bilgiyi sadece senden alabileceği sonucuna vardım. Ve, bugün beni ziyaret eden ve Liebknecht'le sohbetini anlatan Singer (...), Liebknecht'in Louise ve benimle ilgili bilgiyi senden aldığını söylemediğini, ama Liebknecht'in anlatımından ve senin Freyberger hakkında söylediklerinden (...) kendisinin de Liebknecht'in haberleri senden aldığı sonucunu çıkarttığını söyledi. Singer'ın bana (...) anlattığı bu haberlere (...) hiç sevinmediğimi tahmin edebilirsin. Haliyle Louise'e ilettim bunları. (...) Ayrıca, olayın ilgili tek kişileri olan mağdurları için olay kapanmış olduğuna göre, Z.'den* ve başka birilerinden çıkan bu dedikodular artık beni ilgilendirmiyor. Kadın erkek tüm dedikoducular arkamdan ne istiyorlarsa onu söyleyebilirler. Umarım Louise de benimle aynı görüştedir."[605]

Artık kılıçlar çekilmiştir. Tussy ve Bebel bundan böyle düşmandırlar. Gerçi şüphe duyduğu için formalite gereği özür diler, ama, iftiraları sayfalar sürmüşken, özrü sadece bir buçuk satır değerin-

* Clara Zetkin kastediliyor.

dedir. En sonunda da, mirasın kaderiyle ilgili Tussy'nin korkularını doğrular nitelikte ifadeler kullanır:

"Sakin ol, Louise senin çıkarlarını (...) zedeleyecek hiçbir şeye izin vermez; öte yandan, General'in sen ve Laura'ya karşı herhangi bir şey yapması imkânsız ve düşünülemez. Demek istiyorum ki, eğer General'in gelecekle ilgili düzenlemeleriyle bağlantılı herhangi bir konuda şüphelerin varsa, en iyisi gidip General'den kendin bilgi istemen olacaktır. (...) Muhtemel edebî mirası düzenleme işi, *senin de tamamen güvenmen gereken ellerde*. (...) İçten dileklerimle, August."[606]

Bu ifade Tussy'yi çileden çıkartır. Laura'ya, "Bebel'in elyazmalarının 'emin ellerde olduğunu' yazdığını hatırlarsın," der. "Eğer olayın dışındakiler bunu biliyorsa, bizim haydi haydi bilmemiz gerekir. (...) Elyazmaları, özellikle de özel mektuplar bizim; onlar bize ait, Engels'e bile değil."[607]

August Bebel'in, Liebknecht'in de doğruladığı gibi dedikodusunu yapmayan, kitabı *Kadın ve Sosyalizm*'i İngiltere'de tanıtan ve hakkında her yerde daima iyi konuşan Tussy'yle ne alıp veremediği vardır? Muhtemelen inanılmaz derecede kızı Frieda'ya benzediği için Tussy onu korkutmaktadır. Oğlu Werner'in doğumundan sonra Frieda'nın durumu iyice ağırlaşmıştır; loğusa depresyonuna girmiş, kuruntulara kapılmıştır. Bodensee'de bir tecrit hastanesinde yatmaktaydı. Tussy ve Frieda'nın birbirini sevdiğini iyi bilir Bebel. Acaba Zürih'te aralarında konuyu mu konuşmuşlardır? Acaba Frieda'nın rahatsızlığının nüksetmesinin kendisi ve Louise'le yaşadığı ilişkiyle bir alakası var mıdır?

Tussy'de de aynı entelektüel hırs, aynı enerji vardır. Tussy'nin çocukken çok deli dolu olduğu, büyük bir hevesle jimnastik okuluna gittiği, sokakta oğlan çocuklarla kavga ettiği anlatılır. Frieda da, henüz Dresden'de yaşıyorlarken bir jimnastik kulübüne girmek istemiş, ama kız olduğu için kabul edilmemiştir.

Frieda hastadır, delidir, intihar girişiminde bulunmuştur. Bebel'in Tussy'ye de aynı akıbeti dilediği varsayımından hareket

etmemek lazım, ama iki kadın arasındaki benzerliklerin onu derinden etkilediği açıktır.

Ekim 1894'te, Louise doğum yapmadan bir ay önce Engels, Freyberger çifti ve tüm hizmetlilerle birlikte birkaç ev öteye, yeni mobilyalarla döşenmiş daha da büyük ve daha da şık Regent's Park 41 numaraya taşınır. Tussy yavaş yavaş paniğe kapılmaya başlar, karamsar mektuplar yazarak Laura'dan hemen gelmesini rica eder.

"General'e karşı bütün şükran borcumuza rağmen, bize bu şekilde davranılmasına izin veremeyiz. Sen Louise'in çekindiği tek insansın, bu duruma sadece sen müdahale edebilirsin. Freybergerlerin edebî mirasın tek yetkili yöneticileri olmasını istemiyorsan harekete geçmelisin, hem de hemen."[608]

Normalde mektup tembeli olan Aveling de olaya katılır. "Gel! Gel! Gel!" diye yazar Laura'ya. "Konunun aciliyetini anlamıyorsun. General çok tehlikeli bir ruh hali içerisinde. Babasının kâğıtları hakkında hesap sorma hakkı bulunan siz iki kadından başka kimsenin işine karışılmasına izin vermez. Sizin hesap verilmesini talep etmeniz ve bu hareketinizin sebebini, yani Freybergerlere güvenmediğinizi açıkça belirtmeniz gerek. İnan bana, elyazmalarını kurtarmanın tek yolu bu."[609]

Ama Laura gelmez. Durumun ciddiyetini anlamamış gözükür ve anlaşılan, Bebel ve Louise sayesinde, pek çok insan gibi o da Tussy'nin paranoyak ve isterik olduğuna inanmıştır.

1894 ilkbaharında Aveling İşçi Partisi'nden atılır. Konuk oyunculuğu ancak on dört ay sürmüştür. Resmî açıklama, son 1 Mayıs gösterilerinde yaşanan görüş ayrılıkları yönündedir. Büyük gösterinin baş organizatörlerinden biri olarak Hyde Park'ta İşçi Partisi'ne özel bir sahne temin etmemiştir. Fakat, gerek kişisel, gerek politik başka nedenler de bulunmaktadır. Aveling ocak ayında, Manchester'daki bir konferansta Britanya'da monarşinin kaldırılması gerektiğini söylemiştir. Solcular için dahi fazla ileri gitmek anlamına gelmektedir bu. Yoldaşlar Kraliçe Victorya'larından ayrılmak istemezler. Öte yandan, Aveling'in tuhaf cinsel hayatı üzerine de yine söylentiler dolanmaktadır...

Avelingler hakkında yalanlar yaymak bu şartlar altında Louise için çok daha kolay hale gelmiştir. İngiltere'nin bütün sosyalist partilerinden atıldıklarını yazar Almanya'ya. "General", yani Engels de evine girmelerini yasaklamıştır güya.[610]

Plan işler. Tussy'nin sinirleri daha fazla dayanmaz. Konferans vermeye mecali kalmamıştır. Elyazmaları için duyduğu korku bütün hayatını ele geçirmiştir. Maalesef Engels onun içini rahatlatmak için herhangi bir şey yapmaz. Bilakis, kasımda *Vorwaerts*'te, *Kapital*'in dördüncü cildinin yayımlanmayacağına dair küçük bir duyuru yayımlatır. Tussy, olaydan hiç haberinin olmadığı konusunda güvence verir. Engels kendisiyle bu konuyu hiç konuşmamıştır.

Laura'ya, "General (...) tekrar tekrar (...) dördüncü cildin nispeten daha az sorun çıkartacağını, çünkü üçüncüsünden daha ileri olduğunu söylemişti (...)," diye yazar. "Ama şimdi birdenbire, genel bir duyuruyla, sana ve bana özel olarak haber verilmeksizin, (...) bilgilerin yetersiz olduğunu ve Engels'in cildi yayımlamayacağını öğreniyoruz."[611]

Belli ki müsvedde bile -hangi durumda idiyse fark etmez- okuması için Tussy'ye verilmemiştir. İlk iki cildin İngilizce'ye çevrilmesinde canla başla çalışması karşılığında hiç hak etmediği kaba ve anlamsız bir tavırdır bu.

14 Kasım 1894'te Engels nihayet Laura ve Tussy'ye planlarını lütfeder:

"Benim sevgili kızlarım!

"Vasiyetim hakkında size söylemem gereken bazı şeyler var.

"Öncelikle, Arap'ın ölümünden sonra sizden aldıklarım da dahil bütün kitaplarımı Almanya'daki partinin hizmetine sunmaya karar verdiğimi göreceksiniz. Bu kitaplar bir birlik olarak (...) modern sosyalizmin (...) tarihi konusunda öyle eşsiz bir kütüphane ve öyle büyük bir bütünlük oluşturuyorlar ki, onları birbirinden ayırmak yazık olur. Onları bütün olarak korumak ve aynı zamanda faydalanmak isteyenlerin hizmetine sunmak, Bebel ve Alman

Sosyalist Partisi'nin diğer önde gelenlerinin uzun zamandan beri dile getirdiği bir istekti."[612]

Hukuki ve ahlaki haklar bir yana, Tussy'nin de önemli bir sosyalist yazar olduğu ve bu kitaplara *ihtiyaç duyduğu* konusunda tek söz sarf etmez. Engels'in bu başına buyruk tavrı, Marx'ın kızlarını acımasızca kamulaştırmaktan başka bir anlam ifade etmemektedir. "Alman Partisi"nin hiçbir işine yaramayacak edebî ve felsefi eserleri, Shakespeare, Heine ve Hegel'in ender bulunan baskılarını onlara iade etmeyi bile teklif etmez.

"Diğer bir konu," diye devam eder Engels, "Lassalle'ın Arap'a yazdığı mektupların yayımlanması. Tussy onları daktiloya çekmişti, çalışma masamın üstünde duruyorlar, ama taşınma yüzünden onlara dokunmaya fırsatım olmadı. Bu, dipnotlar yazılması, eski belgelerin karıştırılması, benim Arap'la mektuplaşmalarımın gözden geçirilmesi ve diplomatik bir önsöz kaleme alınması demek oluyor."[613]

Bu da açıkça, Tussy'nin zahmetli mektupları deşifre etme işini boşuna yaptığı anlamına gelir. Burada yapılan iş, "daktiloya çekmek" diye tanımlanmak suretiyle neredeyse hainlik derecesinde basite indirgenmiştir. Pratikte baskıya hazır yüzlerce mektup Engels'in çalışma masasında yatmaktadır ve yatmaya devam edecektir. "Yahudicik"e karşı eski düşmanlık mı hortlamıştır, yoksa bu, editör hanesinde Tussy'nin de adının geçmesini uygun görmeyen Bebel'in yeni bir oyunu mudur?

"Dördüncü cilde gelince," diye mektubunu sürdürür Engels, "sadece *çok* yarım yamalak notlar var. (...) Ben, ikinci ve üçüncü ciltlerdeki gibi yine deşifre işine koyulup her şeyi dikte ettiremem. Daha yarısına gelmeden gözlerim iflas edecektir. Bunu yıllar önce fark ettim ve başka yollar aradım. Yeni nesilden bir ya da iki zeki insanı Arap'ın elyazısına alıştırmanın iyi olacağına inanıyordum. Kautsky ve Bernstein vardı aklımda. Kautsky o zamanlar Londra'daydı. (...) Ona teklif ettim, o da kabul etti. (...) Çalışmaya başladı. Sonra Londra'dan ayrıldı, notları da beraberinde götürdü.

Yıllarca hiç haber alamadım. *Neue Zeit*'la çok meşguldü, ben de o yüzden elyazmasını ve deşifre edilmiş kısmını geri yollattım. (...) Bernstein da çok meşgul, ayrıca nevratseni* rahatsızlığını henüz tam olarak atlatabilmiş de değil."[614]

Öncelikle ana nedeni ele alalım: Engels'in gözlerinin durumu. Yetmiş dört yaşındadır ve Marx hiyerogliflerini çözmek, burada kendisini göstermeye çalıştığı şekliyle yaşlı biri için gerçekten de zahmetli bir iştir. Öte yandan, Marx'ın yazısını onun kadar iyi okuyabilen başka biri yoktur. Ayrıca, aynı mektupta gururla hâlâ "iki kırklığın işini yaptığını", yoğun yazışmalar yürüttüğünü, Avrupa ve Amerika'da "hareket"i izlediğini, düzenli olarak "yedi adet günlük gazete ile yirmi iki adet haftalık yayın" okuduğunu ve bunların bazılarının "yeni öğrenmekte olduğu" dillerde olduğunu yazmıştır.

Kautsky ve Bernstein'ın, birinin iş yoğunluğu, diğerinin ise rahatsızlığı yüzünden yayın işinden çekildikleri iddiasındaki ikinci argüman ise bahaneden başka bir şey değildir. Doğrusu; Kautsky'nin editörlük anlamında tam olarak kapının önüne konduğu ve Engels'in ona çalışmaya devam etmesini açıkça yasaklamış olduğudur.[615] Nedeni ise Louise'den boşanmasıdır. Engels mektubunda, Marx'ın kızlarına, *Kapital*'i yayımlamak istemediğini, çünkü bundan böyle Karl Marx'ın niteliksiz yardımcısı olmak istemediğini söylemez. Hele de bu ortak çalışmalar için layığıyla takdir edilmiyorken. O günlerde Meissner'den çıkan üçüncü cilt *Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci* Eduard Bernstein tarafından *Neue Zeit*'ta, Marx'ın kurmayı tasarladığı fikirsel binanın "kaba inşaatı" olmakla eleştirilmiştir.[616]

Tussy, öne sürülen bu zorluklardan haberdar olur olmaz derhal işi üstlenmek için gönüllü olur. Eseri deşifre etmek ve yayıma hazırlama işleriyle ilgilenmek istediğini bildirir. Engels bu kez ciddi bir bahane krizine girer.

"Orijinal elyazmasını toparlama işini üstlenmek istiyorsa, ben

* Bernstein'ın zaman zaman mustarip olduğu depresyon.

ona memnuniyetle yardım etmeye hazırım," diye Laura'ya güvence verir.[617]

Fakat o aşamaya bir türlü gelinemez. En azından Engels hayattayken, elyazması Tussy'ye teslim edilmez. Tussy sinir krizinin eşiğine geldiğinde Aveling artık ona destek olma ihtiyacı duyar. Aveling böbreğindeki büyük apse yüzünden iki kez ameliyat geçirmiş ve hastaneden yeni taburcu edilmiştir. Buna rağmen, 1894 Noel'inin ilk günü Tussy'yi yanına almadan Engels'i ziyarete gider. İyi karşılanır, yemeğe kalır, sohbetler edilir. Cebinden, sanki tesadüf gibi, Laura'nın Tussy'ye yazdığı ve kız kardeşlerin kafalarındaki soruları tek bir soru halinde özetleyen mektubu çıkartır: Elyazmalarına ne olacak? Hafif alkollü olan Engels bilgi vermeye istekli görünür. Aveling'in Laura'ya yazdığına göre, "muazzam bir sakinlik ve ağırbaşlılıkla Marx'ın elyazmaları ve kâğıtlarının *tabii ki* kızları için saklandığı ve sonunda onlara verileceği açıklamasını" yapar: "Her şey açık ve netti. (...) Peki tahmin edin ne oldu? İyice düşünün. (...) Ben General'le yemekten sonra yatmaya gittiğimde, erkek Freyberger onu kendi tarafına çekecek zamanı bulmuş ve kadın Freyberger de aynı amaçla gözyaşlarına boğulmuştu. Ben bütün masumiyetimle yeniden ortaya çıktığımda, General en otoriter ses tonuyla 'Laura'nın mektubunu yeniden göster,' dedi. Dediğini yaptım. O zaman kıyamet koptu. Bu bir komploydu (...), sen kullanılmıştın (...), sen ve Eleanor ona güvenmiyor ve kanuni bir talimatname mi istiyordunuz? (...) Bütün bunlar kem küm edilerek, büyük bir vicdan azabı içinde, bir aşağı, bir yukarı yürüyüp mobilyaların arasında süzülerek yaşandı. Beni azarlamalarının bir faydası olmadığını söyledim. Ben sadece elçiydim ve konuyu siz ikinizle çözmesi gerekiyordu."[618]

Tussy bunun üzerine Engels'i ziyaret etmeye ve aslında uzun zaman önce yapması gereken, ama korku ve saygıdan o zamana kadar hep kaçındığı özel konuşmayı yapmaya karar verir. Bu sırada elindeki son kozu da kullanır: Bebel'in mektubu.

Mektup Engels'in üzerinde acı bir etki bırakır. O ana dek koruduğu soğuk, hatta düşmanca ses tonu değişir. Louise'le Bebel

arasında bir ilişkinin, hatta belki bir komplonun söz konusu olduğunu reddetmez ve Aveling'e söylediklerileyle Tussy'yi de teskin etmeye çalışır: Kendisiyle Marx arasındakiler hariç, tüm elyazmaları ve mektuplar onlara geri verilecektir. Tussy bu sınırlama üzerinde durmaz ve sakinleşmeye başlar. En azından şimdilik. Engels ile arasındaki eski uyum yeniden tesis edilmiş gibidir.[619] Kapıdan çıkar çıkmaz Engels'in yine baskı altına alınacağından, Louise'in alarma geçirdiği Bebel'in neredeyse tehdit eder tonla şu satırları yazacağından habersizdir tabii:

"Eğer bir zamanlar yayımlanmış çalışmalarınızı yeniden yayımlamak istiyorsan, o zaman daha ileri gitmek ve hâlâ sende bulunan ve onun zamanında herhangi bir nedenden dolayı yayımlanmamış olan Marx elyazmalarını da yayımlamak zorundasın."[620]

Tussy yeniden gönül rahatlığıyla çalışmalarına döner, çalışmaktan bitap düşmektedir; eski Tussy olmuştur yine. 1895'te Rus devrimci Georgi Plehanov'un *Anarchismus und Sozialismus* (*Anarşizm ve Sosyalizm*) adlı kitabını Fransızcadan İngilizceye çevirir, Petersburg'da yayımlanan aylık bir dergi için karma politik notlar ve kitap eleştirilerinden oluşan "İngiltere'den Mektuplar" köşesini kaleme alır, bir Alman halk ansiklopedisi için İngiltere'deki işçi hareketi hakkında tek başına bir broşür olarak da yayımlanan ve Liebknecht'in önsözünü içeren bir araştırma yazısı hazırlar,[621] tasarladığı Marx biyografisinin ön çalışmalarını kitap olarak bastırır: *Karl Marx – Iose Blaetter* (*Karl Marx - Kopuk Yapraklar*).[622]

İşçi hareketi üzerine yazdığı makale muazzam kalınlıktadır ve malzemesi çok zengindir; daha geniş bir çerçeveyi hak etmektedir. Flaman dokuma işçisi kolonilerini ülkeye çeken I. Heinrich döneminden başlar, 1381'deki köylü ayaklanmasına ve Thomas Morus'un idamına değinir, 16. yüzyıl başında ipek ve dokuma makinelerinin işbaşı yapmasına kadarki gelişmeleri anlatır. Çocuk işçiliğinin başlangıcını, sendikaların ortaya çıkışını, Birinci Enternasyonal'in kuruluşunu, Marx'ın İngiltere'deki etkisini, me-

sai süresinin yasalarla sınırlandırılması mücadelesini en son grevlere kadar belgeler.

Karl Marx - Kopuk Yapraklar yazısı temelde, daha sonra Marx biyografilerinde sık sık alıntı yapılan çocukluk hatıralarına dayanır; Hans Röckle hikâyelerinden bölümler içerir, pazar gezmelerini ve piknikleri tasvir eder, Karl Marx'ın daha altı yaşını doldurmamış kızıyla yürüttüğü güya ciddi politik tartışmaları anlatır. Ailedeki herkesin bir lakabı olduğunu söyler Tussy. Babası Mohr'dur (Arap), annesi Möhme, Helene Nimmy'dir, kendisi ise Cüce Alberich, Bayan Lilliput ve nihayetinde de Tussy. Bıyık altından gülümseyerek, bu son ismi hâlâ taşıdığını ekler...

Bu yazıyı hazırlamak Tussy'nin üzerinde melankolik bir etki yaratmış olmalı; özellikle de eski uyumun gittikçe ortadan kalktığı ve Engels'in evinin artık ikinci yuva olmaktan çıktığı o günlerde. Yeniden görüşmeye başlamak ve yalnızca görüntüden ibaret olan yakınlaşma da fayda etmez. Nitekim, Louise ve Freyberger evde olduğu sürece Tussy kendini fazlalık olarak hissetmektedir.

"On iki yıl önce bugün Arap öldü," diye yazar Wilhelm Liebknecht'e, "ama galiba ben onu, annemi ve Jenny'yi; onları kaybettiğimiz zamanlarda olduğundan daha çok özlüyorum şimdi."[623]

Engels ağır hastadır artık. Kendisi anjine yorar, ama yemek borusu ve gırtlağında kanser vardır. Tussy onu neyin beklediğini iyi bilir, çünkü kanserden yana tecrübelidir. Bundan böyle aralarında kızgın mektuplar, kavgalar olmaz. Tussy ve Aveling'in tek istediği onu korumaktır. Miras kavgasının derinden sarstığı tek kişi Tussy olmamıştır, bu tartışmalar Engels'in de yaşama azmini kırmış gibidir. Engels özünde güvenilir ve dürüst, en yakın dostunun kızlarına kötülük yapamayacak bir insandır. Yedi yıl önce Florence Kelley-Wischnewetzky'ye yazdığı mektupta, Karl Marx'ın kendisine "onun yerine çocuklarına sahip çıkmasını ve haksızlığa kurban gitmemeleri için (...) onlara göz kulak olmasını vasiyet ettiğini" yazmıştır. Sorun şuradadır; kendisini Bebel, Louise ve "parti"ye

karşı da sorumlu hissetmekte, bu sadakat karmaşası içinde kafasını bir türlü netleştirememektedir. Bu onu umutsuzluğa sürükleyip hasta eder. Neredeyse ona ölüm fermanı olmuştur. Bir zamanların bu muhteşem hatibi, son âna kadar aklı yerinde olsa da, son günlerinde hiç konuşamaz hale gelir.

Haziran 1895'te Laura, miras kavgası etmeye değil, Engels'i son kez görmeye Londra'ya gelir. Birlikte Engels'in en sevdiği yer olan Eastbourne'a giderler. Tussy ve Aveling de onlara katılır. Louise neyse ki onları rahat bırakır, çünkü çok bakım isteyen hastalıklı, küçük kızıyla ilgilenmek zorundadır. Temmuz başında Engels halen iyileşeceği umudunu korumaktadır; espriler yapar, *Tussy'sine* eskisi gibi kendi kendisiyle dalga geçen mektuplar yazar.

"Pazar gününe kadar çok iyiydim, ama sonra deniz havasının hızlandırdığı boğazımdaki çıkartma yüzünden, ama özellikle aşağı yukarı sekiz haftadır her gün ve dozunu artırarak aldığım ağrıkesiciler etkisini yitirmeye başladığından iki kötü gün ve gece geçirdim. Diğer taraftan, başına buyruk iştahımın zayıf yanını tespit ettim ve brendi ile birlikte lait de poule* yiyorum; komposto eşliğinde yumurtalı, kaymaklı ekmek, günde dokuz kadar istiridye falan filan."[624]

5 Ağustos 1895'te Engels'in durumu iyice ağırlaşır. Louise Tussy'ye haber göndermez, bilinçli olarak onu Engels'ten uzak tutar. Artık birbirlerini görmemeli, birbirleriyle konuşmamalıdırlar. Yoksa bu işin sonunun nereye varacağını, vasiyet değişikliğinin gündeme gelip gelmeyeceğini kim bilebilir? 5 Ağustos akşamının geç bir saatinde Tussy, ağır ithamların yer aldığı bir yıl önceki mektuptan beri Louise'den ilk kez, Almanca yazılmış bir mektup alır:

"Sevgili Tussy, sevgili yaşlı General bugün saat on buçukta huzur içinde ve acı çekmeden uykuya daldı. Gece nöbeti için üzerimi değiştirmek üzere odadan çıkmıştım, altı dakika bile geçmeden geri döndüğümde her şey sona ermişti. Sevgiler, Louise."[625]

---

* Çırpılmış ve şeker katılmış yumurta sarısı.

GİTMEYE HAZIR 1895-1898

Engels'in külleri Eastbourne sahilinden denize saçılır saçılmaz, Tussy hayatının yeni görevine, babasının mirasının yayıma hazırlanması işine girişir.

"Birkaç gün önce," der 22 Ağustos 1895'te Kautsky'ye yazdığı mektupta, "Laura'ya Arap'ın *Kapital*'inin dördüncü cildini çıkarma ödevinin bize düşen en önemli görevlerden biri olduğunu yazdım. Ayrıca, senin başladığın işi sürdürmenin en iyisi olacağı kanısında olduğumu ekledim. Bu iş için daha uygun biri olduğunu sanmıyorum. Ede* sana yardım edebilir belki... Bu işi üstlenmeyi ister miydin? (...) Acele etmek için elbette neden yok. Şu anda elyazmalarını Regent's Park'taki evden bile alamıyoruz, sonrasında da düzenlemek biraz zaman alacak..."[626]

Kautsky bu teklifi hemen kabul eder, Engels'in sebep olduğu uzun bekleme sürecinin ardından nihayet işe devam edebileceğine sevinir. Tussy rahatlamıştır. Artık tek başına mücadele ettiği hissinden kurtulmuştur, en azından ağır hasta Aveling ile az da olsa yardımı dokunan Laura'nın desteği arkasındadır.

28 Ağustos'ta, Marx'ın gelecek nesillerdeki imajını göz önünde bulundurarak "Üzerimdeki korkunç sorumluluğun yükü öyle ağır ki," diye yazar. "Arap'ın mirası konusunda Laura ve Jenny'ye karşı kanuni sorumluluğum da ayrıca ağırlık yaratıyor."[627]

Bu arada Louise Freyberger eline geçen her fırsatta Tussy'ye eziyet eder ve elyazmalarının teslimini engellemek için elinden geleni

* Eduard Bernstein

yapar. Sürekli yeni şartlar öne sürer, karmaşık belgeler düzenler, avukatlar devreye sokar ve Tussy'nin, her ne kadar "General" vasiyetnamesinde Tussy'ye vermiş olduğu her şeyin hediye olduğunu vurgulamışsa da, Engels'ten aldığı her kuruşu geri ödemesini talep eder. Lassalle mektuplarını ya bulamadığını, ya da zaten hiç görmemiş olduğunu iddia eder:

"Bu mektuplar, yazdığın sıralarda en son senin elindeydi ve Vorwaerts Yayınevi etiketiyle basılacağı da kesindi. Yani 1892'de düzenlenen elyazmalarının ve mektupların arasında olamazlar."[628]

Tussy bu mektupları bir daha geri alamaz, zahmetli çalışmasının meyvelerini toplaması hile yoluyla engellenir. Sonunda mücadeleden vazgeçer.

28 Ağustos 1895'te Engels'in vasiyetnamesi açıklanır. Tussy, kendisine birkaç bin sterlin miras kaldığını ve mali sıkıntılarından nihayet kurtulacağını öğrenir. Bebel'e göre Engels partiye çok az, Tussy'ye çok fazla para bırakmıştır. Çok alınmış bir halde Adler'e şunları yazar:

"Özel şahıslara giden para miktarının azaltılmasının kimseye zararı olmazdı. Louise'e kalan miktar dışındaki bütün para (...) yakında çarçur edilmiş olacak ve bu paradan insanlık, aynı şahıslara önceden akmış olan binlerce sterlin gibi, nasibini alamayacak."[629]

Bebel hâlâ Tussy'nin miras üzerindeki kontrolünü tamamen ortadan kaldırmak için didinmektedir, ne var ki bu, Engels'in atadığı hukuk danışmanları Moore ve Crosse'un, İngiliz adilliği ve doğruculuğu ile her şeyin yasalara uygun olmasına gösterdikleri özen sayesinde tahmin ettiğinden daha zor olmaktadır. Mektubunda Adler'e, biraz hayal kırıklığına uğramış biçimde "(Edebî) mirasa ne olacağını (...) şu anda henüz sana yazamıyorum," der. "Ama her şeyin bilahare düzenlenmesi lazım: Marx-Engels kütüphanesinin (...) partiye devri, General'in mirasının yayın hakları. Bu sonuncusu Marx'ın mirasının yayın haklarıyla sıkı sıkıya ilişkili, çünkü biri olmadan diğerini basmak mümkün değil ve Marx'ın mirası üzerinde Tussy yetkili..."[630]

Eylül 1895'te elyazmaları; yani kitapların, makalelerin ve konferansların elyazısı notları ve aile içi mektuplaşmalar ile, saklanan Lassalle mektupları ve Marx-Engels arasındaki mektup trafiği hariç Marx'a yazılmış tüm mektuplar nihayet Tussy'ye devredilir. Marx-Engels yazışmaları aslında mirasın en can alıcı bölümüdür; onlar olmaksızın her türlü biyografik ve tarihi araştırma eksik kalacaktır.

Tussy inanılmaz yoğun bir çabaya girişir, babasının mirasının bilinmeyen bölümlerini parça parça yayımlar. İlk sırada, sağlığında Engels'in yayımlanmasına izin vermediği 21 Eylül 1844 tarihli Heine mektubu gelir:

"Çok sevgili Marx!

"Gözlerimin durumu yine berbat ve bu satırları güçlükle karalayabiliyorum. Bununla birlikte, size söylemek istediğim önemli şeyleri gelecek ayın başında şahsen söyleyebilirim, çünkü yukarıdan aldığım bir işaret üzerine yolculuğa* hazırlanıyorum; polisin eline geçmeye niyetim, bacaklarımın ise pranga taşımaya mecali yok.

"Kitabım *Wintermaerchen* (*Kış Masalı*) basıldı, ama hemen patırtı çıkmasın diye 10-14 gün sonra dağıtılacak. Üç amaçla (...) size şimdiden (...) temiz bir prova baskısını yolluyorum. Öncelikle, eğlenebilesiniz; ikincisi, Alman basınında kitabı hemen tanıtmaya başlayabilesiniz; üçüncüsü ise, eğer tavsiyeye değer bulursanız yeni şiirlerden ilkini *Vorwaerts*'te bastırabilesiniz diye... Kitabın, eşinizin hoşuna gidecek romans ve baladlardan oluşan başlangıç kısmını size, Paris'e bizzat getireceğim. (Eşinize içten selamlarımı iletmenizi rica ederim; onu yeniden göreceğime seviniyorum. Umarım gelecek kış bizim için bir öncekinden daha az melankolik olur.)

"Campe şu anda büyük şiirden, bazı yerleri sansür edilen özel bir baskı yapıyor. (...) Milliyetçilere sonuna kadar meydan okudum. (...)

---

* Hamburg'dan Paris'e.

"Kendinize iyi bakın değerli dostum ve kargacık burgacık yazımı bağışlayın, (...) ama birbirimizi anlamak için bize birkaç işaret yeter! Bütün kalbimle - Heinrich Heine."[631]

Mektup *Neue Zeit*'ın ekim sayısında Tussy'nin kaleminden biyografik bir giriş eşliğinde yayımlanır. Tussy bu giriş yazısında, Heine ve Marx'ın 1843'te Paris'te tanışmalarını, *Alman-Fransız Yıllıkları* için yaptıkları ortak çalışmaları ve nasıl dost olduklarını anlatır:

"Heine bir ara mısralarını okumak ve iki gencin fikrini almak için sabah akşam Marxlara gelirdi. Heine ve Marx, sürekli şu ya da bu sözcük hakkında tartışarak ve her türlü oynama, düzeltme izi ortadan kalkıncaya kadar üzerinde çalışıp düzelterek sekiz mısralık kısa bir şiirin üzerinden defalarca geçebilirlerdi. Bu esnada çok sabırlı olmak gerekirdi, çünkü Heine eleştiriye karşı hastalık derecesinde hassastı. Tanınmamış yazarın biri ona saldırdı diye bazen kelimenin gerçek mânâsıyla ağlayarak Marx'a gelirdi. Marx'ın elinden, bu mutsuz şairi esprileri ve sevimliliğiyle kendine getiren eşine göndermekten başka bir şey gelmezdi. Ama Heine her seferinde yardım istemeye gelmezdi, bazen imdada yetiştiği de olurdu. Bir olay Marxların anılarında özel bir yere sahipti: Birkaç aylık bebek Jenny Marx, bir gün kendisini ölümle burun buruna getiren şiddetli kramplar geçirmeye başladığında, Marx, eşi ve sadık yardımcı ve dostları Helene Demuth çaresizlik içinde ufaklığın başında duruyorlardı. O sırada Heine geldi, bebeğe bir baktı ve şöyle dedi: 'Çocuğun derhal banyoya sokulması gerek!' Kendi elleriyle banyoyu hazırladı, çocuğu suya yatırdı ve Marx'ın da ifade ettiği üzere Jenny'nin hayatını kurtardı. (...) Marx Heine'nin büyük bir hayranıydı. Şairi de en az eserleri kadar sever ve onun politik açıdan zayıf noktalarını görmezden gelirdi. 'Şairler,' derdi, 'insanın istedikleri yola gitmelerine izin vermesi gereken tuhaf adamlardır; onları sıradan (...) insanların kıstaslarıyla yargılamamak lazım.'"

Tussy hemen her gün British Museum'a giderek, o zamana kadar hemen hiç tanınmayan "gazeteci" Karl Marx üzerine özenli bir araştırma yapar. 1851'den 1862'ye kadar Breslau'da yayımla-

nan *Neue Oder-Zeitung*, *Wiener Presse*, İngiliz *Free Press*, *People's Paper*, ama özellikle de zorlu ilk sürgün yıllarında asıl işvereni ve para kaynağı olan *New York Daily Tribune* için yüzlerce yazı kaleme almıştır.

Bu yazıları derlemek, hatta gözden geçirmek inanılmaz büyük bir iştir. Bu yayınların tümü British Museum'da bulunmaz, imzasız yayımlanmış pek çok makale vardır, bazıları kısaltılmış, değiştirilmiş veya sansürlenmiştir. Tussy, metinleri kesin olarak tespit etmesine yardımcı olacak en önemli araç olan Marx-Engels yazışmalarından, ağır bir tahta sandıkta kilit altında tutuldukları için yararlanamamaktadır. Anahtar Louise'dedir. Böylece Tussy, "Marx" imzasıyla yayımlanmış yazılardan aslında pek çoğunun, o sıralar babasından çok daha iyi İngilizce konuşan ve yazan, ayrıca gazetecilik dilini daha rahat kullanan Friedrich Engels'e ait olduğunu hayatı boyunca öğrenemeyecektir.

Marx, 14 Ağustos 1851'de "*New York Tribune* meselesine gelince, şu anda *Ekonomi*'yle çok meşgul olduğumdan, bana yardım etmek zorundasın," diye yazar Engels'e. "1848 sonrası Cermenya'sıyla ilgili bir yazı dizisi yaz. Esprili bir tarzda ve lafını esirgemeden."[632]

Ekim 1851'den Ekim 1852'ye kadar on dokuz bölüm halinde yayımlanan, bir tek bölümünü bile Marx'ın yazmadığı büyük yazı dizisi *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*'in başlangıcı işte böyle atılmıştır.

Tussy bu şekilde büyük bir tarihsel yanılgıya düşer, Bebel ile Louise Freyberger'in entrikalarının kurbanı olur. Eylül 1895'te Kautsky'ye, "*New York Tribune* için yazdığı yazılar arasında (...) *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim* üzerine yazılmış, gerçekten paha biçilmez tarihi çalışmalar içeren on sekiz* makale buldum," diye yazar. "Bu makalelerin ne kadar güzel bir şekilde kaleme dökülmüş olduğunu sana anlatamam; babamın Alman tarihine katkısının anahtarları bunlar."[633]

Metinleri, Londra'daki Sonnenschein Yayınevi'nde yayımlatır

* Gerçekte on dokuz.

ve Kautsky'den bunları Almancaya tercüme etmesini rica eder. Kautsky kabul eder, ancak Almanca versiyonunu 1913'te, Tussy'nin ölümünden on beş yıl sonra, hâlâ bunların Karl Marx'ın uzun süre es geçilmiş erken dönem eserlerinden olduğu inancı içerisinde yayımlar.[634] Anadilleri "korkunç bozuk bir Almanca" olan Rusya'daki Yahudi tefecilere, meyhanecilere ve seyyar satıcılara karşı nefret dolu saldırılar içeren,[635] antisemitist düşünceden ari olmayan bu kitap, Mart Devrimi arifesinden Köln Komünist Davası'na kadarki Alman devrim tarihini konu alır. Devrimin "büyük adamları" üzerine yarı coşkulu, yarı kendisiyle dalga geçer tarzda bir girişle başlar. Engels, Marx'ı o kadar mükemmel taklit edebilmektedir ki, Tussy bile bu sahtekârlığın farkına varamaz:

"Avrupa kıtasındaki devrimci oyunun ilk perdesi sona erdi. 'Geçmişin iktidar sahipleri', 1848 tufanı yine 'günün iktidarı' oldu ve şöyle böyle popüler olan tek-günlük krallar, geçici hükümdarlar, üçler yöneticileri, diktatörler (...) maiyetlerindekilerle; temsilciler, sivil görevliler, askeri görevliler, valiler, hakimler, generaller, subaylar ve erlerle birlikte bilinmeyen kıyılara doğru sürüklendiler ve yeni hükümetler (...), Avrupa komiteleri, merkez komiteler, milli komiteler kurmak ve bir zamanların daha az hayali iktidarlarından daha az törensel olmamak kaydıyla, gelişlerini ilan etmek üzere İngiltere'ye, Amerika'ya, 'denizaşırı kıtalara yollandılar'."

Engels'in ölümünden sonra Tussy hemen Hyndman'ın partisi "Social Democratic"e katılır ve eski düşmanıyla arasını düzeltir. Onu yeniden yanında görmek Hyndman'ı mutlu eder, çünkü, kocasından ne kadar az hoşlanıyorsa, Tussy'ye de hem insan, hem de politikacı olarak o kadar çok değer veriyordur.

"(...) Tükenmek bilmeyen bir çalışma azmine sahipti," diye yazar Hyndman hatıralarında, "ve tüm önemli Avrupa dillerini konuşabildiği ve hareketin tüm ülkelerdeki detayları hakkında tam bilgi sahibi olduğundan, (...) dava açısından özel önem taşıyordu."[636]

Tussy'yi Burnley ve İskoçya'ya konferanslara yollar, Friedrich

Engels'i anma konuşmalarını ona yaptırır, onu İkinci Sosyalist Enternasyonal'in 1896'da Londra'da düzenlenecek olan dördüncü kongresinin hazırlıklarıyla görevlendirir. Aveling yeniden partiye katılmayı talep ettiğinde ise çekimser davranır. Yönetim kurulu tamamıyla şüphededir; Aveling'i istemezler. Bunun için pek çok da neden bulunmaktadır: maddi ve en önemlisi şahsi nedenler. Fakat Tussy'yi incitmeden ve Marx ismini zedelemeden bütün bunları açıkça ortaya sermek mümkün olmadığından, sözde bahaneler ortaya atarlar. Geçerliliği tecrübeyle sabit bir yöntem. Aveling, SPD ile Hyndman'ın partisinin arasını bozmak için Alman hareketiyle iyi ilişkilerini kötüye kullanmış olmakla suçlanır. Hyndman şahsen Alman düşmanı bir politika izlediğinden, tamamen saçma bir bahanedir bu. Mesele her zamanki gibi parti gazetelerine yansır. Kautsky, Bernstein ve Liebknecht, Aveling'in tarafını tutarlar. Sonuçta, Hyndman'a istemeye istemeye de olsa Aveling'i yeniden partiye kabul etmekten başka bir seçenek kalmaz.

Aveling neyse ki kendini kanıtlar, yararlılık gösterir. Ekim 1895'te İngiliz işçi hareketinin bir bölümü, Avam Kamarası'na, göçmen kabulünü sınırlandırmaya yönelik bir yasa çıkartması için çağrı yaptığında, Tussy, Kropotkin ve Stepniak'la birlikte Londra East End'de bir protesto gösterisi düzenler. Gösteride Tussy:

"Yahudiler! İngiliz antisemitistler o kadar güçlendiler ki, işçi örgütleri hükümetten İngiltere'nin sınırlarının yoksul yabancılara kapatılmasını talep ediyor, yani en başta Yahudilere! Daha fazla sessiz kalamazsınız! Binler halinde birleşip toplantımıza katılmalısınız!"[637]

Tussy bütün dünyada babasının mektuplarının peşine düşmüş, tüm sosyalist gazetelerde çağrılar yayımlarken, Bebel ile Freybergerlerin köstekleri devam eder. 4 Ekim 1895'te Ludwig Freyberger kısa ve pişkin bir mektup yollayarak, Tussy'yi "kendisine ait bütün eşyaları" derhal gelip almaya davet eder, yoksa eşyalar bir depoya kaldırılacaktır.[638] Bunlar Engels'in Marx ailesinden kalan hatıraları-

dır: dostunun üzerinde öldüğü rahat koltuk, en sevdiği gazetelik, çerçevelenmiş fotoğraflar, üç küçük kızın ona yazdıkları mektuplar ve yaptıkları resimler. Bundan kısa bir süre sonra *Vorwaerts*'te, SPD'nin Berlin'deki arşivine Engels'in mirasından yirmi yedi koli kitap kaldığı yönünde "çok soğuk ve nesnel açıdan hatalı bir duyuru" yayımlanır. Tussy, "Bebel ve Singer, Arap'ın adını bir kere bile anmadıkları için" şaşkına dönmüştür. En azından, "yirmi yedi koli kitabın yarısından fazlasının, çocukları tarafından Almanya'daki partiye devredilen muhteşem Marx kütüphanesinden geldiğinin söylenmesi" gerekirdi. Bu not ile Louise Freyberger'in kitapları Alman partisine "hediye ettiği" yönünde hatalı bir izlenim uyandırılmaktaydı.[639]

Tussy 16 Ekim 1895'te, henüz kırk yaşındayken vasiyetnamesini hazırlar. Bazı biyografi yazarları bu girişimini intihar düşüncesinin uzun zamandır kafasında olduğuna dair bir işaret olarak yorumlamaktadırlar. Fakat esasında, hiçbir kaynakta o sıralarda depresyonda olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Bilakis, geleceğe ilişkin birçok planı, sıkı dostları ve aktif bir siyasi yaşamı vardır. Aveling'le olan ilişkisi de, tüm dedikodulara rağmen, rayına oturmuş görüntüsü sergilemektedir. Aveling, Tussy'nin babasının gazete yazılarının derlenmesiyle ilgili yürüttüğü ve çift soyadlı imzasıyla arka arkaya yayımlanan çalışmalarını destekler.

Onu vasiyetname yazmaya iten, bugün elbette sadece tahminde bulunabileceğimiz, başka nedenler olmalı: Paris'teki enişte Charles Longuet ile yaşadığı tartışma, miras kavgası, vasiyet sorununu çözmeden ablası Jenny gibi erken bir yaşta kanserden ölme korkusu?

Tussy, vasiyetinin tek yöneticisi olarak Aveling'i tayin eder. Bu da, ona tamamen güvendiğini göstermektedir. Ölümünden sonra, babasının eserlerinden gelen yıllık net kâr payı Jenny'nin çocuklarına aktarılacaktır. Kendi mirasını ise vasiyetnamesinde "my husband", yani "kocam" olarak bahsettiği Aveling'e bırakır. Onun kendisinden önce ölmesi durumunda ise Bernstein'ı yetkili atar.[640]

1883'te ilişkileri başladığından beri Tussy ve Aveling sürekli ev değiştirmişler, Londra şehir merkezinde küçük, mütevazı, son derece sade, hatta neredeyse yoksul döşenmiş dairelerde oturmuşlardı. Son olarak paraları buna bile yetmez olmuş, kırsala, Kent-Orpington'a göçmek ve basit bir pansiyona yerleşmek zorunda kalmışlardı. Stratford'daki küçük çiftlik evinin konusu, üzerinden bir yıl geçmeden tamamen kapanmıştı. Shakespeare'in doğduğu yerde iki güzel yaz, çabuk solan romantik bir rüya yaşamışlardı. Bütün bu yıllar boyunca bir türlü gerçek bir yuvaya sahip olamamışlardı.

Şimdi, Engels'ten miras kalmışken, bu durumun değişme vakti gelmişti. Bir ev satın alabilecek, kendine ait bir şeye sahip olabilecek durumdaydı artık. Sürekli oradan oraya sürüklenme günleri geride kalacaktı. Kendi çalışma odasına, kendi evcil hayvanlarına, küçük bir bahçeye ve bir konuk odasına sahip olacaktı. Ablasını ve eşini dostunu ağırlayabilirdi artık. En güzel burjuva idillerinin hayalini kurmaktaydı, mutluydu.

Uzun arayışlardan sonra Ekim 1895'te Londra'nın kenar mahallelerinden birinde, tren ve atlı arabayla rahatça ulaşılan Sydenham'da küçük bir ev bulurlar. Evin bulunduğu sokağın adı "Jew's Walk", yani "Yahudi Yolu"dur. Edward evi illa satın almak istemelerinin asıl nedeninin bu olduğunu söyler. Ona fikrini sormamış, bütün masrafları kendisi karşılamış, kendi başına verdiği bu kararla onu ezip geçmiştir. Aslında hiç iyi etmemiştir, nitekim Aveling tam bir şehir insanıdır. Acaba onunla hafiften alay mı etmektedir?

Tussy bunların farkına varmaz. Kendine güvenini kaybetmez.

Laura'ya "Jew's Walk'taki evimle, sadece bir Yahudi'nin duyabileceği kadar gurur duyuyorum," diye yazar gamsızca. "Giriş katı: büyük bir oda, (...) yemek odası, mutfak, bulaşıkhane, kiler, kömürlük ve şarap mahzeni, dolaplar ve büyük bir sofa. Genişçe bir merdiven: yatak odası, konuk odası, hizmetçi odası, banyo ve *benim çalışma odam*!!! Her tarafta elektrikli lambalarımız var ve Crystal Palace yakınlarında olduğumuz için elektrik gazdan çok

daha ucuz, ama gaz da mevcut; ocağım gazlı ve odaların çoğunda da gaz sobası var."[641]

Burada nihayet aradığı huzuru bulmak ister. Eve "mağara, sığınak" anlamına gelen "The Den" adını verir. Fakat Edward, kısa süre sonra hoşnutsuzluğunu göstermeye başlar. Kautsky'ye yazdığı mektupta, ne Yahudi, ne de mağara insanı, aksine kahrolası bir non-konformist olduğunu söyler öfkeyle.[642] Bu ortam ona uygun değildir, kendini kapana sıkışmış gibi hisseder, ilişkinin ilk zamanlarında olduğu gibi sık sık evden uzaklaşır, Londra'ya gider ve geceleri dönmez. Böylece Tussy, umduğunun tam tersini bulur. Nihayet rahat bir yuvaya kavuşmuştur, ama yalnızdır.

Kasım gelir geçer, aralık gelir. Engelssiz ilk Noel kapıya dayanır. Günler karanlık ve sislidir. Tussy yine kış depresyonuna girer. Ama bu kez Londra'daki gibi kaçıp sığınabileceği bir British Museum, tiyatro veya pub yoktur yakınlarında. İyi dostlar bile bu mevsimde o uzun yolu tepmemek için sürekli yeni bahaneler ileri sürerler: aile, iş, sağlık, berbat hava.

Laura da hâlâ ziyaretine gelmemiştir. Canı istemez. Engels'ten kalan parayla Paris yakınlarındaki Draveil'de küçük bir köşk almış, prensesler gibi yaşamaktadır. Duyduklarına bakılırsa, Tussy'nin evi onun için fazla küçük burjuva işidir.

Tam da o sıralarda Stepniak olarak anılan Kravcinski ölür. Daha birkaç hafta önce birlikte East End'de gösteri yapmışlardır ve artık yoktur. Tussy'den dört yaş büyük; kırk dört yaşında ölmüştür. Bir trenin altında kaldığı yazılıdır gazetelerde. İntihar mı, cinayet midir? Yoksa, vahim bir kaza mıdır? Tussy onun *Yeraltındaki Rusyası* kitabının eleştirisini yazalı on iki yıl olmuştur, ama bazı bölümler dün gibi aklındadır:

"Ayrıcalıklı sınıfların yüz binlerce oğlu, sınıf ayrımcılığının ortadan kaldırılmasını (...) hedefleyen sosyalizmin İncil'ini yaymak için halkın arasına karışıyor. Yaşanan her yeni süreçle birlikte kahramanlıkları ve tarihi görevleri daha da gün ışığına çıkıyor. Rus hükümeti kurtuluşu ağır cezalarda arıyor. Bütün Rusya'yı sıkıyönetim altına alıyor, darağaçlarıyla donatıyor ve (...) propagandacı-

ları öldürücü silahlara sarılmaya ve terörist mücadele (...) başlatmaya zorluyor."[643]

Kitabında başka bir şey daha yazmıştır Stepniak:

"Kadının boyunduruk altına alınması sadece sevgiyle mümkündür." Tussy için de geçerli midir bu söz?

Aşk tarafından, Aveling tarafından "köleleştirilmeye" izin mi vermiştir? Stepniak, Shaw veya Lissagaray'la daha mı özgür ve mutlu olurdu acaba? Gittikçe daha sık ve hiç sebepsiz kendisini yalnız bırakan Edward'ın her akşam yollarını gözleyeceğine, çocuk ve gerçek bir aile sahibi mi olmuş olurdu?

Dul eşi nasıl teselli edeceğini bilemez; kendisi o kadar üzgündür ki...

En sonunda, "En acı gerçek, birbirimize gerçekten yardım edemediğimiz ve herkesin kendi derdini kendi başına yaşamak zorunda olduğudur," diye yazar.[644]

Ancak 1896'yla birlikte bu kötümser ruh hali yine birdenbire yok olur. Sadece birer kâbustan ibarettir yaşananlar. Hayat devam etmelidir, ne de olsa Marx'ın yazın mirasının sorumluluğu üzerindedir. Louise Freyberger nihayet *Kapital*'in dördüncü cildinin müsveddelerini Tussy'ye teslim eder: "Editör tarafından şekil verilmeyi bekleyen notlar"dan oluşan,[645] bazıları İngilizce, bazıları Almanca, diğerleri akla gelebilecek her dilde bir materyal yığını; deşifre edilmesi ve araştırması ikinci ve üçüncü ciltler kadar zahmetli bir iştir.

Kautsky'nin aslında hemen Londra'ya gelmesi gerekmektedir. Ama gelmez. Yazdığına göre, ailevi sorumluluklar, *Neue Zeit*'taki redaksiyon çalışmaları yüzünden eli ayağı bağlanmıştır. Elyazması notların düzenlenmesi gerçekten mümkün müdür? İkisi bu görevin altından kalkabilecek güçteler midir ve bunu ne zaman yapacaklardır? Kendisi Stuttgart'ta oturuyor ve Tussy'nin yolda kaybolur endişesiyle Almanya'ya göndermeye yanaşmadığı metin Londra'da yatıyorken, Kautsky bu işi nasıl tamamlayacaktır?

Sakin kafayla düşünülmesi gereken pek çok sorun vardır. Ama Tussy çok sabırsız ve acelecidir. Belki de Bebel'in bir şekilde ken-

disine engel olmasından korkmaktadır. Daha Kautsky elyazmalarının tamamını görmeden, Tussy, birinci, ikinci ve üçüncü ciltleri yayımlamış olan ve sözüne bağlı olduğunu düşündüğü Meissner Yayınevi ile pazarlığa oturur.

Meissner kabul eder. Halbuki o da metni okumamıştır; kaliteye kefil olan Marx ismine gözü kapalı güven duyar. Fakat tefecivari tavırlarla, "tümüyle kendi yararını gözeten",[646] kabul edilmesi mümkün olmayan şartlar öne sürer. Bu şartlara göre Kautsky neredeyse hiçbir ücret almayacaktır. Tussy sinirlenir, avukatlara danışır, mücadele eder. Ya her iki editöre yüzde on ya da kitap çıkmaz! Sert bir tonla yürüttüğü pazarlıklar sağlığını zorlar, ama bir yandan da eğlendirir onu. Böylece aylar geçer, elyazmalarıyla kimse ilgilenmez. Sonunda Tussy onları hiç anmaz olur. Kafası çok doludur. Kitap Tussy hayattayken yayımlanmayacaktır. Ancak 1905'te, ölümünden yedi yıl sonra Kautsky kitabın ilk formasını *Artı-Değer Teorileri* başlığıyla yayımlayacak, Rosa Luxemburg da *Vorwaerts*'te coşkuyla bir tanıtım yazısı kaleme alacaktır.[647]

Mayıs 1896 sonlarında Tussy'nin eski dostu Wilhelm Liebknecht, İngiliz işçilere hitap etmek üzere Londra'ya gelir. Yetmiş yaşıyla hareketin Alman temsilcilerinin en kıdemlilerinden biridir. Tussy ondan defalarca kez gelmesini rica etmiştir, zira İngiltere'de, üstelik maalesef kendi müvekkili East End dok işçileri arasında da Alman karşıtı saldırılar güçlü bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır.

3 Ocak 1896'da Almanya Kralı II. Wilhelm, ki kendisi ayrıca İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın torunudur, Transvaal'daki İngiliz yerleşimcilerin geri püskürtülmesini kutlamak amacıyla Güney Afrikalı Boer lideri "Ohm Krüger"e ünlü telgrafını yollamıştır. Bu telgraf İngiltere'de büyük tatsızlık yaratır, çünkü İngilizler Transvaal'i kendi imparatorluklarının bir parçası olarak görmektedirler. Kraliçe Victorya, günümüz dilinde ifade edildiği şekliyle "espriden pek anlamaz", yani bunu pek komik bulmaz. Pişman olan torun özür dileme ihtiyacı hisseder. Buna rağmen Almanya ve İngiltere arasında bir donanma genişletme yarışı başlar. Havada

savaş kokusu vardır. Alman gemiciler İngiliz dok işçileri, İngiliz gemiciler ise Alman dok işçileri tarafından taciz edilir; Londra East End'deki Alman dükkânlar kapanır; Almanların girip çıktığı politik kulüpler saldırı korkusuyla çalışmalarını durdurur. Şimdi saygıdeğer, yaşlı Liebknecht arabuluculuk edecektir. Dünya siyasetinde taşları yerinden oynatamayacaktır, ama en azından işçiler onu dinlemelidir.

Gelir, konuşur ve başarır. Görevini gerine getirir, "bir tarla kuşu gibi dinç" ve bir "İngiliz burjuvası"[648] kadar İngiliz olarak Londra'dan yola çıkıp bütün ülkeyi dolaşır: Southampton, Bristol, Oxford, Glasgow, Edinburgh, Bradford ve Manchester. Hemen her yerde büyük coşkuyla karşılanır. Dinleyiciler -sadece Almanlar da değildir bunlar- ayağa kalkar, şapka ve mendillerini havaya atarlar. Birkaç anarşist toplantıları bozmaya çalışsa da iriyarı güvenlik görevlileri tarafından kovalanırlar.

6 Haziran 1896'da Liebknecht'in İngiltere turnesi sona erer. Büyük bitiş gösterisi Londra East End'in ortasında, özellikle Doğu Yahudilerinden oluşan kalabalığın tıka basa doldurduğu bir salonda gerçekleşir. Tussy ve Aveling kıdemli sosyaliste desteklerini gösterir, selamlama konuşmaları yaparlar. "Muhteşem bir başarı," diye yazar Tussy Laura'ya. Ertesi gün *Labour Leader*'da ise şöyle yansıtılır:

"Doktor Aveling acıklı bir ifadeyle salondaki lanet olası cereyanın nereden geldiğine bakınır; siyah saçlı, sağlıktan ışıklar saçan ve gülümseyen Bayan Aveling ceketinin yakasını kaldırır. Sonra kocası kalkar ve konuşmasını okur, arkasından da acı dolu bir surat ifadesiyle yeniden yerine oturur."[649]

1849 doğumlu Aveling elli yaşına yaklaşmaktadır. Ağır hasta, çok bitkin bir adamdır. Kronik böbrek iltihaplanmasından ve ameliyatlara rağmen kalça bölgesinde tekrar tekrar ortaya çıkan çıbanlardan mustariptir. Siyasi gösterilerde zorla, ancak Tussy'nin yardımıyla podyuma doğru ilerler, ölü gibi gözükür. Bazılarına göre iğrenç, bazılarına göreyse acınacak haldedir. Herkes tarafın-

dan sevilen Tussy'nin nasıl olup da hâlâ ona katlandığı bir muammadır.

Sydenham'e taşındıklarından beri tamamıyla çekilmez olmuştur. Eskiden bazen sempati toplamasına yardımcı olan esprilerinden eser kalmamıştır. Sürekli bir memnuniyetsizlik içindedir, aksidir. Eline geçen her fırsatta, özellikle de başkalarının yanında Tussy'yi aşağılar. Genç bir sosyalist yazar olan Aaron Rosebury bir gün ikisiyle birlikte pub'a gider. Aveling kendisi için bol yiyecek ve içecek siparişi verir, ama hesap geldiğinde anlaşılır ki aslında hiç parası yoktur. Her zamanki gibi hiç utanmadan Rosebury'den kendisine yardım etmesini ister. Fakat Rosebury buna yanaşmaz. Aveling Londra'nın en büyük otlakçısıdır. Borçlarını asla ödemediği herkes tarafından bilinir. Shaw bile dile getirir bunu. O durumda Aveling elini Rosebury'nin koluna koyar ve parasını, kendisinden olmasa bile "Tussy"den mutlaka geri alacağı konusunda içini rahat tutmasını söyler.

Bu ismi bir şekilde nefretle, kendisini çok yakışan haince bir gülümsemeyle telaffuz eder.

"Eleanor kızardı, gülümsemeye çalışarak anne ve babasının kendisini böyle çağırdıklarını söyledi," diye anlatır Rosebury o anı. "İncindiği çok belliydi."

Daha sonra Rosebury, Tussy ile yazışmaya başlar ve ona açık açık kendisine bu kadar kötü davranan Aveling'i neden terk etmediğini sorar:

"Yapamam," diye yanıtlar Tussy. "Hem o yıkılır, hem de bunun bana bir getirisi olmaz. (...) Babam hep benim bir kız çocuğundan ziyade oğlan çocuğu olduğumu söylerdi. İçimdeki kadını uyandıran Edward oldu."[650]

Orta yaş bunalımının doruğunda, daha doğrusu yaşlılık bunalımı içindeki Aveling kendisine daha genç birini bulur, henüz yirmili yaşların başında bir oyuncu olan Eva Frye'ı sevgili edinir. Eva sarışın ve mavi gözlüdür; yani dış görünüş bakımından Tussy'nin tam zıttı. Oyunlarından birinin provasında tanışmışlardır ve Aveling Tussy'yi "mağara"da yalnız bıraktığı zamanlarda onun yanında ka-

lır. Tussy'yi tamamen terk etmemesinin nedeni muhtemelen sadece büyük bir soyadına sahip olması ve edindiği mirastır.

Birçok arkadaşının uyarısına rağmen Tussy hiçbir şey bilmez, hiçbir şey görmez. Hyndman, onun Aveling'e karşı duyduğu güveni neredeyse "kabahat" olarak niteler.[651] Fakat o hep kendini, aralarında ruhani bir bütünlük olduğunu söyleyerek teselli eder. Gelecek yıl, 1897'de Kırım Savaşı ile ilgili gazete yazılarını derleyecekleri *Doğu Sorunu* adlı eseri birlikte yayımlamak niyetindedirler. Arkasından *Kapital*'in halka yönelik kısa versiyonu olan *Value, Price and Profit* (*Değer, Fiyat ve Kâr*) gelecektir. İyi bir editör ikilisidirler! Ünlü ve başarılıdırlar! Ortak yaşamları küçük bir kaçamakla sarsılacak değildir ya!

Fakat korku ve aşağılanmanın sinsi zehri etkisini göstermeye başlar. Zehir, uyuyabilmek için aldığı kloral ve afyondan daha güçlüdür. Güvenini kaybeder, kendini önemsiz hisseder, insanların önüne çıktığında da hatalar yapmaya başlar. 1896 yazında Londra'da düzenlenen İkinci Sosyalist Enternasyonal'in dördüncü kongresinde ilk kez basından berbat eleştiriler alır; İngiltere'de ve Almanya'nın yanı sıra Fransa ve İsviçre'de de.

Berlin merkezli dergi *Der Sozialist*, "Singer, eylemi işçi sınıfının özgürlüğünü sağlamak için 'en önemli araçlardan biri' olarak övüyor, Bayan Aveling 'tercüme ediyor': 'en önemli araç'; ilk çeviri, ilk sahtekârlık," diye yazar. Yazılana göre, Tussy ve Aveling "İngiliz örgütleri arasında, esasında birinden diğerine geçmek ve örgütü tamamen batırdıktan sonra her defasında kapı önüne konmaktan ibaret olan bir zafer turundadırlar." 1884'te protestolarla ayrıldıkları "Social Democratic Federation" ve Hyndman'la yeniden birleşmiş, "aya havlayan köpekler gibi", "Independent Labour Party"ye havlamaktadırlar.[652]

Küstahlık. Kendi saflarından gelen bu eleştiri çok can yakıcıdır. Ama daha da kötüsü, çok daha kötüsü yoldadır. Fransız anarşist Augustin Hamon, özellikle de siyasi rakipler söz konusu olduğunda onu utanmaz, ciddiyetsiz, kinik, kötü niyetli ve en temel nezaket kurallarından bile yoksun olmakla suçlar. Kendisine uymayan

cümleleri, hatta tartışmaları "kestiğini, parçaladığını, değiştirdiğini, başka bir kalıba soktuğunu", gürültülü bir anda kendisine "Bütün anarşistler idiot" dediğini söyler. Hamon bu tavrını geçmişine bağlar. "Adler ve Singer Beyefendiler ile Madam Aveling gibiler Yahudiler; ve densizlik Yahudi soyunun bir özelliği."[653] Bütün içtenliğiyle Yahudiler için mücadele eden Tussy, Yahudi olduğu için ilk kez kişisel olarak saldırıya uğramıştır.

Katıldığı son kongre olan bu kongreden sonra hemen editörlük işlerinin başına döner. *New York Daily Tribune*'den diğer metinleri, *Doğu Sorunu*'nu[654] yayımlamak ister: Marx'ın Rusya ve Türkiye'ye bakışı. Bu makalelerin çoğu 1853 ile 1856 yılları arasında, *Devrim ve Karşı Devrim*'in aksine, gerçekten Marx tarafından yazılmıştır. Birer "gazeteci gözlemi" değil, iki büyük güç arasındaki savaşı, hak savunuculuğu üstlenmiş bir gözlemci gözüyle aktaran, büyük bir inanç hatta şevkle kaleme alınmış yazılardır. Konu Kırım Savaşı, Ortodoks Hıristiyanlarla İslam arasındaki çatışma, İstanbul, Balkanlar ve bütün Avrupa'yı egemenliği altına almaya çalışan Çar Nikolaus'un fetih düşkünlüğüdür. Duruşu gayet nettir: Rusya'nın karşısında, Türkiye'nin yanında:

"(Türkiye) ezeli düşmanının meydan okumalarını kendini överek değil, derin, münasip bir ciddiyet ve vakarla geri çevirdi."[655]

Savaş nasıl başlamıştı? 1897'de yazıyı okuyacak olanlar hatırlamayabilirler: O zamanlar Türkiye'ye ait olan Filistin'de ağır din savaşları yaşanmaktadır. Ortodoks ve Roma Katoliği Hıristiyanlar kutsal yerlerin kime ait olduğu konusunda bir türlü mutabakata varamazlar. Her iki taraf da kendisini dünya Hıristiyanlığının temsilcisi olarak görür. Çar Nikolaus da bu tartışmaya katılır. Marx'a göre "baskı altındaki Ortodoks kiliselerinin kurtarıcısı"[656] rolüne soyunur, on milyondan fazla Ortodoks Hıristiyanın yaşadığı Türkiye'ye ait güney Slavların topraklarını yeniden paylaşma fırsatından hemen istifade eder ve Balkan ülkelerini işgale girişir. Marx'a göre bu durum, iktidarın zorla ele geçirilmesine, bir siyasi hak ihlaline örnek teşkil etmektedir: Batıdaki güçler Viyana'da "gülünç" kriz masaları kurarken,[657] Çar Nikolaus Balkanları "ezip

geçmiş ve kendi topraklarına katmış, vergiye tabi tutmuş ve yönetmiş, talan etmiş ve (...) yiyip bitirmiştir."[658]

Türkiye işi uzatmaz ve Rusya'ya savaş ilan eder. Artık Batı güçlerinin pozisyon belirlemesi şart olmuştur. Fransa ve İngiltere Türkiye'ye destek olur, Avusturyalılar Balkanlara katılırlar, sadece "ortadan bağlanmış sosis" Prusya tarafsız kalır. Marx'ın büyük coşkuyla karşıladığı çatışmalar en başta Kırım'da gerçekleşir. İki yıl boyunca Sivastopol Kalesi ateş ve kuşatma altında kalır. İçerideki binlerce insan açlık ve salgın hastalıktan ölür. Hayatta kalanlardan biri, Sivastopol'dan bir subay daha sonra olanları anlatacaktır. Bu subayın adı Leo Tolstoy'dur. Eylül 1855'te kale düşer. Bu arada Çar Nikolaus ölmüş, yerine oğlu II. Aleksander geçmiştir. II. Aleksander'in isteği üzerine Ocak 1856'da Paris'te barış antlaşması imzalanır. Rusya Balkan ülkelerini geri vermek zorunda kalır. "Rus tehdidi" atlatılmış gibidir.

Marx'ın taraf tutması beklenen bir şeydir. Olayları birer birer sayan, sadece rapor eden "normal", kuru bir gazeteci değildir. Yazı işleri onu özellikle polemik yarattığı, ajitasyon yaptığı için *istemiştir*. Ancak fanatik Rus düşmanlığı konusunda ne düşünmektedirler acaba?

Marx, "barbar bir ırk", "(...) eğiliminde, geleneklerinde, göreneklerinde ve kurumlarında zaten yarı Asyalı" olan Rusların,[659] bu "devasa gücün Danzig'den veya (...) Stettin'den Triest'e kadar" bütün Avrupa'yı ele geçirmesinden, Macaristan, Prusya ve Galiçya'yı ilhak etmesinden, "fanatik pan-Slav filozofların hayalini kurduğu (...) Slav imparatorluğunun nihayet gerçekleşmesinden," korkar.[660] Bu "pan-Slavcılık", "Avrupa'nın Rus süvariler tarafından fethedilmesi",[661] "800 bin süngü"[662] desteğindeki bu "siyasi tehdit", Marx'a göre, "bin yıllık tarihin ortaya koyduğu her şeyi yok edecek", "Macaristan, Türkiye ve Almanya'nın büyük bir kısmını haritadan silecektir." Rus kültürü, mimarisi, müziği, edebiyatı veya Leo Tolstoy hakkında tek kelime sarf etmez. "Pan-Slavcılık"tan çocukların öcüden korktuğu gibi korkar:

"Bir ayıyı incelemek isteyen iki (...) doğa araştırmacısı hakkında

bir fıkra vardır: Daha önce hiç böyle bir hayvan görmemiş olanı, ayının doğum mu yaptığını, yoksa yumurta mı bıraktığını sorar. Hayvanı daha iyi tanıyan diğeri bunun üzerine şöyle cevap verir: 'Bu hayvan her şeye muktedir.' Rus ayısı da, diğer hayvanların (...) hiçbir şeye muktedir olmadıklarını bildiği sürece mutlaka her şeye muktedir olacaktır."[663]

Tussy bu metinlere hiç eleştirel bir gözle bakmaz. Kendi kanısı da bu yöndedir çünkü. Ruslar böyledir işte. Tabii Stepniak, Kropotkin veya Zasuliç hariç. Onlar, Rusya'yı demokratik ve sosyalist bir ülke yapmak isteyen, tamamıyla Karl Marx'ın kazanımı olarak gördüğü ruh kardeşleridir. 1856'dan itibaren Rusya çok değişmiştir: Çar Aleksandr öldürülmüş, köleler azat edilmiş, kiliseye iktidardan büyük ölçüde el çektirilmiştir. Aveling'le birlikte hazırladığı önsözde "Ama bir şey hep geçerliliğini (...) korudu," diye yazar. "Rus hükümetinin yayılmacı politikası. Yöntemler değişmiş olabilir, ama Rus politikası aynı kaldı. (...) Bugünkü Rus yönetimi (...) tıpkı 50'li yıllarda olduğu gibi yine ilerlemenin en büyük düşmanı, gericiliğin en büyük kalesidir."

Birçok makale imzasız yayımlandığı, bazıları pek çok bölüm halinde sunulduğundan İngiltere ve Amerika'daki kütüphanelerle yazışmış ve derlemek için olağanüstü çaba harcamış olmasına rağmen kitap genel olarak az ilgi görür. Kautsky ve Bernstein konunun eskidiği, pek çok detayın okuyucuları, özellikle de Almanları artık ilgilendirmediği fikrindedir. Kısaltmalar yapmayı, en sert polemikleri yumuşatmayı önerirler. İş çeviriye gelince ortadan kaybolurlar. Kitabın Almanca baskısı ancak 1960'da yayımlanabilecektir.

Onların belli etmemeye çalıştıkları hislerini Hyndman açıkça dile getirir:

"Benim görüşüme göre, kitap yazarına layık değildi. (...) Tussy (...) çok kızdı ve benim işi üstlenmeyi reddetmemin nedeninin biraz tembelliğim, biraz da kitabın değerini anlamaktan acizliğim olduğunu söyledi. Ondaki bu babaya adanmışlığa öyle hayran oldum ki, son sözü söyleyen olmasına izin verdim."[664]

Gittikçe daha aceleci, daha az eleştirel olmaya başlar; "Marx" is-

mini taşıyan her şeyi bir an önce piyasaya çıkartmak ister. Kautsky ve Bernstein'a gönderdiği her mektupta yine yeni makaleler keşfettiğini, 18. yüzyılda Rusya ve İngiltere arasındaki gizli diplomatik ilişkiler üzerine,[665] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'ın hayatı üzerine[666] birer dizi; Birinci Enternasyonal'in genel kurulunda *Value, Price and Profit*[667] hakkında yaptığı konuşmayı bulduğunu yazar. Her defasında hemen redaksiyon, hatta tercüme planları yapmaya başlar. Metinlerin içeriği, kalitesi hakkındaki fikirlerini açıklamaz, "hayranlık uyandırıcı", "harika" veya "önemli" gibi yüzeysel değerlendirmelerle yetinir. Bernstein ve Kautsky'nin yavaş yavaş başları zonklamaya başlamıştır. Bu kadar çok Marx eseri yayımlamaları mümkün değildir, istemezler de. Birer aileleri, yapacak başka işleri vardır, ama Tussy bunları geçerli mazeret olarak kabul etmez. Bernstein *Value, Price and Profit*'in deneme çevirisini yolladığında, gayet soğuk bir tavırla bu işi "severek" yapması gerektiğini, tek amacı "para" ise bu işten vazgeçmesinin en iyisi olacağını söyler.[668]

Hâlâ aklında bir Marx biyografisi hazırlamak vardır. Önünde aşılması gereken pek çok engel bulunan bir proje. Engels mirasın düzenini inanılmaz biçimde bozmuştur. Tussy, Laura'ya yazdığı bir mektupta, Engels'in basılı ve elyazısı kâğıtları birbirine karıştırdığından yakınır. Louise, Kautsky'yle birlikte, belgeleri bir sisteme göre düzenleme adına mektupları parçalara ayırmış ve keyfi olarak, ya tarihe ya da alıcı adına göre ayrı kutulara yerleştirmiştir.[669] Tussy gerçekten bir enkaz yığınıyla karşı karşıyadır. Bir profesyonelin yardımına ihtiyacı vardır, ama bunu karşılayacak maddi güçten mahrumdur. Nitekim Aveling'in borçları yavaş yavaş parasını yiyip bitirmektedir...

Üstüne üstlük, en can alıcı parça da eksiktir: Louise korumasındaki Marx-Engels mektupları. Bu arada, en azından İngiliz hukuku uyarınca, mektupların kendisinden *saklanamayacağını*, Engels'in vasiyetinin bu noktada geçersiz olduğunu öğrenmiştir. "Mahkeme, mektubun yazılan kişiye değil, *yazan* kişiye ait olduğunu yeniden ilâm etti," diye yazar Laura'ya.[670] Bebel'e yazmak ve mektupları

inceleme *talebini* iletmek niyetindedir. En azından mektupların kopyasını isteyecektir, buna hakkı vardır.[671] Gerçekten Bebel'e yazıp yazmadığı bilinmiyor. Nihayetinde büyük planından vazgeçmiş, zorluklara teslim olmuş gibi görünüyor.

"Marx'ı bütün bir kişilik olarak anlamak, ancak *farklı* yönlerini aydınlatmakla mümkün olur," diye yazar Kautsky'ye. "Engels gibi, yalnızca *entelektüel* açıdan çok yönlü değildi. Gönlünde sadece bilim değil, sanat ve edebiyat da yatardı. Arap'ın her türlü 'emeğe' karşı öyle büyük bir sempatisi vardı ki, onu anlatmak için bir sürü yazar gerekir. Bütün bu birbirinden bağımsız iplerin uçlarını bir araya getirip bir bütün dokumanın ne kadar zor olacağını düşündüğümde umutsuzluğa düşmeden edemiyorum. Ama mutlaka yapılması lazım."[672]

Acaba Marx kendisi hakkında yazmasını ister miydi? Anne ve babası, Yahudi ataları, Jenny'ye olan aşkı, özel hayatındaki insanlar hakkında? Temmuz 1897'de gençliğinden kalma bir mektubun *Neue Zeit*'ta yayımlanmasına nihayet karar verdiğinde, Tussy neredeyse özür dileme ihtiyacı duyar:

"Arap'ı dünyaya olduğu gibi tanıtmanın görevimiz olduğu konusunda (...) sana hak veriyorum," diye yazar Kautsky'ye. "Ama aynı zamanda (...) bu benim için çok zor, çünkü Arap'ın özel hayatının ortaya serildiğini görmekten ne kadar nefret ettiğini kimse benim kadar iyi bilemez. Kendini beğenmişlikten çok uzaktı ve göz önünde olmaktan nefret ederdi. Yani, bir yandan mektubun yayımlanması gerektiğini düşünürken, diğer yandan da kendimi, onu dünyaya tabakta sunan bir hain gibi hissediyorum."[673]

1896 sonunda Tussy ağır hastalanır. Rahatsızlığını gribe yorar, korkunç baş, sırt ve boğaz ağrıları çeker, konuşamaz, et suyu hariç hiçbir şey yiyemez, yine bir deri bir kemik kalır. Laura yeniden depresyona girmesinden endişelenir. İştahının kesilmesi her zaman kötüye işaret olmuştur. Mektupları da endişe verici, hatta ürkütücüdür:

"Biliyor musun sevgili Laura, bir yandan endişelendiğin için

üzülürken, bir yandan da dünyada benim için endişelenecek kadar öneme sahip olduğum biri olduğu için mutlu oldum. (...) Noel gecesi yazıyorum sana. İkinizin, Jenny ve senin bana kuklalar yaptığınız zamanlar, Noel ağacımızın olduğu günler hâlâ aklımda. Etrafta çocuk olmayınca Noel ne kadar da aptalca ve üzüntü verici."[674]

Kış geçer geçmez yeniden iyileşir. Bu da bilinen bir durumdur; on yedi veya on sekiz yaşından beri her yıl hep böyle olmuştur. Fakat bu kez faaliyetleri, enerjisi ürkütücü boyuttadır: "Social Democratic Federation" üyelerine dil dersleri verir, parti yayın organı *Justice* için dünyadan haberler kaleme alır, İngiltere'nin Hindistan ve Güney Afrika'da işlediği suçlar hakkında konferanslar verir, Hollanda'ya giderek öğrencilere konuşma yapar, babasının ailesiyle yeniden bağlantıya geçer.

Faaliyetinin dozu fazladır, çok fazla. Yazın Aveling, Eva Frye'la birlikte olmak için güya sürpriz bir şekilde onu tamamen terk ettiğinde birden bütün gücünü yitirir. Artık aklında tek bir şey vardır: Aveling'i yeniden elde etmek. Onur veya kendine güvenden eser kalmaz.

"Tabii ki bu sabah da tek satır yok!" diye yazar Freddy'ye. "Bu sabah Edward'a tekrar yazdım. Çok güçsüz olduğuna şüphe yok. Ama insan hayatının on dört yılını hiçbir şey olmamış gibi silip atamaz."[675]

Altı ay kadar önce, 28 Kasım 1896'da vasiyetnamesini Aveling'in lehine değiştirmiştir. Marx'ın eserlerinden gelen kâr payları artık Jenny'nin çocuklarına değil, tamamıyla ona akacaktır.[676] Ev de ona devredilecektir. Ne pahasına olursa olsun onu elinde tutmak, kendine bağlamak ister. Ailesiyle arasının açılmasını bile göze almıştır.

1 Eylül 1897'de Aveling aniden geri döner. "Hemen kollarına atılmadım diye çok incindi," diye yazar Freddy'ye. "Ne bir özür diledi, ne de (...) açıklama yaptı. Ben de bunun üzerine (...) işle ilgili konuları görüşmemiz gerektiğini ve karşılaştığım bu tavrı asla unutmayacağımı söyledim."

"Özür", "açıklama" arkadan gelir: 8 Haziran 1897'de evlenmiş-

tir! Genç sevgilisi Eva Frye ile! Chelsea'deki nikah memuruna kendisini "sanatçı adı" ile, "Alec Nelson" olarak tanıtmıştır ve Tussy'ye ciddi ciddi bu evliliğe zorlandığını anlatır. Neden, nasıl, kimin tarafından zorlandığı ise hiçbir belgede geçmez.

Daha sonra Hyndman, "Aveling'in Eleanor'ı bu saçma hikâyeye nasıl inandırdığını kimse anlayamadı,"[677] diye yazacaktır.

Tussy korkunç bir ikilem içindedir. Belli ki Aveling tarafından baskı altına alınmıştır.

"Çok yalnızım ve berbat bir durumla karşı karşıyayım: Ya son kuruşuma kadar harabiyet, ya da dünya âleme karşı tam bir rezalet," diye yazar Freddy'ye. "Dehşet. Benim tahmin ettiğimden bile kötü. (...) Çok sevgili Freddy, gel! Kolum kanadım kırık. Sevgiler, Tussy."[678]

Freddy hemen o akşam Sydenham'a gider. Aynı babadan kız kardeşine tanrı gibi tapmaktadır. Aveling'le konuşmak, hemen Tussy'nin evini terk etmesini istemek niyetindedir. Orada ona ait hiçbir şey yoktur. Henüz yoktur, ama Tussy'nin ölümünden sonra her şeye sahip olabilecektir. Tussy mutlaka vasiyetnamesini değiştirmelidir. Avukatı Sir Arthur Crosse da aynı şeyi söyler.

Fakat Freddy geldiğinde, Tussy aşağıdan almaya başlamıştır bile. Ona bile her şeyi anlatamayacaktır; her şey o kadar korkunçtur. Freddy üzgün ve hiçbir sonuç elde edememiş olarak döner. Aveling kalır. Sydenham'de barış rüzgârları eser. Aveling'in Tussy'ye ne ile şantaj yaptığı ve onu nasıl yeniden yumuşatmayı başardığı -seksle mi acaba?- hiçbir zaman açıklığa kavuşmaz. Tussy onun bir sahtekâr ve çift eşli olduğunu ve bu olay ortaya çıkarsa hapse girebileceğini bilir, buna rağmen hiçbir şey olmamış gibi davranır, onunla birlikte ikinci balayına çıkarak herkesi şaşkınlığa uğratır. Laura ve Paul'ü Draveil'deki köşklerinde ziyaret ederler: otuz oda, bir atölye, bir bilardo salonu, bahçıvanlar için bir müştemilat, bir limonluk, çeşit çeşit büyük kuş kafesleri ve seralar, her tür çiçek, meyve ve sebze, gösterişli bir park, domuzlar, domuz yavruları, tavşanlar, tavuklar, bir kuzu...

Tussy, Kautsky'ye "Her şey bir yana, küçük mağaramı bu sa-

raya değişmek isteyeceğimi sanmıyorum," diye yazar.[679] Evini, Sydenham'i, Edward'ıyla her zamanki başbaşalığı özler.

Öz kardeşi Laura bir krizin varlığını sezinleyemez. "Sürekli birlikteydiler, aralarında en ufak bir gerginlik olduğuna dair ne bir kelime sarf etti, ne de bir imada bulundu," diye yazar Bernstein'a. "Ona karşı canım cicimdi."[680]

Londra'ya dönünce yeniden siyasi faaliyetlere başlarlar; *Vorwaerts*'e yazar, grevdeki sanayi işçilerine destek olur, Aveling'in adaylığını koyduğu Londra'daki okul komitesi seçimleri için çalışır, gizli askeri bilgileri Almanlara verdiği gerekçesiyle, suçsuzluğu ispat edilmiş olmasına rağmen Şeytan Adaları'na sürülen Fransız Yahudi subay Alfred Dreyfus için girişimlerde bulunurlar.

Bu bir hukuk skandalıdır! Bu, en iğrencinden antisemitizmdir!

"Tek güçlü ve dürüst sesin bizim partiden birinden değil de Zola'dan* çıkması hiç sevindirici değil!" diye yazar Tussy, Natalie Liebknecht'e. "Bizim Fransız 'sosyalistlerden' hiçbirinin, Library**, Edward ve benim Amerika'da yaptığımız şeyi yapmaya, yani düşmanlar için bile adalet talep etmeye cesaret edememesi utanç verici. Dreyfus'un 'sempatik' olup olmaması neyi değiştirir? Tek soru şu: Yasalara uygun, adil bir yargılama gördü mü?"[681]

Bu tür mektuplarda yarattığı etki her zamanki gibi kendine güvenli ve enerji dolu olduğu yönündedir. Hiçbir depresyon belirtisi yoktur, Edward'la çok mutludur. Her mektupta "Edward diyor ki", "Edward'a göre" cümleleri geçer. Tıpkı Laura gibi, dostları da bir şeylerin yolunda gitmediğini fark edemezler. Ama belki de körlerdürler. Nitekim, grevdeki makine imalatçılarının lideri William Collison'ın edindiği izlenim bambaşkadır. Bir akşam Tussy'ye Chancery Lane'de rastlar ve irkilir. Karşısındaki tanıdığı, güçlü karakterli, tutkulu ve ikna yönü kuvvetli Tussy değildir. Bu, cesaretini yitirmiş, yaşlı, kolu kanadı kırık bir kadındır: Sanki kendisinin

---

* 13 Ocak 1898'de Émile Zola, Fransız devlet başkanına açık bir mektup niteliğindeki ünlü "J'accuse" yazısını yayımlayarak davanın yeniden görülmesini sağlamıştır.

** Wilhelm Liebknecht

gölgesi gibi ona doğru ilerler ve fısıltı gibi bir sesle sıkı durmasını, işverenin gözünü korkutmasına izin vermemesini söyler:

"Rüzgârlı, loş köşede (...) durduğumuzda ve ben onun yüzünün solan güzelliğini, gözlerindeki umutsuzluğu ve dudaklarının iki yanına derin çizgiler olarak kazınan kederini sezdiğimde fazla bir şey söylemedim."[682]

Aveling, açık havadaki konferanslarda üşütür ve akciğerleri iltihaplanır, dinlenmek üzere Hastings-on-Sea'ye gitmesi gerekir. Tussy bütün masrafları öder, inanılmaz derecede üzerine titrer. Aveling'in bir iskelete dönüştüğünü, derisinin kemiğine yapıştığını yazar Laura'ya. Böbrek iltihabı da nüksetmiştir. Doktor ona ailesine haber vermesini salık vermiş, ama herkesle kavgalı olduğu için tabii ki kimseyi haberdar etmemiştir. Laura'ya, kâbusun bununla kalmadığını, üzerine bir de her gün önüne gelen doktor ve otel faturaları, eski borçlar, muhtemelen Eva Frye'dan şantaj ve daha beterlerinin eklendiğini söylemez.

Sadece Freddy'ye bazen temkinli imalarda bulunur. Babasının reddedilen ve değeri bilinmeyen oğlu, onun o sıralar güvendiği tek kişidir:

"Evet Freddy, zaman zaman ben de ikimizin işlerinin hiç yolunda gitmeyeceği hissine kapılıyorum. Yani senin ve benim. Tabii ki Jenny üzüntü ve kederden yana payına düşeni fazlasıyla yaşadı, Laura da çocuklarını kaybetti. Ama Jenny öldüğü için öyle mutluydu ki, her ne kadar çocukları için bu çok üzücü olsa da, bazı zamanlar bunu bir şans olarak görüyorum. Jenny'ye benim yaşadıklarımı yaşamasını dilemezdim. Senin ve benim özellikle kötü insanlar olduğumuzu sanmıyorum, ama yine de (...) bütün cezayı biz çekiyormuşuz gibi gözüküyor... Olanları biliyorsun, sana başka hiç kimseye söylemeyeceğim bir şey söyleyeceğim. Sevgili Nimmy'me mutlaka anlatmış olurdum; fakat o artık olmadığına göre sadece sen varsın. (...) Senin oğlun var. Benim hiçbir şeyim yok, uğrunda yaşamaya değecek hiçbir şey göremiyorum."

Ama hep aynı şey yaşanır: Freddy yardımına koşar, Tussy reddeder. Aveling'i anlayamamakla suçlar onu:

"Gittikçe daha iyi anlıyorum ki, haksızlık yapmak ahlaki bir hastalık ve ahlaki açıdan sağlıklı olanlar (senin gibi), ahlak hastalarını anlayabilecek durumda değiller. (...) Bazı insanlarda, kimilerinin sağır olması veya gözlerinin kötü görmesi gibi, (...) belli bir ahlak duygusu eksikliği var. (...) Ve bu hastalığı kınamanın da diğer hastalıkları kınamak kadar haksızlık olduğunu anlamaya başlıyorum. Hastalığı iyileştirmeye çalışmamız lazım, eğer iyileşme mümkün değilse, elimizden gelenin en iyisini yapmalıyız. (...) Bir Fransız atasözü vardır, "Anlamak affetmektir" diye. Çektiğim onca acı bana anlamayı öğretti ve bu yüzden affetmeye ihtiyacım yok. Sadece sevebiliyorum."[683]

Tussy, 9 Şubat 1898'de Londra'daki bir üniversite hastanesinde böbrek ameliyatı olacak hastasına kendisini tamamen adayabilmek için, bütün siyasi faaliyetlerini bir kenara bırakır. Konferans vermez, yazı yazmaz, babasının mirasıyla ilgilenmez. Edward o anda her şeyden daha önemlidir, Marx'tan bile.

Gece gündüz nöbet tuttuğu hasta odasının önündeki holde, Aveling'in ziyaretine gelen Hyndmanlarla karşılaşır. Bay Hyndman hastanın yanına girer, eşi ise Tussy'yi zar zor yürüyüşe çıkmaya ikna eder; Aveling'in her an ölebileceğinden korkan Tussy yanından ayrılmamak için çok direnir. Nihayet dışarıya çıktıklarında, birdenbire acı acı ağlamaya başlar: Artık takati tükenmiştir, tamamen bitmiştir, bu acıya dayanacak gücü kalmamıştır. Bayan Hyndman, Aveling'i terk etmesi için ona yalvarır. İstediği kadar yanlarında kalabileceğini, yiyip içebileceğini, çalışabileceğini söyler. Tussy tamam der, terk edeceğine söz verir, ama Edward yeniden sağlığına kavuştuktan sonra...[684]

Bilahare sözünü unutur. Aveling ameliyattan sağ salim çıktığı için sevinçten uçarak, onunla birlikte Margate'e dinlenmeye gider. Yaralarını sarar, ona yazılar okur, zamanını kolay geçirmesini sağlamak için onu oyalar, her gün tekerlekli iskemleyle dolaşmaya çıkartır. Babasının eski hastabakıcısı Tussy. İşte yine buradadır.

Hyndman, "Soyunun inatçılığıyla kocasının yanında kaldı," diye yazar.[685]

Artık mektuplarında intihar düşüncesini açıkça dile getirmekle gelecek planları yapmak arasında gidip gelmektedir. Freddy'ye "gitmeye hazır olduğunu ve bunu memnuniyetle yapacağını" yazarken, aynı anda bir yandan *Neue Zeit* için kaleme almak istediği kalın bir Shakespeare biyografisiyle uğraşıp bir yandan da Kautsky'ye Friedrich Engels hakkında detaylı biyografik bilgiler aktarmaktadır. Kırılmaları, ruhundaki dalgalanmaları okumak insanda dehşet, hatta acı yaratıyor. Mutlu mutlu Engels'in İrlandalı hayat arkadaşları Mary ve Lizzy'den bahsederken, birdenbire her şeyin "anlatılamayacak kadar üzücü," olduğunu, Lenchen Demuth'un hayatta olduğu eski güzel günleri özlediğini yazmaktadır.[686]

Bu aşamadan sonra aklı da karışmaya başlar. En iyi arkadaşlarının ihanetine uğradığını düşünür. En başta Eduard Bernstein'ın, kendi deyişiyle kutsal öğretilere ihanet ettiğini, Marx'ı kasten yanlış tercüme ettiğini, Fabiancıların tesiri altında kaldığını ve kendi projesi olan büyük Engels biyografisi için onun arkasından Marx-Engels mektuplarını karıştırdığını iddia eder. Buna müsaade etmeli midir? Yoksa bir avukat mı sokmalıdır araya? Kautsky'den hemen Londra'ya gelmesini ve hain arkadaşı yola getirmesini ister.[687] Tussy'nin durumu fazlasıyla abarttığını düşünen Kautsky gelmez, evinde kalır.

Çocuk özlemi de hezeyan boyutuna ulaşır. Kautsky'nin üç küçük oğlunun fotoğraflarını öper sürekli; arkadaşı Edith Lanchester'in bebeğine pahalı bir saat hediye eder, uzun ve ciddi mektuplar yazar. Edith'e yazdığı bir mektupta da şöyle der:

"Of, hiç olmadığım kadar âşık oldum ona, seni kıskanıyorum, lütfen beni anla! Benim küçük sevgili maymuncuğum sana fazla. Ama şaka bir yana sevgili Edith, böyle tatlı ve küçük bir insancığa kendi çocuğum diyebilmenin gerçekten harika bir şey, bir lütuf olduğuna inanıyorum! (...) Eğer Battersea'de bir bebek çalındığını duyarsan hiç şaşırma ve sakın aramaya kalkma!"[688]

Edith Lanchester, intihar edeceğini 29 Mart 1898'de haber verdiği kişidir aynı zamanda:

"Tamamen bitkin haldeyim ve dışarı çıkamıyorum. (...) Tek

istediğim sadece senin bilmen. Sık sık kendime insanın neden bu korkunç acıya rağmen hep yaşamaya devam ettiğini soruyorum. Tabii ki zavallı Edward'ıma bundan söz etmiyorum, ama sık sık bu işe bir son vermenin daha dolay olacağını düşünüyorum. Biliyorsun, benim senin gibi bir ufaklığım yok. Ebedi sevgilerimle, Eleanor."689

31 Mart 1898'de, öğleden önce, kırk üç yaşındayken, kararını eyleme dönüştürür. Sabah aldığı bir mektubun onu intihara sürüklediği düşünülüyor. Arkadaşları ve biyografi yazarları o güne kadar yaşadığı her şeyi gölgede bırakacak kadar korkunç bir haber aldığını, muhtemelen Aveling'in Eva Frye ile evlendiğini öğrendiğini tahmin ediyorlar. Ama bu mümkün değil, çünkü Tussy bu evlilikten uzun zamandır haberdardır; Hyndman'a Aveling'in bu evliliğe zorlandığını söylemiştir. Acaba gözünü açmak isteyen bir arkadaşından mı gelmiştir mektup? Ya da onu intihara itmeyi amaçlayan bir düşmanından? Anarşistlerden mi? Ya da August Bebel'den? Louise Freyberger'den? Konu Aveling'in çocuklara karşı işlediği suçlar mıdır? Marx'ın şanı mıdır söz konusu olan? Yoksa Freddy ile ilgili söylentiler midir?

Aveling bu mektubu daha sonra yok ettiğinden, konunun ne olduğu hiçbir zaman açığa çıkmayacaktır. Afrika'daki sömürgelerde hakimlik yapmaya başlayan Tussy'nin eski hukuk danışmanı Samuel Moore mektubun içeriğinin hiç önemli olmadığı kanısındadır:

"Çok hassas bir sinir sistemi vardı, hatta bazen isterik boyutlardaydı," diye yazar Bernstein'a. "Savaşmak zorunda olduğu pek çok zorluğun yanı sıra uzun hastalığı boyunca Doktor Aveling'e bakmanın sinir sistemini çökme noktasına getirmiş olması da mümkün, ve daha sonra 'mağara'sına döndüğünde, üzerine eklenen küçük bir dert (aşk acısı vs.) onu intihara sürüklemeye yetmiş olabilir. Bana anlatılanlara göre, hastalığı sırasında Aveling'e o kadar bağlıymış ki, aralarında büyük bir sorun olduğunu düşünmem zor. Ama, ben son on iki aydır Afrika'da olduğumdan (...) siz daha iyi bilirsiniz elbette."[690]

Tussy o mektubu okur, kenara koyar ve hizmetçisi Gertrude Gentry'yi çağırır. Eczaneye gitmesini söyler. Zehir almasını.

Verdiği kâğıdın üzerinde "Lütfen kuryeye bir köpek için kloroform ve az bir miktar prusik asit verin, E.A." yazılıdır. Notu kimin yazdığı bilinmiyor. Tussy'nin kendisi veya Aveling, her ikisi de mümkün. Elyazıları hemen hemen aynıdır, isimlerinin baş harfleri de. Aveling doktor olduğundan reçete yazma yetkisine sahiptir. Gertrude kloroform ve prusik asit elinde eve döner, bir de zehir defteri getirir beraberinde. Deftere ikisinden biri şu bilgilerin girişini yapar: Sydenham, 31 Mart 1898. Kloroform ve prusik asit teslim alındı. E.A...

Aveling yavaş yavaş rahatsız olmaya başlar. Evden uzaklaşır. Londra'da, geçiyorken uğramış edasıyla, daha sonra tanıkları olsun diye parti bürosuna gider. Ardından da 'eşi' Eva Frye'ı ziyaret eder.

Bu arada Tussy hazırlıklarına devam eder. Tamamen sakindir, çok planlı hareket eder. Önce avukatı Sir Arthur Crosse'a bir mektup yazar, sabah gelen mektubu da yanına ekler. Arkasından ablasına kısa bir mektup yollar:

"Benim sevgili Laura'm!

"Bu not ile seni, tüm kâğıtları gözden geçirmek ve Arap'ın tüm müsveddeleri, mektupları vesairenin sorumluluğunu üzerine almakla yetkilendiriyorum. Bana ait mektupların yok edilmesini istiyorum. (...) Sahip olduğum birkaç küçük şey, kitaplar ve diğer şeyler, lütfen Dollie Radford'a, (...) Olive Schreiner'e, (...) Gine ve Ede Bernstein'a, Karl Kautsky'ye, sevgili Liebknecht ile Singer'a ve iyi dostum William Thorne'a verilsin. Tussy."[691]

Veda etmeden, neden göstermeden, üzüntülerini iletmeden. Her şey bir "iş" gibidir, iyice düşünülüp taşınılmış. Laura mektuptaki bu yaklaşım karşısında dehşete düşer.

Tussy en son Edward Aveling'e mektup yazar:

"Sevgilim, birazdan her şey bitmiş olacak. Sana son sözüm, bütün bu uzun, kederli yıllar boyunca söylediğim sözün aynısı: Sevgi."[692]

Ardından banyo yapar, beyazlar giyinir, yüksek dozda prusik asit içer, kloroforma dokunmaz, yatağa uzanır. Zehir etkisini çabuk gösterir. Kısa süre içinde uykuya dalar, bir zamanlar kahramanı olan ve anlaşıldığı kadarıyla intiharını canlandırdığı Emma Bovary gibi saatlerce acı çekmez. Saat on bire doğru hizmetçi yatakları toplamak üzere içeri girdiğinde Tussy bilincini yitirmiştir. Derhal çağrılan doktor sadece ölümü tescil edecektir.

Sonsöz

Edward Aveling, 31 Mart 1898 günü saat beşe doğru Londra'dan Sydenham'e döner. Bir komşu kadının telaşla kendisine doğru geldiğini görünce şu soruyu sorar: "Bitti mi?" Tussy'nin bıraktığı mektupları ortadan kaldırmaya yeltenir, ancak polis tarafından engellenir. Ölüye son bir kez bakmayı reddeder ve ertesi gün kriket maçına gider. 2 Nisan'daki resmî ölüm nedeni tespiti sırasında hakime Tussy'nin yaşını tam olarak vermez; aşağı yukarı kırk yaşında olduğunu söyler. 31 Mart günü tartışıp tartışmadıkları sorusunu ise şöyle cevaplandırır: "Aramızda en küçük bir tartışma bile olmadı." Tussy'nin "hastalıklı bir ruh hali" içinde olduğunu anlatır. Jüri üyeleri sonuçta şu sonuca varırlar: "İçinde bulunulan geçici bilinç bulanıklığı sırasında intihar."[693] 5 Nisan'da Waterloo Mezarlığı'nda gerçekleşen, yurtiçi ve dışından sosyalistlerin katıldığı cenaze töreninde öfke ve şaşkınlık hâkimdir. Aveling uzun ve melodramatik bir konuşma yapar. Laura Londra'ya gelmemiştir. Tussy'nin enişteleri Charles Longuet ve Paul Lafargue, cesedin yakılmasının ardından Aveling'le pub'a giderler. Aveling, muhtemelen rüşvet yoluyla Tussy'nin mektuplarını avukatı Arthur Crosse'tan almayı başarır. Böylece son sır hiçbir zaman açığa çıkartılamaz. Aveling, Tussy'nin bütün mirasına konduktan sonra Eva Frye'ın yanına yerleşir. Marx elyazmaları ise 1911'de intihar edecek olan Laura'nın iyeliğine geçer. Aveling *Value, Price and Profit* broşürünü Tussy'yi sözde sevgiyle andığı bir önsözle birlikte yayımlar. Kautsky ve özellikle de Bernstein'ın tüm ısrarlarına karşın, intihara yardımcı olmak suçuyla mahkeme önüne çıkartılmaz. Evrakta sahtekârlıkla ilgili ola-

rak bile hakkında suç duyurusunda bulunulmaz. "Hareket", kendi adına kara çalınmasından korkar ve onu bundan böyle boykot etmekle yetinir. Temmuzda böbreğindeki ameliyat yarası yeniden açılır. Edward Aveling 2 Ağustos 1898'de çalışma odasında ölür.

Tussy'nin Ardından

"Zavallı Tussy! Böyle dev gibi güçlü bir insanın çökmesi için neler yaşamış olması gerek! Katilinin Aveling olduğu konusunda herkes hemfikir, buna rağmen partinin yayın organında reklamının yapılması beni küplere bindiriyor. Sırf Tussy'nin hatırına bu namussuzu olabildiğince az yargılamaya çalıştım, ama artık bunun ne gereği var, ne de mümkünatı. Son duyumlara göre (...) Aveling ahlaksızlıklarıyla Tussy'yi ölüme göndermekle kalmamış, intihar edeceğini bildiği halde ona engel de olmamış. Tussy yanındayken hizmetçiyi zehir almaya yollamış ve zehir defterine zehri teslim aldığını tasdik eden bir not düşmüş. Sonra, o âna dek ölüm döşeğindeki hasta pozlarını oynayan Aveling evden çıkmış, bütün gün dönmemiş ve akşam eve gelirken bir komşu kendisini karşılayıp, 'Ah, Bayan Aveling çok hasta!' diye ölüm haberine hazırlamaya çalıştığında derhal şu soruyu sormuş: 'Öldü mü? Bitti mi?' Maalesef bu namussuz herif şimdi de bu suçunun keyfini sürecek. Tussy'nin evrensel vârisi, hatta Marksist mirasın yayıncısı! (...) Singer skandal çıkmasından çekiniyor; ben de; ama eğer bu işi hasıraltı etmeye çalışırsak çok daha büyük bir skandal çıkacak. (...) Tussy'nin katili bu işten cezasını çekmeden sıyrılsın mı? Hangi parti çıkarı bunu haklı gösterir?

Karl Kautsky[694]

"Sağlığım berbat; heyecanlar, fesatlıklar ve geceleri beni uyutmayan, o için için kaynayan öfke de gerisini hallediyor. Bir insanın tahayyül edebileceği en sarsıcı, en isyan ettirici trajedi bu. Tussy'deki korkunç körlük karşısında insan hiçbir şeyi değiştirebilmenin mümkün olmadığını biliyor, ama buna rağmen, bu adi herifi daha önce bertaraf etmek için bir şey yapmadı diye kendini en ağırından suçluyor. (...) Ne şerefsiz herif! Bay Crosse'un verdiği bilgiye göre (...) General'in, hayatını garantiye alması için Tussy'ye bıraktığı paranın sadece dörtte biri kalmış geriye! Böyle yemiş içmiş adam. Bu paranın ne kadarı kadınlar ve çocuklarla utanç verici faaliyetlerini örtbas etmek için sus payı olarak harcandı bilmiyorum, ama hayli büyük bir miktar olmalı. Cenaze töreninde yoldaşlar bana pek çok olayı isim vererek aktardılar. Bastırılmaya çalışılan bir öfke ve infial hâkimdi. (...) İşin içinde partiye hürmet olmasaydı, insanlar Aveling'i oracıkta parçalarlardı."

Eduard Bernstein[695]

"Bu istikrarlı, aydın, zeki kadını, bu ışıl ışıl, neşeli, hayat dolu insanı hayata daha fazla katlanamama noktasına getirmek nasıl mümkün olmuştur? Onun ölmeye hakkı yoktu. Yapacağı çok şey vardı ve o, babasıyla birlikte hayatlarını adadıkları büyük davanın yedieminiydi. Eleanor Marx bizim için dünün sosyalizmi ile bugünün sosyalizmi arasındaki köprü idi."

Henry M. Hyndman[696]

"Önemli olan şu: Mirasa ne olacak? Marx'ın pek çok mektubu bildiğim kadarıyla onun (elindeydi? Edward onları tahrif etmesin ve dağıtmasın diye önlem alınacak mı? Zaten bu miras meselesi partinin alnında bir leke..."

Victor Adler[697]

"Aveling'e yazdığı son satırlarda onu hep sevmiş olduğunu söylüyor ve canavarın hastalığı boyunca yazdığı bütün mektuplardan ona olan düşkünlüğü okunuyor. Tussy'nin ona karşı zayıflığı anlaşılır ve affedilir gibi değildi. (...) Ona karşı fazla iyi olduğu ve bazen sadece kendi iyiliğini isteyenlere karşı haksızlık ettiği yönündeki acı duygudan kendimi bir türlü kurtaramıyorum."

Laura Lafargue[698]

"Biliyor musunuz Doktor, Louis hakikaten kötü bir davranışta bulunarak onurunu ayaklar altına alsaydı ben intihar ederdim. (...) Eğer ona olan inancımı kaybetseydim, hayatım karaya otururdu. Cornwall'a döner ve ölürdüm."

George B. Shaw[699]

Teşekkür

Amsterdam - Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis'e; Bonn - Friedrich Ebert Derneği Sosyal Demokrasi Arşivi'ne; Moskova - Rusya Yeni Tarih Belgelerini Araştırma ve Koruma Merkezi'ne, Londra - British Museum'a; Köln - Westdeutscher Rundfunk ve İngiliz Filolojisi kütüphaneleri ile Bibliotheca Germania Judaica'ya desteklerinden dolayı içten teşekkür ederim.

Sonnot

1 3.6.1854 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 363
2 Ruprecht'ten alıntı, 1884, s. 9
3 Suzuki'den alıntı, 1981, s. 17
4 Wheen'den alıntı, 2001, s. 206
5 Bauer'den alıntı, 1989, s. 520
6 Wheen'den alıntı, 2001, s. 187
7 Wheen'den alıntı, 2001, s. 191'den itibaren
8 Jenny Marx'tan Karl Marx'a, 17.8.1850. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 250'den itibaren.
9 Jenny Marx: Mohr und General, 1970, s. 216
10 Hygiene des Kinderalters, Tübingen 1882, s. 544
11 Blumenberg'den alıntı, 1996, s. 115
12 Schack'tan alıntı, 1996, s. 36
13 Wheen'den alıntı, 2001, s. 218
14 Sutton 1876, s. 32
15 Schack'tan alıntı, 1989, s. 37
16 24.4.1852 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 24
17 Mohr und General'den alıntı, 1970, s. 98
18 Mohr und General'den alıntı, 1970, s. 271'den itibaren.
19 22.7.1854 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 377
20 21.6.1854 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 371
21 *New York Daily Tribune*, 15.11.1853
22 Londra'da kolerayla ilgili karşılaştırınız: Winkle 1997, s. 194'ten itibaren.
23 13.9.1854 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 391
24 Wheen 2001, s. 183
25 "İngiliz Burjuvası", *New York Daily Tribune*, 1.8.1854
26 *Neue Oder-Zeitung*, 22.1.1855
27 12.1.1855 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 391
28 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 415
29 Dohrn 1904, cilt II, s. 103
30 Loudon'dan özetle, 1992, s. 173'ten itibaren.
31 Dohrn 1904, s. 31'den itibaren.

32 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 423

33 23.4.1857. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 130

34 Eleanor Marx-Aveling, *Die Frauenfrage*, yay. haz. Ingeborg Nödinger, Frankfurt/M. 1983, s. 30

35 3.3.1855. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 436

36 Schack'tan alıntı, 1989, s. 160'tan itibaren.

37 Mayer'den alıntı, 1921, s. 57'den itibaren.

38 30.1.1855 ve 2.2.1855. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 426 ve 432

39 30.3.1855. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 442

40 Schack'tan alıntı, 1989, s. 160

41 Jenny Marx'tan Wilhelm von Florencourt'a, 10.8.1855. Beitraege zur Geschichte der Arbeiterbewegung'dan alıntı, 6/1976 tarihli sayı, s. 102

42 Mohr und General'den alıntı, s. 117'den itibaren.

43 8.3.1855. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 28, s. 436

44 Worobjowa'dan alıntı, 1988, s. 22

45 Jenny Marx'tan bir akrabasına. Kiehnbaum'dan alıntı, 1987, s. 56

46 Worobjowa'dan alıntı, 1988, s. 24

47 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 16, s. 3'ten itibaren.

48 New York Daily Tribune, 5.5.1856

49 Schwerin von Krosigk'ten alıntı, 1975, s. 42

50 21.6.1856. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 532'den itibaren.

51 Schröder'den alıntı, 1989, s. 25

52 Künzli'den alıntı, 1966, s. 59

53 Rapp'tan alıntı, 1970, s. 177

54 Wilhelm von Florencourt'a, 4.10.1856. Schwerin von Krosigk'ten alıntı, 1975, s. 97

55 Jenny Marx'tan 1862 sonlarında Bertha Markheim'a. Andréas'tan alıntı, 1962, s. 177

56 Jenny Marx'tan Ernestine Liebknecht'e, 13.10.1863. Schröder'den alıntı, 1987, s. 45

57 Mohr und General, 1970, s. 222'den itibaren.

58 Wheen'den alıntı, 2001, s. 266

59 Marx'tan Engels'e, 23.4.1857. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 129

60 Mohr und General, 1970, s. 229'dan itibaren.

61 Dornemann'dan alıntı, 1975, s. 199

62 Schröder'den alıntı, 1987, s. 58'den itibaren.

63 *New York Daily Tribune*, 22.4.1857
64 22.5.1857. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 138
65 Schack, 1989, s. 43
66 8.7.1857. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 150
67 11.7.1857. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 29, s. 151
68 Jenny Marx'tan Ernestine Liebknecht'e, 2.11.1863 tarihli mektup. Schröder'den alıntı, 1987, s. 54
69 Dornemann'dan alıntı, 1975, s. 199'dan itibaren.
70 1.9.1863 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 44
71 Lafargue, 1966, s. 88
72 4.4.1864 tarihli mektup. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 129
73 Karş.: Hans Peter Bleuel, Ferdinand Lassalle, Münih 1979, s. 34
74 Örn. Sophie Gontzeff'e: "(...) tüm prenslerden ve asilzadelerden daha eski bir halk (...), tarihte ortaya çıkan ilk uygar halktan, ve Suriye'nin eski krallarından." Lassalle'dan alıntı, 1962, s. 248
75 A.g.e., s. 247
76 Silberner'den alıntı, 1977, s. 136'dan itibaren.
77 *New York Daily Tribune*, 6.6.1859 (Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 13, s. 335'ten itibaren)
78 Mohr und General, 1970, s. 266
79 Marx, 1971, s. 201
80 25.9.1846 tarihli mektup. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 136
81 16.3.1859 tarihli mektup. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 160
82 Eberhard-Metzger/Ries 1996'dan özetle, s. 71'den itibaren
83 23.11.1860. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 113
84 Karş.: Weitershaus, 1976, s. 72
85 Marx/Liebknecht çekişmesi için bkz. Blumenberg, 1996, s. 130'dan itibaren
86 5.12.1860. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 121
87 16.3.1861. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 685
88 Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 36
89 Marx'tan Nanette Philips'e, 24.3.1861. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 166
90 12.4.1861. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 690
91 Nisan 1861. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 697'den itibaren
92 Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 172
93 Peters'ten alıntı, 1999, s. 144
94 A.g.e., s. 334

95 Mohr und General, 1970, s. 248'den itibaren
96 A.g.e.
97 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası
98 Aralık 1863 sonlarında yazılmış. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası
99 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 15, s. 576'dan itibaren
100 Kreyenberg, 1872, s. 26
101 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 10, s. 648
102 Karş.: Worobjowa, 1988, s. 36
103 *NEW*, cilt I, s. 97
104 *Rheinische Zeitung*, sayı 130, 10.5.1842, Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 1, s. 49
105 Lucas, 1998, s. 43
106 Schröder'den alıntı, 1989, s. 85
107 24.12.1862 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 303
108 7.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 309
109 8.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 310
110 13.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 312
111 24.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 315
112 28.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 319
113 24.1.1863 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 30, s. 315
114 Mohr und General, 1970, s. 231
115 27.12.1863 tarihli mektup. Gielkens'ten alıntı, 1999, s. 63
116 Peters'ten alıntı, 1984, s. 150
117 16.7.1864 tarihli mektup. Schröder'den alıntı, 1989, s. 60'tan itibaren
118 Marx'tan Engels'e, 7.8.1866. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 31, s. 147
119 *Der Vorbote*, politik ve sosyal-ekonomik yayın, IAA'nın Alman dil grubunun merkez organı, Cenevre 1867, s. 155'ten itibaren
120 13.8.1866 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 31, s. 518
121 19.3.1866 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 5
122 26.4.1867 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 22
123 Vorobyova'dan alıntı, 1988, s. 25
124 3.7.1865 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 31, s. 477
125 Laura'ya mektup, 29.12.1868. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası
126 10.4.1868 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 56'dan itibaren
127 25.6.1868 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 104

128 12.8.1869 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 362

129 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 1, s. 280

130 Bleuel'den alıntı, 1981, s. 102

131 22.6.1869, 25.7.1869, 30.7.1869 tarihli mektuplar. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 324, 349, 354

132 Engels'ten Marx'a, 22.6.1869 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 324

133 20.7.1869 tarihli mektup, Eleanor Marx mirası: Moskova (elyazısı kopya)

134 Vorobjova'dan alıntı, 1988, s. 55

135 Marx'tan Engels'e, 26.6.1868. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 105

136 İngiliz hükümeti ve tutuklu Fen taraftarları. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 16, s. 401'den itibaren

137 30.10.1869 tarihli mektup. Andréas'tan alıntı, 1962, s. 202

138 Francois Lafargue'a, 10.7.1869. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s.623

139 31.3.1869 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova

140 A.g.e.

141 Lafargue, 1966, s. 32 ve 48

142 "Der achzente Brumaire des Louis Bonaparte" yazısından

143 Evlat Jenny'den Kugelmann'a, 8.5.1870. Andréas'tan alıntı, 1962, s. 199

144 25.9.1869. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 632

145 17.1.1870. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 32, s. 705

146 Engels'ten Marx'a, 31.7.1870. Wheen'den alıntı, 2001, s. 383

147 "Zweite Adresse der Internationalen über den Krieg", 9.9.1870

148 1871 Paris Komününün Hikâyesi. Alıntı Almanca baskısından: "Der Pariser Kommune-Aufstand", Berlin 1931, s.81

149 Vorobyova'dan alıntı, 1988, s. 98

150 Marx'tan Kugelmann'a, 12.4.1871. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 205

151 Komünün Hikâyesi, s. 156

152 Wheen'den alıntı, 2001, s. 362

153 Jenny Marx'tan (kızı) Laura Lafargue'a, 18.4.1871 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 99

154 Komünün Hikâyesi, s. 355'ten itibaren

155 24.5.1871. Meier'den alıntı, 1981, s. 101'den itibaren

156 *Pall Mall Gazette*, 20.7.1871

157 29.12.1871. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 692

158 23.1.1872. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 697

159 Lorenzo, 1923, s. 201

160 Friedrich-Anton Sorge'ye, 12.9.1874. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 641'den itibaren

161 Ludwig Kugelmann'a, 5.12.1868. Jokostra'dan alıntı, 1970, s. 52

162 26.5.1872. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 169'dan itibaren

163 1.5.1872. Meier'den alıntı, 1981, s. 110

164 11.3.1872. Engels/Lafargue'dan alıntı, 1952, cilt 1, s. 37

165 Temmuz 1870. Meier'den alıntı, 1981, s. 73

166 28.2.1872. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 411

167 Draper'den alıntı, 1990, s. 296

168 César de Paepe, 28.5.1872. Wheen'den alıntı, 2001, s. 409

169 Friedrich-Anton Sorge'ye, 12.9.1874 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 642

170 Programm der blanquistischen Kommuneflüchtlinge, Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 18, s. 528

171 Lissagaray hakkında biyografik materyal oldukça az. Bugüne kadar yayımlanan tek biyografisi (René Bidouze: *Lissagaray, la plume et l'épée*, Paris 1991) sadece basılı eserleri içermektedir; yayımlanmamış mektuplar gibi elyazması materyalden faydalanmamıştır.

172 Jokostra'dan alıntı, 1970, s. 236'dan itibaren

173 Komünün Hikâyesi, s. 31 ve 107

174 Komünün Hikâyesi, s. 213

175 A.g.e., s. 219

176 A.g.e., s. 284

177 Andréas'tan alıntı, 1962, s. 270

178 7.11.1872 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 112'den itibaren

179 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

180 Anne Jenny'den Tussy'ye, a.g.e.

181 A.g.e.

182 A.g.e.

183 A.g.e.

184 26.5.1873 ve 31.5.1873 tarihli mektuplar. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 26 ve 31

185 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

186 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx'ın mirası

187 A.g.e.

188 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

189 A.g.e.

190 A.g.e.

191 A.g.e.

192 A.g.e.

193 A.g.e.

194 Danielson'a, 12.8.1873. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 600

195 31.5.1873 tarihli mektup. Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası

196 "Kendimi ve Lissa'yı onlar için feda edecek değilim." (Abla) Jenny'ye 9.5.1873 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

197 Lt. Kapp, 1972, cilt 1, s. 162

198 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası, 23.3.1874 tarihli mektup

199 Kapp ile karş., 1972, cilt 1, s. 150

200 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

201 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası, tarihsiz

202 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

203 A.g.e., tarihsiz

204 A.g.e., tarihsiz

205 Wheen, 2001, s. 422

206 7.12.1873. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 99

207 30.11.1873. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 96

208 5.9.1874. Meier'den alıntı, 1981, s. 115

209 14.8.1987. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 110

210 Kolbe ile karş., 1994, s. 17-37 ile Lewak 1927

211 Kisch'ten alıntı, 1968, s. 57'den itibaren

212 5.9.1874. Meier'den alıntı, 1981, s. 115

213 Graetz ile karş., 1977

214 "Herr Vogt" adlı yazısından, örneğin: "Ama kâğıttan merkezî kanalizasyon sistemi sahibi Levy, sadece kimyadan değil, aynı zamanda simyadan da anlar. Londra'nın sosyal atıklarını gazete yazılarına dönüştürdükten sonra, gazete yazılarını bakıra ve sonunda da bakırı altına dönüştürür. Kâğıttan merkezî kanalizasyona açılan kapının üstünde şu sözler yazılıdır: 'Buraya çiş yapmak serbesttir!' Ya da Byron'ın şiirsel çevirisiyle: 'Ey yolcu, dur ve işe!' (...) Levy şüphesiz Anglosakson ırka dahil edilmek ister. Bunun için her ay en az bir kez Bay Disraeli'nin İngiliz karşıtı politikasına saldırır. (...) Ama, doğa ana soya-

ğacını tüm açıklığıyla alnına yazmışken, Bay Disraeli'ye saldırmak Levy'nin ne kadar işine yarar ki..." (Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 14, s. 599'dan itibaren)

215 Friedrich Adolph Sorge'ye mektup. Çubinski'den alıntı, 1973, s. 70

216 28.8.1877 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 238

217 Blos'tan alıntı, 1914, s. 163

218 23.10.1874 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 417

219 12.10.1874 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 416. Lissagaray'ın Liebknecht'e diğer mektupları Moskova'daki Wilhelm Liebknecht mirası dahilinde mevcut (1.5.1878; 4.10.1890)

220 13.10.1874 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 415'ten itibaren

221 Karş.: Liebknecht, 1964, s. 420: Tussy'nin 20.11.1874'te Liebknecht'e yazdığı mektup.

222 23.10.1874 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 417'den itibaren

223 Karş.: Herrmann, 1986

224 Orijinali Fransızca. 10.6.1875 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

225 25.10.1875 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 33, s. 519

226 Schack'tan alıntı, 1989, s. 306'dan itibaren

227 26.5.1872 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 169

228 19.8.1876 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 24

229 6.9.1876 tarihli mektup. Y.a.g.e., s. 196

230 Max Oppenheim için bkz: Gemkov 2000

231 23.9.1876 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 203'ten itibaren

232 30.9.1876 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 206

233 6.11.1876 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 223

234 11.4.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 263'ten itibaren

235 21.4.1877 ve 26.5.1877 tarihli mektuplar. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 267'den itibaren ve 277

236 25.11.1876 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 522

237 Karş.: Martin, 2000, s. 165-182

238 Ida Pauli'ye 14.2.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 252'den itibaren

239 Schack'tan alıntı, 1989, s. 317'den itibaren

240 Mill/Taylor, 1976, s. 148'den itibaren

241 Yay. yer: Delius, 1878, s. 417'den itibaren

242 Yay. yer: The New Shakespeare Society's Transactions 1875-1876, Londra, s. 332'den itibaren

243 Friedrich Adolph Sorge'ye 20.1.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 524

244 21.1.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 245

245 17.8.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 71

246 Vorobyova'dan alıntı, 1988, s. 143

247 Shaw, 1971, s. 59

248 Pearson'dan alıntı, 1965, s. 81

249 20.1.1877 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 524

250 8.6.1878 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 527

251 Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası, tarihsiz

252 Blos, 1914, cilt 1, s. 245

253 30.10.1878 tarihli mektup. Leibknecht'ten alıntı, 1964, s. 258

254 Kasım 1880 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 425'ten itibaren

255 25.8.1897 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 34, s. 96

256 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 59

257 Bernstein, 1918, s. 172

258 A.g.e.

259 A.g.e.

260 12.2.1881 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 428'den itibaren

261 Rocker'den alıntı, 1924, s. 119

262 Geierhos'dan alıntı, 1977, s. 55

263 7.4.1881 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 135

264 Karş.: Poliakov, 1988, cilt VII, s. 110

265 Dostoyevski, 1922, cilt III, s. 288'den itibaren

266 Geierhos'dan alıntı, 1977, s. 29

267 Poliakov, 1988, s. 112

268 "Zur Judenfrage", yay. yer: *Marx*, 1971, s. 201

269 Geierhos'dan alıntı, 1977, s. 248 ("Komünist Manifestosu"nun Rusça çevirisinin önsözünden)

270 Yazarın eki

271 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 19, s. 242'den itibaren

272 12.2.1881 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 430

273 Stöcker, 1890, s. 367'den itibaren

274 A.g.e., s. 431

275 6.2.1881 tarihli *Der Sozialdemokrat*

276 Jacobs'tan alıntı, 1994, s. 58

277 Grund- und Bodenfrage, Leipzig 1874, s. 9

278 Karş.: Jacobs, 1994

279 İlk kez *Vorwaerts*'te yayımlanmıştır, 1877/1878

280 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 59'dan itibaren

281 Wheen'den alıntı, 2001, s. 440

282 7.4.1881 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 135

283 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 58'den itibaren

284 *Eastern Post*'ın redaktörüne hitaben, 28.1.1872

285 12.2.1881 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 431

286 Laura Lafargue'a mektup, Nisan 1881. Meier'den alıntı, 1981, s. 133'ten itibaren

287 Laura Lafargue'a mektup, 22.4.1881. Meier'den alıntı, 1981, s. 138'den itibaren

288 29.4.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 186

289 Karş.: Schack, 1989, s. 306

290 18.6.1881 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 140'tan itibaren

291 Jenny Longuet'ye mektup, 11.4.1881. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 178

292 7.7.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 5

293 Tussy'den Marx'a, 7.8.1881. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

294 Karş.: a.g.e.

295 16.8.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 21

296 18.8.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 26'dan itibaren

297 Jenny Longuet'ye mektup, 7.10.1881. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

298 Ekim 1881. Meier'den alıntı, 1981, s. 148'den itibaren

299 18.10.1881 tarihli mektup. Meier'den alıntı, s. 147'den itibaren

300 A.g.e.

301 A.g.e.

302 A.g.e.

303 Jenny Longuet'ye mektup, 31.10.1881. Meier'den alıntı, 1981, s. 150'den itibaren

304 Karş.: 16.6.1885 tarihli Olive Schreiner'e yazılan mektup: "Hayatımdaki pek çok büyük acının en büyüklerinden biri, annemin, benim (...) sert ve zalim olduğumu düşünerek, onun ve babamın acılarını hafifletmek için hayatımın en güzel, en taze yıllarını feda ettiğimi anlamadan ölmesi." Silberner'den alıntı, 1977, s. 260

305 Jenny Longuet'ye mektup, Ekim 1881. Meier'den alıntı, 1981, s. 148'den itibaren

306 3.12.1881 tarihli mektup. Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası

307 4.12.1881 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 153

308 A.g.e.

309 Yayın: *Der Sozialdemokrat*, 8.12.1881

310 7.12.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 241

311 17.12.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 250

312 1.3.1882 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 46

313 8.1.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 154'ten itibaren

314 4.1.1882 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 255

315 12.1.1882 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 34

316 8.1.1882 ve 15.1.1882 tarihli mektuplar. Meier'den alıntı, 1981, s. 154'ten itibaren ve 159'dan itibaren

317 15.1.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 159'dan itibaren

318 8.1.1882 ve 15.1.1882 tarihli mektuplar. Meier'den alıntı, 1981, s. 154'ten itibaren ve 159'dan itibaren

319 Jenny Longuet'ye 23.1.1882 tarihli mektup. Bul. yer: Amsterdam

320 Alıntı ve çeviri Quiller-Couch'tan, 1919, no. 654

321 Jenny Longuet'ye Mart 1882 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

322 10.4.1882 tarihli mektup. Kapp'tan alıntı, 1972, Cilt I, s. 240

323 Jenny Longuet'ye 21.2.1882 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

324 Jenny Longuet'ye 15.1.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 159'dan itibaren

325 Jenny Longuet'ye 25.3.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 162'den itibaren

326 Jenny Longuet'ye 1.7.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 167'den itibaren

327 Engels'e, 3.8.1882. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 76

328 Jenny Longuet'ye 7.12.1881 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 240

329 Engels'e, 10.8.1882. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 80'den itibaren

330 Jenny Longuet'ye 2.10.1882 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 170'ten itibaren

331 8.11.1882 tarihli mektup. Wheen'den alıntı, 2001, s. 449

332 10.1.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 423

333 Comyn, 1922, sayı 91, Ocak

334 Eleanor Marx, yay. yer: Reminiscences of Marx and Engels, Moskova, tarihsiz (1956 civarı), s. 128

335 Engels/Lafargue, 1956, cilt I, s. 105

336 14.3.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 35, s. 281

337 Emilie Conradi'den Tussy'ye, 17.3.1883. Bul. yer: Amsterdam, Marx-Engels mirası

338 Comyn, 1922, sayı 91, Ocak

339 *Der Sozialdemokrat*, 22.3.1883

340 A.g.e.

341 George Bernard Shaw'dan Ellen Terry'ye 5.9.1898 tarihli mektup. Karş.: Shaw, 1965, s. 7

342 *The Progress*, Nisan 1883

343 26.3.1883 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 177'den itibaren

344 A.g.e.

345 A.g.e.

346 Karş.: 3.5.1883 tarihinde Der Sozialdemokrat'ta yayımlanan Karl Marx anma yazısı

347 *Kapital*, 2. kitap, 3. bölüm, 18. konu. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 24, s. 351

348 Bernstein, *Die Neue Zeit*'ta, yıl XIII, 1894/95, cilt 1, s. 333'ten itibaren

349 30.8.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, clit 36, s. 164

350 Friedrich Engels: "Kapital"in ikinci cildine önsöz. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 24, s. 7-26

351 Vollgraf'tan alıntı, 1994/2, s. 3'ten itibaren

352 2.4.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 3

353 20.6.1883 tarihli mektup. Engels/Lafargue'dan alıntı, 1952, cilt I, s. 131

354 24.6.1884 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 42'den itibaren

355 *The Progress*, Nisan 1883

356 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt I, s.284

357 Silberner'den alıntı, 1962, s. 254

358 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt I, s.284

359 *The Progress*, Haziran 1883

360 *The Progress*, Haziran 1883

361 Aveling, 1891, s. 128

362 3.10.1883 tarihli mektup. Engels'ten alıntı, 1955, s. 87

363 Geierhos'dan alıntı, 1977, s. 87

364 A.g.e., s. 91 ve 93

365 *The Progress*, Ağustos/Eylül 1883

366 Stepniak'ın Almanca baskısından alıntı, 1884, s. 217'den itibaren

367 Karş.: Lawrov'a 2.4.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 3

368 11.5.1884 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

369 Orijinali Rusça. Vorobyova'dan alıntı, 1988, s. 158

370 14.9.1883 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 180'den itibaren

371 29.9.1891 tarihli mektup. Bebel'den alıntı, 1965, s. 435

372 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

373 A.g.e.

374 15.6.1885 tarihli mektup. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 27'den itibaren

375 Tüm alıntılar Schreiner'den, 1964

376 1993'ten alıntı, s. 553'ten itibaren

377 A.g.e. Formun orijinali Düren'de bugünkü adıyla Rheinische Landesklinik'te bulunuyor.

378 Aveling, 1891, s. 161 ve 177

379 13.12.1883 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 76

380 Engels/Lafargue, 1952, cilt I, s. 204

381 Engels'in "Kapital"in dördüncü baskısına önsözünden, cilt. I. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 23, s. 41

382 29.11.1885 tarihli *Times*'ta Sedley Taylor

383 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 102

384 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 99'dan itibaren

385 17.3.1884 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 187

386 22.7.1884 tarihli mektup. Engels/Lafargue'dan alıntı, 1952, cilt I, s. 216

387 Karş.: Kautsky, 1985, s. 89

388 Bernstein, 1918, s. 175

389 30.6.1884 tarihli mektup. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 16

390 2.7.1884 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 104

391 Studies in the Psychologie of Sex, 1897-1928

392 Contrary Sexual Feeling, 1896

393 Sexual Inversion, 1897

394 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 105'ten itibaren

395 A.g.e.

396 A.g.e.

397 22.9.1884 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

398 William Morris'ten Andreas Scheu'a 8.9.1884 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 111

399 *Justice*, 27.9.1884

400 12.1.1885 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 433

401 The Manifesto of the Socialist League, Londra 1885

402 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 47

403 Holroyd'dan alıntı, 1988, cilt I, s. 154

404 *Commonweal*, Mart 1885

405 Tussy'den Laura'ya 12.4.1885 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 197'den itibaren

406 Tussy'den Laura'ya 10.3.1885 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

407 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 63

408 14.4.1885 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

409 Tüm alıntılar: Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, The Factory Hell, 2. baskı, Aberdeen (James Leatham), 1891

410 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 41

411 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 68

412 2.6.1885 tarihli mektup. British Library (Shaw-Papers), Add.Ms. 50511

413 15.6.1885. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 27'den itibaren

414 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 29

415 2.6.1885 tarihli mektup, British Library (Shaw-Papers), Add.Ms. 50511

416 12.4.1885 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 197'den itibaren

("Çocukluğumuzdan beri hayatını 'proletaryaya' adamanın ne demek olduğunu biliyoruz nasılsa.")

417 15.6.1885 tarihli Johann Philipp Becker'e yazılmış mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 328

418 *Commenweal*, Ağustos ve Eylül 1885

419 13.7.1885 tarihli konferans. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 87

420 Eduard Bernstein'dan Victor Adler'e 5.4.1898 tarihli mektup. Adler'den alıntı, 1954, s. 243

421 Kautsky'den alıntı, 1965, s. 28

422 Holroyd'dan alıntı, 1988, cilt I, s. 154

423 İlk kez 1887'de broşür olarak yayımlandı

424 Buradan itibaren alıntılar 1981 (Frankfurt/M.) baskısından

425 Bebel, 1981, s. 35

426 Bebel, 1981, s. 132. Burada Bebel sık sık Krafft-Ebings'in "Lehrbuch der Psychiatrie" (Stuttgart, 1883) kitabından alıntı yapıyor.

427 Bebel, 1981, s. 167

428 Bebel, 1981, s. 161

429 Bebel, 1981, s. 166

430 Bebel, 1981, s. 268

431 Bebel, 1981, s. 172

432 Tüm alıntılar Almanya baskısından (Die Frauenfrage), yayına hazırlayan Ingeborg Nödinger, Frankfurt/M., 1983

433 Marx/Aveling, 1983, s. 15

434 Marx/Aveling, 1983, s. 38

435 Marx/Aveling, 1983, s. 39

436 Marx/Aveling, 1983, s. 28, 32

437 Marx/Aveling, 1983, s. 38

438 Dollie Radford'a, 28.12.1887. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 163

439 *The Progress* II, 1883 ("A Reply to Ernest Radford")

440 Shaw'dan alıntı, 1965, s. 96

441 A.g.e.

442 23.4.1886 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 203'ten itibaren

443 Schoeps'ten alıntı, 1984, s. 145

444 Blumenberg'den alıntı, 1996, s. 130

445 9.5.1866 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 31, s. 214

446 10.5.1886 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 31, s. 215

447 Schoeps'ten alıntı, 1984, s. 39

448 14.4.1886 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 820

449 13.4.1886 tarihli mektup. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 90

450 28.4.1886 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 473'ten itibaren

451 Karl Marx, Kapital. Benedikt Kautsky'nin seçki baskısından alıntı, Stuttgart, 1957, s. 192

452 Nuhn'dan alıntı, 1992, s. 12

453 Nuhn'dan alıntı, 1992, s. 122

454 Eylül 1886 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 208

455 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 140

456 Eleanor Marx/Edward Aveling: Die Lage der Arbeiterklasse in Amerika, yay. yer: *Die Neue Zeit*, 1887, s. 241

457 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 158

458 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 171

459 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 161'den itibaren

460 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 171

461 *New York Daily Tribune*, 31.12.1886 tarihli sayı

462 A.g.e., s. 173

463 *Evening Standart*, 13.1.1887 tarihli sayı

464 Karş.: Engels'in 7.6.1887'de Laura Lafargue'a yazdığı mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 668'den itibaren

465 18.6.1887 tarihli mektup, Friedrich Adolph Sorge'ye: "Hayatımda gördüğüm en dedikoducu kadınlardan biri, tam bir Prusyalı toprak sahibi." Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 26, s. 674

466 9.2.1887 tarihli mektup, Florence Kelley-Wischnewetzky'ye. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 605'ten itibaren

467 Havelock Ellis: Adelphi, Ekim 1935; karş.: Tsuzuki, 1981, s. 159'dan itibaren

468 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 156

469 Karş.: Natalie Liebknecht'in Friedrich Engels'e 3.8.1887 tarihli mektubu. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 298: " Saygıdeğer beyefendi, ondan kısa bir süre sonra Bayan Schack'tan, (...), artık sizinle görüşmediğini, zira Bay Aveling ile her türlü irtibatı kesme gerekliliği hissettiğini anlatan bir mektup

aldım. Gerçekten çok üzgün olduğunu, çünkü size karşı derin bir saygı ve Tussy'ye karşı da dostane hisler beslediğini söylüyor. Bay Aveling'le ilgili şikâyetlerini bana açıklamıyor, sadece ilişkinizin kesildiği olgusunu dile getiriyor."

470 Karş.: Baedeker, 1912, s. 130'dan itibaren

471 Vorobjova'dan alıntı, 1988, s. 175

472 Karş.: Webb, 1988, s. 337'den itibaren

473 24.6.1888 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

474 "Out of Work" kitabından, Londra 1888

475 Webb'den alıntı, 1988, s. 366

476 16.11.1887 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

477 7.5.1887 ("Marx and Modern Socialism") ve 12.5.1887 ("Socialists at Home")

478 17.3.1887 tarihli mektup. Shaw'dan alıntı, 1965, s. 168

479 30.8.1887 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 213'ten itibaren

480 Die Neue Zeit, s. 241'den itibaren

481 Karş.: Kapp, 1972, cilt II, s. 214'ten itibaren

482 The Chicago Anarchists: A Statement of Facts, *To-day*, Kasım 1887

483 Nuhn'dan alıntı, 1992, s. 13

484 14.11.1887 tarihli *Pall Mall Gazette*

485 29.11.1887 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 299'dan itibaren

486 23.6.1887 tarihli mektup, John Glassee'ye. Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 44

487 8.8.1887 tarihli mektup, Friedrich Adolph Sorge'ye. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 36, s. 688'den itibaren

488 *Dramatic Review*, 3.12.1887

489 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 159

490 23.2.1888 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 163

491 Eleanor Marx/Edward Aveling: "Shelley als Sozialist", yay. yer: *Die Neue Zeit*, Aralık 1888, s. 540'tan itibaren (Bu makalenin çevirisi Friedrich Engels'e aittir.)

492 9.8.1888 tarihli mektup, Hermann Engels'e. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 85

493 11.9.1888 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

494 31.12.1888 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

495 Zangwill'den alıntı, 1913/2, s. 314'ten itibaren

496 A.g.e., s. 46

497 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 521

498 11.4.1889 tarihli mektup ("Pazarlık konusunda gerçek birer Yahudi olan Bernstein ile bana güvenebilirsin."). Meier'den alıntı, 1981, s. 229

499 İkinci Enternasyonal, 1983, s. 258

500 Congrés, 1889, s. 162

501 Marx, 1971, s. 202

502 Tüm Zetkin alıntıları protokolden, 1890, s. 128'den itibaren

503 Haferkorn'dan alıntı, 1984, s. 188

504 Badia'dan alıntı, 1994, s. 26

505 Congrés 1889'dan alıntı, s. 64'ten itibaren

506 A.g.e., s. 65

507 *Labour Elector*, 7.9.1889

508 26.9.1889 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 276

509 17.10.1889 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 288

510 29.12.1889 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 357

511 14.11.1889 tarihli mektup. Engels/Lafargue'dan alıntı, 1952, cilt II, s. 352

512 20.11.1889 tarihli mektup, Jules Guesde'e. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 312

513 Engels'ten Sorge'ye 30.4.1890 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 396

514 Bernstein'dan alıntı, 1918, s. 219

515 16.11.1889 tarihli mektup. Engels/Lafargue'dan alıntı, 1952, cilt II, s. 357

516 Margaret Harness biyografisi ve eserleri için bkz. Kaspar, 1984

517 Nisan 1888 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 42'den itibaren

518 26.11.1890 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 505

519 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 182

520 Zangwill, 1905, s. 10'dan itibaren

521 Zangwill, 1913/2, s. 309

522 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 501. Gönderilenin adı geçmemektedir.

523 Schonebohm'dan alıntı, 1987, s. 112

524 A.g.e., s. 121

525 A.g.e.

526 Friedrich Engels: Antisemitizm Üzerine (Viyana'ya yazdığı bir mektuptan). Marx/Engels, 1969, s. 279'dan itibaren

527 19.12.1890 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 166'tan itibaren

528 4.11.1890 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 190

529 Gemkow'dan alıntı, 1989, s. 341

530 19.12.1890 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 246

531 20.12.1890 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 210

532 12.12.1890 tarihli, Victor Adler'e hitaben, mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 519

533 Sorge'ye 26.11.1890 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 505

534 Victor Adler'e 12.12.1890 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 37, s. 519

535 19.12.1890 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 246

536 Eleanor Marx: Friedrich Engels. Yay. yer: *Sozialdemokratische Monatsschrift*, 30.11.1890

537 2.12.1891 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s. 231

538 24.3.1891 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s. 65

539 Karş.: Engels'ten Sorge'ye, 14.9.1891. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s.154

540 1891 Brüksel'deki Enternasyonal Kongresi temsilcilerine Büyük Britanya ve İrlanda'dan sunulan rapor. Sunanlar: "Gasworkers ve General Labourers Union", "Legal Eight Hours ve Inernational Labour League."

541 Samuel Gompers'a 25.1.1891 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s. 154

542 Samuel Gompers'a 11.6.1891 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası, I 105

543 Sorge'ye 14.9.1891 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s. 154: "Ama Londra'ya döndükten sonra dedikodumuzu yaymıştı, biz de oybirliğiyle Gilles'in pataklanması gerektiği sonucuna vardık."

544 Congrés, 1891, s. 294'ten itibaren

545 Silberner'den alıntı, 1977, s. 270

546 Congrés, 1891, s. 314'ten itibaren

547 Ayrıca bkz. Shaw, 1891

548 Israel Zangwill and Eleanor Marx: "A Doll's House Repaired" Yay. yer: *Time*, Mart 1891

549 Israel Zangwill: "Die Unanstaendigkeit auf der englischen Bühne." *Zangwill* içinde, 1913, s. 187'den itibaren

550 Israel Zangwill: "Die Liebe im Leben und in der Literatur." *Zangwill* içinde, 1913, s. 187'den itibaren

551 Beer, 1935, s. 270'ten itibaren

552 "Ruben Sachs. Ein Charakterbild aus der jüdischen Gesellschaft Londons." Yazan: Amy Levy. İngilizce'den çeviri. Yay. yer: *Neue Zeit*, Eylül 1891

553 Levy, 1884. Amy Levy'nin hayatı ve eserleri için bkz. Hunt, 1984, s. 235'ten itibaren

554 Hunt'tan alıntı, 1984, s. 240

555 Beer, 1935, s. 71'den itibaren

556 Eleanor Marx Aveling: "Die letzten englischen Stirkes." Yay. yer: *Sozialpolitisches Centralblatt*, yayıncı Heinrich Braun, cilt I, Berlin, 1892, s. 251'den itibaren

557 A.g.e.

558 25.1.1893 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 198

559 26.7.1892 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 265'ten itibaren

560 A.g.e.

561 Louise Kautsky'den Bebel'e, 2.-4.9.1898. Bul. yer: Moskova, August Bebel mirası, Fonds 202, op. 1, 214

562 26.7.1892 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 265'ten itibaren

563 8.3.1892 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 38, s. 522

564 26.12.1890 tarihli mektup. Bebel'den alıntı, 1965, s. 405'ten itibaren

565 Eylül 1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

566 Eleanor Marx mirasındaki Tussy/Louise yazışmaları, bul. yer: Moskova

567 17.11.1893 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 212'den itibaren

568 30.5.1892 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 263

569 8.8.1892 tarihli mektup. Bebel'den alıntı, 1965, s. 567'den itibaren

570 14.8.1892 tarihli mektup. A.g.e., s. 569

571 7.9.1892 tarihli mektup. A.g.e., s. 581

572 7.9.1892 tarihli mektup. A.g.e., s. 580'den itibaren

573 8.7.1892 tarihli mektup. A.g.e., s. 560

574 Julie Bebel'den Louise Kautsky'ye 10.5.1892 tarihli mektup. A.g.e., s. 541

575 7.9.1893 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

576 Julie Bebel'in biyografisini karş.: Gemkow, 1989/2, s. 545'ten itibaren

577 Frieda Bebel için bkz. Bebel 1919

578 Brigitte Seebacher-Brandt kaleme aldığı August Bebel biyografisinde kızlık soyadı Strasser olan Louise Kautsky (Kautsky'nin ilk eşi) ile, Rosa Luxemburg'la yakın dostluk kuran Ronsperger kızlık soyadlı Louise Kautsky'yi (Kautsky'nin ikinci eşi) birbirine karıştırmıştır (Brigitte

Seebacher-Brandt: *Bebel - Künder und Kaerner im Kaisserreich*, Berlin, 1988). Sadece Helmut Hirsch, yazdığı Bebel biyografisinde Engels-Bebel yazışmalarında Louise Kautsky'nin adının eş Julie Bebel'den neredeyse iki kat daha fazla anıldığını fark etmiştir.

579 7.2.1893 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 268'den itibaren

580 George Bernard Shaw 28.1.1893 tarihli *Workman's Times*'ta

581 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 134

582 Tsuzuki, 1981, s. 235

583 Bernstein'dan alıntı, 1990, s. 63'ten itibaren

584 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 505'ten itibaren

585 Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 507'den itibaren

586 Kautsky, 1935, s. 395

587 Rus-Hollandalı-Alman editörler kurulu tarafından yayımlanan, MEGA olarak anılan yeni ve eleştirel toplu eserler; tamamı henüz yayımlanmadı.

588 Nitsche'den alıntı, 1990, s. 125

589 Nitsche'den alıntı, 1990, s. 119

590 20.9.1893 tarihli mektup. Engels'ten alıntı, 1955, s. 386'dan itibaren

591 3.11.1893 tarihli mektup. A.g.e., s. 392

592 Mehring, 1902 ve Lassalle, 1922

593 Lassalle, 1922, önsöz

594 24.10.1849 tarihli mektup. Lassalle, 1922, s. 13'ten itibaren

595 26.4.1857 tarihli mektup. Lassalle, 1922, s. 105

596 17.12.1857 tarihli mektup. Lassalle, 1922, s. 108

597 22.2.1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

598 Tussy'den Laura'ya 22.2.1894 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 221

599 22.3.1894 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, Eleanor Marx, s. 222

600 Tussy'den Laura'ya 16.7.1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

601 Tussy'den Laura'ya 12.8.1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

602 Tussy'den Laura'ya 16.7.1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası. Tussy İngilizce yazdığı bu mektupta Louise Freyberger'in sözlerinden Almanca alıntı yapıyor.

603 Louise Freyberger'den Tussy'ye, 15.9.1894. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

604 Wilhelm Liebknecht ve Paun Singer'den Tussy'ye 19.9.1894 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

605 August Bebel'den Tussy'ye, tarihsiz (Eylül 1894). Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

606 A.g.e.

607 5.11.1894 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 223'ten itibaren

608 A.g.e.

609 22.11.1894 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 289

610 5.11.1894. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 223'ten itibaren

611 Tussy'den Laura'ya, 22.11.1894. Meier'den alıntı, 1981, s. 286'dan itibaren

612 14.11.1894 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 318

613 Engels'ten Laura'ya 17.12.1894 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 346

614 Engels'ten Laura'ya 17.12.1894 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 346'dan itibaren

615 Tussy'den Kautsky'ye, 22.8.1895. Bul. yer: Amsterdam, Eleanor Marx mirası

616 Karş.: Vollgraf, 1994/2, s. 3'ten itibaren

617 Engels'ten Laura'ya 29.12.1894 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 356

618 Edward Aveling'den Laura ve Paul Lafargue'a 25.12.1894 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 291'den itibaren

619 Tussy'den Laura'ya 2.1.1895 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 295'ten itibaren

620 13.1.1895 tarihli mektup. Bebel'den alıntı, 1965, s. 790'dan itibaren

621 Eleanor Marx: "Die Arbeiterclassenbewegung in England." Yay. yer: Emanuel Wurm "Volks-Lexikon", Viyana 1895

622 Yay. yer: *Österreichischer Arbeiter-Kalender*, 1895

623 14.3.1895 tarihli mektup. 1964'ten alıntı, s. 440

624 9.7.1895 tarihli mektup. Marx Engels Toplu Yapıtları, cilt 39, s. 499

625 5.8.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

626 22.8.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

627 Kautsky'ye 28.8.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Amsterdam, Eleanor Marx mirası

628 13.9.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

629 18.9.1895 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 228

630 18.9.1895 tarihli mektup. Adler'den alıntı, 1954, s. 187

631 *Neue Zeit*, 1895/96, s. 14'ten itibaren

632 Wheen'den alıntı, 2001, s. 223

633 18.9.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Amsterdam, Eleanor Marx mirası

634 Marx, 1913

635 A.g.e., s. 58'den itibaren

636 Hyndmann, 1912, s. 140

637 *Justice*, 15.10.1895

638 4.10.1895 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

639 Tussy'den Laura'ya 24.10.1895 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 299

640 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

641 10.12.1895 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 313'ten itibaren

642 Tussy ve Aveling'den Kautsky'ye 2.2.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

643 Stepniak, 1884, önsöz

644 25.12.1895 tarihli mektup. Fanny Kravcinski'ye. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

645 Tussy'den Kautsky'ye 30.4.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

646 Tussy'den Laura'ya 26.5.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

647 8.1.1905 tarihli sayı

648 Tussy'den Laura'ya 26.5.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

649 Labour Leader, 6.6.1896

650 Kapp'tan alıntı, 1972, cilt II, s. 204'ten itibaren

651 Hyndmann, 1912, s. 104

652 Congrés'ten alıntı, 1896, s. 499

653 Hamon'dan alıntı, 1897, s. 194

654 Marx, Karl: Doğu Sorunu, yay. haz. Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, London 1897

655 Almanca seçme yazılar baskısından alıntı: Marx contra Russland. Der russische Expansionsdrang und die Politik der Westmaechte. Karl Marx'ın *New York Daily Tribune*'ün Avrupa muhabiri olarak hazırladığı haberler. 1853-1856. Yayıncı J.A. Doering, Stuttgart 1960, s. 46

656 A.g.e., s. 20'den itibaren

657 A.g.e., s. 32

658 A.g.e., s. 40

659 A.g.e., s. 20'den itibaren

660 A.g.e., s. 19

661 A.g.e., s. 47

662 A.g.e., s. 115

663 A.g.e., s. 79

664 Hyndmann, 1912, s. 139

665 Karl Marx: Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, yay. haz. Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, Londra 1899

666 Karl Marx: The Story of the Life of Lord Palmerston, yay. haz. Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, Londra 1899

667 Karl Marx: Value, Price and Profit, addressed to the Working Men, yay. haz. Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, Londra 1898

668 Eduard Bernstein imzalı Almanca bir baskısı 1908'de yayımlandı

669 Tussy'den Laura'ya 12.11.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

670 8.1.1898 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 329'dan itibaren

671 Tussy'den Laura'ya 2.1.1897 tarihli mektup. Meier'den alıntı, 1981, s. 322'den itibaren

672 28.12.1896 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

673 19.7.1897 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

674 24.12.1896 tarihli mektup. Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 227

675 Frederick Demuth'a tüm mektuplar, Bernstein'dan alıntı, 1898/99, s. 485

676 Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

677 Hyndmann, 1912, s. 145

678 2.9.1897 tarihli mektup. Bernstein'dan alıntı, 1898/99, s. 485

679 28.9.1897 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

680 20.4.1898 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Paul ve Laura Lafargue mirası, 129

681 14.1.1898 tarihli mektup. Liebknecht'ten alıntı, 1964, s. 458

682 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 265

683 Bernstein'dan alıntı, 1898/99, s. 487

684 Hyndmann, 1912, s. 144

685 A.g.e., s. 145

686 15.3.1898 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

687 A.g.e.

688 Tussy'den Edith Lanchester'a 23.1.1898 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

689 Tussy'den Edith Lancehster'a 29.3.1898 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eleanor Marx mirası

690 Samuel Moore'dan Eduard Bernstein'a 10.4.1898 tarihli mektup. Bul. yer: Moskova, Eduard Bernstein mirası, 1466

691 Bu mektuptan, Laura Lafargue'ın Bernstein'a yazdığı 20.4.1898 tarihli mektupta alıntı yapılmıştır. Bul. yer: Moskova, Paul ve Laura Lafargue mirası, I 29

692 *Reynold's Newspaper*'dan alıntı, 10.4.1898

693 Tsuzuki'den alıntı, 1981, s. 279'dan itibaren

694 Victor Adler'e, 8.4.1898. Adler'den alıntı, 1954, s. 244

695 Victor Adler'e, 5.4.1898. Adler'den alıntı, 1954, s. 243

696 Yay. yer: *Justice*, 9.4.1898

697 Karl Kautsky'ye, 4.4.1898. Adler'den alıntı, 1954, s. 242

698 Eduard Bernstein'a, 20.4. 1898. Bul. yer: Moskova, Paul ve Laura Lafargue mirası 204, No. 29

699 Shaw'un, Tussy ve Aveling'in ilişkisini benzettiği "Doktorun Hatası" adlı tiyatro oyunundaki Jennifer Dubedat karakteri.

BİBLİYOGRAFYA

*1. Araştırma Merkezleri ve Arşivler**

Internatinonaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Sosyal Demokrasi Arşibi, Friedrich-Ebert Vakfı, Bonn
Rusya Yeni Tarih Belgelerini Koruma ve Araştırma Merkezi, Moskova
British Museum, Londra

2. Tussy (Eleanor) Marx'ın Yazıları (Seçmeler)

1883

Karl Marx, I, *The Progress*, Nisan 1883
Karl Marx, II, *The Progress*, Haziran 1883
Underground Russia, *The Progress*, Ağustos/Eylül 1883

1884

The Irish Dynamiters, *The Progress*, Mayıs 1884

1885

(Edward Aveling ile) The Factory Hell, Londra 1885
Prostitution, *The Commonweal*, Eylül 1885

1886

(Edward Aveling ile) The Woman Question, Londra 1886

1887

(Edward Aveling ile) The Chicago Anarchists: A Statement of Facts, *To-Day*, Kasım 1887
(Edward Aveling ile) Lie Lage der Arbeiterklasse in Amerika, *Neue Zeit*, 1887

1888

(Edward Aveling ile) Shelley als Sozialist, *Neue Zeit*, 1888

1889

(Edward Aveling ile) Die Kuhjungen, *Neue Zeit*, 1889

1891

Report from Great Britain and Ireland to the Delegates of the Brussels International Congress: The Glassworkers' and General Labourers' Union etc., Londra 1891

1892

Die letzten englischen Strikes, *Sozialpolitisches Centralblatt*, I. Cilt, Berlin 1892

(Edward Aveling ile) Die Wahlen in Grossbritannien, *Neue Zeit* 1892

1893

Der böse Maitag, *Neue Zeit*, 1893/1894

1895

Die Arbeiterclassenbewegung in England, Emanuel Wurm'un *Volks-Lexikon*'u; ayrıca tek başına bir broşür olarak da Wilhelm Liebknecht'in önsözüyle yayımlanmıştır.

Karl Marx - Lose Blaetter, *Österreichischer Arbeiterkalender*, 1895

Heine an Marx, *Neue Zeit*, 1895/96

1897

Ein Brief des jungen Marx, *Neue Zeit*, 1897/1898

3. Tussy (Eleanor) Marx'ın Çevirileri

1875

Nicolaus Delius: The Narrative in Shakespeare, *The New Shakespeare Society's Transactions* 1875-76, s. 332 vd.

1884

Anne Charlotte Leffler-Erdgren: The Doctor's Wife, *The Progress*, Temmuz-Aralık 1884

1886

Gustave Flaubert: Madame Bovary, Londra 1886

Hippolyte Prosper Lissagaray: History of the Commune of 1871, Londra 1886

1888

Henrik Ibsen: An Enemy of Society, Londra 1888

1890

Henrik Ibsen: The Lady from the Sea, Londra 1890

Alexander Kielland: Short Stories, *Time*, 1890

1891

Amy Levy: Ruben Sachs, *Neue Zeit*, 1891

1893

Eduard Bernstein: Ferdinand Lassalle as a Social Reformer, Londra 1893

1895

G. Plechanow: Anarchism and Socialism, Londra 1895

4. Tussy (Eleanor) Marx'ın üstlendiği editörlükler

1896

Karl Marx (esasen Friedrich Engels): Revolution and Counter-Revolution in Germany, Londra 1896

1897

Karl Marx: The Eastern Question: A Reprint of Letters written 1853-56 dealing with the Events of the Crimean War, Londra 1897

1898

Value, Price and Profit, addressed to the Working Men, Londra 1898

1899

Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, Londra 1899

The Story of the Life of Lord Palmerston, Londra 1899

KAYNAKÇA

Adler, Victor: *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky*, Viyana 1954 (Adler 1954)

Andréas, Bert: "Briefe und Dokumente der Familie Marx aus den Jahren 1862-1873", *Archiv für Sozialgeschichte*, Cilt 2, Hannover 1962 (Andréas 1962)

August Bebel - eine Biographie (Ortak çalışma), Berlin 1989 (Bebl 1989)

Aveling, Edward B.: *Die Darwin'sche Theorie*, Stuttgart 1891 (Aveling 1891)

Badia, Gilbert: *Sınırsız Feminist Clara Zetkin*, Pencere Yayınları, İstanbul 2002 (Badia 1994)

Baedeker, Karl: *London und Umgebung*, Leipzig 1912 (Baedeker 1912)

Bauer, Bruno: *Die Judenfrage*, Braunschweig 1843 (Bauer 1843)

Bauer, Edgar: *Konfidentenberichte über die europaeische Emigration in London 1852-1861*, Trier 1989 (Bauer 1989)

Bebel, August: *Briefwechsel mit Friedrich Engels*, yay. haz. Werner Blumenberg, Londra 1965 (Bebel 1965)

Beer, Max: *Fifty Years of International Socialism*, Londra 1935, (Beer 1935)

Bernstein, Eduard: "Das Schlagwort des Antisemitismus", *Die Neue Zeit*, Yıl: 11, Cilt 2, 1892-1893, s. 236 vd. (Bernstein 1892)

Bernstein, Eduard: "Eleanor Marx", *Die Neue Zeit*, Yıl: 16, Cilt: 2, 1898, s. 122 vd. (Bernstein 1898)

Bernstein, Eduard: "Was Eleanor Marx in den Tod trieb", *Die Neue Zeit*, Yıl: 16, Cilt: 2, 1898/1899, s. 481 vd. (Bernstein 1898/99)

Bernstein, Eduard: "Einige Bemerkungen über die jüdische Einwanderung in England", *Jüdische Statistik*, Berlik 1903, s. 336 (Bernstein 1903)

Bernstein, Eduard: *Aus den Jahren meines Exils*, Berlin 1918 (Bernstein 1918)

Bernstein, Eduard: *Sozialdemokratische Lehrjahre*, Berlin 1978 (Bernstein 1978)

Bernstein, Eduard: *Texte zum Rovisionismus*, yay. Haz.: Horst Heimann, Bonn 1990 (Bernstein 1990)

Bidouze, René: *Lissagaray, la plume et l'épée*, Paris 1991 (Bidouze 1991)

Bleuel, Hans Peter: *Friedrich Engels, Bürger und Revolutionaer*, Bern/Münih 1981 (Bleuel 1981)

Blos, Wilhelm: *Denkwürdigkeiten eines Sozialdemokraten*, Münih 1914 (Blos 1914)

Blumenberg, Werner: *Marx*, Reinbek 1996 (Blumenberg 1996)

Braun, Lily: *Frauenfrage und Sozialdemakratie*, Berlin 1896 (Braun 1896)

Carsten, Francis Ludwig: *Eduard Bernstein, eine politische Biographie*, Münih 1993 (Carsten 1993)

Comyn, Marian: "My Recollections of Karl Marx", *The 19th Century and After*, Sayı 91, Ocak 1922 (Comyn 1922)

Congres International socialiste de travailleurs et des chambres syndicales ouvrieres (Londra 1896) Cenevre 1980 (Congres 1896)

Cronwright-Schreiner, S.C.: *The Life of Olive Schreiner*, Boston 1924 (Cronwright-Schreiner 1924)

Delius, Nicolaus: *Abhandlungen zu Shakespeare*, Elberfeld 1878 (Delius 1878)

Die Geschichte der Zweiten Internationale, yay. haz.: SSCB Bilimler Akademisi, Moskova 1983 (Zweite Internationale 1983)

Dohrn, Rudolf: *Geschichte der Geburtshilfe der Neuzeit*, Tübingen 1904 (Dohrn 1904)

Dornemann, Louise: *Jenny Marx, Lebenweg einer Sozialistin*, Berlin 1975 (Dornemann 1975)

Dostoyevski, Feodor M.: *Bir Yazarın Günlüğü*, Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005 (Dostoyevski 1922)

Draper, Hal (yayıncı): "Karl Marx's Theory of Revolution." IV. Sayı: *Critique of Other Socialisms*, New York 1990 (Draper 1990)

Dyhrenfurth, Gertrud: *Die gewerkschaftliche Bewegung unter den englischen Arbeiterinnen*, yay. yer: Brauns Archiv, Cilt: 7, 1894, s. 166 vd. (Eberhard-Metzger/Ries 1996)

Ellis, Havelock: *My Life*, Londra 1840 (Ellis 1940)

Engels, Friedrich: *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*, Sol Yayınları, Ankara 1992, (Marx 1913)

Engels, Friedrich: *Briefwechsel mit Karl Kautsky*, yay. haz.: Benedikt Kautsky, Viyana 1955 (Engels 1955)

Engels, Friedrich, Lafargue, Laura et Paul: *Correspondance*, Paris 1952 (Engels/Lafargue 1952)

Fischer, Paul: *Das Ostende von London, ein soziales Nachtbild*, Berlin 1893 (Fischer 1893)

Fishman, William J.: *East End Jewish Radicals 1875-1914*, Londra 1975 (Fishman 1975)

Gartner, Lloyd P.: *The Jewish Immigrant in England 1870-1914*, Londra 1960 (Gartner 1960)

Geierhos, Wolfgang: *Vera Zasulic und die russische revolutionaere Bewegung = Modern tarih üzerine çalışmalar*, Cilt: 19, Münih/Viyana 1977 (Geierhos 1977)

Gemkow, Heinrich: "Helena Demuth, 'eine treue Genossin'", *Marx-Engels-Jahrbuch* 11, Berlin 1989 (Gemkow 1989/1)

Gemkow, Heinrich: "Julie Bebel", *Beitraege zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 31, 1989 (Gemkow 1989/2)

Gemkow, Heinrich: "Max Oppenheim - Marx' Kur-Bekanntschaft und Engels' Briefpartner", *Beitraege zur Marx-Engels-Forschung*, Neue Folge 2000 (Gemkow 200)

Gielkens, Jan: *Karl Marx und seine niederlaendischen Verwandten = Trier'deki Karl-Marx-Evi'nden yazılar*, Cilt: 50, Trier 1999 (Gielkens 1999)

Giroud, Francoise: *Trio Infernale oder Das Leben der Jenny Marx*, Weinheim 1994 (Giroud 1994)

Graetz, Heinrich: *Tagebuch und Briefe*, yay. haz.: Reuven Michael, Tübingen 1977 (Graetz 1977)

Haferkorn, Katja: "Clara Zetkin in Paris (1882-1890)", *Beitraege zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 26, 1984 (Haferkorn 1984)

Halpern, Georg: *Die jüdischen Arbeiter in London*, Stuttgart 1903 (Halpern 1903)

Hamon, Augustin: *Le Socialisme et le Congres de Londres*, Paris 1897 (Hamon 1897)

Harkness, Margaret: *Out of Work*, Londra 1888 (Harkness 1888)

Herrmann, Ursula: "Carl Hirsch - sozialdemokratischer Journalist und Mitstreiter von Marx und Engels", *Gestalten der Bismarckzeit*, Cilt II, yay. haz.: Gustav Seeber, Berlin 1986 (Hermann 1986)

Hirsch, Helmut: *Der "Fabier" Eduard Bernstein*, Berlin 1977 (Hirsch 1977)

Holroyd, Michael: *Bernard Shaw - A Biography*, New York 1988 (Holroyd 1988)

Hund, Linda: "Amy Levy and the 'Jewish Novel'", *Studies in The Novel*, 1984 (Hunt 1984)

Hygiene des Kindesalters, Tübingen 1882

Hyndman, H.M.: *Further Reminscences*, Londra 1912 (Hyndman 1912)

Jacobs, Jack: *Sozialisten und die jüdische Frage nach Marx*, Mainz 1994 (Jacobs 1994)

Jokostra, Peter: *Als die Tuilerien brannten - der Aufstand der Pariser Kommune 1871*, Düsseldorf 1970 (Jokostra 1970)

Kapp, Yvonne: *Eleanor Marx*, Cilt: 1 ve 2, Londra 1972 (Kapp 1972)

Kaspar, Beate: *Margaret Harkness - A City Girl.* Geç Viktoria döneminin natüralistik romanı üzerine edebi bir inceleme = İngiliz Filolojisi çalışmaları, yay. haz.: Lothar Fietz ve diğerleri, Cilt: 23, Tübingen 1984 (Kaspar 1984)

Kautsky, Karl: *Aus der Frühzeit des Marxismus*, Prag 1935 (Kautsky 1935)

Kautsky, Minna: *Auswahl aus ihrem Werk*, yay. haz.: Caecilia Friedrich, Berlin 1965 (Kautsky 1965)

Kiehnbaum, Ehrhard: "Peter Imandt, Greifswalder Student und Kampfgefaehre von Karl Marx und Friedrich Engels", *Beitraege zur Greifswalder Universitaetsgeschichte* 3, Greifswald 1987 (Kiehnbaum 1987)

Kisch, Egon Erwin: *Karl Marx in Karlsbad*, Berlin-Weimar 1968, (Kisch 1968)

Kolbe, Christian: "Asylanten als Agitatoren in der Schweiz", *Zuflucht Schweiz*, yay. haz.: C. Goehrke ve G. Zimmermann, Zürih 1994 (Kolbe 1994)

Kreyenberg, Gotthold: *Maedchenerziehung und Frauenleben im Aus- und Inlande*, Berlin 1872 (Kreyenberg 1872)

Künzli, Arnold: *Karl Marx, eine Psychographie*, Viyana 1966 (Künzli 1966)

Lafargue, Paul: *Tembellik Hakkı*, Telos Yayıncılık, İstanbul 1996 (Lafargue 1966)

Lampe, Evelyn: "Aus ihren Eingeweiden erzeugt die bürgerliche Gesellschaft fortwaehrend den Juden"; "Antijüdische Stereotypen in Karl Marx' 'Zur Judenfrage'", *Historische Stereotypenforschung*, yay. haz.: Hans Henning Hahn, Oldenburg 1995 (Lampe 1995)

Lassalle, Ferdinand: *Ausgewaehlte Texte*, yay. haz.: Thilo Ramm, Stuttgart 1962 (Lassalle 1962)

Lassalle, Ferdinand und Marx, Karl: "Briefwechsel", yay. haz.: Gustav Mayer, *Ferdinand Lassalle, Nachgelassene Briefe und Schriften*, Cilt: 3, 1922 (Lassalle 1922)

Laufner, Richard und Rauch, Albert: "Die Familie Marx und die Trierer Judenschaft", *Trier'deki Karl-Marx-Enstitüsü'nden yazılar* 14, 1975 (Laufner/Rauch 1975)

Le Congres Marxiste de 1889, Cenevre 1967 (Congres 1889)

Le Congres Internatianal Ouvrier Socialiste tenu a Bruxelles, Ağustos 1891, Cenevre 1977 (Congres 1891)

Levy, Amy: *A Minor Poet*, Londra 1884, (Levy 1884)

Levy, Amy: *Ruben Sachs*, Londra/New York 1888 (Levy 1888)

Lewak, Adam: *Gottfried Keller und der polnische Freiheitskampf von 1863/64*, Zürih 1927 (Lewak 1927)

Liebknecht, Wilhelm: *Grund- und Bodenfrage*, Leipzig 1874 (Liebknecht 1874)

Liebknecht, Wilhelm: *Briefwechsel mit Marx und Engels*, yay. haz.: Georg Eckert,

Lahey 1964 (Liebknecht 1964)

Lissagaray, Hippolyte Prosper Olivier: *Der Pariser Kommune-Aufstand von 1871*, Berlin 1931 (Lissagaray 1831)

Lorenzo, Anselmo: *El Proletariado Militante*, Barselona 1923 (Lorenzo 1923)

Loudon, Irvine: *Death in Childbirth. An International Study of Maternal Care and Maternal Mortality 1800-1950*, Oxford 1992 (Loudan 1992)

Lucas, Betty: *Bei den Familien Freiligrath und Marx. Londoner Erinnerungen aus dem Jahr 1852*, yay. haz.: Johanna Ludwig, Leipzig 1998 (Lucas 1998)

Martin, Jane: "To Blaise the Trail for Women to Follow Along": Sex, Gender and the Politics of Education in the London School Board 1870-1894, *Gender and Education*, Haziran 2000, s. 165-182 (Martin 2000)

Marx, Karl und Engels, Friedrich: *Bütün Eserleri.* Socinenija'nın ikinci baskısı nedeniyle yayımlanmıştır, Berlin 1957 (Marx Engels Enstitüsü)

Marx, Karl: *Die frühen Schriften*, yay. haz.: Siegfried Landshut, Stuttgart 1971 (Marx 1971)

Mayer, Gustav: "Neue Beitraege zur Biographie von Karl Marx", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegun*, 10. yıl, 1. sayı, Leipzig 1921 (Mayer 1921)

Mayer, Paul: "Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels-Nachlasses", *Archiv für Sozialgeschichte*, Cilt: 6/7, Hannover 1966/67 (Mayer 1066/67)

Mehring, Franz: "Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle", Cilt: 4, Stuttgart 1902 (Mehring 1902)

Meier, Olga (Yayıncı): *Die Töchter von Karl Marx*, yayımlanmamış mektuplar, Köln 1981, (Meier 1981)

Merkel-Melis, Renate: "Wir werden die Sache schon auffressen." Engels'in, 1885'te SAP ile yaşadığı ihtilafte Aveling'e verdiği destek üzerine, *MEGA-Studien* 1, 1997 (Merkel-Melis 1997)

Mill, John Stuart, Mill, Harriet Taylor, Taylor, Helen: *Die Hörigkeit der Frau und andere Schriften zur Frauenemanzipation*, Frankfurt M. 1976 (Mill/Taylor 1976)

"Mohr und General" *Erinnerungen an Marx und Engels*, Berlin 1970 ve 1983 (Mohr und General 1970)

Nitsche, Jürgen: "Friedrich Engels' Auftreten auf dem Züricher Kongress (1893) der zweiten Internationale", *Beitraege zur Marx-Engels-Forschung* 29, 1990 (Nitsche 1990)

Nuhn, Heinrich: *August Spies - ein hessischer Sozialrevolutionaer in Amerika*, Kassel 1992 (Nuhn 1990)

Pearson, Hesketh: *Bernard Shaw*, Tübingen 1965 (Pearson 1965)

Peters, H.F.: *Die rote Jenny. Ein Leben mit Karl Marx*, Münih 1984 (Peters 1984)

Poliakov, Léon: *Geschichte des Antisemitismus*, Cilt: 7, Frankfurt/M. 1988 (Poliakov 1988)

Protokoll des Internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris, Nürnberg 1890 (Protokoll 1890)

Quiller-Couch, Arthur: *The Oxford Book of English Verse*, Oxford 1919 (Quiller-Couch 1919)

Rapp, Eugen Ludwig: "Epitaphien für Vorfahren von Karl Marx auf dem jüdischen Friedhof in Trier", *Trierer Zeitschrift für Geschicte und Kunst des Trierer Landes un seiner Nachbargebiete*, yay.: Rheinischen Landesmuseum Trier, 33. yıl, 1970 (Rapp 1970)

Rocker, Rudolf: *Johann Most, das Leben eines Rebellen*, Berlin 1924 (Rocker 1924)

Rosebury, Aaron: "Eleanor, Daughter of Karl Marx", *Monthly Review*, New York, Ocak 1973, s. 45 vd. (Rosebury 1973)

Ruprecht, Wilhelm: *Die Wohnungen der arbeitenden Klassen in London*, Göttingen 1884 (Ruprecht 1884)

Schack, Renate (Yayıncı): *Jenny Marx, ein bewegtes Leben*, Berlin 1989 (Schack 1989)

Schmidt, Klaus: *Gerechtigkeit - das Brot des Volkes. Johanna und Gottfried Kinkel, eine Biographie*, Stuttgart 1996 (Schmith 1996)

Schöncke, Manfred: *Karl und Heinrich Marx und ihre Geschwister*, Resmi belgeler – Mektuplar - Belgeler, Wuppertal 1993 (Schöncke 1993)

Schoeps, Julius H.: "Agenten, Spitzel, Flüchtlinge. Wilhelm Stieber und die demokratische Emigration in London", *Gegenstrom*, Helmut Hirsch'in 70. doğum günü adına, Wuppertal 1977 (Schoeps 1977)

Schoeps, Julius H.: *Bismarck und sein Attentaeter*, Berlin 1984 (Schoeps 1984)

Schonebohm, Dieter: *Ostjuden in London*, Frankfurt/M. 1987 (Schonebohm 1987)

Schreiner, Olive: *The Letters of Olive Schreiner, 1876-1920*, S. C. Cronwright-Schreiner, London 1924 (Schreiner 1924)

Schreiner, Olive: *Geschichte einer afrikanischen Farm*, Zürih 1964 (Schreiner 1964)

Schröder, Wolfgang: *Ernestine, vom ungewöhnlichen Leben der ersten Frau Wilhelm Liebknechts*, Leipzig 1987 (Schröder 1987)

Schröder, Wolfgang (Yayıncı): "Sie können sich denken, wie mir of zu Muthe

war", *Jenny Marx in Briefen an eine vertraute Freundin*, Leipzig 1989 (Schröder 1989)

Schwerin von Krosigk, Lutz Graf: *Jenny Marx*, Wuppertal 1975 (Schwerin von Krosigk 1975)

Shaw, George Bernard: *The Quintessence of Ibsenism*, Londra 1891 (Shaw 1891)

Shaw, George Bernard: *Collected Letters 1874-1897*, Cilt: 2, yay. haz.: D. H. Lawrence, Londra 1965 (Shaw 1965)

Shaw, George Bernard: *Sechzehn selbstbiographische Skizzen*, Frankfurt/M. 1971 (Shaw 1971)

Siegmund-Schultze, Dorothea: "Bemerkungen zum 'Kapital' in Grossbritannien", *Marx-Engels Araştırmaları üzerine çalışmalar*, 18, 1986, s. 48-60 (Siegmund-Schultze 1986)

Silberner, Edmund: *Sozialisten zur Judenfrage*, Berlin 1962 (Silberner 1962)

Silberner, Edmund: "Eleanor Marx, ein Beitrag zu ihrer Biographie und zum Problem der jüdischen Identitaet", *Almanya Tarihi Enstitüsü Yıllığı*, 6. Cilt, Tel Aviv 1977 (Silbener 1977)

Stepniak (esasen Kravzinski): *Das unterirdische Russland - La Russia sotteranea, Revolutionaere Portraets und Skizzen aus der Wirklichkeit*, Bern 1884 (Stepnjak 1884)

Stöcker, Heinrich Adolf: *Christlich-sozial. Reden und Aufsaetze*, Berlin 1890 (Stöcker 1890)

Stokes, John (Yayıncı): *Eleanor Marx, Life, Work, Contacts*, Aldershot 2000 (Stokes 2000)

Sulton, Maule J.: *Infant Mortality in England*, Londra 1876 (Sulton 1876)

Sundermann, Sabine: *Deutscher Nationalismus im englischen Exil. Zum sozialen und politischen Innenleben der deutschen Kolonie in London 1848-1871*, Paderborn 1997 (Sundermann 1997)

Tschubinski, Wadim: *Wilhelm Liebknecht, eine Biographie*, Berlin 1973 (Tschubinski 1973)

Tsuzuki, Chushichi: *Eleanor Marx, Geschichte ihres Lebens*, Berlin 1981 (Tsuzuki 1981)

Vollgraf, Carl-Erich: "Marx in Marx' Worten?" Zu Engels' Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des Kapital, (Kapital'in üçüncü cildinin özgün el yazmalarına Engels'in yaptığı edisyon üzerine), *MEGA-Studien* 2, 1994 (Vollgraf 1994)

Webb, Beatrice: *Meine Lehrjahre*, Frankfurt/M. 1988 (Webb 1988)

Weitershaus, Friedrich Wilhelm: *Wilhelm Liebknecht, eine Biographie*, Gütersloh 1976 (Weitershaus 1976)

Wheen, Francis: *Karl Marx*, München 2001 (Wheen 2001)

Winkle, Stefan: *Geisseln der Menschheit, Kulturgeschichte der Seuchen*, Düsseldorf/ Zürih 1997 (Winkle1997)

Worobjowa, Olga: *Die Töchter von Karl Marx*, Berlin 1988 (Worobjowa 1988)

Zangwill, Israel: *Die Jüdin*, Viyana 1905 (Zangwill 1905)

Zangwill, Israel: *Ohne Vorurteil*, Berlin 1913 (Zangwill 1913/1)

Zangwill, Israel: *Kinder des Ghetto*, Berlin 1913 (Zangwill 1913/2)

Zetkin, Clara: *Die Arbeiterinnen- und Frauenfrage der Gegenwart*, Berlin 1894 (Zetkin 1894)

Kişi Dizini

A

Adler, Hermann 274, 290

Adler, Victor 232, 291, 296, 317, 393, 396, 397, 403

Albert von Sachsen-Couburg-Gotha, Kraliçe Viktorya'nın eşi 9

Alcott, Louisa May 159, 160

Aleksandr II. 136, 139, 140, 141, 195, 196, 225

Aleksandr III. 141, 194, 196

Allen, Doktor 44

Allen, Woody 307

Anderson Garrett, Elisabeth 94, 100, 101, 111, 158

Archer, William 303

Armin, Kont Harry von 111

Ashbee, Henry Spencer 231

Assing, Ludmilla 47

Auerbach, Berthold 104

Aveling, Edward 177, 178, 179, 186, 187, 189, 190-192, 199, 203, 206, 207, 210-217, 220-228, 230, 232, 235-239, 245, 246, 249, 250-256, 260, 261, 266-269, 274, 279, 281, 282, 285, 286, 288, 290, 294, 299, 301, 320, 323, 325, 329, 336, 340-344, 350-352, 354, 356-359, 361, 362, 364-368, 370-377, 380, 391-395, 398, 400-407, 411

B

Bakunin, Mihail Aleksandroviç 82, 83, 94, 141, 193, 221

Balzac, Honoré de 99, 232, 287

Bath and Wells Lord Piskoposu 120

Bax, Belfort 207, 245

Bebel, August 135-137, 182, 192, 200, 212, 233-236, 240, 241, 275, 294, 295, 300, 301, 314-319, 325, 326, 329, 331-342, 345, 348, 350, 351, 354, 362, 363, 370, 391, 393, 398-400, 407, 409

Bebel, Julie 314, 318, 329, 398, 409

Beck, Peter 328

Becker, Johann Philipp 57, 392

Beecher-Stowe, Harriet 48, 56

Bernstein, Eduard 135-137, 147, 148, 162, 182, 184, 213, 227, 232, 275, 276, 285, 288, 291, 305, 324-327, 338, 339, 344, 350, 351, 361, 362, 366, 369, 370, 371, 373, 387, 390, 392, 393, 395, 396, 399, 402, 403, 405, 407, 409

Besant, Annie 151, 177, 178, 190, 211, 217, 265, 303

Besant, Walter 303

Bismarck, Otto Graf 100, 111, 129, 131, 132, 133, 136, 138, 140, 141, 147, 151, 192, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 287, 412

Black, Clementina 161, 166, 320

Blackwell, Elizabeth 101

Blind, Karl 156, 242

Blind Mathilde 156

Blos, Wilhelm 107, 109, 118, 131, 132, 386, 387, 407

Bonaparte, Prens Louis-Lucien 18, 120, 383

Börne, Ludwig 276, 281, 291

Bracke, Wilhelm 116, 117, 118, 132

Bradlaugh, Charles 151, 177, 211, 212, 217

Bronté Kardeşler 21

Browning, Robert 136, 167, 170

Burns, John 282
Burns, Lydia (Lizzy) 64, 94, 130, 180
Burns, Mary 14, 53, 130, 180
Burns, Mary Ellen (Pumps) 64, 130, 156, 170, 190, 198, 270, 295, 315, 325, 328
Butler, Josephine Elizabeth 230

C

Cahan, Abraham 301, 302, 305
Casanova, Giacomo Girolamo 102
Cohen, Friederike 156
Cohen-Blind, Ferdinand 242, 243
Collett, Clara 121, 124, 237
Collison, William 366
Conradi, Emilie 175, 390
Conradi, Jettchen 175, 206, 390
Cooper, James Feimore 88
Creutz, Marianne 52
Crosse, Sir Arthur 345, 365, 371, 373, 376
Culloch, Mac 210

D

Danielson, Nikolai Franzeviç 78, 385
Darwin, Charles 177, 178, 189, 191, 206, 261, 407
Davitt, Michael 137, 138, 139
Dejc, Lev 143
Delius, Nicolaus 122, 123, 124, 125, 387, 405,
Demuth, Frederick 312
Demuth, Helene 11, 15, 19, 46, 52, 95, 347
Derby Kontu 120
Deutsch, Simon 104
Deville, Gabriel 202
Devonshire Dükü 120
Dickens, Charles 21, 164, 264
Dimitriev, Elisabeth (Koşelev'in takma adı) 86
Disraeli, Benjamin 307, 385, 386
Dombrovski, Yaroslav 84, 85
Donkin, Horatio Bryan 159, 161, 174
Dostoyevski, Feodor Mihailoviç 142, 143, 225, 387, 408
Dreyfus, Alfred 366
Dublin Başpiskoposu 120
Dühring, Eugen 148

E

Ellis, Havelock 215, 216, 229, 256, 268, 394, 408
Engels, Friedrich 9, 12-23, 34, 36-40, 44, 46, 47, 53-58, 60-67, 70, 72, 78, 79, 81, 83, 84, 91, 93-95, 99, 100, 102, 106-108, 120, 125, 130, 134, 136, 137, 140, 148, 149, 155-159, 162-165, 169, 170, 173-177, 179, 180-186, 188, 190-192, 198-200, 207, 209, 210, 212-216, 221, 222, 227, 230, 232, 234, 237, 242, 243, 244, 255, 256, 260, 262, 266, 267-270, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291-302, 313-319, 324-333, 335-353, 362, 363, 369, 379- 400, 406-413
Eves, Charles 51

F

Flaubert, Gustave 232, 238, 240, 405
Fleckles, Ferdinand 103, 116
Flourens, Gustave 78
Foote, G.W. 177
Förster, Bernhard 145
Fortescue, John 210
Frank Isabell 178, 299
Frankel, Leo 80, 94
Freund, Wilhelm Alexander 103, 124
Freyberger, Louise ve Ludwig 331, 332,

333, 334, 336, 340, 342, 344, 348, 350, 351, 354, 370, 399

Frye, Eva 357, 364, 365, 367, 370, 371, 373

Furnivall, Frederick 120, 125, 135, 151

G

Gambetta, Léon 71, 84

Gentry, Gertrude 371

Gilles, Ferdinand 299, 301, 397

Gladstone, William Ewart 137, 138

Goethe, Johann Wolfgang von 63, 102, 204, 261, 309

Gordon, Charles George 223

Graetz, Heinrich 104, 105, 145, 385, 409

Grineveytski, İgnati Yoahimoviç 139, 141

Grunzig, Julius 116, 117

Guesde, Jules 202, 396

Guillaume-Schack, Gertrud, Kontes 256

Gumpert, Eduard 90, 95, 99, 100, 130

H

Hall, Miss 91, 93, 94, 96, 97, 227

Hallevi, Mordechai 31

Hamon, Augustin 358, 359, 401, 409

Harkness, Margaret 258, 264, 285, 286, 287, 409

Hartmann, Lew 135, 136

Hathaway, Ann 261

Hatzfeld Kontesi, Sophie 39, 46, 47

Haussmann, Valentine 85

Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 40, 338

Heine, Heinrich 40, 107, 108, 114, 155, 276, 281, 291, 306, 315, 330, 338, 346, 347, 405

Heine, Solomon 100

Herder, Johann Gottfried 102

Herwegh, Georg 108

Hill, Octavia 10

Hirsch, Carl Asriel 112, 113, 118, 129, 398, 409, 412

Hodgskin, Thomas 210

Hugo, Victor 84, 99

Hyndmann, Henry M. 149, 177, 191, 199, 207, 212, 217, 218, 227, 229, 349, 350, 358, 361, 365, 368, 370, 401, 409

I

Ibsen, Henrik 202, 203, 212, 216, 229, 268, 273, 303, 304, 306, 405

Imandt, Peter 33, 410

Irving, Henry 112, 113, 114, 120, 135, 136, 155, 169

J

Jeffries, Mary 230

Juta, Carel 42

Juta, Willa 159

K

Kant, Immanuel 43

Kapp, Yvonne 223, 385, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 399, 401, 409

Kautsky, Karl 135, 162, 184, 192, 221, 227, 232, 255, 279, 287, 294, 295, 301, 305, 313-315, 321, 324-330, 338, 339, 344, 348-350, 353-355, 361-365, 369, 371, 373, 391, 393, 394, 398-401, 403, 407, 408, 410

Kautsky, Louise, bkz. Freyberger, Louise 42, 86, 159, 279, 294, 295, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 351, 354, 362, 370, 398, 399, 408

Kautsky, Minna 11

Keller, Gottfried 102, 103, 410

Kelley-Wischnewetzky, Florence 255, 342, 394

Kératry, Emilé de 76, 77

Kielland, Alexander 262, 405

Kitchener, Honoratio Herbert, Kont 223

Knille, Otto 103

Koch, Robert 20

Kravzinski, Sergey Mihailoviç (Stepniak) 192, 194, 353, 401

Kropotkin, Prens Peter 290, 350, 361

Krüger, Paulus (Ohm Krüger) 355

Kugelmann, Gertrud 104, 115, 116

Kugelmann, Franziska 104

Kurz, Isolde 117, 118, 124

L

Lachaise (Yoldaş) 85, 86, 227, 281

Lafargue, Laura, kızlık soyadı Marx 9, 19, 21, 38, 44, 51, 57, 58, 67, 68, 70, 71-76, 79, 80-83, 87, 88, 90, 93, 136, 153, 160, 161, 163, 165, 174, 179, 180, 181, 184-186, 199, 202, 203, 207, 210, 212-214, 216, 221-223, 227, 230, 237, 238, 241, 244, 249, 258, 260, 261, 269, 270, 274, 283, 284, 286, 288, 292, 293, 295, 313-316, 318, 320, 325, 326, 330, 332, 333, 335-337, 340, 343, 344, 352, 353, 356, 362, 363, 365-367, 371, 373, 377, 382, 383, 388, 392, 394, 399, 400-403, 408

Lafargue, Paul 38, 56, 58, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 87, 176, 186, 199, 238, 288, 373, 381, 383, 384, 388, 390, 391, 394, 396, 400, 402, 403, 408, 410

Lanchaster, Edith 369, 402

Lassalle, Ferdinand 39, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 98, 105, 132, 147, 180, 191, 273, 291, 330, 331, 338, 345, 346, 381, 399, 405, 410, 411

Lavrov, Piotr Lavroviç 184, 198

Leffler-Erdgren, Charlotte 201, 202, 212, 216, 405

Leighton, Sir Frederick 170

Lenau, Nikolaus 306, 310

Levy, Amy 305, 306,

Levy, Moses Joseph 105, 276

Library, bkz. Liebknecht, Wilhelm 110, 138, 366, 392

Liebig, Justus von 95

Liebknecht, Natalie 115, 123, 128, 152, 266, 283, 298, 366, 394

Liebknecht, Wilhelm 12, 18, 25, 30, 35, 37, 41, 44, 45, 52, 55, 76, 79, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 115, 122, 123, 128, 129, 131, 132, 138, 140, 145, 148, 152, 162, 174, 192, 212, 218, 221, 245, 249, 250, 266, 275, 281, 283, 292, 298, 301, 333, 334, 335, 341, 342, 350, 355, 356, 366, 371, 380, 381, 384, 386, 387, 388, 392, 394, 395, 396, 399, 402, 405, 410, 413

Liebknecht, Ernestine 30, 37, 41, 52, 55, 115, 380, 381

Lincoln, Abraham 48, 49, 110

Lissagaray, Hippolyte Prosper Olivier 72, 73, 74, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 99, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 124, 128, 132, 134, 154, 155, 158, 166, 169, 191, 193, 227, 228, 247, 354, 384, 386, 405, 407, 410

Longuet, Charles (baba) 80, 134, 151, 176, 351, 373

Longuet 80, 81, 83, 85, 88, 134, 151, 152, 172, 176, 202, 313, 351, 373, 388, 389, 390

Longuet, Jenny, kızlık soyadı Marx 172, 202, 388, 389, 390

Lorenzo, Anselmo 78, 80, 384, 411

Lormier, Madame 161

Lucas, Betty 52, 382, 411

Ludwig Kugelmann 103, 384
Ludwig II., Bavyera Kralı. 95
Lupus, bkz. Wolff, Wilhelm 44
Luther, Martin 178
Luxemburg, Rosa 355, 398

M

Mackay, John 264
MacMahon, Maurice Marquis de 109
Maimonides, Moses 104
Maitland, Dollie, bkz. Radford, Dollie 55, 56, 58, 63, 83, 88, 121, 124, 149, 156, 158, 160, 164, 214
Man, Tom 282
Marc-Laurent 72, 74, 75
Maria Stuart, İskoçya Kraliçesi 240
Maria Theresia, Avusturya İmparatoriçesi 45
Marr, Wilhelm 145, 233
Marryat, Frederick 37, 56, 64, 88
Marx, Karl 2, 9, 10-20, 22-36, 38-62, 64, 65-68, 70-75, 77-83, 85, 87-89, 91, 93-95, 97, 98-111-118, 120-130, 132, 134-136, 140-145-151, 153, 155-165-168-171, 173-179-193-206, 208-212, 219-223, 225, 227, 230, 232, 233, 235, 237-239, 241-247, 251, 255, 256, 260, 261, 267, 269, 273, 274, 276, 277, 283, 287, 290-296, 298, 299, 308, 311, 313-316, 319, 325, 326, 327, 329-333, 338-344-351, 354, 355, 359, 360-364, 368, 369, 370, 373, 376, 379, 380-404-414
Marx, Jenny, kızlık soyadı von Westphalen 9, 16, 52, 54, 57, 113, 114, 156, 161, 163, 223, 347, 379, 380, 381, 383, 408, 409, 412
Mayall, Mr. 154
Mayo, Lord 208
Mazzini, Giuseppe 157
McDonnell, Robert 208, 209
Meissner, Otto 339, 355
Mendelssohn Bartholdy, Felix 10
Mehdelssohn, Moses 104
Méricourt, Théroigne de 86
Merlino, Saverio 280, 281
Mesenzev, General 193, 196
Metternich, Klemens Fürst von 102
Michel, Louise 86, 279
Mill, John Stuart 121, 210, 386, 411
Miller 275, 276, 302, 305
Minna Kautsky 232, 287
Moltke, Helmuth Graf von 100
Monet, Claude 84
Moore, George 238
Moore, Samuel 64, 210, 325, 332, 345, 370, 403
Morosov Nikolaus135
Morris, May 192, 217, 219, 220, 227, 237, 246, 265, 267, 290, 392
Morris, William 217, 219, 246, 265, 392
Morus, Thomas 341
Moses Joseph Levy 276
Moses Mendelssohn 104
Most, Johann 139, 140, 141, 196, 412
Murphy, John 208

N

Napolyon I., Bonaparte, Fransa İmparatoru 37, 70, 204
Napolyon III, Fransa İmparatoru 69
Natanson, Mark Andreyeviç 143
Newton, Sir Isaac 261
Nietzsche, Friedrich 95
Nikolaus I., Rus Çarı 135, 359, 360
Nobiling, Karl 129, 131, 192
Norrey, Rose 262

O

Ohm, Krüger, bkz. Krüger, Paulus 355

Oppenheim, Max 103, 116, 175, 298, 386, 409

Outine, Nicolas, bkz. Utin 94

P

Paganini, Niccolo 102

Parnell, Charles Stuart 137, 138

Pascal Ailesi 90

Paul Lafargue 38, 56, 176, 186, 238, 373, 400

Perovskaya, Sofia 196, 197, 200

Philips, Lion 14, 31, 39, 45, 46, 49, 55, 381

Pieper, Wilhelm 16

Plater, Kont Ladislaus 103

Plehanov, Georgi 341

Postelburg, Samuel 31

Potter, Beatrice, bkz. Webb, Beatrice 188, 189, 220

Pumps, bkz. Burns, Mary Ellen 64, 130,

R

Radford, Dollie, kızlık soyadı Maitland 214, 268, 312, 371, 393

Radford, Ernest 124, 154, 155, 156, 157, 158, 165, 167, 177, 178, 179, 191, 214, 237, 268, 312, 371, 393

Ricardo, David 210

Risakov, Nikolas 139

Rochefort, Victor Henri Marquis de 109

Rose, Edward 124, 237, 262

Rosebury, Aaron 357, 412

Rosenberg, Wilhelm Ludwig 253, 254

Rothschild, Amschel 82

Ryder, Winona 160

S

Sainte-Beuve, Charles-Augustin de 99

Schiller, Friedrich von 102

Schmalhausen, Sophie, kızlık soyadı Marx 175, 205, 206

Schorlemmer, Carl-Friedrich 64, 176

Schreiner, Olive 23, 203, 212, 215, 216, 228, 229, 258, 292, 371, 389, 391, 408, 412

Schumann, Clara 128

Schumann, Robert 2, 128, 230

Scribe, Eugene 155

Shakespeare, William 35, 36, 47, 113, 114, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 154, 155, 169, 178, 230, 237, 261, 262, 312, 338, 352, 369, 387, 405, 408

Shaw, George Bernhad 126, 127, 154, 177, 178, 183, 216, 220, 221, 228, 229, 233, 237, 238, 239, 260, 267, 268, 320, 328, 354, 357, 387, 390, 392, 393, 395, 397, 398, 403, 409, 411, 413

Shelley, Percy B. 267, 268, 395, 404

Simon, Ferdinand 104, 318

Singer, Paul 291, 303, 305, 315, 325, 333, 334, 351, 358, 359, 371, 375, 399

Sissi (Elisabeth Amalie Eugenie, Avusturya İmparatoriçesi) 164

Skinner, Marian 124, 125, 172, 176, 237

Sorel, Agnes 240

Sorge, Friedrich-Anton 128, 283, 288, 384, 386, 387, 394, 395, 396, 397

Spies, August 246, 265, 411

Stead, William Thomas 231

Stepniak, bkz. Kravzinski, S.M. 192, 193, 194, 198, 199, 221, 222, 223, 265, 288, 290, 350, 353, 354, 361, 391, 401, 413

Stöcker, Heinrich Adolf 129, 146, 387, 413

Stuart-Glennie, John Stuart 121, 137, 150,

210, 240, 411
Sutherland Orr, Alexandra 170
Sutton, Maule J. 17, 379
Symonds, John Addington 157

T

Taylor, Helen 121, 386, 391, 411
Terry, Ellen 135, 155, 169, 170, 390
Thackeray, William M. 21, 89, 164
Thiers, Adolphe 71, 74, 77, 83
Thorne, William 298, 371
Tölcke, Carl-Wilhelm 147
Tolstoy, Leo 360
Treitschke, Heinrich von 145
Tsuzuki, Chushuchi 323, 324, 379, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 413

U

Utin, Nikolas 94

V

Vandervelden, Eric 303
Vicky, bkz. Victoria Adelaide Marie 91
Viktorya, İngiltere Kraliçesi 164, 207
Victoria Adelaide Marie, İngiltere Prensesi, Alman İmparatoru Friedrich III. Wilhelm'in eşi 95, 214
Volders 302

W

Wagner, Richard 116
Walter Besant 303
Walters, Mrs 216
Webb, Sidney 220, 394, 395, 413
Westlake, Alice 118, 119, 120
Westphalen, Caroline von, kızlık soyadı Heubel 9, 26, 28, 30
Westphalen, Heinrich von 26
Wheen, Francis 21, 181, 379, 380, 383, 384, 385, 388, 390, 400, 413
Wilde, Jane 170
Wilde, Oscar 170
Wilhelm II., Alman Kayzeri ve Prusya Kralı 287
Willa Juta 159
William Morris
Wolff, Wilhelm 44
Wright, Jane Alice 124

Z

Zangwill, Israel 272, 273, 274, 288, 289, 303, 304, 305, 395, 396, 397, 414
Zasanof, Nikolai 68
Zasuliç, Vera 135, 140, 142, 143, 145, 194, 196, 198, 200, 361
Zetkin, Clara 275, 277, 280, 284, 300, 328, 329, 333, 334, 396, 407, 409, 414
Zetkin, Ossip 275, 279
Zola, Emile 232, 36

"Bir kalıba sokulduğumuzu biliyoruz ve yara yapıncaya kadar kaşınıyoruz."

"Tussy" olarak anılan Jenny Julia Eleanor Marx, Karl Marx ile Jenny von Westphalen'in 1855'te dünyaya gelen en küçük kızlarıydı. Birçok alanda yetenekleri olan Tussy, çok sevdiği babası tarafından küçük yaşlarda siyasetin ve sosyalist hareketin içine çekildi. "Kadın hakları" konusunda başından geçen tecrübeler onu kaçınılmaz olarak feminizme götürdü. Hiçbir eğitim görmemiş olmasına rağmen gazete ve dergilerde köşe yazarlığı yaptı, pek çok kitap, makale ve çeviriye imza attı. Babasından kalan elyazmalarını da yayıma hazırlayan Tussy Marx, İngiliz işçi ve sendika hareketinin en önemli sözcülerinden biri oldu ve İkinci Sosyalist Enternasyonal'de öncü rol üstlendi. Hastalıklar, entrikalar, ihanetler ve sorunlu ilişkilerden bitkin düşerek 1898'de ağır bir depresyona girdi ve henüz 43 yaşındayken yaşamına kendi elleriyle son verdi.

Eva Weissweiler kaleme aldığı bu sürükleyici biyografide, Karl Marx'ın kızının; hayatını sosyalizm ve kadın hareketi için çalışmakla babasının ağırlığı altında ezilmek arasında geçiren çok zeki ama mutsuz bir kadının dramını anlatıyor. Tussy Marx'ın Karl Marx, Engels, Kautsky, Bernstein, Bebel, Shaw ve daha pek çok önemli isimle mektuplaşmalarını içeren yüzlerce belgenin ilk kez kullanıldığı bu kitapta, antisemitizm dalgası üzerine olduğu kadar, Karl Marx'ın ve 19. yüzyıl işçi hareketinin diğer önderlerinin hayatı hakkında da bilinmeyen birçok bilgi gün ışığına çıkıyor.

ISBN 9944-424-02-1
9 789944 424028

Çitlembik Yayınları